

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI: BİR
ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
PROF. DR. AHMET KARADAĞ **MEHMET KAPUSIZOĞLU**

MALATYA, 2021

**Bu araştırma İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından
SDK-2019-1882 Proje numarası ile desteklenmiştir.**

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI:
BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI**

Mehmet KAPUSIZOĞLU

**Danışman
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ**

Malatya, 2021

ONUR SÖZÜ

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalında Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ danışmanlığında hazırlamış olduğum ve Doktora tezi olarak savunduğum “Vatandaşlık Okuryazarlığı: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımda yazıldığını ve yararlandığım tüm eserlerin, hem metin içinde hem de kaynakça yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

14/10/2021

Mehmet KAPUSIZOĞLU

ÖNSÖZ

Vatandaşlık çok yönlü bir kavram olarak, bireyin hem hukukî bağlamda devletle kurduğu yasal ilişkiyi hem de kişinin toplumla kurduğu politik, sosyolojik ve ekonomik ilişkiler içerisindeki statüsünü ve varlığını göstermektedir. Bireyin kendisini tüm yönleri ile geliştirebilmesi, yaşadığı çevreyi ve toplumu tanıyabilmesi, karşılaştığı sorunlara düşünsel ve eylemsel olarak katılabilmesi, toplumda etkin ve yararlı bir rol oynayabilmesi ve bu amaçla sorumluluk üstlenebilmesi öncelikle öznesi olduğu devlet ile arasında kurulan hak ve yükümlülüklerle dayalı vatandaşlığın anlaşılmasına bağlıdır. Bu nedenle vatandaşlık hem siyaset alanında hem de akademik dünyada gittikçe daha fazla önem verilen bir çalışma alanı haline gelmiştir.

Temel hak ve özgürlükler devlete ve yasalara ihtiyaç duyar. Fakat özgürlük, devlet veya onu denetim altında tutan seçkinler tarafından verilen bir şey değildir. Sıradan insanların yani toplumun elde etmesi gereken özgürlük, siyasete katılan, protesto eden ve gerekirse hükümeti seçimle düşürebilen hareketli bir topluma ihtiyaç duyar. Böyle bir toplumun oluşabilmesi bireylerin vatandaşlık okuryazarlığına sahip olabilmesi ile mümkündür. Vatandaşlık Okuryazarlığını ölçmeye yarayan bir ölçeğin geliştirildiği bu çalışma, küreselleşme ve teknolojiye yaşanan ilerlemeye paralel olarak bireylerin temel hak ve özgürlükleri ile yükümlülüklerine dayalı çokkültürlü bir toplum perspektifinde tanımlanan vatandaşlık anlayışının ve vatandaşlık okuryazarlığının önemini ortaya koymaktadır.

Doktora sürecim boyunca benimle birlikte bütün zorluklara göğüs geren ve büyük fedakârlıklara katlanan sevgili eşim Tuba ve biricik kızım Tuana'ya, dualarını benden esirgemeyen annem ve babama teşekkürü bir borç bilirim.

Bu uzun yolculukta hiçbir zaman desteğini esirgemeyen, zamanlı zamansız sorularıma bilgi birikimi ile içtenlikle yanıt veren, yol gösteren ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği olan Danışman Hocam Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tezin başlangıç aşamasından savunma aşamasına kadar geçen sürede çeşitli önerilerle ufku genişlemesine katkı sağlayan Prof. Dr. Gökhan TUNCEL'e ve Dr. Öğretim Üyesi Ender AKYOL'a teşekkür ederim.

VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

ÖZET

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği, bireylerin vatandaşlık konusundaki bilgi ve ilgi düzeyi ile hak arama özgürlüklerini kullanabilme ve bunu eylemlere dönüştürebilme yeterliliklerini ölçmeye yönelik geliştirilmiş bir ölçektir.

Ölçekte yer alan ifadeler, yapılandırılmamış görüşme ve literatür taraması sonucu diğer ölçeklerden yararlanılarak oluşturulmuştur. Pilot uygulama sonucunda 34 maddelik likert tipi ölçek formu oluşturulmuş, Türkiye’de yaşayan 18 yaş üstü Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı 1081 birey çalışmaya dâhil edilmiştir. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği uzman değerlendirmesinden geçirilerek kapsam geçerliliği sağlanmış, yapı geçerliğini sağlamak amacı ile açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri yapılmıştır.

Analiz sonuçlarında Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği’nin toplam varyansın %65,573’ünü açıklayan 4 faktör altında toplanan 29 ifadeden oluştuğu görülmüştür. Açıklayıcı faktör analizinin ardından maddelerin ayırt edici özelliğini belirlemek için alt grup üst grup ortalama puanları için t testi yapılmış, her bir maddenin ölçek ile olan ilişkisini ortaya çıkarmak amacı ile de madde korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Bağımsız örneklem t testi sonuçlarına göre bütün maddelerin anlamlılık düzeyi 0,000 bulunmuş, madde korelasyon katsayılarının ise 0,25’ten büyük olduğu görülmüştür. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği’nin faktörleri arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Analizi yapılmış, faktörler arasında ve faktörlerin her birinin ölçeğin tamamı ile pozitif yönde anlamlı ilişki içerisinde olduğu görülmüştür. Açıklayıcı faktör analizi sonrası doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve modelin uyum iyiliği indeksleri incelenmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda uyum iyiliği değerleri; $\chi^2 = 1430,423$; $df=363$, $p= .000$; $\chi^2/df= 3,941$; $RMSEA= 0,052$; $SRMR = 0,051$; $GFI=0,912$; $AGFI=0,901$; $TLI= 0,944$; $CFI=0,950$; $IFI= 0,950$; $NFI=0,934$; $RFI=0,926$ olarak bulunmuştur. Bu değerlere göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği’nin CFI ve IFI için mükemmel uyum, χ^2/df , RMSEA, SRMR, GFI, NFI ve RFI için iyi uyum gösterdiği anlaşılmıştır.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği’nin güvenilirlik analizleri de yapılmış, Cronbach Alpha değerleri hesaplanmıştır. Buna göre; 29 maddelik ölçeğin tamamının Cronbach Alpha katsayısı 0,931 olarak bulunmuştur. Ölçeği oluşturan alt boyutlar açısından Bilgi

faktörü için 0,925; İlgî faktörü için 0,909; Eylem Faktörü için 0,888; Hak Arama faktörü için 0,922 Cronbach Alpha değerlerine ulaşılmıştır. Elde edilen tüm sonuçlar geliştirilen Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin, bireylerin vatandaşlık okuryazarlık düzeylerini ölçmeye yarayan geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, Vatandaşlık Okuryazarlığı, Ölçek Geliştirme, Geçerlilik ve Güvenilirlik

CITIZENSHIP LITERACY: A SCALE DEVELOPMENT STUDY

ABSTRACT

Citizenship literacy scale is a scale developed to measure individuals' level of knowledge and interest in citizenship, their ability to use their right to seek rights, and to transform them into actions.

The expressions in the scale were created by using other scales as a result of unstructured interview and literature review. As a result of the pilot application, a 34-item Likert-type scale form was created, and 1081 citizens of the Republic of Turkey over the age of 18 living in Turkey were included in the study. The citizenship literacy scale was passed through expert evaluation, and content validity was ensured, and explanatory and confirmatory factor analyzes were conducted to ensure construct validity.

As a result of the analysis, it was seen that the citizenship literacy scale consisted of 29 statements gathered under 4 factors that explained 65,573% of the total variance. After the explanatory factor analysis, a t-test was performed for the mean scores of the lower group and upper group to determine the distinguishing feature of the items, and item correlation coefficients were calculated to reveal the relationship of each item with the scale. According to the independent sample t-test results, the significance level of all items was found to be 0.000, and the item correlation coefficients were found to be greater than 0.25. Pearson product-moment correlation analysis was performed to reveal the relationship between the factors of the citizenship literacy scale, and it was seen that each of the factors was positively and significantly correlated with the whole scale. After the explanatory factor analysis, confirmatory factor analysis was performed and the model's goodness-of-fit indices were examined. Goodness of fit values as a result of confirmatory factor analysis were as follows; $\chi^2 = 1430,423$; $df=363$, $p= .000$); $\chi^2/df= 3.941$; RMSEA = 0.052; SRMR = 0.051; GFI=0.912; AGFI=0.901; TLI= 0.944; CFI=0.950; IFI = 0.950; NFI=0.934; RFI=0.926. According to these values, it was understood that the citizenship literacy scale showed a perfect fit for CFI and IFI, and a good fit for χ^2/df , RMSEA, SRMR, GFI, NFI, and RFI.

Reliability analyzes of the citizenship literacy scale were also made, and Cronbach Alpha values were calculated. According to this; The cronbach alpha coefficient of the entire 29-item scale was found to be 0.931. In terms of the sub-dimensions that make up

the scale, 0.925 for the information factor; 0.909 for the factor of interest; 0.888 for action factor; cronbach alpha values of 0.922 were reached for the entitlement factor. All the results obtained showed that the citizenship literacy scale developed is a valid and reliable measurement tool for measuring the citizenship literacy levels of individuals.

Keywords: Citizenship, Citizenship Literacy, Scale Development, Validity and Reliability

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ONUR SÖZÜ	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
TABLolar LİSTESİ	xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ	xvii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xix

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER	1
1.1. Araştırmanın Amacı	1
1.2. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Kısıtlılıkları	3
1.4. Araştırmanın Hipotezleri.....	4
1.5. Kavram Tanımları	4
1.6. Araştırmanın Sunuş Sırası.....	5

İKİNCİ BÖLÜM

VATANDAŞLIK KAVRAMI VE FARKLI VATANDAŞLIK KURAMLARI

2. VATANDAŞLIK KAVRAMI.....	6
2.1. Hukuki Bir Kavram Olarak Vatandaşlık.....	14
2.2. Siyasi Bir Kimlik Olarak Vatandaşlık	16
2.3. Haklar ve Görevler Temelinde Vatandaşlık.....	19
3. VATANDAŞLIK KURAMLARI	22
3.1. Liberal – Sözleşmecî Vatandaşlık Kuramı.....	23

3.2. Toplulukçu (Komüniteryan) Vatandaşlık Kuramı	26
3.3. Cumhuriyetçi Vatandaşlık Kuramı	29
3.4. Radikal Demokratik Vatandaşlık Kuramları.....	32
3.4.1. Müzakereci (Sorgulayıcı) Demokrasi Modeli.....	34
3.4.2. Çekişmeci (Agonistik) Demokrasi Modeli.....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VATANDAŞLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

4. BATI DÜNYASI'NDA VATANDAŞLIĞIN GELİŞİMİ	43
4.1. Antik Yunan'da Vatandaşlık: Polis'in Vatandaşları	43
4.2. Antik Roma'da Vatandaşlık: Polis'ten Kozmopolis'e.....	48
4.3. Orta Çağ Dönemi: Erken Modern Vatandaşlığın Beşiği.....	51
4.4. Aydınlanma Dönemi: Modern Vatandaşlığın İlk Göstergeleri.....	58
4.5. Fransız Devrimi: Modern Vatandaşlığın Doğuşu	70
5. TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIĞIN GELİŞİMİ.....	77
5.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi	78
5.1.1. Osmanlı'da Yenilik Hareketleri	85
5.1.2. Tanzimat Dönemi: Tebaa'dan Vatandaş'a	87
5.1.2.1. Tanzimat Fermanı	88
5.1.2.2. Islahat Fermanı.....	90
5.1.2.3. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi.....	91
5.1.3. Kanun-i Esasi ve II. Meşrutiyet.....	92
5.2. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Anlayışı: Ulus Devletin İnşası	103
5.2.1. Çok Partili Dönem (1945 – 1960): Restorasyon Projesi	111
5.2.2. 27 Mayıs Darbesi ve 1961 Anayasası	119
5.2.3. 12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası.....	126

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI

6. OKURYAZARLIK KAVRAMI.....	133
7. VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI.....	135
8. VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI İÇİN VATANDAŞLIK EĞİTİMİ	146

BEŞİNCİ BÖLÜM
VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI ÖLÇEĞİ

9. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	160
10. ARAŞTIRMANIN EVRENİ, KAPSAMI VE ÖRNEKLEMİ	161
11. ÇALIŞMA GRUBUNUN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ.....	170
12. VERİ TOPLAMA SÜRECİ.....	172
13. ÖLÇEK GELİŞTİRME SÜRECİ	173
13.1. Madde Havuzunun Oluşturulması	175
13.2. Ölçek Formatının Belirlenmesi	185
13.3. Ölçeğin Kapsam Geçerliliğinin Sağlanması	185
13.4. Ölçeğin Yapı Geçerliliğinin Sağlanması.....	195
13.5. Ölçeğin Güvenilirliğinin Sağlanması	207
13.6. Ölçeğin Kesme Noktaları	226

ALTINCI BÖLÜM
ARAŞTIRMA BULGULARI

14. KATILIMCILARIN YANITLARINA İLİŞKİN BULGULAR.....	228
14.1. Ölçeğin Bilgi Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin Bulgular	228
14.2. Ölçeğin İlgi Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin Bulgular.....	229
14.3. Ölçeğin Eylem Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin Bulgular.....	230
14.4. Ölçeğin Hak Arama Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin Bulgular.....	231
14.5. Vatandaşlığa İlişkin Genel Düşünceler	232

15. HİPOTEZLERİN TEST EDİLMESİ	239
15.1. Cinsiyete Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı	239
15.2. Yaşa Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı	240
15.3. Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı	243
15.4. Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı.....	245
15.5. Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı.....	250
15.6. İkamet Süresine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı.....	252
15.7. Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı	254
15.8. Ailede Birlikte Yaşayan Kişi Sayısına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı.....	258
15.9. Sendikal Üyeliğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı.....	260
15.10. Sivil Toplum Örgütleri Üyeliğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı	262
15.11. Siyasal Kimliğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı.....	263
15.12. Siyasal Konuma Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı	267
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	273
KAYNAKÇA.....	278
EKLER	321

TABLolar LİSTESİ

Tablo 2.1: Vatandaşlık Kuramları Sınıflandırması	22
Tablo 4.1: AB Ülkeleri Aktif Vatandaşlık Ülke Sıralaması	144
Tablo 4.2: Vatandaşlık Boyutları ve Vatandaşlık Eğitiminin Hedefleri	149
Tablo 4.3: Vatandaşlık Yeterlik Alanları ve Belirli Vatandaşlık Yeterlikleri	153
Tablo 5.1: $\alpha= 0.05$ İçin Örneklem Büyüklükleri	162
Tablo 5.2: NUTS II Bölge Düzeyleri ve Anketin Uygulandığı Yerleşim Birimleri....	164
Tablo 5.3: Çalışma Grubunun Cinsiyet Dağılımı	170
Tablo 5.4: Çalışma Grubunun Yaş Dağılımı	170
Tablo 5.5: Çalışma Grubunun Medenî Hal Dağılımı.....	170
Tablo 5.6: Çalışma Grubunun Eğitim Düzeyi Dağılımı	171
Tablo 5.7: Çalışma Grubunun Meslek Dağılımı.....	171
Tablo 5.8: Çalışma Grubunun Yerleşim Yeri Dağılımı.....	172
Tablo 5.9: Çalışma Grubunun İkâmet Süresi Dağılımı	172
Tablo 5.10: Madde Havuzunun Oluşturulmasında Yararlanılan Ölçekler	176
Tablo 5.11: Uzman Sayısına Göre Ölçeğe Alınacak Maddelerin Sahip Olması Gereken Minimum Kapsam Geçerlik İndeksi Değerleri (CVR Critical).....	186
Tablo 5.12: Uzmanların Cinsiyet ve Akademik Unvan Dağılımları	187
Tablo 5.13: Uzman Görüşlerine İlişkin Kapsam Geçerlilik Oranları ve Kapsam Geçerlilik İndeksleri	189
Tablo 5.14: Pilot Araştırma Verilerine İlişkin İç Tutarlılık Analizleri Sonuçları.....	193
Tablo 5.15: Ölçek Maddelerine İlişkin Normallik Dağılımı Analizi Sonuçları	197
Tablo 5.16: Ölçeğin Tamamından Alınan Ortalama Puanlara İlişkin Normallik Dağılımı Analizi Sonuçları	199
Tablo 5.17: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Küresellik Testi Sonuçları.....	201
Tablo 5.18: Açıklayıcı Faktör Analizi Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Küresellik Testi Sonuçları	203
Tablo 5.19: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonucu Ortaya Çıkan Faktörler ve Faktörlere Ait Maddeler	204
Tablo 5.20: Açıklayıcı Faktör Analizi Toplam Varyans Tablosu.....	205

Tablo 5.21: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Alt Boyutları ve Alt Boyutlarda Yer Alan Maddeler	206
Tablo 5.22: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Alt Grup – Üst Grup Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları	209
Tablo 5.23: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Maddeler Arası Korelasyon Katsayıları	212
Tablo 5.24: Bilgi Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu.....	214
Tablo 5.25: İlgi Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu	214
Tablo 5.26: Eylem Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu	215
Tablo 5.27: Hak Arama Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu ..	215
Tablo 5.28: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Cronbach Alpha Değerleri.....	217
Tablo 5.29: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği İki Yarıya Bölme Analizi Sonuçları ..	218
Tablo 5.30: Uyum İyiliği Kritik İndeks Değerleri ve Vatandaşlık Okuryazarlığı Uyum İyiliği İndeks Değerleri	222
Tablo 5.31: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Yol Katsayıları.....	224
Tablo 5.32: Birleşim ve Ayrışım Geçerlilik Değerleri	225
Tablo 5.33: Kesme Noktaları İle Oluşturulan Kategoriler.....	227
Tablo 6.1: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Bilgi Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar	228
Tablo 6.2: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği İlgi Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar	229
Tablo 6.3: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Eylem Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar	230
Tablo 6.4: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Hak Arama Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar	231
Tablo 6.5: Cinsiyete Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları	240
Tablo 6.6: Yaş Gruplarına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları	242
Tablo 6.7: Yaş Gruplarına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları	242

Tablo 6.8: Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları	244
Tablo 6.9: Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları	245
Tablo 6.10: Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova – Welch) Analizi Sonuçları.....	247
Tablo 6.11: Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları	248
Tablo 6.12: Yaşanılan Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları.....	251
Tablo 6.13: Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları	252
Tablo 6.14: İkâmet Süresine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova – Welch) Analizi Sonuçları.....	254
Tablo 6.15: Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova – Welch) Testi Analiz Sonuçları.....	256
Tablo 6.16: Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları	257
Tablo 6.17: Ailede Birlikte Yaşanan Kişi Sayısına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları.....	260
Tablo 6.18: Sendikal Üyeliğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları	261
Tablo 6.19: STK Üyeliğine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları	263
Tablo 6.20: Siyasal Kimliklere Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları	266
Tablo 6.21: Siyasal Kimliklere Göre Siyasal Konum.....	268
Tablo 6.22: Siyasal Konumlanmaya Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova - Welch) Analizi Sonuçları	271

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 4.1: Vatandaşlık Okuryazarlığının Alt Boyutları	138
Şekil 4.2: Politik Okuryazarlık Modeli	140
Şekil 4.3: Aktif Vatandaşlığın Alt Boyutları.....	143
Şekil 4.4: AB Ülkeleri Aktif Vatandaşlık Bileşik İndeksi Göstergesi	144
Şekil 4.5: İlk ve Genel Orta Öğretim İçin Ulusal Müfredata Göre Vatandaşlık Eğitimine Yaklaşımlar.....	152
Şekil 4.6: Vatandaşlık Eğitiminin Nitelikleri	154
Şekil 5.1: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin Geliştirilme Süreci	174
Şekil 5.2: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Taslak Madde Havuzu Oluşturma Aşamaları	175
Şekil 5.3: Anahtar Kelimeleri Gösterir Kelime Bulutu	184
Şekil 5.4: Ölçeğin Tamamından Alınan Ortalama Puanlara İlişkin Histogram Grafiği	200
Şekil 5.5: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonucu Yamaç Birikinti Grafiği	207
Şekil 5.6: Doğrulayıcı Faktör Analizi Standardize Edilmiş Path Diyagramı.....	220
Şekil 5.7: Modifikasyon Sonrası Doğrulayıcı Faktör Analizi Standardize Edilmiş Path Diyagramı	221
Şekil 6.1: Vatandaşlığın kazanılmasında soy bağı esas olmalıdır.....	232
Şekil 6.2: Vatandaşlık ülkeye yapılan belli miktar yatırım yoluyla kazanılabilmelidir	233
Şekil 6.3: Çeşitli nedenlerle ülkeye göç edenlere vatandaşlık verilmelidir	234
Şekil 6.4: Devletin vatandaşlıktan çıkarma yetkisi olmalıdır.....	235
Şekil 6.5: Devletin vatandaşlarını zorla bir yerde yaşamaya tabi tutma yetkisi olmalıdır	235
Şekil 6.6: Vatandaş ödediği verginin hesabını sorabilme hakkına sahip olmalıdır.....	236
Şekil 6.7: Vergi kaçırانların bazı haklarının kısıtlanması gerekir	237
Şekil 6.8: Adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl gösterileri desteklerim/katılırim	237
Şekil 6.9: Bireysel Hakların Korunmasında En Önemli Güvence	238
Şekil 6.10: Cinsiyete Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	239
Şekil 6.11: Yaşa Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	241

Şekil 6.12: Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	243
Şekil 6.13: Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	246
Şekil 6.14: Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	250
Şekil 6.15: İkâmet Süresine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	253
Şekil 6.16: Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	255
Şekil 6.17: Ailede Birlikte Yaşayan Kişi Sayısına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	259
Şekil 6.18: Katılımcıların Sendikal Üyeliğine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	261
Şekil 6.19: Katılımcıların Sivil Toplum Örgütü Üyeliğine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi	262
Şekil 6.20: Katılımcıların Kendilerini Tanımladıkları Siyasal Kimliklere İlişkin Betimsel Analiz Sonuçları	264
Şekil 6.21: Siyasal Kimliklere Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analiz Sonuçları	265
Şekil 6.22: Katılımcıların Kendilerini Tanımladıkları Siyasal Konuma İlişkin Betimsel Analiz Sonuçları	267
Şekil 6.23: Siyasal Konumlanmaya Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analiz Sonuçları	270

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AFA	: Açıklayıcı Faktör Analizi
AGFI	: Adjustment Goodness of Fit Index (Serbestlik Derecesinden Arındırılmış Uyum İyiliği Endeksi)
Akt.	: Aktaran
AMOS	: Analysis of Moment Structures (İstatistik Paket Programı)
ANOVA	: Analysis of Variance (Varyans Analizi)
AVE	: Açıklanan Ortalama Varyans
AVS	: Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi
CFI	: Comparative Fit Index (Kıyaslamalı Uyum Endeksi)
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CMIN/DF	: Minimum Discrepancy Divided by its Degrees of Freedom (Serbestlik Derecesine Bölünmüş Tutarsızlık)
CR	: Composite Reliability (Birleşik Güvenilirlik Değeri)
df	: Degree of Freedom (Serbestlik Derecesi)
DFA	: Doğrulamalı Faktör Analizi
DP	: Demokrat Parti
GIF	: Goodness of Fit Index (Uyum İyiliği Endeksi)
H	: Hipotez
IFI	: Incremental Fit Index (Artan Uyum Endeksi)
KGİ	: Kapsam Geçerlilik İndeksi
KGO	: Kapsam Geçerlilik Oranı
KMO	: Keiser-Meyer-Olkin
M	: Madde
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı

MGK	: Milli Güvenlik Konseyi
MKP	: Milli Kalkınma Partisi
MYK	: Mesleki Yeterlilik Kurumu
N	: Frekans
NFI	: Normed Fit Index (Normal Uyum Endeksi)
NUTS	: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması
r	: Korelasyon Katsayısı
RFI	: Relative Fit Index (Görelî Uyum İndeksi)
RMSEA	: Root Mean Square Error of Approximation (Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü)
SPSS	: Statistical Package for the Social Sciences (Sosyal Bilimler İçin İstatistik Programı)
SRMR	: Root Mean Square Residual (Ortalama Hataların Karekökü)
ss	: Standart Sapma
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TLI	: Tucker-Lewis Fit İndeks (Tucker-Lewis Uyum İyiliği İndeksi)
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
yy	: Yüzyıl

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu başlık altında araştırmanın amacı, konusu ve önemi, araştırmanın kapsamı ve kısıtlılıkları, araştırmanın hipotezleri, araştırmada kullanılan kavramsal tanımlar ve araştırmanın sunuş sırası hakkında genel bilgiler yer almaktadır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bir devletin var olabilmesi ve devlet ile birey arasında sağlıklı bir iletişimin sağlanabilmesi devletin her bir ferdinin kendisini o devletin bir parçası olarak görmesi ile mümkündür. Bireylerin devlete olan bu aidiyet duygusu, vatandaşlık kavramı ile özdeşleştirilmektedir. Vatandaşlık en yalın hali ile bir bireyi bir devlete bağlayan bağıdır. Devlet, genel olarak siyasal iktidarın kaynağı ve siyasal toplumun çatısı olarak düşünülmüştür. Bir kişiyi bir devlete bağlayan uyrukluğa bağına “vatandaşlık”, bu bağı ile bağlı olan kişiye ise “vatandaş” denir.

Devletler vatandaşlık yolu ile kendi bireyelerine birtakım haklar tanıırken, aynı zamanda bazı sorumluluklar da yüklemektedir. Bu açıdan vatandaşlık, bir devlette yaşayan insanların davranış sınırlarını da belirlemektedir (Pamuk ve Alabaş, 2008:23). Bu davranış sınırları günümüz demokratik toplumlarında evrensel hukuk kuralları ile belirlenmiştir.

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de bireylerin vatandaşlık kavramına ilişkin bilgi düzeyi, vatandaşlığa karşı ilgi ve bunu eylemlere dönüştürebilme yetisi ile hak arama yeterlilikleri olarak tanımlanabilecek bir vatandaşlık okuryazarlığı kavramı geliştirmek ve bunu ölçmeye yarayacak bir Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği oluşturmaktır.

1.2. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Vatandaşlık, Antik çağdan günümüze kadar birçok farklı bilim dalı tarafından inceleme konusu yapılmış ve kendi ilgi alanları açısından içeriği doldurulmaya çalışılmış oldukça geniş bir kavramdır. Sosyoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, sosyal psikoloji, tarih, kamu yönetimi ve hukuk gibi birçok disiplin tarafından ele alınan vatandaşlık kavramı, her bir bilim dalının farklı bir bakış açısı sunması nedeni ile

tanımlanması oldukça güç bir hâle gelmiş ve ortak bir tanıma ulaşılamamıştır. Günümüzde vatandaşlığın sahip olduğu anlamlara ulus devletlerin geçirdiği aşamalar, çok kültürlü yapılar, kimlikler, küreselleşme ve göç hareketleri gibi süreçler de eklenince kavramın içeriği oldukça genişlemiştir.

Bir ulus devlet içerisinde yer alan bireylerin din, ırk, cinsiyet ve sosyal sınıf gibi farklı ve birbirleri ile kesişen kimlik unsurları bulunmasına rağmen, bütün bu kimliklerin üzerinde ve hepsini kapsayan nitelikte yer alan tek kimlik unsuru vatandaşlıktır (Bakioğlu ve Kurt, 2009:21). Vatandaşlık, sadece devlete karşı ödevlerinin değil, haklarının da bilincinde olarak, siyasal yaşama etkin bir biçimde katılabilen aktif bireyi tanımlamaktadır (Ünsal, 1998:4). Vatandaşlık kavramının özünü oluşturan siyasal hak ve sorumluluklar, vatandaş ile demokrasi arasında doğrudan bir bağ kurmaktadır. Demokrasi bir siyasal topluluk içinde iktidar ilişkilerini şekillendirmede vatandaşlık kavramına ihtiyaç duyar. Özneleri eşitlikçi bir düzlemde bir araya getiren ortak bir uzamın varlığı demokrasinin ön koşuludur. Ancak vatandaşlık kavramlaştırması demokrasinin yeterli koşulu olmadığı gibi demokrasinin de zorunlu bir sonucu değildir. Bu iki kavram arasında bundan çok daha karmaşık bir ilişki söz konusudur. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde demokrasilerde vatandaşlık düşüncesi, bir yandan aşkinci toplumsallık biçimlerine doğru kayarken diğer yandan her türden kamusal mekânı ve ortaklık düşüncesini silikleştiren içeriye-geriye dönen retrotopik bir toplum biçimini ortaya çıkarmaya müsaittir (Öztürk ve Özsel, 2020:10). Bugün yaşadığımız toplumsal, ekonomik ve siyasi sorunlara demokrasi içerisinde bir yanıt bulunamaması, vatandaşlık kavramının giderek önemini yitirmesine ve gündelik yaşamın tikel bir sosyalliğe dönüşmesine sebep olmuştur. Buna paralel olarak etnik gerilimlerin artışı, vatandaşlık ile demokrasi ilişkisine yeniden dönülmesini ve bu ilişki içerisinde yer alan farklı boyut ve unsurların tekrar tartışılmaya başlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Bu çalışmanın konusu, vatandaşlık kavramını ya da bu kavramın çeşitli bilim dalları açısından içerdiği anlamları açıklamaktan ziyade vatandaşlık konusunda bireylerin sahip olduğu bilgi düzeyi ile bunu eylemlere dönüştürebilme yetisini içeren bir vatandaşlık okuryazarlığı kavramı ortaya çıkarmaktır. Bu sayede bireylerin sahip olduğu vatandaşlık okuryazarlığını tespit etmeye yönelik güvenilir ve geçerliliği sağlanmış bir ölçek geliştirilecektir.

Literatürde çeşitli okuryazarlık türleri bulunmakla birlikte vatandaşlık okuryazarlığına ilişkin bir çalışmanın bulunmaması bu konu da eksiklik olduğunu ve çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu çalışma ile akademik dünyaya “vatandaşlık okuryazarlığı” kavramı olarak yeni bir kavramın eklenmesinin yanı sıra, bireylerin vatandaşlık okuryazarlık düzeyinin belirlenmesine yönelik bir ölçme aracı da geliştirilmiştir.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Kısıtlılıkları

Araştırma kapsamı, içerik ve coğrafi bölge olarak iki temel esasa ayrılmıştır. İçerik olarak vatandaşlık kavramının birçok disiplin alanının çalışma konusuna girmesinden kaynaklı olarak sadece siyaset bilimi ve anayasa hukuku açısından temel hak ve ödevleri kapsamaktadır. Böyle bir kapsam belirlenmesinin temel gerekçesi, vatandaşlık kavramının tek bir araştırma ile incelenemeyecek kadar geniş oluşudur. Coğrafi bölge olarak kapsam ise Türkiye ile sınırlandırılmıştır. Ülke sınırları içerisinde yer alan 18 yaşını doldurmuş tüm vatandaşlar araştırma kapsamına dâhil edilmiştir.

Araştırmanın ilk kısıtı; tüm Türkiye’yi kapsayacak nitelikte geniş bir evren üzerinde çalışma yapılması zaman ve maliyet açısından mümkün olmadığından çalışma grubu üzerinde araştırmanın yapılmış olmasıdır. Çalışma grubu oluşturulurken Türkiye’nin nüfus dinamikleri göz önünde bulundurulmuş ve demografik özellikler dikkate alınmıştır. Bu kapsamda öncelikle Türkiye’de yaşayan 18 yaşını tamamlamış Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları çalışma kapsamı içerisine alınırken, 18 yaşın altında yer alan bireyler siyasal hakların bir kısmını kullanamadıkları gerekçesi ile çalışma içerisine dâhil edilmemiştir.

İkinci kısıt araştırmanın örneklem yöntemi ile ilgilidir. Araştırma sonuçlarının genellenebilmesi için evreni temsil edebilecek örneklemin olasılıklı örneklem yöntemleri ile belirlenmesi gerekmektedir. Ancak olasılıklı örnekleme yöntemleri hem maliyet hem de zaman açısından büyük bir külfet gerektirdiğinden bu çalışmada olasılıksız örneklem yöntemleri tercih edilmiştir.

1.4. Araştırmanın Hipotezleri

Bu araştırmanın ana hipotezi; *vatandaşlık okuryazarlığı bilgi, ilgi, hak arama ve eylem şeklinde ifade edilebilecek dört temel faktörden oluşmaktadır*. Ayrıca araştırma kapsamında aşağıdaki alt hipotezler sınanmıştır.

- **H01:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, cinsiyete göre farklılık göstermektedir.
- **H02:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, yaşa göre farklılık göstermektedir.
- **H03:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, eğitim düzeyine göre farklılık göstermektedir.
- **H04:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, mesleğe göre farklılık göstermektedir.
- **H05:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, yaşadıkları yerleşim birimine göre farklılık göstermektedir.
- **H06:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, ikâmet süresine göre farklılık göstermektedir.
- **H07:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, aylık ortalama gelire göre farklılık göstermektedir.
- **H08:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, ailede birlikte yaşanan kişi sayısına göre farklılık göstermektedir.
- **H09:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, sendikalara üye olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir.
- **H010:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, sivil toplum örgütlerine üye olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir.
- **H011:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, kendilerini tanımladıkları siyasal kimliğe göre farklılık göstermektedir.
- **H012:** Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, kendilerini tanımladıkları siyasal konuma göre farklılık göstermektedir.

1.5. Kavram Tanımları

Araştırmada kullanılan kavramların tanımları aşağıda verilmiştir.

Vatandaşlık: Devletin insan ögesinin belirtilmesi için kullanılan, belirli bir devletle birey arasındaki karşılıklı hak ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bağıdır (Kepenekci, 2008:30).

Okuryazarlık: Okuma ve yazma faaliyeti ile birlikte yaşadığı hayatı anlamlandırarak sahip olduğu bilgiyi kullanması, yaşamla bütünleşmesi, insanlıkla ilgili tüm değerlerin korunması ve geliştirilmesini sağlamaya yönelik düşünsel ve yaşamsal etkinliktir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı: Bireyin devletle ilişkisine temel teşkil eden hak ve özgürlükler ile sorumluluklarına ilişkin bilgi düzeyi ve bunu eylemlere dönüştürebilme yetkinliğidir.

Ölçek: Birimlerin özellikle hissedilen, bilinen ancak gözlenemeyen duyuşsal, bilişsel, davranışsal, eğilimsel ve tepkisel duygu durum özelliklerini sayısallaştırmak amacı ile geliştirilmiş ölçme aracıdır (Özdamar, 2017:19).

1.6. Araştırmanın Sunuş Sırası

“Vatandaşlık Okuryazarlığı: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması” başlıklı bu araştırma altı bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde araştırma hakkında genel bilgilere yer verilmiş, araştırmanın amacı, konusu, önemi, kapsamı, kısıtlılıkları, araştırmanın hipotezleri, araştırma yöntemi, evreni, çalışma grubu ve kavram tanımları hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde Vatandaşlık Kavramı ve Farklı Vatandaşlık Kuramları başlığı altında vatandaşlık kavramı hukukî, siyasî, haklar ve görevler boyutları ile açıklanmış ve farklı vatandaşlık kuramlarına yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde vatandaşlığın gelişimi önemli olaylar ve dönemler göz önünde bulundurularak tarihsel süreç içerisinde ele alınmış, Türkiye’de vatandaşlığın gelişimine Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlanarak yer verilmiştir.

Araştırmanın dördüncü bölümünde vatandaşlık okuryazarlığı kavramı açıklanmış, vatandaşlık okuryazarlığı için vatandaşlık eğitimi ele alınmıştır.

Beşinci bölümde çalışmanın başlığı olan Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği geliştirilmiş, ölçek geliştirme süreci aşamalar halinde sunulmuştur.

Araştırmanın altıncı bölümünde ise; araştırma kapsamında ulaşılan bulgulara yer verilmiş ve araştırma hipotezleri test edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

VATANDAŞLIK KAVRAMI VE FARKLI VATANDAŞLIK KURAMLARI

Vatandaşlık, birey ile devlet arasındaki karşılıklı yükümlülükler dayanan bir sözleşme olarak modern devlet kavramının ortaya çıkmaya başladığı 18. ve 19. yüzyıllardan itibaren kuramsal temellere ulaşmış olan hukukî ve siyasî bir kavram olsa da felsefî ve tarihî temelleri oldukça eskilere dayanmaktadır. Antik Yunan döneminde şehir devletlerine ait olmayı ifade eden kavram, günümüzde tekrar ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu ön plana çıkışı hızlandıran üç temel etmen bulunmaktadır; sosyal eşitlik problemi, meşruiyet ve istikrar sorunu, toplumsal birlik ve kültürel farklılıklar (Bilgin, 1997:144). Bunun yanı sıra dünyada yaşanan küreselleşme, uluslararası göç, dünya vatandaşlığı, ulusal aidiyet, etnik milliyetçilik ve çok kültürlülük gibi konular da sosyal bilimler alanında vatandaşlık kavramının tekrar ele alınmasını gerekli kılmıştır.

Bu bölümde vatandaşlık ve vatandaşlık ile ilgili kavramların tanımlarına yer verilmiş ve kuramsal temelleri açıklanmaya çalışılmıştır.

2. VATANDAŞLIK KAVRAMI

Sosyal bilimlerde üzerinde yaygın uzlaşmanın olduğu kavram sayısı oldukça azdır. Bu nedenle vatandaşlık kavramı da tipik bir sosyal bilimler kavramıdır. Özellikle kavramın hemen hemen tüm sosyal bilimlerin ilgi alanına giriyor olması her dönem ve herkes tarafından aynı şekilde anlaşılmasını imkânsız kılmaktadır. Vink ve Bauböck (2013:625), vatandaşlık kavramının oldukça zor açıklanabilecek bir kavram olduğundan hareketle “dünya üzerinde ne kadar siyasal tarih ve kültür varsa o kadar vatandaşlık kavramsallaştırması vardır” açıklamasında bulunmuşlardır. Kavramın çok boyutlu olması, sürekli değişen yüzü ve içinde bulunulan tarihsel sürece ve siyasi kültüre göre farklılık göstermesi tanım birliğini zorlaştırmaktadır. Bu zorluğa rağmen yapılan tanımların ortak noktası vatandaşlığın siyasal bir topluluğa üyeliği ifade ediyor olmasıdır.

Bireyin bir siyasal topluluğa üyeliğini ifade eden ve bir statü olarak siyasal topluluğun vazgeçilmez ögesi olan vatandaşlık, en klasik anlamıyla devlet ile onun özne üyeleri arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir (Pierson, 2014:46). Devlet ile birey arasında var olan bu ilişki hukukî bir içerik barındırsa da ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel gerçeklerden ayrı düşünülemez.

Vatandaşlık, siyaset bilimi ve hukuk alanlarında bir ulus devletin ya da bir şehrin üyelerinin sahip olduğu hakları ve yerine getirmek zorunda oldukları sorumlulukları ifade etmektedir. Antik Yunan'daki anlamından yola çıkılarak vatandaşlığın bir siyasi cemaatin üyesi olma ile ilgili haklar, ödevler, güçler ve çıkarlar bütünü (Roche, 1987:363) olduğu söylenebilir. Bu tanımlama vatandaşlığın hak ve sorumluluklar içeren siyasi boyutunun yanı sıra toplumsal boyutuna da işaret etmektedir.

Modern devlet süreci ile birlikte vatandaşlık, birey ile devlet arasındaki hukukî bağın bir göstergesi haline dönüşmüştür. Birey ile devlet arasındaki ilişkiyi açıklayan Fişek (1961:2), bireyin devletin temeli olduğunu ve bireysiz bir topluluk ve dolayısıyla devlet düşünülmemeyeceğini belirtmiştir. Bu açıdan birey ile devlet arasındaki bağın niteliğini çözümlmek için vatandaşlık kavramı büyük bir önem taşımaktadır.

Kavramın etimolojik kökeni Antik Yunan şehir devletlerini gösteren “*cite*” ya da “*city*” sözcüğünden türetilerek, şehir devletine aidiyeti ifade eden “*citizen*” ya da “*citoyen*” kelimesinden doğmuştur (Kadıoğlu, 2008:226). Vatandaşlık kavramının Batı dillerindeki karşılığına bakıldığında “*citizenship*” kelimesi ile karşılaşılmaktadır. Bu kelimenin kökeni ise “*city*” (şehir) den gelmekte, şehirde oturan, şehirdeki haklardan yararlanan kimseyi çağrıştırmaktadır. Bu nedenle kavramın kökeni sivil toplumun gelişimi ile kentli olma arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Aynı zamanda erdem ve görev kelimeleri ile bağlantılı “*civic*” ve daha pasif, daha az siyasi bir anlam taşıyan “*civil*” kelimeleri ile vatandaşlığa ve vatandaşlar arasındaki ilişkilere yaklaşan bir anlam da içermektedir. “*Civil*” kelimesi bireycilik kökenine bağlı iken, “*civic*” sözcüğü kamusal bir kökene atıf yapmaktadır (Kelly, 1979:28). Her iki kelimenin “*citadin*” “*citoyen*” gibi türetilmiş halleri de şehirde yaşayan, şehirli gibi anlamlar taşımaktadır. Latin dillerinde vatandaş ve vatandaşlık kelimelerinin, vatan (Fransızca'da *cite*, İtalyanca'da *cittadino*, Portekizce'de *cidadaol*, *cidadania*) sözcüğünden türetildiği görülürken, Almanca'da vatandaşlık kavramının karşılığı olan *staatsburger*, *staatsangehörigkeit* kelimeleri, devlet anlamına gelen “*staat*” kelimesinden türetilmiştir (Gündüz ve Gündüz, 2007:12). Etimolojik bu farklılık ülkeler arasındaki vatandaşlık anlayışlarındaki farklılığı da ortaya koymaktadır (Polat, 2010:6).

Ulus devletlerin ortaya çıkış süreci ülkelerin belirlediği vatandaşlığın içeriğinde de etkili olmuştur. Alman ulus devlet modeli, ulusu etnik bir zeminde, dil birliği temelinde aynı kökenden gelmeyi ilke edinerek, ırk bağlamında tanımlarken, Fransız ulus devlet

modeli ise ulusu toprak esasına dayanan siyasi bir yapı olarak tasarlamıştır. Almanya etnik ve kültürel bir mirastan doğmuş bir ulus iken, Fransa devletten doğan bir millettir. Kadioğlu da (2001:11) Almanya’da millet fikri devletten önce geliştii için vatandaşlığın millete üyelik olarak anlamlandırıldığını, Fransa’da ise devlete üyelik olarak ele alındığını belirtmiştir. Bu nedenle Fransız modelinde vatandaşlık yaratılırken, Alman modelinde vatandaş olarak doğulmaktadır (Topuzkanamış, 2013:99). Bu da ülkelerin kavrama yükledikleri anlamın farklılaşmasına sebep olmaktadır. Eski Roma döneminde bir topluluğun üyesi olma anlamına gelen “*civis*” ya da “*civitas*” kavramlarından türeyen vatandaş kavramı, Fransız İhtilali ile birlikte bir siyasi kimlik niteliğine bürünmüştür.

Vatandaşlık kelimesinin, ilk kez 1605 tarihinde bir şehrin ayrıcalık ve haklara sahip eşrafı veya özgür kişisi anlamında kullanıldığı görölmüştür (Aslan, 2004:88). Jean Jacques Rousseau ve onu takiben Fransız Cumhuriyeti’nce yeniden ele alınan kavram, kurumsal sözcük dağarcığında özgünleşmiş ve 1783’te vatandaşlık “*citoyennete*” türevini doğurmuştur (Boineau, 1998:109). Koessler (1946:61), Amerikan Bağımsızlık Bildirisi’nden önce vatandaşlık kavramının kullanılmadığını, vatandaşlık ifadesinin 1777 tarihli konfederasyon maddelerinde geçtiğini ifade etmiş ve tabiiyetin feodal hukuk kavramı olduğunu ve vassalın lorduna bağlılığını gösterdiğini belirtmiştir.

TDK’nın Güncel Türkçe Sözlüğünde vatandaşlık kavramı, yurttaşlık olarak belirtilmiş ve Anayasa’da yer alan “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür” ifadesi ile örneklendirilmiştir (TDK, 2020). Aynı sözlüğün yurttaşlık tanımı ise; “Yurttaş olma, bir yurttta doğup büyüme veya yaşamış olma durumu, vatandaşlık” şeklindedir (TDK, 2020). Bu açıdan vatandaşlık ile yurttaşlık birbirleri yerine kullanılan eş anlamlı kavramlardır. Bunun yanı sıra tebaa ve uyruk kavramları da birbirleri yerine kullanılan eş anlamlı iki kavramdır. Her ikisi de anlam itibari ile birbirlerinden farklı kavramlar olsa da hem iç hukukta hem de uluslararası hukukta birbiri yerine kullanılabilir. Yurttaşlığın vatandaşlık, uyrukluğun da tabiiyet ile eş anlamlı olduğu kabul edilirse kavram sayısı azaltılmış olur (Aybay ve Özbek, 2015:7). Ancak burada vatandaşlık ve tabiiyetin aynı anlama gelip gelmediğini açıklamak gerekir.

Tabiiyet (uyruk) kelimesi TDK sözlüğünde bir şeye veya bir kimseye bağlı olma, bağımlılık şeklinde açıklanmıştır (TDK, 2020). Kelimenin kökü *tabi olma* ya da *bağımlı olma* anlamına gelirken, bağımlı olanlar tebaayı oluşturmaktadır (Topuzkanamış, 2013:15). Bu anlamda egemene tabi olanlara tebaa denilmektedir.

Hukukî olarak uyruk ve yurttaş aynı anlamda olmasına rağmen siyasî olarak uyruk kavramı, bireyi devletle olan ilişkisinde daha pasif bir konuma getirmektedir. Yurttaş ise sadece devlete karşı sorumlu olan değil, aynı zamanda sahip olduğu hakların da farkında olarak siyasal yaşamda aktif rol alabilen bireyi ifade etmektedir. Vatandaşlık kavramının özünü teşkil eden siyasal hak ve sorumluluklar açısından, uyrukla demokrasi arasında zorunlu olmayan, vatandaş ve demokrasi arasında ise zorunlu kurulan bir bağ bulunmaktadır.

Aybay (1982:5), tabîiyet (uyrukluk) ve vatandaşlık (yurttaşlık) kavramlarının kapsam bakımından tam olarak aynı anlamı ifade edip etmediğini tüzelkişilerin ve nesnelere uyrukluğundan ele almış ve vatandaşlık kavramının niteliği gereği sadece gerçek kişiler için kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu yüzden gerçek kişiler dışında tüzelkişiler ile gemi ve uçak gibi nesnelere vatandaşlıktan söz etmek kuramsal açıdan doğru değildir. Vatandaşlık (Göger, 1979:3) sadece gerçek kişiler için geçerli olup, bireyin ait olduğu devlet tarafından tanınan bütün haklardan yararlanması durumunu içerirken, tabîiyet ise hem bireyler hem de nesnelere için geçerli olabilmektedir (Doğan, 2005:24-28). Bu açıdan tabîiyet bir üst kavram olurken, vatandaşlık alt kavramdır. Bu nedenle vatandaşlık yerine tabîiyet kullanılabilirken, tabîiyet yerine vatandaşlık kullanılamaz.

Tabîiyet ve vatandaşlık kavramları arasındaki bir diğer önemli fark; tabîiyet uluslararası hukuk açısından bireyin bir devlete bağlanmasını ifade ederken, vatandaşlık bu bağlantıya eklenen yerel hakları ima etmektedir. Bu bakış açısı ile aslında her iki kavram devlete aidiyeti göstermektedir. Tabîiyet aidiyetin uluslararası boyutuna, vatandaşlık ise yerel boyutuna vurgu yapmaktadır. Ancak yine de bir devletin tabîiyetinde olan bir kişinin her zaman vatandaşlık haklarının tümünden yararlanamayacağını da belirtmek gerekir.

Aristoteles (2017:89), kavramın aynı zamanda rejimlerle ilgisine de dikkat çekmiş, bir insanın “demokratik bir rejimde vatandaş olabilirken, oligarşik bir rejimde vatandaş olamayacağı”nı belirtmiştir. Aybay ve Özbek (2015:11), vatandaş kavramının devlete bağlı gerçek kişiler arasında ayırım gözetmemeyi gerektiren demokratik-cumhuriyetçi ve eşitlikçi anlayışa daha uygun olduğunu, uyrukluk kavramının ise monarşileri ve deniz aşırı toprakları (sömürgeleri) da kapsamak üzere ve bütün devletin insan ögesini belirtecek şekilde *nationalite* kavramının karşılığı olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle

egemenliğin ulustan kaynaklandığı demokratik rejimlerde devlet ile birey arasındaki bağ, yurttaşlık (vatandaşlık), egemenliğin tek bir kişide olduğu monarşik rejimlerde ise uyrukluk (tebaa) olarak nitelendirilebilir.

Kavram karmaşasına yol açan bir başka durum ise sömürgeciliktir. Sömürge devletlerden yola çıkıldığında siyasal hakların sadece sömürgeci devletin anavatan halkına tanındığı ve bu halkın vatandaş sayıldığı, siyasal haklardan mahrum olan sömürge halkının ise tebaa niteliğinde olduğu görülmektedir (Fişek, 1961:1). Doğan (2005:24), buna örnek olarak Britanya vatandaşlığını örnek göstermiş ve altı farklı Britanya tabiiyetinden yalnızca birinin Britanya vatandaşlığı olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla sömürgeci devlete veya o devletin monarkına sadakat borcu altında olan sömürge halkları uyruk sayılmış, sömürgeci devletin anayurdu halkı ise uyruklardan ayrılın diye vatandaş olarak nitelendirilmiştir.

Uluslararası hukukî belgelerde yurttaşlık yerine uyrukluk kavramının daha çok kullanıldığı görülmektedir. Uyrukluk kavramının yurttaşlığı da içine alacak şekilde daha geniş kapsamlı olarak kullanılması anlaşmayı kolaylaştırmaktadır. Uyrukluk konusunda uluslararası düzeydeki en kapsamlı düzenleme Uyrukluk Konusunda Avrupa Sözleşme metnidir. Bu metinde uyrukluk kavramı kullanılmış ancak Sözleşme'nin Açıklayıcı Raporu'nda bunun yurttaşlık kavramı ile aynı anlamda olduğu belirtilmiştir. Açıklayıcı Rapor'a göre yurttaşlık kavramı daha çok Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde tercih edilmekte; uyrukluk ise Batı Avrupa ülkelerinin çoğunda kullanılmaktadır (Aybay ve Özbek, 2015:11).

Vatandaşlık yerine çok sık telaffuz edilen kavramlardan biri de milliyettir. Özellikle Amerikan ve Fransız Devrimleri sonrası yaşanan gelişmeler, vatandaşlık ve milliyet kavramlarının siyasal olarak siyam ikizleri olmasına sebep olmuştur. Ulus devlet ile devletlerin sahip olduğu toprak parçası sınırlarının netleşmesi ve devletin millet iradesini ifade eden siyasi bir örgütlenme olarak ortaya çıkması devletin milletle özdeşleşmesi eğilimini ortaya çıkarmıştır (Pierson, 2014:29). Bu sonucu doğuran bir başka neden ise modern milliyetçiliğin önemli kuramcılarında Gellner'in (2008:71) ifadesi ile "ulusal birim ile siyasal birim arasındaki örtüşme"dir. Ancak iki kavram birbirinden tamamen farklıdır. Devlet, bir insan topluluğunun yani milletin siyasi örgütlenişini ifade etmektedir. Dolayısıyla egemenliğin millete ait olması devletle milleti özdeşleştirmemektedir.

Milliyet, TDK (2020) sözlüğünde, “millete özgü olma veya milli olma durumu, ulusallık” olarak açıklanmakla birlikte bir başka tanımında “bağlı bulunan millet, tabiiyet” şeklinde yer almıştır. Açıklamada geçen millet kavramının TDK (2020) tanımına bakıldığında; “çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğu” olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bir insan topluluğunun millet olabilmesi için birtakım unsurlarla birbirine bağlı olması gerekmektedir. Bu bağlar Smith’e göre objektif iken, Renan bu bağların sübjektif olması gerektiğini iddia etmektedir. Objektif bağlardan kastedilen maddi yani elle tutulur, gözle görülür niteliğidir. Irk, dil, din birliği bu grupta sayılabilir. Sübjektif bağlar ise bir insan topluluğunu bir arada tutan ortak geçmiş, ortak amaç ve ülkü birliği gibi manevi nitelikteki unsurlardır. Bu açıklamalar ışığında milliyet vatandaşlıktan farklı olarak, bireyi devlete değil millete yani ya dil, din, ırk gibi objektif öğeler açısından ya da ortak mazi, ülkü birliği gibi türdeş olduğu bir insan topluluğuna bağlayan bağıdır (Töre, 2017:560). Dolayısıyla milliyet kavramının siyasal amaçlarla kullanılabilen sosyolojik bir kavram olduğu söylenebilir. Bu nedenle milliyet; ırk, din, dil veya kültür gibi öğeleri kapsayan ve hukukî olmaktan daha çok öznel bir kavramdır. Kuşkusuz ulus devleti oluşturan bireylerin tamamının aynı özellikleri içinde barındıran türdeş bir topluluk olması beklenemez. Aynılığı ortaya çıkaran, ulus devletin sahip olduğu resmi kimliktir. Bireyler bu resmi kimlik aracılığı ile eşit olarak kabul edilirler. Bu açıdan vatandaşlığı resmi kimlik, milliyeti ise milli kimlik olarak nitelendirmek daha doğrudur. Resmi kimlik, vatandaşlığın siyasal boyutunu yani bireyin devlete üyeliğini ifade ederken, milli kimlik bireyin devletle değil toplumla olan bağına ifade etmektedir (Sarıbay, 1998:79). Resmi kimlik ile milli kimlik birbirinden farklı olsa da aralarında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü ulus devletler resmi kimliği sürdürebilmek için milli bir kimlik yaratmak zorundadırlar. Milli kimliğin en önemli işlevi, millete özgü kişilik ve değerleri tanımlaması, ortak yasal hakların ve kurumların görevlerinin meşrulaştırıcısı olmasıdır.

Anlam karmaşasına sebep olan öğeler açıklığa kavuşturulduktan sonra literatürde yer alan vatandaşlık tanımları ele alınabilir. Vatandaşlık, bir kişinin bir devlete olan aidiyeti olarak ele alındığında; bu aidiyet ile kişi, vatandaşı olduğu devleti kuran insan topluluğunun ya da o devleti kuran milletin bir ferdi, bir parçası olmaktadır (Erdem, 2016:3). Devleti oluşturan insan topluluğunun bir ferdi olan kişi bakımından vatandaşlık, aynı zamanda onun kişiliğinin bir parçasını oluşturmaktadır. Vatandaşlık, “modern

zamanlarda devlet olarak formüle edilen siyasal bir birim içinde bireylerin aktif olarak rol almalarını gerektiren bir zorunluluklar bütünüdür.” (Kara vd, 2012:378). Siyasi topluluğun egemen olduğu bireye verilen bir isim olarak vatandaşlık (Sarıbay, 1998:67), aynı yurdu/vatanı paylaşan ve aynı devlete bağlı olan bireylere devlet tarafından verilmiş hukukî statüyü de ifade etmektedir (Sağırılı, 2005:10).

Bir başka tanımda ise vatandaşlık, uyrukluğ-tabîiyeti somut asillerden alıp soyut anonim devlete devreden modern-demokratik bir kavramdır (Kara vd., 2012:149). Vatandaşlık, yönetimin ve bağımlılığın paylaşım sürecini mümkün kılmak üzere, haklar ve yükümlülükler arasında yaklaşık bir denge ve modeldir (Janowitz, 1980:3). Vatandaşlık kavramını, Yönetici Sınıf Stratejileri ve Vatandaşlık eserinde tarihsel açıdan ele alan Mann (1987:340) vatandaşlığı, toplumsal bütünlüğü artırmak için hakların yukarıdan verildiği bir egemen sınıf stratejisi olarak görmüştür. Vatandaşlık, toplum halindeki yaşamın evrensel bir niteliği değil siyasal iş bölümünde alt sınıfların siyasal faaliyete katılımıyla doğmuş, özgül bir biçimdir (Finley, 1985:17). Yapılan tüm tanımlamaları birleştirici bir açıdan ele alarak vatandaşlığı, “demokratik bir siyasal ilke, yasal kimliğin hukuksal statüsü ve bir katılım biçimi” olarak nitelendirmek mümkündür (Cohen, 1999:245). Bu katılım şekli aynı zamanda insan haklarından etkin bir biçimde faydalanabilmeye dair bir önkoşul ve topluma katılabilme adına zorunlu bir statü olarak görülmektedir (Öner, 2014:93).

Liberal bir çerçevede vatandaşlığın, “devlet ile birey arasındaki hak ve sorumlulukları tanımlayan bir sözleşme” olarak düşünülebileceği belirtilmektedir (Arat, 1998:71). Ayrıca vatandaşlık, “kendi kaderini belirlemede doğrudan veya dolaylı olarak söz sahibi olma süreci” olarak da tanımlanmaktadır (Sağlam, 1998:96). Bu tanıma benzer şekilde Üstel (1997:129) vatandaşlığı “bireyin topluluğa eklenmesi ve siyasal ve kamusal alanla kurduğu bir ilişkinin ifadesi” olarak görmüştür.

Aristoteles, Politika adlı eserinde devleti incelerken devleti bütün vatandaşların toplamı olarak tanımlamış ve devleti incelemeye geçmeden önce kime vatandaş denir sorusuna yanıt aramıştır. Aristoteles’e göre (2017:89) “genel olarak mahkemelere katılan, dava açma ve dava edilme olasılığı olan kişilere” vatandaş denilmektedir. Ancak bu tanımın yetersiz olduğunu düşünen Aristoteles, vatandaş olmanın en önemli özelliğini yargı dışında çeşitli memuriyetlere getirilebilme olarak göstermiştir. Bu nedenle Aristoteles’in vatandaşı; hukukî, idari ve siyasal görev alan hem yönetmeyi hem de

yönetilmeyi iyi bilen kişidir. Bu, özgür kimselerin özgür kimseler tarafından yönetilmesi anlamına gelmektedir. Aristoteles'in bu tanımını ülkedeki hukuk düzeninin tanıdığı bütün haklardan yararlanan gerçek kişileri belirtmektedir.

Vatandaşlığı haklar ve ödevler açısından ele alan Jean Bodin, devlet birey ilişkisinde vatandaşı devlete olan bağlılığı ile tanımlar. Devlet bu bağlılığa karşı vatandaşa adalet, yardım, koruma ve öğüt verir (Ağaoğulları ve Köker, 2009:24). Vatandaşlığın oluşumunda egemeni başrol oyuncusu olarak ele alan Thomas Hobbes ise, sosyal sözleşme kuramını iki önemli kavram üzerinden açıklamaya çalışır: egemen ve uyruk. Hobbes'a göre (2017:136);

“...büyük bir topluluğun üyelerinin birbirleriyle yaptıkları ahitlerle, her birinin huzur ve sükunu ve ortak savunmaları için, içlerinden birinin, onun uygun bulacağı şekilde, hepsinin birden gücünü ve imkânlarını kullanabilmesidir. Bu kişiliği taşıyana egemen denir ve onun egemenlik kuvvetine sahip olduğu söylenir; onun dışında kalan herkes ise, onun uyruğudur”

Sosyal sözleşme kuramının önemli savunucularından biri olan John Locke vatandaşlığın tanımını yapmamakla birlikte vatandaşlığın oluşumunu rıza kavramına dayandırmıştır. Locke (2004:81) bireylerin kendi rızaları ile bir topluluk ya da hükümet oluşturmak için uzlaşarak bir siyasi bütün oluşturduklarını belirtmiştir. Bu bütün, diğerleri adına eylemde bulunmaya ve karar verme hakkına sahiptir. Bütünü oluşturma sebebi ise bireylerin doğal haklarını koruma isteğidir. Devletle vatandaşlar arasındaki sözleşmenin temeli bireylerin doğal haklarıdır ve vatandaşların siyasal yükümlülükleri devletin bu hakları tanımamasını ve aynı zamanda korumasını gerekli kılar (Kuyurtar, 2017:249). Locke'un sözleşme teorisinde devletin tek amacı kendisini oluşturan bireylerin taleplerini yerine getirmektir. Devlet bu görevini yerine getirirken tabii hukuka bağlıdır ve vatandaşlar ona karşı direnme hakkını korumaya devam ederler (Barry, 2004:68-69). Genel olarak toplumsal sözleşme teorileri, birey ile devlet arasında hak ve görevler ilişkisini düzenleyen bir sözleşme olduğu varsayımına dayanmaktadır. Buna göre; devlet vatandaşların hak ve hürriyetlerini gözetmeli, vatandaşlar ise devlete itaat etmelidir.

Buraya kadar bahsedilen tanımlamalar içerisinde kavramın farklı açılardan ele alındığı görülmektedir. Bu farklılık kavramın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimi

göstermekte olup, farklı boyutlarına da dikkat çekmektedir. Kavramın çok boyutlu olması nedeni ile içerdiği anlamlar açısından tasniflendirilmesi gerekmektedir. Bu tasniflendirmeyi yapanlardan biri olan Pierson (2014) vatandaşlığı statü, haklar, görevler, eşitlik ve katılım boyutları ile ele almıştır. Kadioğlu (2012a:21) ise, vatandaşlık kavramının; “ulusal kimlik veya milliyet olarak tanımlanan vatandaşlık, evraklar temelinde tanımlanan vatandaşlık, haklar temelinde tanımlanan vatandaşlık, görev ve sorumluluklar temelinde tanımlanan vatandaşlık” olarak dört farklı şekilde kullanıldığını tespit etmiştir. Vatandaşlığı yine boyutlarına ayırarak inceleyen bir başka yazar Delanty’dır. Delanty’e göre (1997:288) vatandaşlığın haklar, vazifeler, katılım ve kimlik olarak dört boyutu bulunmaktadır.

Bu çalışmada da vatandaşlık kavramının farklı boyutlarını açıklamak için tasniflendirme yapılmış; hukukî bir kavram olarak, siyasî bir kimlik olarak, haklar ve görevler temelinde üç boyut açısından ele alınmıştır.

2.1. Hukukî Bir Kavram Olarak Vatandaşlık

Hukukî bir kavram olarak vatandaşlık, bir kişiyi bir devlete bağlayan bağıdır. Bu bağ ile devlet, tek yanlı iradesiyle koşullarını ve hükümlerini belirlediği hak ve sorumlulukları içeren bir hukuksal statüyü gerçekleştirerek kişilerle arasında ilişki kurmaktadır. Aybay (1998:37) “bir devleti meydana getiren asli unsurlardan (egemenlik, ülke ve ülke üzerinde yaşayan belli bir insan topluluğu) biri olan insan topluluğunu oluşturan kişiler ile devlet arasında kurulan hukukî bağı” vatandaşlık olarak tanımlamaktadır. Bir başka tanımda ise vatandaşlık, “belirli bir devletle kişi arasında karşılıklı hak ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bağ” olarak tanımlanmıştır (Kepenekci, 2008:30). Bireyin devletle arasındaki bu hukukî ve siyasi ilişkiyi ön plana çıkaran kavram, bireye yasalar yoluyla verilen özel hak ve görevleri ifade etmektedir.

Vatandaşlığının hukukî görünümünü iki farklı şekilde ele almak gerekir. İlki hukukî ilişki, ikincisi ise hukukî statüdür. Hukukî ilişki çerçevesinde vatandaşlık; birey ile devlet arasında tanımlanmış ve sınırları belirlenmiş bir ilişkiyi ifade eder. Bunun oluşabilmesi için bir devletin varlığı ile bu devletin vatandaşlığını kazanabilme durumu hukuken tespit edilmiş bir bireyin varlığı gerekir. Bu ilişkide devlet ve birey karşılıklı olarak hak ve sorumluluklar altına girmektedirler. Devlet, egemen bir güç olarak üstün olup kimlerin vatandaş sayılacağını ve hangi koşullar içerisinde kimlerin vatandaşlığı kazanıp

kaybedeceğini belirleme yetkisine sahiptir (Doğan, 2005:30). Hukuki statü açısından vatandaşlık ise; bu sığata sahip birey ile devlet arasındaki ilişkiden meydana gelen belirli hak ve sorumlulukların bağlandığı durumu göstermektedir. Devletle birey arasında kurulan ilişki kamusal çıkarların ön planda olduğu bir kamu hukuku ilişkisidir (Göğer, 1979:4). Bu ilişkinin kurulması ile kişi ilgili devletin vatandaşı olarak o devletin hukuk düzenine tabi olur, o düzenin kendisine sağladığı haklardan yararlanır ve öngördüğü sorumlulukları yerine getirir. Böylelikle birey, hukuk tarafından tanınan hak ve sorumlulukların öznesi olur. Bu açıdan vatandaşlık, hukuk düzeninin belirlediği hakların ve sorumlulukların yöneldiği kişileri ortaya koyan biçimsel hukukî bir statünün göstergesi olur.

Vatandaşlık, bir kimseyi vatandaşı olduğu devlete bağlarken, diğer devletler açısından yabancı statüsünü ortaya çıkarır. Bu sayede kişi, vatandaşı olduğu devletin nazarında diğer devletlerin vatandaşı olan yabancılardan ya da hiçbir devletin vatandaşı olmayan vatansızlardan ayrılır ve devletin sadece vatandaşlarına tanıdığı hakları kullanabilme yetkisine sahip olur.

Devletin birey ile kurduğu hukuksal bağ, bir taraftan devletin kendi vatandaşlarına yükümlülükler koyabilme yetkisi taşırken, diğer taraftan vatandaş durumunda bulunan kişilere kendi devletinden başka devletlere karşı ileri süremeyeceği bazı taleplerde bulunma olanağı da verir. Günümüzde özellikle insan hakları alanında kişinin vatandaşı olmadığı devletlere karşı da ileri sürebileceği hakların olduğu kabul edilmişse de her devlet bazı hakları sadece kendi vatandaşlarına özgüleyebilmekte ve yabancılara bu hakları tanımamaktadır.

Devletler egemenliği altında bulunan insan topluluğunu çıkardığı vatandaşlık kanunlarındaki hükümlere uygun olarak oluşturur. Her devletin vatandaşlık kanunları, kimlerin hangi hukukî nedenler ile ve hangi şartlar altında o devletin vatandaşlığına sahip olacağını düzenler. Vatandaşlık kanunları, vatandaşlığın nasıl kazanılacağını, nasıl kaybedileceğini ve vatandaşlığın ispatını düzenleyen kanunlardır. Devletler sahip oldukları egemenlik yetkisi çerçevesine kime vatandaşlığını vereceğini ya da kimi vatandaşlıktan çıkaracağını serbest bir biçimde düzenleme hakkına sahiptir. Ancak bu serbestiyet sınırsız değildir. Devletlerin sahip olduğu bu serbestiyetin sınırı, uluslararası sözleşmeler ve uluslararası hukukun kabul ettiği vatandaşlık hukukuna ilişkin genel ilkelerdir (Nomer, 2015:5). Devletler, devletler genel hukuku açısından hangi şahısların

kendi vatandaşları olacağını tayin etme hususunda serbest bırakılmış olsalar bile, bu yetki devletlerin iç hukuk meselesi olarak kabul edilmemektedir. Aksi halde devletlerin bir başka devletin vatandaşlarını toplu olarak vatandaşlığa kabul edip, onlardan kendisine sadakat beklemeleri gibi bir takım kabul edilemez sonuçlar doğurabilir.

2.2. Siyasî Bir Kimlik Olarak Vatandaşlık

Bireyin kendini hem kendisi hem de diğerleri açısından nasıl gördüğünü (Bilgin, 1995:71) ifade eden kimlik, modern toplumlarda yaşanan tanımlama sorunları nedeni ile kendisinden sıklıkla söz edilen bir kavram olmuştur (Woodward, 1997:16).

Pre-modern toplumlara bakıldığında kimliğin, bireyin düşünce ve davranış alanını katı biçimde sınırladığı, önceden tanımlanmış toplumsal roller ve geleneksel mitler sisteminin bir işlevi olduğu görülmektedir. Bu nedenle modern öncesi toplumlarda kimlik krizlerine ya da kimliklerin radikal bir biçimde düzenlenmesine ihtiyaç duyulmamıştır. İnsan bir avcı veya sadece bir kabile üyesidir ve hepsi bundan ibarettir (Kellner, 2001a:187). Oysa günümüz toplumlarında kimlik bireyin kendisinin ne ve nerede olduğunu açıklayan, bireysel ve toplumsal bağlamda kendisini algılaması olduğu kadar diğeri olarak konumlandıkları ve onu algıladıkları ve konumlandıkları yer ile de ilişkilidir (Guibernau, 1997:126-127). Dolayısıyla kimlik bireyin kendi dünyası ve başkaları ile girdiği bir etkileşim durumunu ifade ederek ben ve o / biz ve onlar ayrımını dile getirmektedir. Kimlik hem farklılıkları ötekileştirmekte hem de benzerliği ve aidiyeti ifade ederek, homojen bütünselliği olan bizlik kategorisini oluşturmaktadır. Karakaş (2013:3) kimliği bu özelliği nedeni ile “farklılıklarıyla var olabilen, öteki olmadan kurulamayan, benzeşenlerden oluşan bir kategori” olarak tanımlamakta ve hem dışlayıcı hem kapsayıcı karakteri içinde barındırdığından bahsetmektedir.

Modern dönemde kimlik yapısal bir değişime uğramış, modernitenin kurumsal farklılaşma süreçleri hayat alanlarının çoğalmasını da beraberinde getirmiştir. Aile, iş, din ve toplumsal örgütlenmenin diğer unsurları benlik üzerinde birbirleriyle çelişen ve birbirleri ile rekabet eden taleplerin kaynakları olmaya başlamış, bu da; dönüşüm geçiren işbölümünün birer sonucu olarak sınıf, toplumsal cinsiyet, etnik ilişkiler bağlamında yeni kimliklerin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Göktolga, 2012:80). Kahraman (2002:xi) bu süreçte ortaya çıkan ulus devleti;

“...ulus devlet, modern kimliğin oluşumunda özellikle de kolektif kimliklerin oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir. Pozitivizm ve laiklik temelinde oluşturulan modernizm bir iktidar kurma süreci olarak merkezi iktidarı güvence altına alabilmek için yeni yöntemler ve mekanizmalar geliştirmiştir. Bu mekanizmaların başında da ulus devlet örgütlenmesi gelmektedir.”

şeklinde açıklamıştır. Bu sayede siyasi sadakat yerini yeni iktidar biçimlerine bırakmış, birey ve toplum bir bütün olarak siyasi bir nitelik kazanmıştır.

Teoride ulus devlet, türdeşliği ifade eder. Türdeşlik açısından bakıldığında ulus, objektif ögeler açısından aynı dili konuşan, aynı soydan gelen, aynı dine mensup, aynı dili konuşan; sübjektif ögeler açısından ise ortak mazi, ortak hatıra, ortak amaç ve ülkü birliği etrafında toplanmış bir insan topluluğunu ifade etmektedir (Erözden, 1997:122; Gözler, 2001:114). Ulus devlet ile ülke sınırları içerisinde yaşayan bireyler, vatandaşlık bağı ile bütünleşmiş homojen bir kitle oluşturur. Bireyler birbirinden farklı dilsel, dinsel, ırksal ve kültürel aidiyetlere sahip olsalar bile vatandaşlık temelinde ulus olarak adlandırılan siyasi örgütün bir üyesi olarak kolektif bir kimliğe bürünürler. Bir ulusa ait olma düşüncesiyle o ana kadar birbirine yabancı olan kişiler arasında dayanışmacı bir ilişki kurulur. Bu açıdan ulus, kolektif kimliğin modern halidir. Bu kolektif kimlik aracılığı ile devlet, tüm farklılıkların üstünde resmi bir kimlik modeli oluşturur. Bu sayede tüm toplumsal kimlikler vatandaşlık kimliği potasında eritilerek, cinsiyet, ırk ve etnisite gibi alt kimliklerin kamusal alanda yer bulması sınırlandırılır ve bu tüm vatandaşlara eşit şekilde muamele edebilme gereği olarak görülür. Böylece türdeş bir bütün oluşturdukları varsayılan vatandaşlara aynılık esasında yaklaşılır. Ulus devlet, vatandaşlardan kendilerine verilen üst kimlik uğruna alt kimliklerini unutmalarını ya da kamusal alana taşımamalarını ister. Bu sayede kamusal alan, devlet tarafından daraltılan bir alan haline gelir (Göktolga, 2012:138). Vatandaşlık olarak nitelendirilen bu kimlik sayesinde bireyler soyut, özgür ve sahip olduğu hak ve sorumluluklarla diğer bireylerle eşitlenir. Bu kimlik dışındaki bireylerin sahip olduğu farklı kimlik ve aidiyetlerin devletle birey arasındaki ilişkilerde belirleyiciliği ve işlevselliği ortadan kaldırılır. Bu olgu, devlet birey ilişkisinin ortaya çıktığı asli unsurun vatandaşlık kurumu olduğunun bir göstergesi ve aynı zamanda ulus devletin meşruiyetini sağlayan bir durumdur (Güllüpinar, 2012:87). Bu açıdan vatandaşlığın modern anlamı, “bir devletin kendi toprakları üzerinde yaşayan siyasi toplumun, belirli haklara sahip ve herhangi bir özel topluluğa aidiyetinden bağımsız

olarak, herkes için aynı olan yükümlülükleri paylaşan bir üyesini simgelemektedir” (Ünsal, 1998:4).

Modern devlete siyasal üyeliği işaret eden vatandaşlık, bireyi belirli hak ve görevlerle donatılmış bir yasal statüye kavuştururken, devletin siyasal ve hukuksal bir kategoride ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturma kaygısının da bir ifadesi olmuştur. Bu açıdan modern devletlerin artan egemenlik iddialarıyla bağlantılı olarak temelde bir ulusa üyeliği ifade etmektedir. Hatta son iki yüzyılda vatandaşlık ve ulus kavramları öyle iç içe geçmiştir ki, “Modern toplumlarda insanlar var olabilmek için ulusal kimliklere tutunmak zorunda kalmışlardır.” (Kadioğlu, 2012a:22). Benhabib (2006a:153) modern dünyadaki vatandaşlığı, sınırlandırılmış bir siyasal topluluğa üyelik olarak ele almıştır. Vatandaşlık, belirli bir ulus ya da siyasal topluluk içindeki bireylere verilen ve bazı hak ve sorumlulukları beraberinde getiren sadece bir statü (Giddens ve Sutton, 2014:367) değil, aynı zamanda bir kimlik ve siyasal bir topluluğa üyeliğin ifadesidir (Kymlicka ve Norman, 2012:207). Heater da (2007:9-10), Kymlicka ve Norman’a benzer şekilde vatandaşlığın aynı zamanda bir sosyopolitik kimlik biçimi olduğunu ifade etmiştir. Bu kimlik, bireyin başka bir bireyle veya bir grupla değil esas olarak devlet fikriyle bağını tanımlayan, devlet tarafından verilen haklarda ve hepsi de eşit statüde, özerk birer kişi olarak vatandaşlarca yerine getirilen sorumluluklarda saklıdır. Özerklik, statüde eşitlik ve yönetime katılma kavramları, teorik açıdan vatandaşlığı feodal, monarşik ve tiranlık gibi sosyopolitik kimlik biçimlerinden de ayırmaktadır.

Vatandaşlık üzerinde çalışmalar yapan Leca (1998:16), vatandaşlığın hukukî bir statü ve toplumsal bir rol olduğunu ancak vatandaşlığın yalnızca hukukî bir statü ile ele alınmasının, vatandaşlığın bir kimlik olarak ele alınmasını engellediğini öne sürmüştür. Çünkü vatandaşlık aynı zamanda insanların kamusal alandaki yer alışlarını ve ilişkilerini düzenleyen bir kimliktir.

Ulus devlet, kendi ulus topluluğunu çeşitli biçimlerde tanımlar. Bir taraftan bireyleri geleneksel bağlarından koparmaya çalışırken, diğer taraftan ulusun tanımında geleneksel bir kimliğe atıfta bulunur. Bu kimlik bazen örtülü bazen de açık bir şekilde farklı unsurları içinde barındırır. Ulus devletin inşa edilme sürecinde ve daha sonra o ulus devletin asli unsuru olan bireylerle süren ilişkisinde bu farklılıklar zamanla bir gerilime dönüşür. Ulus devletin ortaya çıktığı tarihten beri mevcut olan bu çatışma küreselleşme

eğilimi ile daha da artmıştır. Hem daha önceden var olan ve bu zamana kadar bastırılmış ya da asimile edilmiş azınlık kimliklerin yeniden ortaya çıkması hem de uluslararası kitlesel göçler bütünlüklü oldukları ileri sürülen uluslar içinde farklı türlere sahip çok sayıda alt kimliğin görünürlüğüne zemin hazırlayarak ulus devletleri tekrar tartışmaya açmıştır.

2.3. Haklar ve Görevler Temelinde Vatandaşlık

Vatandaşlık tanımlamalarında en fazla vurgu yapılan nokta vatandaşlığın bir hak ve görev olarak nitelendirilmesidir. Bireyin sahip olduğu hak ve özgürlükler vatandaş kimliği ile bir statü kazandığından vatandaş kimliğine bağlı ayrıcalıklara dönüşür (Kaboğlu, 1989:26). Böylelikle vatandaşlar yabancıların sahip ol(a)madığı ve devlet tarafından tanınmış hakların kullanıcısı olurlar.

Vatandaşlık hakkı, en temelde bir devlet içinde haklara sahip olma hakkıdır (Amerikan Yüksek Mahkemesi, 1958:101-102). Bu nedenle insan hakkı niteliğindedir ki; ilk kez 10 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin 15. maddesinde “herkesin bir vatandaşlık hakkı olduğu, hiç kimsenin keyfi olarak vatandaşlıktan yoksun bırakılamayacağı ve vatandaşlık değiştirme hakkının elinden alınamayacağı” şeklinde düzenlenmiştir.

Vatandaşlık kavramının haklar ve görevler boyutuna yapılan vurgu özellikle siyasal katılım süreçlerini içermektedir. Demokratik toplumlarda siyasal iktidarın kimler tarafından ve ne şekilde kullanılacağına karar vermeyi içeren “milli irade” vatandaşların bu hakka sahip olmasıyla ortaya çıkmaktadır (Kadıoğlu, 2008:232). Dolayısıyla siyasal katılım vatandaşlığın ön koşulu olmaktadır.

Vatandaşlığı haklar temelinde ele alan ve tarihsel gelişim süreci içerisinde açıklamaya çalışan en önemli eser kuşkusuz T.H. Marshall'ın Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar isimli eseridir. Marshall, modern vatandaşlık haklarını üç önemli başlık altında incelemiş bu hakları medenî haklar, siyasal haklar ve sosyal haklar olarak nitelendirmiştir. Marshall'a göre vatandaşlar, öncelikle medenî hakları, daha sonra siyasal hakları ve son olarak da sosyal hakları kazanmışlardır. Medeni haklar; bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü ve adalet hakkından oluşur (Marshall, 2000:21). Adalet hakkı, bireysel hakları eşitlik ve hukuk temelinde güvence altına almayı hedeflediğinden diğer haklardan

farklılaşır. Bu açıdan medenî hakları doğrudan ilgilendiren kurumlar hukuk mahkemeleridir (Gündüz ve Gündüz, 2007:19). Siyasal haklar, seçme ve seçilme hakkından meydana gelirken, sosyal haklar içinde yaşanan toplumun standartları ölçüsünde ekonomik refah ve sosyal güvenlik hakkına sahip olmayı ifade eder (Marshall, 2000:21). Marshall'ın kuramındaki bu üç ana hak kategorisi üç önemli kuruma denk gelmektedir. Bu kurumlar sırasıyla hukuk mahkemeleri, parlamento ve refah devletidir (Turner, 1990:192).

Marshall (2000:31) vatandaşlığın önemli bileşenleri olarak tanımladığı üç hak kategorisinin geçmişte birbirinden bağımsız olarak geliştiklerini ancak tarihsel süreçte özellikle siyasal ve sosyal hakların oluşumunda bir örtüşmenin olduğunu belirtmiştir. Medeni hakların oluşumunu 18. yüzyıla, siyasal hakların oluşumunu 19. yüzyıla ve sosyal hakların oluşumunu ise 20. yüzyıla atfetmektedir.

Marshall'ın vatandaşlık hakları üzerinden temellendirdiği sınıflandırma birçok yönden eleştiriye açıktır. İlk eleştiri; Marshall'ın İngiltere örneğinden yola çıkarak açıklamaya çalıştığı tarihsel deneyimin genel geçer kabul edilmiş olmasıdır. Çünkü devletlerin yaşadığı toplumsal ve siyasal değişim aynı olmayabilir. Her devlet içinde bulunduğu coğrafi, siyasi ya da toplumsal koşullar nedeni ile farklı bir değişim süreci geçirmiş olabilir. Bu nedenle hakların ortaya çıkış serüveni doğrusal bir şekilde değil, eğrisel bir biçimde devletten devlete değişebilir niteliktedir. İkinci eleştiri; Marshall'ın vatandaşlık teorisinde vatandaşlığın toplumsal sınıf mücadeleleri sonucunda ulaşılan bir kazanım olduğundan ziyade sınıf çatışmalarını nasıl iyileştirdiğine vurgu yapmasıdır. Bir başka eleştiri ise, Marshall'ın sınıfı tek eşitsizlik modeli olarak ele alarak, cinsiyet, etnisite gibi diğer eşitsizlik biçimleri dikkate almamış olmasıdır (Isın ve Wood, 1999:30). Bunun yanı sıra Rosaldo (1994:403), Marshall'ın medenî, siyasal ve sosyal olmak üzere üç kategoride oluştuğunu öne sürdüğü modern vatandaşlık kuramına kültürel haklar kategorisinin de eklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Haklar temelinde vatandaşlık anlayışına kültürel hakların dâhil edilmesi ile modernitenin getirdiği aynışma, homojenleşme, akültürasyon ve asimilasyon gibi olgular yerini farklılık, heterojenlik, çok kültürlülük ve entegrasyon gibi olgulara bırakmıştır. Janoski de (1998:33) Marshall'ın sınıflandırmasını yeterli görmemiş ve buna emek ve sermaye piyasalarına katılım hakkının da eklenmesi gerektiği ifade etmiştir.

Vatandaşlığın kökeni bireylerin devlet işlerine katılmak için yasal bir hakka sahip olduğu Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Ancak Antik Yunan'da herkes demos'un içinde yer almadığından köleler, köylüler, kadınlar ve yabancılar bu haktan mahrum bırakılmıştır. Vatandaş olmanın ayrıcalıklı statüsüne sahip olanlar için vatandaşlık erdemi veya iyi vatandaş olma fikri kavramın önemli bir parçasıydı, çünkü katılım sadece bir hak olarak değil, aynı zamanda ve her şeyden önce bir görevdi.

Hak sahibi olmak genellikle diğer bir kişinin söz konusu hakkın karşılığını yapma veya ona saygı gösterme anlamında yükümlülük altına girmesini ifade etmektedir. Bireyler için hak, devlet için yükümlülüktür. Örneğin yaşam hakkından söz edildiğinde, devlet kamu düzeni ve birey güvenliğini güvence altına almak zorundadır. Negatif haklar, devlet gücünü sınırlama yükümlülüğü getirirken, pozitif haklar devlete ekonomik yaşamı yönetme ve çeşitli sosyal hizmetler sunma görevi yükler. Modern yaşamda tüm hakları bireylere verip yükümlülükleri ise devlete tanımlamak mümkün değildir. Çünkü hak ve görevler bir madalyonun iki yüzünü oluşturmaktadır. Haklara sahip olup yükümlülükleri olmayan bireyler kanunsuz ve denetimsiz olacaklardır. Vatandaşlık bu nedenle hak ve yükümlülüklerin birleşiminden oluşmaktadır (Heywood, 2017:241-242). Vatandaşın yükümlülüğü bir dereceye kadar onun hakları ile eşleşir ve muhtemelen dengelenir. Örneğin vatandaşın şahsi otonomiye ve mahremiyet alanına sahip olması, diğer vatandaşları onun mahremiyetine saygı duymaya zorlar. Bunun yanı sıra siyasal haklar sadece siyasal yaşama katılmayı değil aynı zamanda bunu yapma yükümlülüğünü de beraberinde getirir. Sosyal haklar açısından da benzer bir durum söz konusudur. Eğitim, sağlık, emeklilik gibi ihtiyaçları maddi açıdan desteklemek için vatandaşların vergi ödeme yükümlülükleri bulunmaktadır.

Vatandaşlığa ilişkin yapılan tüm bu açıklamalar ışığında genel bir vatandaşlık tanımı ortaya koymak gerekirse, vatandaşlık; bir devletin insan unsurunu belirtmek için kullanılan, devlet ile birey arasında hak ve yükümlülükler temeline dayanan, bireylere yasal bir kimlik kazandıran ve bireyler arasındaki farklılıkları hukukî olarak ortadan kaldırmaya yönelik devlet ile birey arasında kurulmuş siyasî ve hukukî bağ'dır.

3. VATANDAŞLIK KURAMLARI

Vatandaşlık kavramındaki çeşitliliğe paralel olarak vatandaşlık kuramlarında da oldukça geniş bir literatür mevcuttur. Yapılan çalışmalar incelendiğinde vatandaşlık kuramlarının sınıflandırılmasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Isın ve Turner'ın çalışmasında vatandaşlık kuramlarının liberal vatandaşlık kuramı, cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı, toplulukçu vatandaşlık kuramı ve radikal demokratik vatandaşlık kuramı olarak dördü bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Üstel ise vatandaşlık kuramlarını liberal ve toplulukçu olarak ikiye ayırmış ancak cumhuriyetçi vatandaşlık kuramını da toplulukçu vatandaşlık kuramının bir değişkeni olarak ele alarak vatandaşlık kuramlarının iki buçuklu bir yorumunu yapmıştır. Delanty, vatandaşlık kuramlarını liberal kuram, komüniteryan kuram ve radikal kuram olarak üçe ayırırken, Heater (1999:4) ise hakları ön plana çıkaran liberal vatandaşlık kuramı ve görevleri ön plana çıkaran sivil cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı olarak ikili bir ayrıma gitmiştir. Janoski ve Gran'ın çalışması (2002:18) ise vatandaşlık kuramlarını, bu kuramların altında yer alan diğer kuramları ve temsilcilerini belirtmesi açısından oldukça önemlidir.

Tablo 2.1: Vatandaşlık Kuramları Sınıflandırması

Kuram	Alt Kuram	Temsilcisi
Liberalizm	Geleneksel Liberalizm	J. Locke, A. Smith, T.H. Marshall, R. Dahl, J.Rawls
	Modern Liberalizm / Çoğulculuk	
İradi Düzen	Toplulukçuluk	Aristoteles, J. J. Rousseau, A. Etzioni, W. Galston, A. Oldfield, P. Pettit
	Sivil Cumhuriyetçilik	
Katılımcı Cumhuriyetçilik	Yeni Cumhuriyetçilik	J. Habermas, J. Bohman, H. Van Gunsteren, B. Barber, M. Warren
	Genişletici Demokrasi	
İlimli Postmodern Çoğulculuk	Radikal Çoğulculuk	C. Mouffe, E. Laclau, E. Isın, J. Torling, W. Kymlicka
	Çokkültürcülük	

Kaynak: Janoski, T. ve Gran, B. (2002), "Political Citizenship: Foundations of Rights, s. 13-53

Bu bilgiler ışığında vatandaşlık kuramlarının genel olarak liberal-sözleşmecî vatandaşlık kuramı, toplulukçu (komüniteryan) vatandaşlık kuramı ve cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı olarak üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu; ancak bazı kaynaklarda

cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı ile toplulukçu vatandaşlık kuramının aynı çatı altında toplanarak bu iki kuramdan birinin adıyla incelendiği görülmektedir.

Bu çalışmada liberal – sözleşmeci vatandaşlık kuramı, toplulukçu (komüniteryan) vatandaşlık kuramı, cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı ve radikal demokratik vatandaşlık kuramları ayrı ayrı ele alınmıştır.

3.1. Liberal – Sözleşmeci Vatandaşlık Kuramı

Liberal kavramının özellikle 19. yüzyıl sonrası yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunun temel nedenlerinden biri kavramın siyasal konumunun Amerikan ve Fransız devrimleri ile birlikte burjuva siyasal düşüncesinde önemli bir yer tutmasıdır. Ancak burjuva siyasal düşüncesi içindeki her akım ve unsur liberal olarak nitelendirilemez. Bugün bile liberalizmin içerdiği anlam, farklı tarihsel dönemlerde ve farklı yerlerde birbiri ile çelişen bir niteliğe sahiptir (Sartori, 1996:401). Liberalizmin bireycilik ve özel mülkiyet gibi savunularına Antik Yunan döneminde de rastlamak mümkündür. Bu nedenle liberalizmin kökenlerini açıklamaya çalışmak aynı zamanda modern öncesi düşüncü açıklamaya çalışmaktır. Bununla birlikte liberalizm son derece modern bir karaktere de sahiptir. Sınıflar arası çatışma, çatışmayı örgütleyen aktörler ve ideolojik örüntü gibi öğeler liberal alıntıyı çağın siyasal iklimine yaklaştırır (Gray, 2004:307). Liberalizm, hem burjuva sınıfının tarihsel ihtiyaçlarını karşılayan bir kavram setini içinde barındırmakta (Öztürk, 2016:62), hem de özgürlüğe adanmış bir siyaset felsefesi geleneğine karşılık gelmektedir.

Liberal-Sözleşmeci vatandaşlık kuramını açıklayabilmek için onu liberalizmin temel savları ile ele almak gerekir. Liberalizm temelde bireyin haklarını toplum haklarından önceleyen ve her türlü değerini birey tarafından oluşturulduğuna inanan, toplumsal hayatta bireyi her şeyden üstün tutan siyaset ve toplum görüşüdür. Dolayısıyla liberalizm bireyi ve bireyin tercihlerini ön plana alan bir anlayışa sahiptir. Liberal toplum kuramı, birbirinden bağımsız atomize bireylerin toplumu oluşturduğu kabulüne dayanmaktadır. Birey, bağımsız ve özerk bir oluşumdur. Bu anlayışta egemen olan görüş bireydir ve birey toplumdaki önce gelmektedir (Kymlicka ve Norman, 1995:355). Temelleri Roma İmparatorluğuna ve dolayısıyla Roma hukukuna dayanan, Locke, Hobbes ve çağdaş yorumunu Rawls'un temsil ettiği liberal-sözleşmeci vatandaşlık

kuramının en ayırt edici özelliği de bireyi özgül bir toplulukla değil, bir kategori ya da vatandaşlıkla olan ilişkisi içinde ele almasıdır.

Liberal-sözleşmeci vatandaşlık kuramının oluşum aşamasında üç önemli noktadan söz etmek gerekir. Birincisi; vatandaşlık anlayışında bireysel hakların ön plana çıkışını sağlayan feodal yapıdaki itaat ilişkilerinin yerini bireysel girişimin almış olması, ikincisi eşit vatandaşlık anlayışının yerleşmesine sebep olan hiyerarşiye dayalı toplum yapısı yerine geçişkenliğin bulunduğu sınıf sisteminin oluşmuş olması, üçüncüsü ise vatandaşlığın ulusal kimlikle özdeşleşmesini sağlayan, feodalitenin parçalı toplum ve pazar düzeni yerine piyasa ekonomisine dayalı yeni bir toplum yapısının oluşması (Heater, 1999:9). Bu üç önemli nokta liberal-sözleşmeci vatandaşlık kuramının temel ilkelerini de ortaya koymaktadır; bireysel haklar, eşit vatandaşlık ve ulus devlet kimliği.

Liberalizmin belki de en önemli unsuru, doğal hukuka veya doğal haklara dayanmasıdır. Buna göre, bütün hukukun kendisinden türetildiği veya ona bakılarak değerlendirileceği, gerçekten hukuk olup olmadığına karar verileceği doğal bir hukuk vardır. Bu hukuk kimilerine göre Tanrı tarafından verilmiş, kimilerine göre ise insanın tabiatında, yapısında ve yaşayışında gizlidir. Bu doğal hukukun en somut görüntüsü insanların sahip olduğu doğal haklardır. Liberal kurama göre toplumu oluşturan her bir bireyin dokunulmaması gereken hak ve özgürlükleri bulunmaktadır. Bu haklar bireyselliğin doğasında bulunmaktadır ve her insan bu haklara doğuştan sahiptir. Bu haklar devredilemez, vazgeçilemez ve çığnenemez niteliktedir. Haklar, iktidarın alanını, sınırlarını, yetkilerini ve sorumluluklarını belirlemekte kullanılacak temel ölçüttür (Yayla, 2014:41). “Çünkü bireyler hem mantıken hem de ahlaken gerek toplumdan gerekse bireylerin güvenliğini sağlamak ve onları korumakla yükümlü olan devletten önce gelirler” (Oldfield, 2012:95). Devletin asıl varlık nedeni de zaten bireylerin bu hak ve özgürlüklerini korumak ve güvence altına almaktır.

Liberalizm, bireyin kendisi için iyi olarak düşündüğü hayata erişebilmek için gerekli olan ortamı sağlama amacı taşımaktadır. Burada yer alan iyi, liberalizm açısından ortak bir iyi anlayışını göstermez. Çünkü iyi yaşam, toplumun çeşitli katmanları ve bu katmanlar içindeki bireyler tarafından farklı biçimlerde algılanabilir. Bu nedenle yönetimin dayanacağı ve hedeflerini meşrulaştıracağı bir ahlaki kaynağı yoktur. Tercih edilen hedefler ne olursa olsun bütün toplum tarafından bir bütün olarak görülüp kabul edilmeyecek ve toplumun en azından bir bölümünün ahlaki özerkliği zedelenecektir

(Üstel, 1999:59-60). Bu durum liberalizmin iyiden ziyade hak kavramına önem verdiğini göstermektedir (Heywood, 2012:95). Liberalizmin bu bireyci anlayışı kendisini liberal-sözleşmecî vatandaşlık kuramında da göstererek bireyi haklar temelinde ele almaktadır. Liberalizmin temelindeki sözleşme ve siyasal anayasa, bireyi hakların sahibi kılar ve haklar ancak birey ile anlam bulur. Bireyler başkalarının haklarına saygı gösterme, vergilerini ödeme ve ülke savunmasına katılma yükümlülükleri de olan egemen ve ahlaken özerk varlıklardır. Bireylerin egemen ve ahlaken özerk varlıklar olmasından kastedilen şey kısmen kamusal alanda veya daha dar anlamda siyasal alanda vatandaş statüsünün getirdiği hakları kullanıp kullanmama noktasında serbest olmalarıdır.

Liberal düşüncenin siyasal amaçlarından birisi de kamusal alan ile özel alanı birbirinden ayırmaktır. Devletin tarafsızlığı aynı zamanda kamusal alanın tarafsızlığını ifade eder. Kamusal alan tüm vatandaşların kendisinden bir şeyler bulabildiği genel geçer bir niteliğe sahiptir. Kamusal alanın açıklığı ve tarafsızlığına karşılık bireylerin sahip olduğu farklılıklar özel alan içerisinde korunur. Liberal-Sözleşmecî vatandaşlık kuramının haklar temelinde dayalı olması, kamusal yaşama katılma yönünde herhangi bir zorunluluk belirlemediğinden aynı zamanda pasif ya da özel vatandaşlık olarak nitelendirilmektedir (Kymlicka ve Norman, 2012:188). Bunun dışında bireylerin aile ve arkadaşları karşısında sahip olduklarını hissettikleri yükümlülüklerin dışında bireylerin topluma karşı hiçbir yükümlülüğü yoktur ve bireyler arasındaki sosyal bağlar sözleşme temellidir (Oldfield, 2012:94).

Liberal düşünceye göre bireyler kendi çıkarlarını gözetmek ve maksimize etmek için rasyonel davranırlar, bu nedenle bireyin tercihleri ve sahip olduğu haklar devlet tarafından korunmalıdır (Jones ve Gaventa, 2012:3). Bu açıdan liberal-sözleşmecî vatandaşlık kuramında vatandaşlık negatif bir hak olarak ele alınmış ve bireye ontolojik, epistemolojik ve ahlaki bir öncelik atfedilerek vatandaşlık, haklar temelinde bir statü olarak tanımlanmıştır (Durgun, 2010:67). Bu statü bireylerin içsel bir parçasıdır, fakat korunmak için sivil hukuk tarafından onaylanmalıdır. Bununla birlikte diğer bireylerin yağmacılığından ve siyasal iktidarın keyfiliğinden korunmalıdır.

Liberal düşünce açısından devlet ile sivil toplum bazı ortak özelliklere sahip olmakla birlikte birbirinden farklıdır. Hem devlet hem de sivil toplum çıkar üzerine kurulu olduğu halde, sivil toplum gönüllü bir organizasyon iken devlet zora dayalı ve zorunlu bir kurum olarak üyelerinin yaşam hakları da dâhil olmak üzere her türlü

tasarrufta bulunabilme yetkisine sahiptir. Bununla birlikte devlet her türlü kimlikten arınmıştır. Bu alanda bireyler sadece biçimsel ve devlet tarafından tanınmış eşit hak ve sorumlulukların sahibi olarak eylemlerde bulunabilirler (Üstel, 1999:59). Böylelikle ortak yarar adına bireylerin sahip olduğu haklar feda edilmemekte ve bireysel hakları belirleyen adalet ilkeleri özel bir yarar anlayışına dayandırılmamaktadır. Liberalizmin temel felsefesi olan negatif özgürlük düşüncesi ile bireylere devlette dâhil olmak üzere hiç kimse tarafından belirli bir yaşam tarzının dayatılması kabul edilemez. Bu nedenle liberal – sözleşmecî vatandaşlık kuramında yarara ilişkin bir kamu tanımı, dolayısıyla kamu zorlaması olamaz, çünkü liberal düşünce açısından birey yaşamı belirlenmemelidir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse; liberal-sözleşmecî vatandaşlık kuramı bir taraftan temel hakların gözetilmesi suretiyle bireysel / özerk özelliklerin gözetilip korunması, diğer taraftan liberal sözleşme geleneğinden gelen bir yaklaşımla devlet otoritesinin kamusal alan / özel alan ayrımı kullanılmak suretiyle sınırlandırılması üzerine kuruludur (Delanty, 2000:14). Böyle bir yaklaşım içerisinde liberal-sözleşmecî vatandaşlık kuramı kendi çıkarlarını gözetmede serbest olan birey, kamusal alan/özel alan ayrımı, kendi rızası dışında kamusal alana katılım zorunluluğu bulunmayan ve diğer vatandaşlara karşı herhangi bir sorumluluğu olmayan eşit, özerk vatandaş anlayışına dayanmaktadır.

3.2. Toplulukçu (Komüniteryan¹) Vatandaşlık Kuramı

Toplulukçu vatandaşlık kuramının temeli toplulukçu düşünce akımında yatmaktadır. Bu nedenle öncelikle toplulukçu kuram açıklanacak, daha sonra toplulukçu vatandaşlık kuramı incelenecektir.

¹ Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğünde Fransızca “*commune*” kelimesinin Türkçeye topluluk olarak geçtiği görülmektedir (TDK, 2020). TDK sözlüğünde topluluk ise, “nitelikleri bakımından bir bütün oluşturan kimselerin hepsi, toplum, camia ve cemiyet” olarak tanımlanmaktadır. Komüniteryanizm ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında kelimenin Türkçe karşılığı olarak cemaatçilik kavramı kullanılmaktadır. İmamoğlu'na göre (2013:99-100), kelimenin cemaatçilik olarak Türkçeye çevrilmesi problemlidir. Çünkü aile, akraba, dinî cemaat, siyasi parti, üniversite, şirket ve akademik disiplin birer *community* sayılabileceği gibi, köy, mahalle, şehir gibi yerleşim yerleri ile yöre, ülkenin bütünü, çokuluslu siyasi yapılanmalar ve insanlık âlemi de birer *community* olabilmektedir. Cemaat ise Türkçede daha çok dinî grupları ifade etmektedir. Bu nedenle kavramlar birbirini tam olarak karşılamamaktadır. Ayrıca *komüniteryanizmin* cemaatçilik olarak çevrilmesi, liberal düşünce ile olan ilişkisini göz ardı etmeye sebep olmaktadır. Bu durumda Fransızca *commune* kelimesinin karşılığı topluluk, *communautarisme* kelimesinin karşılığı ise toplulukçuluk olarak nitelendirilmiştir.

Toplulukçu kuramın önde gelen savunucularından MacIntyre'ye göre (2001:348) topluluk, “ortak bir insansal iyi (her türlü bireysel çıkarından bağımsız ve bu çıkarlardan önce gelen bir iyi) görüşü etrafında birleşmiş bir cemaat olarak toplum” dur. Bir başka toplulukçu düşünür Walzer'e (1967:195) göre ise topluluk; kolektif bir hafıza tarafından üretilen simgeler ve semboller etrafında birleşmiş organik bir yapıdır. Toplulukçu kuram savunucuları her ne kadar topluluğu tanımlamada kullandıkları gerek ölçekler gerekse topluluk üyelerine yükledikleri anlamlar açısından farklılık gösterebilirler de topluluğu eşit ve özgür insanlar toplamından daha farklı ve öte bir kavram olarak ele almaktadırlar.

Toplulukçu kuram en genel ifadesi ile insanın ancak bir topluluk içerisinde gelişebileceği ön kabulüne dayanmaktadır. Toplulukların ortak özelliği ise üyelerinin kişisel çıkarları haricinde ortak bir amaç ve değer paylaşmaları, topluluk içerisinde yer alan ilişkiye kendileri açısından değer atfetmeleri ve topluluk aidiyetlerini kendi kimliklerinin bir parçası olarak görmeleridir (Schaber ve Anwander, 2010:94). Bu kuramın kökenlerini Aristoteles, Hegel ve Alman romantizmde bulmak mümkündür (Erincik, 2011:173-174). Aristotelesçi düşüncüyü savunan, Aydınlanma felsefesini, modernizmi ve liberalizmi eleştiren MacIntyre, Taylor, Sandel ve Walzer gibi düşünürler toplulukçular olarak nitelendirilmektedirler (Hünler, 1997:16).

Çağdaş siyaset felsefesinde toplulukçular, metodolojik ve normatif olmak üzere iki açıdan ele alınabilir. Metodolojik düzeyde toplulukçular, öncelikle liberal kuramın tercih yapabildiği rasyonel bireyini eleştirmektedirler. Metodolojik toplulukçulara göre, insanı ve onun davranışlarını anlamının tek yolu tarihsel, kültürel ve doğal bağlamı içinde tanımlamaktan geçer. Benliğin bireyselci imgesi ontolojik açıdan yanlıştır. Topluluk, basit bir birlikten öte bireylerin üyesi olduğu bir birlik ve karmaşık bir bütündür. Söz konusu topluluğa üyelik ne yapay ne de işlevseldir. Kendi başına bir değeri vardır. Normatif düzeyde toplulukçular ise liberal bireyciliğin öncüllerinin ahlakî açıdan tatminkâr olmayan bir ortama yol açtığını iddia etmektedirler (Üstel, 1999:65).

Toplulukçu düşünürlerin temel felsefesi; modernite ve liberalizmde eksik veya yanlış gördükleri hususları ortaya çıkararak, topluluğun önemi ile topluluk temelinde tanımlanan bir birey savunusudur. Toplulukçu kuram düşünürleri liberalizmi, bedensiz bir benliği savunmakla, çevre ve koşullardan soyutlanmış benliğe dayanmakla, topluluğa ilişkin rehber ilkelerinin eksikliğiyle ve bireye ilişkin zayıf bir anlayışa sahip olmakla eleştirmektedirler (Alejandro, 1993:6).

Genel olarak toplulukçu kuram, liberal kuramın bireysel değerlerin ve kimliğin herhangi bir topluluğa üye olmadan oluşabileceği kabulüne karşı çıkmaktadır. Aynı zamanda liberal kuramın sorumluluğu olmayan birey ve yansız devlet anlayışını da eleştirmektedir. Bununla birlikte, liberalizmin evrensellik, yansızlık ve adaletin iyiye önceliği iddialarına temel oluşturacak şekilde hatalı bir birey ve benlik algısına sahip olduğunu ileri sürmektedir. Toplulukçu kurama göre insanlar, din ve dünya görüşlerini seçmekte serbest bırakan eşit ve özgür bir siyasal yapı içerisinde bile hukukî ve siyasî bir düzen tarafından kendilerine iyi ve doğru bir hayatın nasıl olması gerektiği konusunda telkinlere ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle insanlar özgürlük haklarını kullanacakları zaman sağlam bir kimlik bilincine sahip olurlarsa karşılıklarına çıkacak olan farklı ihtimaller arasında yollarını bulabilirler (İmamoğlu, 2013:101).

Toplulukçu kuram açısından vatandaşlık ve vatandaşlık değerleri sadece topluluk içerisinde edinilebilir. Bu topluluklardan en yetkini ise siyasal topluluktur. Siyasal topluluk hem aile, mahalle, dinî gruplar gibi toplulukları hem de farklı kültürel toplulukları içerisinde barındırmaktadır. Toplulukçu vatandaşlık kuramı, vatandaşlığın bireylerden türediğini savunan liberal vatandaşlık kuramının aksine vatandaşlığın kültürel olarak tanımlanmış bir topluluktan türediğini ileri sürmektedir. Liberalizmin ahlaki evrenselciliğine karşın kültürel tikelciliği savunan toplulukçu kurama göre vatandaşlık, kimliğin korunması anlamına da gelmekte ve her zaman belirli bir topluluğa özgü anlam taşımaktadır. Liberalizmin herkes için eşit bir vatandaşlık anlayışı ve bunun evrensel niteliği toplulukçu vatandaşlık kuramı açısından dışlayıcı niteliktedir. Çünkü farklı kültür ve farklı toplulukların tikelikleri görmezden gelinmektedir.

Toplulukçu vatandaşlık kuramında vatandaşlar, rastgele bir araya gelmiş değillerdir. Paylaştıkları ortak bir geçmiş, ortak bir amaç ve onları bir arada tutan ortak değerler bulunmaktadır. Bu açıdan vatandaşlık, kültürel olarak tanımlı ve tarihsel olarak mevcut bir topluluğa üyelik olarak değerlendirilmektedir (Delanty, 2002:159). Bunun yanı sıra vatandaşlar, kişisel çıkarları dışında topluluk değerlerini ve amaçlarını da gözeterek topluluğa ve birbirlerine duygusal olarak bağlıdırlar, ortak değerleri paylaşırlar ve topluluğun ortak iyisi için fedakârlık yapmaya isteklidirler (Etzioni, 2011:237). Vatandaşların sahip olduğu kimlik de topluluğun kendisi ve ortak amacı ile özdeştir. Dolayısıyla kimlik ve vatandaşlık bir topluluğa üye olmadan, bireyin tercihleri ile ya da evrensel kurallara dayalı olarak elde edilemez (Can, 2019:158). Toplumun değer

yargıları, kültür ve gelenekler asli belirleyici unsurdur. Etik, adalet ve ortak iyi gibi vatandaşlığın temel ilkeleri de bireyin tercihlerinden değil topluluktan hareketle oluşur.

Toplulukçu vatandaşlık kuramına göre ahlaki açıdan insan iyi insan, vatandaş ise iyi vatandaş olarak görülmelidir. İyi vatandaş olabilmek için topluluğun ortak iyisini dikkate almak ve topluluğun beklenti ve değer yargılarını da hesaba katmak gerekir. Vatandaşlar dayanışma, sadakat ve iş birliği gibi değerlerle birbirlerini tamamlamaktadırlar. Topluluktan ayrı birey ve dolayısıyla vatandaş anlayışı ile sözleşmesel ilişkiler yabancılaştırıcı niteliktedir. Bireyin ön plana alınması, araçsal aklın hâkim kılınması ve toplumun birbirini tamamlayan niteliğinin kaybolması vatandaşlığın içinin boşalmasına neden olmaktadır. Sözleşmesel ilişkiler ise topluluk ve vatandaşlığa dair sorumluluk ve ortak amaç gibi değerlerin yok olmasına zemin hazırlamaktadır.

Adalet ve toplumsal eşitlik açısından topluluğun ortak amacı doğrultusunda benimsenen adalet ilkelerini savunan toplulukçu vatandaşlık kuramı, ortak iyiyi hak kavramına öncelemektedir. Ancak bu önceleme bireysel hakların ve vatandaşlık haklarının ortak iyi karşısında feda edileceği anlamında değil, adalet ilkelerinin bireysel tercih ve sözleşme kuramlarından yola çıkılarak açıklanamayacağı doğrultusundadır. Bu açıdan evrensel haklar ve dağıtıcı adalet kuramlarında ortaya çıkan genel geçer ilkelerle farklı grupların ve farklı kültürlerin özelliklerinin ve haklarının dışlanması önüne geçmeyi amaçlamaktadır.

Liberal- sözleşmecî vatandaşlık kuramının vazgeçilmeleri arasında yer alan kişilik hakları, özel mülkiyet ve özgürlük gibi değerler toplulukçu vatandaşlık kuramı açısında da önemlidir. Ancak bu değerlerin topluluğun ortak iyiliği ile dengelenmesi gerektiğini ileri sürmektedirler.

Genel bir ifade ile toplulukçu vatandaşlık kuramı, bireyciliğe karşılık kamu ruhuyla hareket eden, görev ve sorumluluklarla donatılmış, etkin, yetkin ve katılımcı vatandaş tipini yeniden oluşturacak, vatandaşın katılımını yönlendirecek ortak bir yarar anlayışını çeşitli ölçeklerdeki aidiyet ve topluluklarla temellendirmektedir. Dolayısıyla vatandaşlığı belli bir topluluğun üyesi olarak siyasal eylemlilik perspektifinde değerlendirmektedir.

3.3. Cumhuriyetçi Vatandaşlık Kuramı

Latince karşılığı “kamusal şey” anlamına gelen ve *res publica* olarak nitelendirilen cumhuriyet, en genel anlamı ile halk yönetimini ifade etmektedir. *Res publica*'nın ilk

kullanım şekli devlet anlamına gelmiş olsa da ortak yararı amaçlayan hukukî yönetim şeklindedir. Devlete meşruiyet kazandıran şey, aşırılıkları dizginlemesi ve dengeyi gözetten bir siyasal rejim hayalidir. Bu hayal bireylerin ortak iyisine ve hukuka dayandığı sürece vatandaşlara keyfi eylemlerden ve yozlaşmadan uzak bir siyasal bağlanma sunar. Bu açıdan res publica ile karşıtları arasındaki farkı belirleyen temel unsurun, siyasal erdemlerle donanmış, ortak iyiye adanmış bir devlet olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet, etimolojik olarak halka ait olan halk tarafından yönetilen devlettir. Burada halk yönetiminden kastedilen siyasal iktidarın meşruiyetinin halktan kaynaklanmasıdır. Bir yönetim biçimi olarak ele alındığında, siyasal iktidarın tek bir kişi (monark) veya bir zümre tarafından değil bizzat vatandaşların kendisi tarafından yönetildiği, her şeyin kamusal ilgi ve katılıma açık olduğu, vatandaşlar arasındaki ilişkilerin eşitlikçi bir düzleme sahip olduğu yönetim şeklindedir. Cumhuriyet, bir yönetim biçimi olarak siyasal katılım ve kamusal ruha vurgu yapan bir siyaset tarzını (Okutan, 2006:138) ifade ederken, dar anlamı ile kamuya ait olanı, geniş anlamda ise kamusal olan ile kamusal alanın bir araya geldiği noktayı ifade etmektedir (Haakonssen, 2007:730). Cumhuriyetçilik ise, erdemli vatandaşlar tarafından korunup yüceltilen ve toplumda ortak iyiye katkıda bulunma ve katılma özgürlüğüne vurgu yapan, ortak geçmişte hayat bulan kolektif bir bellek (Bilgin, 2008:106) olarak tanımlanmıştır. Cumhuriyetçilik, siyasal meşruiyetin toplumun kendisinden kaynaklandığı bir siyasal konumlanma belirterek, vatandaş olma ile sorumluluğu, sorumlu vatandaş ile de kamusal işlere katılımı ilişkilendirmektedir (Ergüç, 2016:40-42). Bireylerin toplum içinde yaşayarak özgür olabileceği düşüncesine dayanan cumhuriyetçilik, siyasal bir toplumda vatandaşların özgür olabilmeleri için “nasıl bir toplum yönetimi gereklidir?” sorusunun yanıtıdır (Keyman ve Turnaoğlu, 2008:40). Siyasal bir düşünce olarak ele alındığında, meşruiyetin içini birey ve toplumun kendini yönetmesi ile dolduran, bireyleri içinde yer aldıkları toplumda sorumlu ve özgür bir vatandaş olmaları ile eşitleyen ve özgürlüğü katılım ile açıklayan düşüncedir.

Cumhuriyetçi kuram, bireylerin diğer bireylerle paylaştıkları ve onları toplulukla bütünleştiren özellik ve bağlar üzerinde durur. Buna göre vatandaşlık ancak taahhüt ve bağlanmayla anlam kazanır. Oldfield’a (2012:94–95) göre vatandaşlar arasındaki sosyal bağlar sözleşme temelli olmayıp bir yaşam tarzını paylaşmaya ve belirlemeye dayalıdır. Bireyler ancak kamusal hizmetleri aracılığı ile vatandaş olduklarını tanımlarlar. Bu

hizmetler vatandaşa, içinde yer aldığı topluluğu tanımlamak ve devam ettirmek için gerekli alandır. Bireyleri vatandaş kılan, sosyal dayanışmayı ve topluluğun birliğini yaratıp sürdüren şey pratiğe duyulan ortak bağlılıktır. Cumhuriyetçi kuramda bireyler toplumdan önce de değildir ve toplumsal bütünlük içinde anlam kazanarak toplumsal olarak tanımlanmış rolleri seçerler. Bu açıdan toplum temelli bir anlayıştan hareket ederek toplulukçu yaklaşımın bir değişkeni olarak görülmektedir (Üstel, 1999:69). Bireylerin ahlaki önceliklerinin olmayışı, ahlaki olarak daha üstün konumda bulunan topluluk uğruna bireylerin zamanları, kaynakları ve yaşamları üzerinde de hak iddiasını ortaya çıkarabilmektedir (Kadıoğlu, 2012b:176).

Cumhuriyetçi kuram, Machiavelli, Rousseau ve Alexis Tocqueville'den etkilenmiş olup katılımcı demokrasinin uç biçimini temsil etmektedir. Cumhuriyetçi vatandaşlık kuramında vatandaşlık, ortak bir iyi üzerinde uzlaşan bireylerin kamu yararı amacı ile kamusal alana katılımı ile mümkündür. Bu açıdan cumhuriyetçi vatandaşlık kuramında hak iyiden üstün değildir ve vatandaşlık, liberal-sözleşmecî kuram gibi bir statü olarak değil, zihniyet olarak yerleşen bir pratik veya bir eylem olarak ele alınmaktadır. Böyle bir eylem bireylerin vatandaş olabilmeleri için yerine getirmek zorunda oldukları sorumlulukları ihtiva etmektedir. Siyasal süreçlere katılım noktasında bireyi serbest bırakan liberal-sözleşmecî vatandaşlık kuramının aksine, cumhuriyetçi vatandaşlık kuramında siyasal süreçlere katılım zorunlu görülmektedir. Bu açıdan siyasal süreçlere aktif katılım cumhuriyetçi vatandaşlık kuramının kurucu unsurudur. Cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışında belli bir siyasal topluluğun kimliği ve devamını sağlamaya yönelik ortak bir sorumluluk söz konusudur. Bu, bireylerin vatandaş olarak yerine getirip getirmemekte özgür oldukları bir sorumluluk da olmayıp tam tersine bireyler sorumluluğun yerine getirilmesi sayesinde vatandaş olur ve kalırlar. Oldfield (2012:104), cumhuriyetçi vatandaşlık ile liberal-sözleşmecî vatandaşlık arasındaki en temel farkın; özgürlük, dolayısıyla da özerkliğin anlamı ile ilgili olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Liberal-sözleşmecî kuramda bireyler kendi kararlarını verebilen özerk ve özgür bir varlık iken, cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı açısından bireyler ancak görev ve çıkarları örtüştüğünde özgür olabilmektedirler. Bu açıdan özgürlük ve özerklik vatandaşın gündelik kamusal faaliyetleri ile anlam bulmaktadır (Üstel, 1999:71). Birey, siyasal alanda topluluk yaşamını değiştirebilecek kararlar üzerinde söz söyleyebilme anlamında özgürdür (Taylor, 2006:91).

Cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı açısından vatandaşlık, siyasal bir topluluğa üye olmanın yanı sıra aynı zamanda yasal bir topluluğa üye olmayı da ifade etmektedir. Farklı iyileri olan vatandaşlar, belirlenmiş kurallar çerçevesinde ortak bir kimlik etrafında buluşarak sivik erdem ve eylemlerin taşıyıcısı hukukî özneler olmaktadırlar (Işık, 2009:87). Bireyler arasında bulunan farklılıklar özel alanla sınırlandırılmış olup kamusal alanda ifadesi ancak siyasal topluluğun ortak iyisi ile uyumlu olduğu durumlarda söz konusudur.

Cumhuriyetçi vatandaşlık tarihsel süreç ile birlikte erdem kavramı ile iç içe girmiştir. Çünkü vatandaş olabilmenin şartlarından biri de erdemli olmaktır. Vatandaş, ancak içinde yaşadığı toplum için hizmet ettiğinde, toplumun ilkelerini koruyup geliştirdiği ölçüde erdemli davranmış olur (Ergüç, 2016:41). Erdemli davranış ise ancak eğitim ile mümkündür. Bu açıdan özgür vatandaş oluşturma süreci eğitim olgusunu ön plana çıkarmıştır. Kamusal anlamda ortak iyiyi ortaya çıkaran vatandaş hem genel iradenin yaratıcısı hem de onun sınırlandırması içindedir (Held, 2008:58). Bu nedenle vatandaşların belirli alışkanlıklar ve eğilimleri içeren bir karakterle yetiştirmesi gerekliliğine inanılmaktadır. Eğitim sayesinde bireyler cumhuriyetin nitelikleri ile donatılarak topluma uyum sağlayabilecek, böylelikle cumhuriyetin varlığı ve devamı sürdürülebilecektir.

Cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı, toplulukçu vatandaşlık kuramının özel bir biçimini oluşturmaktadır. Her iki kuram da topluluğu temel çıkış noktası olarak ele almakta, topluluğu bireye önelemekte ve vatandaşlık vurgusu daha çok sorumluluklar üzerine yapılmaktadır. Her iki kuramda da ortak iyi kavramı bulunmakla birlikte birbirinden farklıdır. Toplulukçu vatandaşlık kuramı Cumhuriyetçi vatandaşlık kuramının savunduğu tek bir siyasal topluluğa göre tanımlanan bir ve bölünmez bir ortak iyiyi ifade eden genel iradeden ayrı olarak, farklı ortak iyilerin varlığını ve bunların kamusal alanda dile getirilmesini öngörmektedir.

3.4. Radikal Demokratik Vatandaşlık Kuramları

Ulus devletin meşruiyetini ve devlet ile vatandaş arasındaki ilişkileri belirleyen en önemli özelliği egemenliğin bizzat vatandaşlara dayalı olmasıdır. Vatandaşların bu egemenlik yetkisini kullanma şekli ise demokrasi sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu açıdan demokrasi tarihi incelendiğinde ideal demokrasiye ulaşabilmek amacı ile çeşitli

modellerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu modeller toplumun değişen beklentilerine ve siyasal taleplerine cevap verebilmek için farklı paradigmalara dayandırılmıştır (Özdemir, 2013:81). 20. yüzyılın sonunda, Fukuyama'nın tarihin sonu olarak nitelendirdiği, liberalizme alternatif olduğu varsayılan siyasal sistemlerin çökmesi ile liberal demokrasinin evrensel bir duruma geldiği üzerinde güçlü bir mutabakat bulunmaktaydı (Diamond ve Plattner, 1994). Ancak günümüze kadar geçen kısa sürede yaşanan hukukî, siyasî ve ekonomik gelişmeler yeni bir dünya algısının oluşmasına sebep olmuş, demokrasiyi sadece temsilcilerin seçilmesi, vatandaşlar adına karar alma ve uygulama hakkı verilmesi biçiminde sınırlandıran anlayış yeterli görülmemiştir. Küreselleşme süreci ile birlikte yaşanan bu değişime bağlı olarak modernizmin ortaya koyduğu temsili liberal demokrasi modelinin yönetim, denetim ve devlet-birey ilişkilerinde bir meşruiyet krizine sebep olduğu ileri sürülmektedir.

Tüm vatandaşların siyasal haklarının olduğu, devlet-birey ilişkilerinde hukukun üstünlüğünün kabul edildiği, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı, hukuk devleti ilkesine sahip, toplumun çoğulcu niteliğini ifade eden temsili liberal demokrasinin (Keyman, 2000:98) siyaseti bireyin çıkarının maksimize edilmesinde bir araç olarak görmesi, vatandaşlık dışında bireylerin sahip olduğu kimlikleri kuşatamaması, çoğulculuk ve katılım olgularını karşılayamadığı nedeni ile eleştirilmektedir (Erdem, 2011:10-11). Barber (2003:4), temsili liberal demokrasinin, vatandaşların katılımını ve siyasal eylemlerin özerkliğini ve kamusal yarar için karşılıklı bir müzakere sürecini karşılayamadığını ve karşılıklı yarar olduğu sürece ilerleyen bir çıkar siyaseti olduğunu belirtmiş, sistemin çıkmaza girdiğini ve bu çıkmazın çözümsüz olduğunu görerek cılız demokrasi olarak nitelendirmiştir. Özellikle küreselleşme ve göçle birlikte farklı kimliklerin tanınma ve siyasal alanda görünme mücadelesi, ideal demokrasiye ulaşma amacı ile yeni demokrasi modellerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu nedenle vatandaşın, karar verme rolünü temsilcilerin belirlenmesi aşamasındaki oy verme işlevi ile sınırlandırmayan, uygun koşullar altında kendi sorunlarını özgürce dile getirebilen, bunlara ilişkin çözümler üretebilen ve uygulama süreçlerinde de yer alma imkânı bulan aktif bir özne konumunda yer almasını (Parry ve Moyser, 1994:45; Sartori, 1996:124) sağlayacak demokrasi modelleri ortaya atılmıştır. Bu minvalde ortaya çıkan modeller, çoğulculuğu ve katılımı sadece özdeş yapılar için öngören, farklılıkların farklılıklarıyla birlikte siyasal alana katılmalarına imkân tanımayan bir model yerine; demokrasiyi

katılımcılık, çoğulculuk ve sivil toplum ekseninde yeniden ele almaktadırlar (Keyman, 2000:VII).

Temsili liberal demokrasinin bir eleştirisi ve yeni bir öneri ile ön plana çıkan radikal demokrasi kuramları iki temel konuya odaklanmaktadır: liberal demokrasinin yaşadığı meşruiyet krizi ve demokratik yönetimin normatif temelini belirleyen ilkelerin ve değerlerin saptanması. Radikal demokrasi kuramcılarına göre bu iki konunun açıklığa kavuşturulması sayesinde demokrasi demokratikleşebilecek ya da derinleşebilecektir. Radikal demokrasi kuramcıları liberal demokrasi kuramını eleştirmekle birlikte temel liberal değerlere de sahip çıkmaktadırlar. Bununla birlikte hem liberal kuramdan hem de toplulukçu kuramdan ayrı ancak her iki kuramın metinlerinden de yararlanarak yeni bir demokrasi modeli geliştirmişlerdir. Bu modellerde genellikle vatandaşların siyasal katılımını sağlayacak bir kamusal alan tasarlanarak, farklılıkların tanınması, vatandaşların eşit bir özne olarak kabul edilmesi ve bu sayede ideal demokrasiye ulaşılabilmesi amaçlanmıştır.

Radikal demokrasi ile ilgili literatüre bakıldığında iki temel modelin ön planda olduğu görülmektedir (Üstüner, 2007:315). Bunlardan ilki Habermas tarafından ileri sürülen kamusal alanda söylem etiğine dayalı usullere göre gelişmesi amaçlanan, tartışma ve sorgulamanın esas olduğu müzakereci (sorgulayıcı) demokrasi modeli, ikinci ise Mouffe tarafından geliştirilen kamusal alanın demokratik yönetimine dayalı, farklılıkların birlikteliğine odaklanan çekişmecî (agonistik) demokrasi modelidir (Keyman, 2000:129).

3.4.1. Müzakereci (Sorgulayıcı) Demokrasi Modeli

Müzakereci demokrasi modeli, vatandaşların ilgili konularda bilgilerini paylaştıkları, toplumsal iyiler hakkında konuştukları, toplumla ilgili görüşlerinin oluştuğu ve siyasal süreçlere katıldığı söylemci sosyo-politik bir sistemi ifade etmektedir. Radikal demokrasi içerisinde yer alan müzakereci demokrasi modeli farklı düşünürler tarafından ele alınmakla birlikte özellikle Habermas bu modelin temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle müzakereci demokrasi modeli ve modelin vatandaşlık anlayışı Habermasian düşünce açısından ele alınmıştır.

Habermas, demokrasiyi sadece devlet ile vatandaş arasındaki bir ilişki olarak ele almamakta aynı zamanda vatandaşların eşit özne olarak kabul edildiği, farklı kimliklerin karar alma süreçlerine doğrudan katıldıkları ve kendilerini etkileyen kararlar üzerinde

iletişim, müzakere ve sorgulama imkânı buldukları bir süreç olarak kabul etmektedir. Modern devletin demokrasi ile yönetilen bir cumhuriyete dönüşmesinde ulus fikrinin ve dolayısıyla ulusçu öz-kavrayışın önemli bir aşama olduğunu, bu sayede yönetilenlerin siyasi olarak aktif bir vatandaşa dönüşebildiğini belirtmiştir. Habermas'a göre (2012:19-20) ulus devletin en önemli faydası, yeni bir meşruluk temelinde sosyal entegrasyonun yeni ve daha soyut bir biçimini ortaya koyarak iki soruna birden çözüm bulabilmiş olmasıdır. Bununla birlikte ilerleyen zamanlarda hayata geçirilen demokratik katılım sayesinde devlet vatandaşlığı statüsü yasalarca sağlanan dayanışmacılığın yeni bir boyutunu ortaya koymuştur. Bir devlete aidiyet artık yalnızca bir devlet gücünün altında olmak anlamında değil, demokratik hukuk devletine geçişle birlikte siyasi egemenliğe katılacak vatandaşlarca oluşturulan bir üyelik haline dönüşmüştür.

Habermas (1996a:21-23) demokrasinin liberal demokrasi, cumhuriyetçi demokrasi ve bu iki model arasında kendisinin öncülüğünü üstlendiği müzakereci demokrasi olarak üç normatif modeli olduğu belirtmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin anayasal bir çerçeve oluşturması, çoğunluğun yönetimi ve temsile dayalı hakkaniyet gibi kazanımları nedeni ile liberal demokrasiyi önemsemektedir. Ancak liberal demokrasinin savunusu olan hukukun üstünlüğü ve yasalara dayalı yönetimi, meşru demokratik bir yönetim için yeterli görmemektedir. Habermas'a göre (2002:152) yasaların meşru olabilmesi için yasal topluluğun tüm üyelerinin ussal ve kurumsal yasama sürecine katılıp kabul etmesi gerekir. Bu anlamda mevcut temsili liberal demokrasinin içinde bulunduğu meşruluk krizinin farklılıklara dayalı müzakere, diyalog ve iletişimsel ussallıkla çözülebileceğini ve bunun için müzakere ve uzlaşya dayalı bir kamusal yaşam alanının kurulması gerektiğini belirtmektedir (Habermas, 2003; Gutmann ve Thompson, 2004:9-10). Habermas'ın öngördüğü bu kamusal alan tüm vatandaşların özgürce tartışabildiği, farklı yaşam biçimlerinin açık ifadelerini bulduğu, tartışmazlık ruhuyla yoğrulmuş bir alandır. Bu alanda yapılan tartışmalar, vatandaşların sahip olduğu kimliklerin hesaplaşmaları için bir fırsat doğurur. Böylelikle onları yönlendiren ve karşılıklı olarak tanımlayan inançların karakterlerini kabul eden taraflar arasında saygılı bir müzakerenin önkoşullarını ortaya çıkarır (Karadağ, 2006:27). Aynı zamanda bu alan, tüm vatandaşların katılımına açık, sınırlandırılmaksızın kendilerini farklılıklarıyla birlikte ifade ettiği, toplumsal kural veya kolektif siyasal kararların alındığı bir alandır. Bu alanda kararlar alınırken, bu kararlardan etkilenecek herkese söz hakkı tanıyacak olan demokratik bir yöntemin varlığı da

gereklidir (Sarıbay, 2000:6). Ancak kapitalizmin aşırılışması bu kamusal alanı yok etmiştir. Habermas'a göre aydınlanmanın özgürleştirme amacını gerçekleştirebilmesi, araçsal akıl yerine iletişimsel akıl, özne merkezli bir kamusal alan yerine özneler arası ilişkilerin belirlediği bir siyasal alanın (Arslan, 2005a:73) yeniden oluşturulması ile mümkündür.

Habermas'ın müzakereci demokrasi kuramında yer alan kamusal alan ve sivil toplum, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin de eksenini oluşturmaktadır. Bu anlayış, anayasal düzlemde üç öge çerçevesinde biçimlenir. Vatandaşların devletin bir üyesi olarak kamusal özerkliği, vatandaşların toplumun üyesi olarak özel özerkliği ve devlet ile toplum arasında aracı konumda bulunan kamusal alanın bağımsızlığı. Kamusal alan ve sivil toplum sadece siyasal bir alan da değildir. Siyasal ile sosyo-kültürel, birey ile devlet arasında bir aracıdır. Bu nedenle demokratik bir kamusal alan için güçlü bir sivil toplum ön koşuldur. Demokraside biz ve öteki olarak tanımlanan sosyal gruplarla ilişkiler kamusal alanda müzakere yoluyla kurulmaktadır (Bayhan, 2006:79-80).

Müzakereci demokrasi modelinin amacı, karar alma süreçlerinde müzakereye katılanlardan hangisinin üstün geldiği değil, müzakere sonucunda ortak bir karara varılmaya çalışılması ve alınan ortak kararın müzakereye katılanlar tarafından benimsenmiş olmasıdır (Özdemir, 2013:85). Müzakere, meşru ve ussal karar alma sürecinin zorunlu bir koşuludur. Bu sayede kurumların ussallık ve hakkaniyetleri teminat altına alınarak toplum içinde marjinal nitelikteki birçok farklı görüş kendi düşüncelerini ifade edebilecek, marjinal kalmalarına sebep olan birçok neden ortadan kaldırılabilir (Benhabib, 1999:72). Habermas ileri sürdüğü bu model ile oligarşik bir yapı gösteren kurumların hegemonyasını kırmayı, toplumsal kararların bu kararlardan etkilenen herkesin kamusal alana katılımı ile müzakere edilerek alınmasını amaçlamaktadır.

Habermas, ulus devletlerin meşruluk temeli olarak vatandaşlığın alınmasının önemli olduğunu ancak vatandaşlığın, etnik aidiyet veya ulus oluşturma çerçevesinde homojen bir toplum anlayışına dayandırılmasının meşruluk krizine yol açtığını, bu nedenle vatandaşlığın anayasaya bağlılık olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Zaten müzakereci demokrasi kuramının esası; dinsel, kültürel, dilsel ve tarihsel homojenliğin sağlandığı bir vatandaşlık anlayışı olmayıp ulus-üstü bireylerin düşünce ve irade oluşturma sürecinin akılcı ve normatif bir şeklidir (Göztepe, 2003:237). Bu açıdan anayasa, demokrasinin ve siyasal kamusal alanın güvencesi ve bunların koruyucu olan

temel hakları ifade etmektedir (Habermas, 2003:371). Anayasa ile bireysel haklar ve bu hakların taşıyıcısı ve kullanıcısı hukukî bir kişilik ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle demokratik anayasal bir devlet, vatandaşların bizzat istediği ve kendi hür iradeleri ve katılımıyla meşruiyet kazanmış bir düzendir (Habermas, 2012:20). Habermas'a göre anayasal bir devlette vatandaş, sadece yasalar önünde eşit bireyler olarak değil, aynı zamanda yasa yapıcılar olarak anayasal devlete bağlıdırlar. Bu bağlılık sayesinde, müzakere sürecinde yaşadıkları tartışmalar birbirlerinin haklarına saygı duymaları ile aşılr (Gutmann, 1996:15-16). Böyle bir devlette siyasal olarak bir arada bulunan vatandaşlar, kamusal alanda iletişim özgürlüğüne sahip, siyasal iktidarın anayasal sınırlar içerisinde yer aldığı, uyuşmazlıkların demokratik bir yöntemle çözülebildiği, yönetimin herkesin çıkarını sağlamaya yöneldiği bir ortak inanca sahiptir. Bu inanç tüm toplumun ortak değerlere sahip olmasından değil, yasama işleminin yasalara uygun olarak yapılması ve siyasal iktidarın yasal çerçevede kullanılması üzerinde bir uzlaşuya dayanır (Habermas, 1996b:133). Habermas'ın bu vatandaşlık anlayışı müzakereci demokrasiyi tamamlamaktadır. Vatandaş bu hali ile iletişimsel eylem kuramında yer alan müzakerelerin katılımcısı ve aynı zamanda normların kurucusudur. Keyman da (2012:219) anayasal vatandaşlığı, farklılıkların bir arada bulunmasını, farklı kimliklerin kendi farklılıklarını ifade etmelerini ve bunların anayasal güvence altına alınmasını sağlayacak ve böylelikle toplumun çoğulcu yapısı içinde beraber yaşama olasılığını artıracak bir anlayış olarak görmektedir.

3.4.2. Çekişmeci (Agonistik) Demokrasi Modeli

Radikal demokrasi kuramının bir başka boyutu olan çekişmeci demokrasi modeli, müzakereci demokrasi modeli gibi liberal demokrasinin meşruiyet krizi yaşadığını, farklılıkların dışlanıp özel alana hapsedildiğini ve bu durumun eşitsizlik yarattığını, bu krizin aşılmasında katılım boyutunun önemli olduğunu kabul etmektedir. Çekişmeci demokrasi modeli, liberal demokrasileri tam olarak reddetmemekle birlikte liberalizm ve demokrasi arasındaki bağı tam olarak kavrayamadıkları nedeni ile eleştirmekte, liberal demokrasilerin bugün yaşadıkları krizin sebebini, siyasetin kişisel çıkarların korunup sürdürülmesi için kullanılan bir araçsal eylem olarak algılanması olduğunu öne sürmektedir. Model, liberal demokrasilerin “herkese özgürlük ve eşitlik ilkelerinde billurlaşmış kurucu değerlerinde değil, bu değerlerin işleyişini yeniden tanımlayarak

sınırlayan güç düzeninde” sorun yaşandığını, radikal ve çoğulcu demokrasi projesi ile bir devrime gerek duymaksızın sivil inisiyatiflerin ortaya koyacağı çoğulcu kitle demokrasisi sayesinde bu düzeni dönüştürme amacı taşımaktadır (Laclau ve Mouffe, 2001:19).

Mouffe’a göre (1999: 245-246) liberal demokrasi, demokratik modelin daha geniş bir bağlama uygulanması değildir. Bir rejim olarak ele alındığında; toplumsal ilişkilerin simgesel düzenlemeleri ile ilişkilidir ve devlet biçiminden çok daha fazlasını içerir. Liberalizmin sahip olduğu çoğulculuk anlayışının modern demokrasinin ayırt edici özelliği olduğunu vurgulamakla birlikte bu anlayışı yetersiz bulmaktadır. Liberal çoğulculuk biçimleri genellikle çoğulculuğu sağlamaya yönelmelerine rağmen, farklılıkları önemsiz hale getirerek homojenliği sağlamaya çalışmaktadır. Bu durum farklılıkların göz ardı edilmesine, özel alana itilmesine ve toplumsal kimlik sorununun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu da liberal demokrasilerde meşruluk krizi yaratmaktadır.

Çekişmeci demokrasi modelinin öncüleri konumunda olan Laclau ve Mouffe (2001:10), Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru adlı çalışmalarında kendilerini post-marksist olarak adlandırmışlar, post-marksizmin yeni bir sosyalist proje olduğunu, radikal ve çoğulcu bir demokrasi anlayışını savunduklarını ifade etmişlerdir. İleri sürdükleri post-marksizm kavramı ile marksizmin sınıf egemenliği yerine liberalizmin çoğulcu demokrasi yaklaşımı ile tüm farklı grupların kamusal alanda tanınması üzerinde dururlar. Çekişmeci demokrasi modelinde günümüzde yaşanan yeni toplumsal hareketler oldukça önemlidir, çünkü sadece işçi sınıfının değil aynı zamanda başka kimliklerin de tabii konumda olduğunu kabul eder. Böylelikle yeni sosyalist proje, sadece sınıf temelli bir ilişkiyi değil farklı bağımlılık biçimlerini de kapsayan, sınıf kimliğinin ayrıcalıklı konumu yerine kimlikler arasında eşdeğerlik zinciri kuran bir ilişkiyi ele almaktadır. Laclau ve Mouffe’ye göre (2001:19), farklı kimliklerin birbirleri ile eklemlenebilmesi çoğulculuğu gerektirdiği için çoğulculuğu esas alan liberal demokrasinin kurumları ve değerleri birlikte korunmalıdır.

Laclau ve Mouffe, liberalizm ile demokrasi arasında yaşanan gerilimin uyuşmaz olduğunu, müzakereci demokrasi modelini de bu gerilimi uzlaştırma çabası nedeni ile eleştirmektedir. Müzakereci demokrasi modelinin iletişimsel ussallığın sistematik niteliğinin kimlik sorununu anlamada sorunlar yarattığını, uzlaşıya dayalı bir demokrasi anlayışını kamusal alanın normatif temeli olarak görmenin problemleri bir çoğulculuk

anlayışını ortaya çıkardığını öne sürmektedir (Keyman, 2000:139). Kamusal alanda gerçekleştirilecek bir müzakere sürecinin çatışmayı ortadan kaldırmayacağını, demokrasinin varlık nedeninin de zaten tam olarak bu çatışma olduğunu ve farklılıklar arasında oluşabilecek bir uzlaşının çoğulculuğa dayalı ideal demokrasiyi ortadan kaldıracağını iddia etmektedir.

Çekişmecî demokrasi modeli, siyaseti kolektivitedeki kamu yetkililerinin elde edebilecekleri kaynaklara ulaşmak için örgütlü, eşit olmayan toplumsal güçler arasında yürütülen meşru ve herkese açık bir çekişme olarak tanımlayarak, siyasetin varlık nedenini şeffaf toplum anlayışı değil farklılık, çoğulluk ve çatışma olarak görmektedir. Aynı zamanda farklılıkların bir üst kimlik tarafından eritilmeyip korunduğu, farklılıkların ve farklı toplumsal kimliklerin ortaya koyacağı mücadele ortamında belirlenen bir demokratik siyaset tarzını ifade etmektedir. Modelin temel çıkış noktası; farklılık, çatışma, çelişkidir ve bunlar demokrasinin bir ön şartı olarak kabul edilmektedir. Bunları ortadan kaldıracak bir uzlaşma demokratik değil, hegemonik bir eklemlenmedir (Mouffe, 2000:310). Bu nedenle siyasetin doğasında var olan biz-onlar farklı bir şekilde tanımlanmıştır. Ortak bir zemin etrafında buluşamayan düşmanlar arasındaki biz-onlar ilişkisi *antagonizma*, çatışan tarafların çatışmanın rasyonel bir çözüm olmadığını kabul etmelerinin yanı sıra karşılıklı olarak birbirilerinin meşruiyetini tanıdıkları bir biz-onlar ilişkisi ise *agonizma* olarak tanımlanmıştır. Mouffe'e göre demokratik bir siyaset için önemli olan antagonizmaların agonizma biçimine dönüşmesidir.

Kamusal alanın demokratik boyutu ile ilgilenen çekişmecî demokrasi modeli, cumhuriyetçi demokrasi modelinin liberal temalarla eklemlenmesi sayesinde Mouffe'nin (1995a:2) ifadesi ile “yeni haklar talep edilmesini, özgürlük ve eşitlik fikirlerine yeni anlamlar, yeni kullanımlar ve yeni uygulama alanı kazandırma” amacındadır. Bu amaç için farklılıkların bir arada bulunabileceği bir kamusal alan tasarlanmıştır (Özdemir, 2013:87). Bu kamusal alanda farklılıkların birlikte yaşamasına olanak sağlayan düşünce tarzı agonizma, bu temelde kurulu olan kamusal alan ise agonistik kamusal alan'dır.

Mouffe (1995b:227-231), çekişmecî demokrasi modelinin vatandaşlığa bakışını hem liberal hem de toplulukçu kuramdan ayırmaktadır. Liberal vatandaşlık anlayışının ciddi problemler barındırdığını belirtmiş ancak bu problemlerin çözümü için cumhuriyetçi yaklaşımı alternatif olarak görmemiştir. Çünkü modern demokrasinin yeniliğini ve liberalizmin önemli katkısını kabul etmeyen cumhuriyetçi yaklaşım modern

öncesi bir siyaset tarzına dönüş tehlikesini içinde barındırmaktadır. Bununla beraber toplulukçuların önerdiği ortak iyi fikrine modern demokratik bir siyasi topluluk içinde ortak bir iyi etrafında birleşilemeyeceği ve katılımcı bir vatandaşlık için bireysel hakların feda edilemeyeceği düşüncesi ile karşı çıkmaktadır. Çünkü çoğulculuk, bireysel özgürlükler ve sivil toplumun gelişimi modern demokratik sistemin kurucu unsurlarıdır.

Mouffe, hem liberal vatandaşlık kuramının hem de cumhuriyetçi vatandaşlık kuramının olumlu yönlerini siyasal birliğin ahlakî doğasından vazgeçmeden radikal ve çoğulcu bir anlayış doğrultusunda bir araya getirerek kamusal-özel, ahlak-siyaset arasındaki ayrımları gerçekleştirebilecek bir radikal demokratik vatandaşlık tasarlamaktadır. Bu, bir taraftan ahlakî çoğulculuk ile uyumlu diğer taraftan hakkın iyiye önceliğine saygı duyan bir vatandaşlık anlayışıdır. Vatandaş, farklı amaçlar için eylemde bulunabilen ve farklı iyileri olan ancak çıkarı için eylemlerini yerine getirirken herkesi eşit ve özgür öngören kurallara boyun eğmeyi kabul eden kişilerin sadece yasal bir statüsü değil aynı zamanda ortak siyasi kimliğidir. Bu durumda vatandaşlık liberal kuramda olduğu gibi diğerleri arasında tek bir kimlik ya da cumhuriyetçi kuramda olduğu gibi diğerlerini geçersiz kılan bir kimlik değildir. Bu kimlikte bireyleri birbirine bağlayan şey; bir dizi etik-politik değeri ortak olarak kabul etmeleridir.

Mouffe'a göre radikal demokratik vatandaşlık, demokrasinin yaygınlaşması ve radikalleşmesi için mücadele eden farklı gruplar arasında ortak bir kaygıya sahip olmak, eylemlerini seçerken belirli davranış kurallarına uyarak ortak radikal bir siyasi kimlik oluşturmaları gerektiği konusunda kabule ulaşmaktır. Radikal demokratik vatandaşlar arasında siyasi kimliklerin oluşması ise farklılıkların demokratik talepleri arasında oluşacak kolektif bir özdeşleşme biçimine bağlıdır.

Mouffe, radikal demokrasi projesi ile demokrasinin tam olarak gerçekleştirilemeyeceğini ve siyasi topluluğun nihai başarısının imkânsızlığını da kabul etmektedir. Amacının; liberal demokratik geleneğin sembolik kaynaklarını demokratik devrimin derinleşmesi için mücadelede kullanmak ve bireysel haklar ve çoğulculuk idealini kamusal canlılık ve etik-politik fikirleriyle birleştirerek siyasete saygınlığını tekrar kazandırmak olduğunu belirtmiştir.

Kapitalizmin dönüşümünün sınıf siyaseti ve devrim ile değil, çoğulcu kitle hareketleri ve çoğulcu demokratik bir katılımı gerçekleştirilebileceği savunusuna dayanan radikal demokratik vatandaşlık kuramları, radikal demokrasi için özne-

kurumlara ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuşlardır. Bu özne-kurumlar ise özellikle vatandaşlığın kimlik politikaları çerçevesinde yeniden ele alınması talepleri ile ortaya çıkmış yeni toplumsal hareketlerdir. Yeni toplumsal hareketleri “yeni” kılan özellik, sınıf çıkarları bağlamında hareket eden işçi sınıfının siyasal iktidar ve ekonomik bölüşüm konularındaki taleplerinden ziyade farklı öznelerin yaşam biçimini, özerkliklerini, kimlik ve kültürel taleplerini dile getirmeleridir (İçli, 2015:423). Bu toplumsal hareketler daha çok insan hakları, feminizm, barış ve ekoloji gibi temalarla ön plana çıkmakta ve vatandaşlık haklarının genişlemesini talep eden yeni öznelerden oluşmaktadır (Özen, 2015:14). Bu özneler kimi zaman kadınlar, engelliler, çevreciler ya da cinsel yönelimi farklı bireyler olabilirken kimi zamansa etnik-dinî cemaatlerdir. Yeni toplumsal hareketlerin her biri kendi içinde özerk bir nitelik taşımasına rağmen, ortak özellikleri çeşitli toplumsal aidiyet, toplumsal yoksunluk veya toplumsal duyarlılık temelinde yola çıkmış olmalarıdır (Şahbudak, 2015:141). Bir grup kimliği etrafında birleşen bu yeni toplumsal hareketlerin verdikleri mücadeleler sonucunda tek bir bireye özgü olmayan, tüm insanlığın sahiplendiği evrensel nitelikte kadın hakları, çevre hakkı, barış hakkı gibi haklar elde edilmiştir. Bu hareketler, kendi duyarlılık noktalarını yansıtan siyasal muhalefetin yanı sıra daha katılımcı bir demokrasi talepleri ile vatandaşlığı yeniden tanımlamaktadırlar. Laclau ve Mouffe (2001:208) yeni toplumsal hareketleri yeni hegemonik formasyonun yükselişe geçişi ile ilişkili biçimde ele alarak, homojenleştirici bir kitle kültürünün ortaya çıkışına karşı direnç gösteren ve sivil toplumda dile getirilen kültürel talepler olarak nitelendirmişlerdir. Bu taleplerle vatandaşlık, “Bir eşdeğerlik zinciri aracılığı ile demokratik özneler arasında siyasal bir kimliği oluşturacak eklemlenmeyi kurarak inşa edilmektedir.” (Mouffe, 1993:93).

Kimlik politikaları üzerinden değerlendirildiğinde; liberal-sözleşmecî vatandaşlık kuramı, bireysel hakları önceleyerek kolektif hakları ihmal etmiş, toplulukçu ve cumhuriyetçi vatandaşlık kuramları ise homojen bir toplum düşüncesi ile farklı kimlik taleplerine cevap vermekten yoksun kalmıştır. Radikal demokratik vatandaşlık kuramları, çoğulculuğun esas alındığı, vatandaşların siyasal katılımının sağlandığı, farklılıkların tanındığı ve bireylerin eşit birer özne olarak kabul edildiği kamusal alanda çok kültürlülük üzerine kurulu yeni bir model ortaya koymuşlardır. Radikal demokratik vatandaşlık kuramlarında birey ve dolayısıyla vatandaş, hakların atomistik taşıyıcısı değil, toplumsal olarak konumlanmış bir benliktir. Radikal demokratik vatandaşlık kuramları, hem liberal-

sözleşmeci hem de toplulukçu ve cumhuriyetçi vatandaşlık kuramlarının görmezden geldiği ya da yok saydığı kültürel hakları dördüncü kuşak haklar olarak görmekte ve bu haklara saygı gösterilmesinden öte bu farklılıkların kamusal alanda rahatça yaşanıp kendilerini ifade edebilmelerine olanak sağlanması gerektiğine inanmaktadırlar. Kymlicka da (2007:61) devletlerin vatandaşlarına tanıdığı medenî, siyasî ve sosyal hakların yanı sıra kültürel hakların da anayasalarda yer verilmesi gerektiğini belirtmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VATANDAŞLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Vatandaşlık kavramının ortaya çıktığı kabul edilen Antik Yunan döneminden günümüze kadar devam eden tarihsel süreci açıklamak bir bakıma siyasal düşünceler tarihini açıklamaktır. Oldukça geniş bir zaman dilimini içinde barındıran bu sürecin, hem kavramın geçirdiği değişim ve dönüşümü hem de günümüzde ulaştığı anlamı ortaya koyabilmek için dönemlere ayrılarak ele alınması gerekmektedir. Bu bölümde vatandaşlığın hem Batı dünyasında gelişim seyri hem de Türkiye’de geçirdiği aşamalar ele alınmıştır.

4. BATI DÜNYASI’NDA VATANDAŞLIĞIN GELİŞİMİ

4.1. Antik Yunan’da Vatandaşlık: Polis’in Vatandaşları

Demokrasinin çıkış noktası olarak kabul gören Antik Yunan dünyası, vatandaşlığın oluşumunda da önemli bir yere sahiptir. Yunan siyasal düşüncesinin ortaya çıktığı Polis, başlangıcından sonuna kadar Yunan uygarlık tarihinin de siyasal kurumunu temsil etmektedir. Bu nedenle Antik Yunan dönemi açısından vatandaşlığın belirleyicisi Polis’tir. Polis, sadece bir yerleşim birimi olmayıp aynı zamanda bireyi var eden, siyasal, sosyal ve ekonomik bir bütündür. Birey tüm benliği ile Polis’e bağlıdır ve Polis’in dışında bir yaşam düşünülemez. Polis’te yaşayanlar Polis’in tanrılarının ve yasalarının dışında kendilerini ait hissedecek ve koruyacak başka bir düzen olmadığını, Polis’in inançlarına ve yasalarına uymadıkları takdirde tüm varlıklarını, değerlerini ve haklarını kaybedeceklerini bilirler (Göze, 2013:1). Polis, topluluk ruhunun ve dayanışmanın başat olduğu, bireylerin birbirine Polis üzerinden sorumluluk, borç ve yükümlülükleri ile bağlı olduğu ve vatandaşların topluluğun çıkarları için kendi çıkarlarını feda ettiği bir yaşam tarzını ifade etmektedir. Zenginlik, şan ve şöhret ancak Polis içinde bir anlam ifade edeceğinden, herkes Polis’in bağımsızlığı için gerektiğinde malını ve canını feda etmeye hazırdır. Polis’in en çok gereksinim duyduğu şey, vatandaşların Polis işlerinde görev almasıdır. Antik Yunan site devletlerinde profesyonel yargıçlar, avukatlar, politikacılar ve bürokratlar bulunmadığı için yasama, yürütme ve yargılama faaliyetlerini bizzat vatandaşların gerçekleştirmesi bir zorunluluktur. Bu zorunluluk yerine getirilmediği zaman idari faaliyetler sürdürülemez ve sistem çökerdi. Yasa yapan, bu yasayı uygulayan

ve uyuşmazlıkları çözen bizzat vatandaşların kendisiydi (Uygun, 2019:103). Atina demokrasisinin bu özelliği nedeni ile Perikles, Cenaze Töreni söylevinde “*Biz Atinalılar devlet işlerine karışmayanlara, kendi işi gücü ile uğraşan sessiz bir yurttaş değil, hiçbir işe yaramayan biri gözüyle bakıyoruz.*” (Thukydides, 2010:235) diyerek herkesin bir şekilde devlet işleri ile uğraşması gerektiğini belirtmiştir.

Polis, bir taraftan tüm vatandaşların genel olarak belirli bir düzen içinde kendi düşüncelerini açıkça ifade ettiği ve alınan karara herkesin itirazsız uyduğu doğrudan demokrasinin yegâne örneği, diğer taraftan “köleliğin demokrasi cilası ile parlatılıp yeniden üretildiği” birimdir (Yalçınkaya, 2016:21). Antik Yunan’da Polis hem dini hem mitleri hem de geleneklerle pekiştirilmiş toplum duygusunu açıklamaktadır. Polis dinin kendisi olduğu gibi, vatandaşların ve yönettiği bütünü de ta kendisidir. Polis sadece siyasal bir sistem değil, birey ile toplum arasındaki bağında göstergesidir ve bu nedenle devlet olarak ifade edilen Polis ile aslında toplum kastedilmektedir (Yalçınkaya, 2005:31). Bu nedenle Antik Yunan’da Polis – toplum bütünleşmesinden söz edilmektedir.

Antik Yunan’da vatandaşlar yasa yapmaktan, idarecilerin seçimine, çıkan uyuşmazlıkları çözmekten savaş ve barışa karar vermeye kadar birçok hakları olan ayrıcalıklı bir sınıftır. Bu nedenle vatandaşlık ayrıcalıklı bir statüdür. Bununla birlikte vatandaşların doğrudan katılım sağlamaları dışında düşünce ve inanç özgürlüğü olmadığı gibi özel, sosyal ve ekonomik alanda tüm yaşamları Polis tarafından düzenlenmekte ve denetlenmektedir. Polis hem siyasi hem de dinî bir birim olarak vatandaşların düşünce ve inançlarına hükmedebilmekte, onlara serbestçe hareket edebilecekleri bir alan bırakmamaktadır. İnsan, bir varlık ve değer olabilmek için kendi üstünde bir güce ihtiyacı olduğuna inanmaktadır ve bu güç de Polis’tir. Vatandaş var eden Polis, Polis’i var eden ise vatandaşdır ve vatandaşın Polis’ten ayrı bir yaşamı düşünülemez.

Polis; vatandaşlar, yabancılar ve köleler şeklinde toplumsal sınıflara ayrılmıştır. Vatandaşlar da kendi içinde; büyük toprakları ellerinde bulunduran ve soy bağlarını ayrıcalıklı bir kesim olarak örgütlemeyi başaran aristokratlar (*eupatridler*); soylu kökenli olmakla birlikte daha çok ticaret ile uğraşarak zenginleşen orta sınıflar (*demiurgoiler*), küçük toprak sahipliği olan yoksul çiftçiler (*georgoiler*) ve toprakları olmayan emekçiler (*thesler*)’den oluşmaktadır (Yalçınkaya, 2016:43). Polis’te vatandaş, diğer sınıflardan ayrıcalıklı olarak Polis’in siyasal yaşamına doğrudan katılabilen bireylerdir ve genel

nüfusa oranla sayıları oldukça azdır. Polis'te vatandaşlığın temel şartı özgür olabilmektir, özgürlük ise efendisizliktir.

Antik Yunan'da özgürlük, iktidarın kolektif kullanımına katılım biçimidir. Bu açıdan bireysel özgürlüklerden ziyade Polis'in özgürlüğünü içermekte ve kentle bütünleşik bir anlam taşımaktadır (Sartori, 1996:316). Özgürlük, Polis dışında kimseye hesap vermeyen ve bir başkası için çalışmak zorunda olmayan erkeği tanımlamaktadır². Hukuksal bir özne sayılmayan, kendi adlarına hukuksal ilişkiler kurabilmek için bir başka vatandaşın vesayetine muhtaç olan yabancılar (*meteikoslar*) ve evin efendilerine bağlı olan kadınlar da özgür ve dolayısıyla vatandaş statüsüne sahip değildirler. Köleler ise zaten "insan" olarak nitelendirilmedikleri için vatandaşlık ile ilişkilendirilemeyecek bir sınıftır. Çünkü vatandaş olmak her şeyden önce insan olmayı gerektirir. Bu nedenle Antik Yunan demokrasilerinin eşitlik anlayışı, vatandaşlar arası – köleler arası eşitliktir ve bu eşitlik normal karşılanmaktadır. Bu durum savaş sonrası özgür kişilerin ve kölelerin belirlendiği doğal bir durumdur (Herakleitos, 2012:32). Güçlü olanın egemen olması aynı zamanda adaletin gerçekleşmesini de sağlar. Çünkü evrende var olan yüce yasa bunu gerektirmektedir. İnsan da yüce akıldan pay almıştır, ancak bazılarının payı küçük bazılarının payı büyüktür. Evren, logos tarafından yönetildiği gibi toplum da yasalar ve sosyal kurallarla yönetilmelidir. Bu yasaları koyanlar da logostan fazla pay almış olanlar yani aristokratlardır ve bu sınıfa mensup kişiler toplumdaki azınlığı oluşturarak yönetmeyi hak etmişlerdir. Yasalar toplumda adaleti sağlamalıdır. Adalet ise eşitliği ve uyumu sağlamak demektir. Bu eşitlik ve uyum ise toplumda herkese hakkı olanı vermekle gerçekleşir (Göze, 2013:7-9). Benzer şekilde Platon açısından da insanların eşit olmaması doğaldır çünkü eşit yaratılmamışlardır. İnsanın siyasal ve sosyal bir varlık olması insan doğasının bir gereğidir ve toplum insanın kendi kendine yetmemesi nedeni ile var olmuştur. Bu sistemin en temel gerçeği ise sınıflar arası farklılıklardır ve bu farklılık insandan kaynaklanmaktadır. İnsanda var olan akıl, cesaret ve iştah devlete de sınıfsal bir nitelik kazandırmaktadır. Çünkü insanlardan kiminin mayasında altın, kiminin mayasında gümüş, kiminin mayasında ise demir veya tunç vardır (Platon, 2010:111). Devlet de her bir sınıftaki bölüme denk gelir, mayasında altın olanlar akıllı insanlardır ve yönetici sınıfı, mayasında gümüş olanlar cesur insanlardır ve koruyucu sınıfı, mayasında demir veya tunç

² Erkeklerin ekonomik gereksinimlerden bağımsız olmalarının yanı sıra anne ve baba tarafından iki kuşak öncesinden özgür olmaları gerekir (Karadağ, 2006:9).

olanlar ise sıradan kimselerdir ki bunlarda üretici sınıfı oluştururlar. Platon'a göre Polis'te adaletsizlik farklı sınıfların birbirlerinin işlerine karışması sonucu ortaya çıkar. Herkes kendi bilişsel düzeyine uygun ve bildiği işi yaptığında Polis'te adalet tesis edilmiş olur (Platon, 2010:315-316). Bu ise hak edene hak ettiğinin verilmesi ile gerçekleşebilir.

Devletin vatandaşların toplamından meydana geldiğini ifade eden Aristoteles, vatandaşı devlet yönetimine katılan birey olarak ele almakta ve bir ülke sınırları içerisinde bulunan herkesi vatandaş olarak görmemektedir. Vatandaş olabilmenin ayırt edici tarafı, yargılama dışında siyasî olan ve siyasî olmayan çeşitli memuriyetlere gelebilmedir (Aristoteles, 2017:89). Birey eğer yönetime katılabiliyorsa vatandaş, katılamıyorsa vatandaş değildir. Ayrıca bireyin işi, konumu ve statüsü vatandaşlık için önemlidir. Vatandaşlık aşağılık işlerde çalışmayanlara ait bir tanımlamadır. Bu nedenle işçiler ve çiftçiler iyi bir devlette vatandaş olamaz, çünkü bu gruptakiler sadece kendilerini ve ailelerini doyurmakta, devlete bir katkı sağlamamaktadırlar (Aristoteles, 2017:69-70). Buradan da anlaşılacağı üzere, vatandaşlık için en önemli kriter Polise faydalı olmak, bunu gerçekleştirmenin yolu da yönetime katılmaktır.

Aristoteles, Polis'in doğal bir varlık olduğunu dile getirerek siyaset felsefesini de bu görüş üzerine kurmuştur. İnsan doğası gereği siyasal bir hayvan (zoon politikon) olduğu için Polis'in kökeni de insan doğasında bulunmaktadır. Bu nedenle Polis bütün toplulukların kendisine doğru yöneldiği biçim ve erektir. Her topluluk, belli bir iyiyi gerçekleştirmek için oluşturulmuştur. Çeşitli topluluklar arasında en sonda gelen ve en üstün olan Polis ise en yüksek iyiyi gerçekleştirmek istemektedir (Kalaycı, 2017:49). Polis yalnızca değerli bir amaç değil, aynı zamanda vatandaşların en yüksek erdemlerini de şekillendirmektedir (Gündüz ve Gündüz, 2007:13). Polis'te siyaset yalnızca idari işler anlamına gelmemekte, vatandaşların kamu çıkarları için eğitilmelerini de ifade etmektedir.

Antik Yunan dünyasında erdemli bir vatandaşlık için eğitim şarttır. Eğitimin temel amacı erkek çocukların Homeros'un destanlarındaki gibi erdemli ve güçlü bir savaşçı olarak iyi yetişmiş birer vatandaş olmalarıdır (Çam, 2016:634). Savaşçılar sınıfında yer alacakların yiğit, akıllı, maddi değerlere düşkün olmayan kişiler olarak yetiştirilmesi bütün Antik Yunanlılar için oldukça önemlidir. İnsanların doğal eşitsizliklerini normal karşılayan Platon, ideal devletinde sosyal sınıflar içinde yer alan kişilerin karakter ve ruh özelliklerini dikkate alarak eğitime büyük önem vermiş ve eğitimin insandaki ruhun

gücünü iyiden yana çevirme ve en doğru yolu bulma sanatı olduğuna inanmıştır (Platon, 2010:236). Platon, Sparta'dan ilham alarak erkek ve kadın ayrımına tabi olmayan, tüm yaşam boyu sürecek bir eğitim modelini ideal devlet anlayışına oturtmuştur.

Antik Yunan eğitim sistemi için iki ayrı modelden bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki Atina ve diğer polislerde uygulanan eğitim, diğeri ise Atina'dan her anlamda farklı olan Sparta'nın eğitim sistemidir. Genel olarak Yunanlılar için eğitimin temel amacı dengeli bir kişilik içerisinde var olan vatandaş yetiştirmektir. Özellikle Atina eğitim sisteminde bireyselliğin gelişimi, kusursuzluk, estetik duygular, uyum, fiziksel güç ve güzellik bir Atina vatandaşında aranan temel özelliklerdir (Dürüşken, 1990:9). Sparta, Polis'in devamının sağlanması amacıyla ihtiyaç duyulan özelliklere sahip nesillerin nasıl olması gerektiğini belirlemiş ve bu doğrultuda çok daha katı, sert ve itaat etme üzerine kurulu askerî bir eğitim sistemini benimsemiştir. *Agoge* olarak adlandırılan eğitim sisteminin temel amacı vatansever, itaat eden, eşit ve tek tip vatandaşlardan oluşan bir toplum yaratmaktır (Ducat, 2006:245). Bu sistem aynı zamanda vatandaşlık eğitimini içermesi açısından diğer polislerde verilen eğitim sisteminden farklılaşmaktadır. Atina'da eğitim ailelerin sorumluluğu altında yürütülürken³, Sparta'da eğitim Polis'in denetimi altındadır ve tüm masraflar Polis tarafından karşılanmaktadır (Davidson, 2008:59).

Antik Yunan vatandaşlığı, sınıfsal farklılık üzerine kurulu elitist bir karakter taşımakta, kapsayıcı olmaktan çok dışlayıcı bir özellik göstermektedir. Eşitlik, katılım ve ortaklık gibi özellikler görece bir anlam içermekte ve ayrıcalıklı vatandaşlar topluluğuna üye olanların kendi aralarında eşitliğini, katılımını ve ortak eylemde bulunmalarını ifade etmektedir. Bu yüzden toplumsal mücadeleler sırasında vatandaşlık önem kazanmış ve Atina polisinin gelişimi vatandaşlık haklarına paralel bir çizgi izlemiştir (Özkazanç, 1998:78). Embriyosal bir niteliğe sahip olan Antik Yunan vatandaşlık ideali (Gündüz ve Gündüz, 2007:15) özünde bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada insanlar, içkin nitelikteki toplumsal ve siyasal bir gelişme süreci sonucunda kendi kendini geliştirip yüksek yeterliliğe sahip bir vatandaş haline gelmektedir.

³ Atina'da eğitimin ailelerin sorumluluğu altında olması ifade özgürlüğüne gösterilen bir önem olarak yorumlanmakla birlikte, eğitim daha çok insan odaklı Sparta'da ise devlet odaklıdır (Kılıç, 2015:183).

4.2. Antik Roma'da Vatandaşlık: Polis'ten Kozmopolis'e

Antik Yunan polislerinin Makedon işgali ile bağımsızlıklarını kaybetmesi, Polis vatandaşı statüsünde olanlar için giderilmesi zor bir endişe ve onarılmaz bir boşluk duygusu yaratmıştır. Aristoteles'in siyasal varlık olarak tanımladığı özellikle Atina gibi demokratik polislerde yasama, yürütme ve yargılama faaliyetlerine bizzat katılarak polislerini yöneten vatandaşlar bir anda bir dış gücün otoritesi ile siyasetten dışlanmışlardır (Uygun, 2019:131). Helen kültürünün Makedon işgali sonrası Doğu ve Akdeniz kültürleriyle karışarak sınırları aşmasıyla yeni bir dünya görüşü ortaya çıkmış, Helen kültürü yerini Helenistik kültüre bırakmıştır. Baskın Helen kültürü yeni karşılaştığı "barbar" inançlara kendi formunu vermiş ve onları medenileştirmiştir. Kökenlerini Helen kültüründen alan ve yeni bir dünya görüşü ortaya çıkaran Makedon başarısı, bireye, siyasete ve devlete olan bakışı da değiştirmiştir. Atina'da erdemli hayat ve onun getirdiği mutluluk için yaşamak isteyen vatandaşlar artık mutluluğu zenginlik, adalet, soyluluk ve bilgelikte değil, Tanrısal kralın inayetinde aramaya başlamışlardır (Başdemir, 2017:169). Kent devletlerinin bağımsızlıklarını yitirmesiyle vatandaşlık fikri ortadan kalkmış; din, bir gelenek görenek halini almış ve artık insanlar üzerindeki eski bağlayıcılığı kalmamıştır (Gökberk, 2019:83). Bu bakımdan, Helenistik dönemle birlikte gerek Polis'e gerekse dine ve tanrılara olan güçlü inançlarını yitirmiş olanlar, kendilerine bir dayanak noktası aramışlar ve bu dayanağı da felsefede bulmuşlardır (Çelgin, 2000:28). Bu süreçte mutluluğun formülünü arayan iki temel felsefi akımdan söz edilebilir: Epikürizm ve Stoaizm. Bu felsefi akımların temel hedefleri, Polis düzeninin yıkılmasıyla o zamana kadar inandıkları, bağlandıkları ve güvendikleri tüm değerlerini yitirmiş olan insanların düşünce ve davranışlarına yön verebilmek, yeni ilkeler belirlemek ve onlara bir dayanak ve güç sağlamaktır.

Epikürizm, ölçülü bir yaşam üzerine kurulu mutluluk arayışını ifade ederken, siyasetin erdemli kimselerin uğraşacağı bir iş olmaktan çıktığı bir dönemde siyasetten kopuşu ve siyasal yaşama sırt çevirişi temsil etmektedir (Şenel, 1996:178). Ölçülü yaşayan, azla yetinmesini bilen kişi kendine yeterli hale gelir; bunun en büyük faydası özgürlüktür. Ancak özgürlük fedakârlık yapmadan elde edilemez. En başta yapılması gereken siyasal faaliyetlerden çekilmektir. İnsanlar, siyasete servet kazanmak, şan ve şöhret elde etmek için katılırlar. Bu tür tutkular insanları başka insanların ve talihin kölesi yapar. Zaten polisler dağılmış, siyasi faaliyetler gerilemiş ve güdümlü hale gelmiştir.

Artık insanların siyasal alana çıkarak kendilerini özgür, eşit ve değerli hissetmesi söz konusu değildir (Uygun, 2019:131). Epikürcü düşünce mutluluğu Polis düzeninde arayan insana Polis olmadan da mutlu olabileceğini, insanın mutluluğunu kendi dışındaki bir düzende değil, kendi içinde araması gerektiğini göstermektedir. İnsanın evrendeki tek akıllı canlı olarak kendi davranışlarına yön verme kapasitesi, herkesi kendi refahını ve mutluluğunu artırmaya götürür. İnsanların bu yöndeki çabaları ancak belirli temel kurallar üzerinde anlaşmaları ile başarıya ulaşabilir. Böylece toplumun ve devletin yapısı, yönetim biçimi, adalet anlayışı gibi hususlar bireylerin anlaşması veya sözleşmesi ile belirlenmiş olacaktır. Epikürizm, bireye verdiği önemle kendisinden sonra gelen düşünce akımları üzerinde önemli bir etki bırakmıştır.

Polislerin yıkılması ve Makedon İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Yunanlıları doğuştan üstün ve Yunanlı olmayan diğer kavimleri de aşağı tabaka sayan görüş anlamını tümüyle yitirmiştir. Yalnızca Yunanlıların özgür ve eşit kişiler sayıldıkları bir düşünce sisteminden tüm insanların saygıdeğer varlıklar, eşit ve özgür kişiler olabilecekleri düşüncesine geçişi ise Stoacılar gerçekleştirmiştir (Wood, 2017:140). Stoacılar yıkılan sitelerin yerine tüm dünyayı tek ülke, tüm insanları tek bir vatandaşlar topluluğu ve bu yeni birimin siyasal yapısını da evrensel devlet olarak tasarlamışlardır. Stoa düşüncesine göre, insan doğaya uygun davranırsa mutlu olur; doğaya uygun davranmak ise akla uygun davranmak demektir. Çünkü evren, evrensel akıl tarafından düzenlenmiştir. İnsan akli, evrensel aklın bir parçası olduğuna göre insan akla uygun hareket ederek evrensel düzene katılabilir, kendisi ve evrenle uyum içinde yaşayabilir. Akla uygun davranan herkes eşittir. Kişinin yoksul veya zengin; özgür veya köle, bir sitede vatandaş veya yabancı olması fark etmez; herkes akla uygun davranabilir (Uygun, 2019:132). Stoacı ahlak felsefesi, Yunanlı – barbar halkların eşitliğini destekleyen bir kozmopolitizm ideali ile Helenistik dönemin tarihsel gerçekliğini yansıtmaktadır. Stoacı düşüncenin işlevsel gücü, içsel özgürlük kavrayışı sayesinde hem toplumda eşitsizliği meşrulaştırması hem de bireysel ahlakilik zemininde evrensel bir eşitlik nosyonuna yaslanmasından kaynaklanır. Stoacı düşüncede içsel özgürlük, toplumsal rolleri ne denli farklılaşırsa farklılaşsın, bireylerin bu rollere uyum göstermeleri, yazgılarına boyun eğmeleri ve ödevlerini yerine getirmeleri ile kazandıkları ahlaklılık anlamında bir ilahî eşitlik fikrini beraberinde getirmektedir (Türk, 2016:163-164). Bu düşünceleriyle Stoacılar her türlü sınıfsal ve

etnik ayrımları reddetmiş, o dönemde yaygın bir ayrımcılık örneği olan halkların “*uygar*” ve “*barbar*” olarak nitelendirilmesine karşı çıkmışlardır (Long, 2001:139).

Antik Roma dönemi devlet yapısı vatandaşlık hukuku üzerine şekillenmiştir. Roma’daki vatandaşlık anlayışı, çeşitli vatandaşlık sınıflarının oluşturulması, kölelere vatandaşlık olanaklarının sunulması, vatandaşlığın önce kentin daha sonra da büyük dünya imparatorluğunun en uç sınırlarına dağıtılmasıyla Antik Yunan dönemine göre “daha komplike, esnek, hukukî ve cömerttir” (Heater, 2004:17). Roma tarihi kendi içinde Cumhuriyet dönemi, Cumhuriyet’ten İmparatorluğa ve İmparatorluk olmak üzere üç dönemde ele alınmakta ve her bir dönemin kendine has vatandaşlık anlayışı bulunmaktadır. Genel hatları ile Roma vatandaşı olabilmek için özgür, erkek, aile reisi ve Romalı olmak gerekmekte ve vatandaşlık kamu yararını üstün tutan bir erdem olarak nitelendirilmektedir (Topuzkanamış, 2013:29). Vatandaşlığın gelişimi ise *patriciler* (büyük toprak sahipleri olan ayrıcalıklı sınıf) ve *plepler* (sıradan halk) arasında süren sınıf mücadelesine dayanmaktadır (Özkazanç, 1998:79). Vatandaşlığın mülk sahibi askerî sınıfa dayandığı Roma’da yönetim oligarşik bir niteliktedir ve hukukî eşitsizliklerin yanı sıra fiilî güç eşitsizlikleri de belirleyicidir. Çünkü Romalı olmayanlara tanınan vatandaşlık, siyasi katılım hakkını değil, sadece yasal ve ekonomik hakları tanıyan ikinci sınıf bir vatandaşlık niteliğindedir.

Pleplerin geleneksel aristokratik öncüllere uygun sözlü yasa kültürünün değiştirilmesi talebi ile kabul edilen On İki Levha Yasası, ceza hukuku ile borç-alacak ilişkileri ve veraset gibi medenî hukuk problemleri üzerine hükümler içermekle birlikte vatandaşların görev ve sorumluluklarını açık bir şekilde ortaya koymuştur (Çelik, 2017:183). Örneğin “*ius connubii*” evlenme hakkını, “*ius commercium*” ticarî faaliyet hakkını, “*ius suffragium*” ise yükümlülüklerini de beraberinde getiren politik ve askerî hakları ifade etmektedir (Umur, 1999:153). Roma’da, Cumhuriyet döneminde yapılan reformlarla vatandaşlık soya değil, özel mülkiyet ve ikâmet ilkesine göre yeniden düzenlenmiştir (Ağaoğulları ve Köker, 2000:17). Buna göre Roma’da vatandaşlık; evlenmek, ticarî faaliyet yapabilmek, kamusal haklara sahip olmak, orduda görev almak, oy kullanmak, kamusal görevlere seçilmek ve kanunî korunmaya sahip olmak gibi ayrıcalıkları da içermektedir (Heater, 2004:17). Ayrıca vatandaşlık, kamusal yararı el üstünde tutan bir erdem olarak görülmüştür: Cumhuriyetçi “*virtu*”. Machiavelli’nin de göklere çıkaracağı gibi, “*virtu*”, başka devletlerin dışarıdan saldırılarının, içeride ise bir

kişinin ya da sınıfın tiranlığının karşısına çıkacak bir vatandaşlık anlayışını simgelemektedir. Bu anlayış doğrultusunda Roma; büyüklüğünü, istikrarını ve özgürlüğünü, kamusal çıkarı, kişi ya da aile çıkarlarının önünde tutmasını bilen, kendi kendini denetleyen, inançlı ve vatansever vatandaşlarına borçlu olmuştur.

Roma vatandaşlığı iki açıdan önemli rol üstlenmiştir. Birincisi patriciler ve plepler arasında süren sınıf mücadelesinin uzlaştırma aracı olması, ikincisi ise bir genişleme stratejisi olarak Roma şehri dışındaki halklara kendi yerel, etnik, dinî kimliklerini korumakla beraber sınırlı da olsa Roma vatandaşlığı tanıyarak bir üst kimlikte birleştirmesidir. Roma’da vatandaşlık erken dönemde sosyal ve siyasal bir değer ifade ederken, daha sonraları İmparatorlukta yaşayanları bir arada tutma stratejisi olarak gelişmiş ve herkesi kapsayan bir üst kimlik olarak sunulmuştur (Şahbudak, 2015:49). Roma’nın vatandaşlığı bir genişleme stratejisi olarak kullanması haklar ve yükümlülükler arasındaki karşılıklı bağı zayıflatmış, siyasi topluluğa aidiyetin daha çok maddi olanaklar ve imtiyazlar temeline dayanması nedeniyle de vatandaşlığın siyasi içeriği zedelenmiştir (Özkazanç, 1998:79). Roma döneminde vatandaşlık bir Polis’e aidiyet olmaktan çıkmış, hukukî özne haline gelmiştir. Bu sayede vatandaşlık herkese açık evrensel bir nitelik kazanmıştır.

4.3. Orta Çağ Dönemi: Erken Modern Vatandaşlığın Beşiği

Orta Çağ dönemi, ekonomik olarak feodaliteyi, siyasi olarak merkezi iktidarın yokluğu ve yerelliği, kültürel olarak ise Hristiyanlığın kurumsallaşmasını ifade etmektedir (Ağaoğulları ve Köker, 2004:92). Feodalite kapalı tarım ekonomisine dayanmakla birlikte, sosyal yapıyı da şekillendirerek bireyin toprakla olan ilişkisini ön plana çıkarmıştır (Sarica, 1995:8). Orta Çağ döneminin geniş bir zaman dilimini kapsamı⁴, siyasal iktidar ve ekonomik ilişkiler değişimine paralel olarak sosyal yapıda ve dolayısıyla vatandaşlık anlayışında da farklı uygulamaları beraberinde getirmiştir. Özellikle feodal yapıda yaşanan değişim siyasal iktidarın biçimlendirilmesinde bireylerin aktif rol almasını sağlamıştır. Bu nedenle Orta Çağ, “erken modern vatandaşlığın beşiği” (Höfert, 2011:84) olarak görülmektedir.

⁴Orta Çağ’ın kapsadığı dönemi M.S. 394 – M.S. 1543 yıllar arası kabul eden görüşün yanı sıra, M.S. 476 – M.S. 1492 yılları arasını kabul edenlerde bulunmaktadır (Göze, 2013:66).

Roma İmparatorluğu'nun zayıflaması ve Avrupa'da feodalitenin ortaya çıkışı barbar akınlarının sonuçları ile bağlantılıdır. Savaşa verilen önem kral ile kralın en iyi savaşçıları arasındaki özel ilişkiyi de biçimlendirmiştir. Vassal olarak nitelendirilen bu savaşçılar kendilerine *fief* olarak verilmiş toprakları işleyerek hem kendisini hem de emri altındaki kişileri savaş durumuna uygun eğitmek ve donatmak; topraklarını savunmak, düzen, asayiş ve adaleti sağlamak ve kralın politikalarını uygulamakla yetkili kılınmıştır. Ancak bu işleri kral adına yaparken kendilerine bir takım imtiyazlı haklar sağladıkları gibi, kral karşısında giderek daha özerk bir hale gelmişlerdir (Poggi, 2014a:50). Vassalların bu yetkileri zamanla babadan oğula geçmeye başlamış bir süre sonra devlet yetkilerini kullanan, ordulara ve özel mahkemelere sahip vassallar birer feodal beylik haline gelmiştir. Duverger'in (1982:437) ifadesi ile "feodal bey bir taraftan büyük toprak sahibi iken diğer taraftan hem yargıç hem yönetici hem asker hem de polis" olmuştur. Şüphesiz bu güçlenme, merkezi otoritenin kaybolduğu yeni bir siyasal ve toplumsal düzenin kapısını aralamıştır.

Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde artan kamu harcamalarını karşılamak amacıyla köylüler için ağır vergiler konulması ödeme gücünü çeken köylülerin topraklarını terk ederek kentlere sığınmasına, iş bulamayanların ise dilencilik ve eşkıyalık yapmasına neden olmuştur. Kırsal alanda çalışacak nüfusun hızla azalması ve kentlerde kamu düzenini bozabilecek potansiyele sahip kitlelerin çoğalması bir dizi tedbiri gerekli kılmıştır. Herkes bulunduğu yere ve yaptığı işe bağlanmış bu sayede köylüler toprağa bağımlı hale getirilen bir kesime dönüşmüştür (Uygun, 2019:146). Halkın merkezle ilişkisi kesilmiş, üretim temel ihtiyaçları karşılayacak şekilde malikâneler içinde yer alan çiftliklerde sadece tüketim için yapılmaya başlanmıştır. Ticaret hayatının asgari düzeye inmesi ile kentlerde yaşayanlar köylere çekilmiş ve büyük çiftlikler etrafında toplanmışlardır. Üretim için gerekli araçlar çiftliklerdeki atölyelerde üretilerek, ihtiyacı olan köylülere ve serflere verilmiş ve yönetilenlerin toprak sahiplerine olan bağlılıkları artmıştır (İşçi, 2012:158). Orta Çağ'da Batı Avrupa'daki feodal düzende toprak sahibi olan senyörler her türlü hakka sahip iken, onların toprağını işleyen serflerin sadece yükümlülüklerinden söz edilmektedir.

Feodal yapıda bireylerin kendine ait özel kimlikleri bulunmamakta genellikle ait olduğu topluluğun kimliğini taşımaktadırlar. Huberman'a göre (2019:11) feodal yapıda üç sınıf insandan söz edilmektedir: dua edenler, savaşanlar ve sürekli çalışanlar. Toplumu

üç tabakaya ayıran bu anlayış sınıflar arasında herhangi bir hareketliliğe de müsaade etmemektedir (Ağaoğulları, 2004:172). Yöneten ve yönetilen arasında oldukça keskin bir ayrımın var olduğu bu dönemde yöneten sınıf soylular (feodal beyler) ve din adamları iken serfler ve özgür köylüler yönetilen sınıfı oluşturmaktadır. Feodal düzen siyasi olarak piramit şeklindedir. En üstte kral onun altında kendisine bağlı soylular, onların altında ise daha başka soylular bulunmaktadır. Hiyerarşik düzenin en altında ise geniş bir tabaka oluşturan serfler yer almaktadır. Siyasi piramidin en üstünde kral yer alsa da oldukça sınırlı yetkilere sahiptir ve kralın mutlak egemenliğinden söz edilememektedir. Toprak sahipleri kendi toprakları üzerinde yaşayanları birer insan olarak değil kendi mülkünün bir parçası, bir nesne olarak görmektedir (Akın, 1993:41). Feodal düzen bütün ülkede geçerli olan hukuk sistemini de etkisiz hale getirmiş, her malikâne kendi kuralları ile yönetilmiş ve senyörlerin her emri kanun yerine geçmiştir. Kişisel hizmet ve sadakât esasına dayanan feodalitede, merkezi devlet otoritesinin olmaması nedeni ile bireyler devlete değil toprak sahibi senyörlere bağlı olmuş ve iktidar toprak sahipliği ile doğru orantılı olarak kullanılmıştır. Hak ve adalet kişisel ilişkiler haline dönüşmüş ve senyörlerin hukukî uygulamaları devlet adaletinin yerini almıştır.

Krallar zaman zaman belli konularda danışmak için soyluları, din adamlarını, askerleri ve akil insanları çağırarak istişare toplantıları düzenlemiştir. Poggi (2014b:60) bu toplantıları, parlamentoların ilk ortaya çıkışı olarak gördüğü *ständelere*⁵ dayandırmıştır. Zamanla kurumsal bir yapıya dönen bu temsilî kurumlar feodal yönetim yapısında özellikle 11. yüzyıldan itibaren önemli bir yere sahip olmuştur.

1215'te büyük toprak sahibi feodal beyler ile kral arasında imzalanan Magna Carta Libertatumu, feodal beylerin onayı olmaksızın kralın vergi toplayamayacağını ve kraliyet mahkemelerinin verecekleri kararlarda belli kural ve usullere uymak zorunda olacakları yolunda verdiği sözü yazılı güvence altında alması ve dünya tarihinde yönetenleri hukuk kuralları ile bağlayan ilk anayasal belge olması nedeni ile oldukça önemlidir. Belgede kabul edilen hükümlerin hukuk devleti ilkesi ve kişi dokunulmazlığına ilişkin temel ilkeleri günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır. Magna Carta, kişi güvenliğinin doğuşunu sağlayan yargılamaların kanunlara göre yapılmasının ve cezaların kanunîliği prensibinin ilk uygulama örneğini oluşturmaktadır (Şentuna, 2001:985). Magna Carta'nın

⁵ Geç Orta Çağ'da bölgenin ya da bölgedeki belirli yörelerin yönetiminde krallarla iş birliği yapan meclisler, parlamentolar, divanlar, estate'ler.

ilanından sonra kralın vaatlerinin uygulanmasını takip etmek amacı ile soyluların yer aldığı bir kurul oluşturulması düşüncesi öne çıkmıştır. Oluşturulan bu kurullar, başta vergi toplanması olmak üzere önemli konularda bir iktidar odağı haline gelmiş ve İngiliz Parlamentosu'nun Lordlar Kamarasını oluşturmuştur. Devlet masraflarının karşılanması yalnızca soylu kesimden değil aynı zamanda diğer özgür insanlardan da vergi alınmasını gerektirdiği için her ilçeden dört temsilcinin katılacağı halk meclisi meydana getirilmiştir ki bu da Avam Kamarasını oluşturmuştur (Beriş, 2020:39). Böylelikle İngiliz Parlamentosu oluşmuştur.

Fransa'da ise kralın danışma için topladığı soylular ve din adamlarının dışında yeni yeni gelişmeye başlayan kentlerin önde gelenlerine de *État's Généraux*⁶'larda yer verildiği görülmektedir. *État's Généraux* üyelerinin belirlenmesinde her tabaka için farklı usuller söz konusu olmuştur. Soylular veraset sebebiyle meclisin doğal üyesi iken, ruhban sınıfı dinî topluluklarının büyüklüklerine göre kendi aralarından belirledikleri kişiler aracılığı ile temsil edilmiştir. Kentlerden gelen ve üçüncü tabaka olarak nitelendirilen kesim ise genellikle seçim yoluyla meclise katılma hakkı kazanmışlardır (Trask, 2005:79-80). Mutlak monarşilerin yükselişe geçtiği dönemlerde *État's Généraux* toplantıları da sayısını ve önemini yitirmiştir.

Feodal dönemde önemli etkisi olan bir başka unsur ise Hristiyan inancının yayılmasıdır. Hristiyanlığa göre, insan için hayatın amacı maddî değerler, bu dünyadaki yaşam biçimi ve dünya nimetleri değildir. İnsan için asıl önemli olması gereken diğer dünya ve manevî değerler, dolayısıyla Tanrı ile ilişkidir. Bu durumda devlet, yeryüzü kurumu olarak insan için son hedef değildir. Bu düşünce ile birlikte devlet kavramı, anlamını ve önemini yitirmiş, o zamana kadar insanların itaat ettiği tek güç olan devletin dışında Hristiyan kişileri koruyan ama aynı zamanda onları emirlerine uymaya zorlayan din, yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır (Aksoy, 2020:33). Hristiyan inancının sahip olduğu iki kılıç kuramı ile birey, yeryüzü vatandaşlığı ile gökyüzü vatandaşlığı arasında sıkıştırılmıştır.

Orta Çağ kentlerinde yaşanan değişim vatandaşlığın gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Önceki bölümde açıklandığı gibi vatandaşlık kelimesinin İngilizce karşılığı olan "citizenship" in "cite" yani kent sözcüğünden türetildiğinden vatandaş ile kent arasında

⁶ 14. yüzyıl başından itibaren kralın çağrısıyla toplanan ve toplumun çeşitli tabakalarını bir araya getiren meclis.

bir ilişki bulunmaktadır. Ekonomik hayatın tekrar canlanmaya başlamasıyla birlikte silah depolarının bulunduğu, savaşçıların ikâmet ettiği ve paranın başlıca kaynağı olan kentler önem kazanmıştır (Pirenne, 2003:54). Ticaretin gelişmesi, kentlerin ve kent nüfusunun artması gıda maddelerine ve üretilen malların hammaddelerine olan talebi artırmış, kentte yaşayan halk malikâne ürünlerinin müşterisi konumuna dönüşmüştür. Köylü ise kent hayatı ile ilişki kurmaya başlamış, teknikte gelişmeler yaşanmış, kazanç ve kâr amaç sayılmış, girişim serbestliği, kişi özgürlüğü ve özel mülkiyet ön plana çıkmıştır (Roberts, 2015:197). Kentler sahip olduğu siyasi ve ekonomik imkânları ile feodal sistemin temellerini sarsan önemli stratejik cazibe merkezi haline gelmiştir. Kentlerde ticaret ile uğraşan tüccarlar zamanla burjuva olarak adlandırılan yeni bir sosyal sınıfı oluştururken, kentlerin sahip olduğu özerk yönetim, bireyleri feodal yükümlülüklerden ve feodal ilişkilerin bağlayıcılığından kurtarmıştır. Bir nevi kentin havası insanı özgür kılmıştır (Oppenheimer, 2005:174-175). Kent bir taraftan bireyi özgür kılarken, diğer taraftan bireylerin vatandaş kimliğini de biçimlendirmiştir. Bunun en önemlisi göstergesi Almanca vatandaş kelimesinin karşılığı olan “bürger” kelimesinin hem vatandaş hem de kentli orta sınıf burjuvayı ifade etmesidir (Heater, 1999:98).

Ticaretin canlanmasına paralel olarak yetiştirdiği ürünü satma olanağı bulan ve para kazanan serfler artık özgürlüklerini satın alabilecek konuma gelmiş, buna karşılık senyörler serf azat ederek kazanç sağlamışlardır. Kentlerin gelişerek zenginleşmesi, bir taraftan burjuvanın kazancı ile orantılı sosyal güç kazanmasına olanak sağlarken, diğer taraftan tek zenginlik kaynağı toprak olan senyörlerin siyasi ve sosyal güçlerini kaybetmelerinde etkili olmuştur (Dobb, 1992:41). Kentlerde aristokrasi ve kilisenin etkisinden uzak daha özgür bir siyasi alanın varlığı, yeni oluşan toplumsal sınıfların feodal ilişkilerden kaçınmalarını da sağlamıştır. Bu kentlerde yer alan barışçı çalışma ortamı ve özgür yönetim, kent soyluluğunu ortaya çıkarmıştır. Kent, siyasi bir birim olarak kurulmuş ve kent soylu da kente mensubiyetle tanımlanan, hukukî ve siyasi açıdan özerk bir vatandaş olmuştur. Kent soylu statüsünü sağlayan ailevi kökenden çok kentin yerel ortaklığına katılımıdır (Şahbudak, 2015:55). Orta Çağ boyunca rastlanan kent devletleri içinde ileri düzeyde yer alan İtalyan kent devletleri, Roma İmparatorluğu’ndan miras kalan konseylik, senato, halk meclisleri gibi kurumları yaşatarak hem bir özerklik mücadelesi vermiş hem de İtalyan kentleri üzerindeki denetimi sağlama arayışına girmişlerdir. Bu kentlerin büyük bir bölümünün kent cumhuriyetleri ile yönetildiği

görülmektedir. Bu açıdan cumhuriyet kent özgürlüğü anlamını taşımaktadır. Roma – Germen imparatorlarının İtalya üzerindeki egemenlik iddialarına karşılık İtalyan kentlerinde kentin siyasal bağımsızlığı anlamında özgürlük anlayışı gelişmiş, kentin kentliler tarafından yönetilmesi anlamını da içeren bu özgürlük, cumhuriyet yönetimi ile aynı anlamda kullanılmıştır (Ağaoğulları ve Köker, 2000:152). Kentlerin verdiği özerklik mücadelesi kentliler arasında bir kentlilik bilinci oluşturarak kent yönetimine katılmalarına ve cumhuriyetçi yönetim tarzının kentlerde yaygınlaşmasına da katkı sağlamıştır. Vatandaş ile kent arasında kurulan aidiyet bağı hem vatandaşın kent yönetimine katılımını hem de bu katılım karşılığında şehrin korunmasından yararlanmasını sağlarken, vatandaşlığın haklar ve statü içeriğinin de temellerini atmıştır.

Burjuva sınıfının istek ve beklentilerinin yazılı olmayan geleneksel hukuk kuralları ile belirlenebilmesinin mümkün olmaması nedeni ile burjuvazi kendi istek ve ihtiyaçlarına uygun kuralları ve kurumlarını ortaya çıkarmak zorunda kalmıştır. Çünkü hukuk yalnızca bir hak ya da özgürlük talebinden ibaret değil daha çok korunma talebini içermektedir (Topuzkanamış, 2013:47-50). Kentin siyasal çıkarlarının karmaşıklığı, mevcut siyasal ortamdaki egemen güçler arasında manevra yapabilmeyi ötesine geçmeyi gerekli kılıyordu. Kentlere, siyasal özerkliklerinin yanı sıra bölgenin yönetim sisteminde etkin ve sürekli bir katılım olanağı sağlayacak yeni yapıların kurulması gerekiyordu. *Stände*'ler bu yapıların en önemlileriydi. Ancak bu yapılar sadece kentlere özgü değildir. Din adamları ve feodal beyler bu tür kurumlarda kentlere kıyasla önceliğe sahip olmuşlardır. Böylelikle feodal beylerin kralla olan ilişkileri, feodalizme özgü vassal-lord ya da lord-süzeren ilişkilerinden farklılaşmaya başlamış, bu farklılık kentlerin ortaya çıkışının feodal yönetim sistemi üzerindeki etkisini göstermiştir.

Burjuvazinin öncelikle en temel ihtiyacı özgürlüktü. Ticari hayatını serbestçe sürdürebilmek için istediği yere gidebilmeli, istediği işe girebilmeli, malına ve kazancına istediği gibi sahip olabilmeliydi. Fiiliyatta bu eylemleri gerçekleştiriyor olsa bile bu fiili durumun hukukî olarak güvence altına alınması gerekiyordu. Özgürlüğe sahip olmanın yanı sıra yargılanma hakkı da burjuvazi için oldukça önemliydi. Senyörlerin ve kilisenin kendilerine ait özel mahkemeleri ve bu mahkemelerde uyguladıkları yargılama usulü farklıydı. Ayrıca ticaret ile uğraşanlar sürekli dolaştıkları için bir senyörün yargılama usulü ile bir başka senyörün yargılama usulü de farklılık göstermekteydi. Burjuvazi sahip olduğu zenginlik sayesinde bu hakları çoğu zaman para ile satın alarak amacına ulaşmıştır

(Göze, 2013:82). Böylelikle bireyin hak sahibi olması artık statüsünden değil, kişiliğinden kaynaklanmaya başlamıştır.

İtalyan kent devletlerinde yaşanan Rönesans ve coğrafi keşifler sayesinde ticaret yollarının gelişmesi, yeni üretim ilişkileri ve üretim güçlerinin ortaya çıkmasını ve yeni bir insan anlayışının doğmasını sağlamıştır. Bu dönemde aklın özgürlüğü keşfedilmiş, insan kendi eylemleri ile kendisini gerçekleştiren, kendi tarihini kendi yaptıklarıyla oluşturan, birey olarak toplumdan ayrı bir varlık haline gelmiştir. İnsan, kendisini otoritelerden bağımsızlaştırarak dünya ve hayata bakış açısına aklın ışığında yeni bir yön vermiştir (Tuğcu, 2000:276). Kentli nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan zanaatkârlar ve benzeri çeşitli tabakaların örgütleri (lonca örgütleri) merkezi iktidarın oluşmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Krallar, din adamları ve feodal beylere karşı verdikleri mücadelede loncaların desteğini alarak otoritelerini giderek güçlendirmiş ve ulus devlete giden yol inşa edilmiştir (Boineau, 1998:111). Kent devletlerinden mutlak monarşiler dönemine geçiş sürecinde yaşanan Haçlı seferleri sırasında, İslam toplumları ile yaşanan kültür etkileşimi ve buna bağlı olarak okuma yazma oranlarındaki artış sayesinde Antik Yunan, Antik Roma ve İslamî eserler okundukça skolastik düşünce sorgulanmaya başlanmıştır. Ayrıca kilisenin, ruhani kılıcın dünyevi kılıcın üstünde olduğu tezinden yola çıkarak halk üzerinde uyguladığı sömürü politikaları geniş kitlelerin de tepkisini çekmiş ve İslam kültürünün de etkisi ile dine bakış değişmiştir (Schnapper, 1995:98). Kilise'nin, aristokratlar ve halk üzerindeki otoritesi zayıflamış, merkezi devlet otoritesi ile kralların yeniden güçlenmesine ortam hazırlayarak merkezi monarşilerin yeniden kurulmasını sağlamıştır. Bu süreçte “*Tanrı'nın hakkı Tanrıya, Sezar'ın hakkı Sezar'a*” şeklinde ifade edilen ilahî ve dünyevî otoritenin yol ayrımı, Kilise'nin hem siyasî gücünü hem de toplum üzerindeki baskısını zayıflatmıştır.

Orta Çağ Katolik Kilisesi'nin bozulmasına karşı tepkiyi dile getiren ve temelleri Rönesans'a dayanan Reform hareketi, kişi hak ve özgürlükleri ile devlet birey ilişkileri açısından yeni bir dönemin başlangıcını da simgelemektedir. Reform hareketi, Katolik kilisesinin baskılarına karşı kişi özgürlüğünü savunarak ve mevcut dinî uygulamalara bir başkaldırıdır. Reform hareketinin genel amacı, Hristiyanların din ve vicdan hürriyetini sağlamak ve bu konuda dinî otoriteye son vermektir (Wood, 2017:199). Reform ile her bireyin istediği dinî inancı seçme özgürlüğünün olduğu ve buna kilisenin müdahale hakkının bulunmadığı ilan edilmiştir. Bireyin kendi aklı ile tanrısal ayetleri

yorumlayabileceği ilkesi kabul edilince, düşünce özgürlüğü ve eleştiri hakları siyasal, hukukî ve bilimsel alanda da kendini göstermiştir. Bu bakımdan Reform, Batı'da demokrasi ve insan haklarının gelişiminde önemli bir mihenk taşı kabul edilmiştir.

4.4. Aydınlanma Dönemi: Modern Vatandaşlığın İlk Göstergeleri

Monarşilerin merkezi siyasal iktidar konumuna gelmeleri ile vatan cennetten dünyaya inmiş ve antik kentin sınırlarını aşarak milli bir krallığa ya da ülkesel bir toplumun simgesi olan “taç”a gönderme yapmıştır (Erözden, 1997:51). Pazarın serbestleşmesi ile dinî referanslarla şekillenmiş olan toplumsal hayatın değerler sistemi, burjuva sınıfının seküler değerleriyle yer değiştirmiştir. Avrupa'da başta İngiltere olmak üzere ticaretin ve sanayinin gelişmesiyle burjuvazi giderek güçlenmiş ve kişi hakları ön plana çıkmaya başlamıştır. 17. yüzyıl İngiliz burjuvazisinin krala karşı direnişi artırdığı ve yazısız anayasa niteliğinde çeşitli hukuksal kazanımlar ve güvenceler elde ettiği bir dönem olmuştur (Erkul, 2015:132). Kral ile parlamento arasında yaşanan gerilimler sonucunda kralın mutlak olan yetkisinin sınırlandırılmasına yönelik kabul edilen Petition of Rights, 1215 tarihli Magna Carta'ya atıfta bulunarak parlamentonun onayı olmadığı sürece hiç kimsenin para ve vergi vermeye zorlanamayacağını, hiç kimsenin yasal bir gerekçe olmaksızın hapsedilemeyeceğini ve savunması alınmadan tutuklanamayacağını belirlemiştir. Bu dönemden yaşanan önemli bir diğer gelişme ise bireylerin özgürlük ve güvenlik hakkını sağlam temellere oturtan ve özgürlüğü kısıtlayıcı işlemlere karşı hâkim kararı getiren Habeas Corpus Act'ın ilan edilmiş olmasıdır. Daha sonra çıkarılan Bill of Rights da parlamentonun onayı olmadan kralın barış zamanında asker toplamasına ve ordu beslemesine yasak getirmiş, vatandaşların krala dilekçe verme hakkını tanımış, dilekçe verenler hakkında hapis cezası verilmesini ve soruşturma açılmasını yasadışı kabul etmiş, parlamentoda konuşma ve tartışma özgürlüğünün engellenemeyeceğini vurgulamıştır. Böylece İngiliz monarşisi, siyasal otoritenin kaynağı olarak görülen halkın, yetkilerini parlamento aracılığıyla kullandığı ilk ulus devlet olmuştur.

Mutlak monarşilerin egemenlik yetkilerinin yasal düzenlemelerle kısıtlanmış olduğu bu dönem aynı zamanda insan davranışının tek rehberinin kendi dışında başka bir kaynaktan yardım görmeyen akıl olduğu inancının ortaya çıktığı (Zariç, 2017:35), bireyin özel değerinin vurgulandığı ve bireyin Tanrı vergisi doğal haklarla donatıldığını öngören doğal hak anlayışının oluştuğu bir dönemdir (Erdoğan, 2004:57). Aydınlanma çağı olarak

nitelendirilen bu dönem, burjuvazinin iktidardan pay aldığı ve geleneksel düzeni değiştirmek ya da hiç olmazsa yeniden düzeltmek amacı taşıdığı bir dönemdir.

Aydınlanma düşünürlerine göre insanlar yüzyıllardır akıllarını kullanamamaktadırlar. Kant, doğaya aykırı bu durumun nedenini düzeni sürdüren siyasi iktidar olarak görmektedir. Başta din olmak üzere çeşitli kurumlardan, geleneklerden, dogmalardan ve kurallardan yararlanan siyasi iktidar, birinci doğası özgürlük olan insana bunu unutturarak onun ergin olmayışı sanki ikinci doğasıymış gibi yaşamasını sağlar. Bunun doğal sonucu insanın gönüllü olarak ergin olmayış durumunu benimsemesi, yerleşik otoritelere gönüllü olarak boyun eğmesidir. Kant'a göre bu durumdan kurtulmak için özgürlük ortamının gerçekleştirilmesi yeterlidir. Burada Kant'ın sözünü ettiği özgürlük, her bireyin aklını bağımsızca kullanıp düşüncelerini topluma ifade etme özgürlüğüdür. Aydınlanma düşüncesi pratik yaşamla doğrudan ilişkili olduğundan aydınlanma düşünürleri özgürlüğü felsefi boyutundan çok pratik boyutu içinde ele almışlardır. Onlar için önemli olan toplum içindeki insanın hatta bir devletin üyesi anlamındaki vatandaşın özgürlüğü sorunudur. Bunun anlamı da bireyin mutlu olabilmek için yaşamının, güvenliğinin, mülkiyetinin ne ölçüde korunup korunmadığıdır (Altun, 2017:92). Bu bakımdan özgürlük düşüncesi Locke'ta dile getirilen insan hakları düşüncesi ile doğrudan bağlantılıdır. Hatta özgürlüğün kendisi en önemli doğal haklardan birisidir. Dolayısıyla toplumdaki özgürlük ya da sivil özgürlük, insanın doğasına ilişkin olan özgürlükten ya da doğal özgürlükten türetilmektedir.

Aydınlanma düşünürleri gerek insan hakları ile özgürlüklerinin tanınmasının gerekse de kişisel görüşlerini rahatça dile getirebilmenin temel güvencesi olarak gördükleri düşünce ve ifade özgürlüğüne büyük önem affetmişlerdir. Onlara göre düşünme yetisine sahip olan insanın düşüncelerini ifade etmesi en temel doğal haklardan birisidir. Düşünce ve ifade özgürlüğünün sağlanmadığı bir ortamda diğer özgürlüklerin yeşermesi de mümkün değildir (Ağaoğulları, 2016:526). Aydınlanma düşünürleri, özgürlüğe sıkı sıkıya bağlı olmalarına rağmen özgürlük kelimesinin çağrıştırdığı eşitlik konusunda kararsızdırlar. İnsanların doğal eşitliğini benimsemekle birlikte bu eşitliği insanların insan olmaları sıfatıyla yani insani bir doğayı içermeleri nedeniyle ele almaktadırlar. Bu bağlamda doğal eşitliğin özgürlük ile ilişkilendirilmesi her insanın kendi bedeni üzerinde eşit hakka sahip olması dolayısıyla bir başkasının mülkiyeti konumunda bulunmaması anlamına gelmektedir. Ancak genel bir eğilim olarak görülen

bu hukuksal eşitlik anlayışı, sosyo-ekonomik eşitlik söz konusu olduğunda geçerli değildir. Çünkü bir toplumdaki tüm insanların toplumsal statü, mevki ya da servet bakımından eşit olmaları mümkün değildir. Bu düşünceler Voltaire'de "hepimiz insan olarak eşitiz, ama toplumun eşit üyeleri değiliz" (Voltaire'den akt. Eyigün, 2019:153) sözlerinde yer bulmuştur.

18. yüzyıl ekonomik gelişmelere paralel olarak sosyal ekonomik gücün bilincine varan burjuvazinin de gelişim çağıdır. Bunun sonucunda zenginlilerin yeni bir dağılımı söz konusu olurken, siyasal iktidarın da el değiştirmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Teknik ve ekonomik gelişmeler Avrupa'nın görünümünü, sosyal yapısını ve giderek siyasal düzenini de değiştirmiştir. Ticaret zenginliğinin artmasıyla zenginlik özgürlüğü sağlamış, özgürlük de ticareti geliştirmiş, bu gelişmelerden de devlet güçlenmiştir. Yeni zenginlik dağılımının yeni bir iktidar dağılımını gerektirdiği düşünülmüş ve burjuvazi ekonomik bir güç olarak siyasal iktidardan hak iddia etmeye başlamıştır.

Yeryüzünde evrensel bir Hristiyan toplumu oluşturmayı hedefleyen Kilise ile bu hedefi gerçekleştirme aracı olarak görülen imparatorluk ideali arasındaki ilişkilerin belirlediği Orta Çağ siyasal düşüncesi, dünyevi iktidarı elinde tutanlara karşı itaat edilmenin koşulları ve dolayısıyla siyasal boyun eğme yükümlülüğünün temelleri üzerine fazla durmamıştır. Geleneksel meşruiyet unsurlarını dışlayarak, modern dönem siyaset anlayışının temellerini atan, iktidarı tekleştirerek kamusal otoriteyi seküler niteliği ile ortaya koyan ilk isim Nicholò Machiavelli'dir (Beriş, 2019:4). O güne kadar dinin ve ahlakın kıskacındaki siyaseti bağımsız bir alana taşıyan Machiavelli'nin düşüncesinde Orta Çağ anlayışını aşan, onu Yeni çağ ile buluşturan tek nokta iktidarın kaynağını Tanrı'ya dayandırmaması değil, halkı pasif de olsa bir siyasi aktör konumuna getirmesidir (Hulliung, 1984:26). Aristoteles'in antik vatandaşlığın savunucusu olması gibi, Machiavelli de modern vatandaşlığın ilk düşünürü sayılmakta, erdemli vatandaşların ve yöneticilerin bir danışmanı olarak görülmektedir.

Machiavelli'ye göre İtalya'da iktidar ilişkisinin tarafları soylular ile halktır. Bu ilişki kesin ve uzlaştırılmaz nitelikte bir karşıtlık içerir: Soylular halka baskı yaparak yönetir, halk ise bu baskıdan kurtulmaya çalışır. Machiavelli, prensin soylular ile yapacağı ittifaka kesinlikle güvenmemesi gerektiğini, çünkü soyluların her zaman prensin makamında gözü olduğunu ifade etmiştir. Oysa halkın iktidarı ele geçirmek gibi bir siyasal hedefi yoktur, halk; sadece iyi yönetilmek ister (Machiavelli, 2014:67-70).

Machiavelli, Prens adlı eserinde monarşik bir yönetim modeli ortaya koyarak, özgür bir devletin kendi üstünde bir otorite kabul edemeyeceğini, hukukun üstünlüğü ve yasaları onaylama yetkisinin vatandaşlara ait olduğunu ifade etmiştir (Viroli, 2010:155). Prens vatandaş ile ilişkisini ise tedirginlik üzerine kuran, insan doğasını nankör, değişken ve iki yüzlü olarak ele alan Machiavelli; prensin özellikle buhranlı dönemlerde güvenilecek kimse bulamayacağını, bu nedenle her zaman vatandaşların kendisine gereksinim duymasını sağlayacak şekilde davranması gerektiğini, yeri geldiğinde korku yeri geldiğinde ise ikna ile vatandaşların itaatini sağlaması gerektiğini belirtmiştir (Machiavelli, 2014:51). İtaat eden vatandaşlar, kendilerini devletle özdeşleştirecek ve başka aidiyet duygularını ikinci plana atacaktırlar.

Machiavelli'nin eserlerinde yeni bir siyasal düzen kurmaya çalıştığı, bu siyasal düzenin temel kurucusunun da halk olduğu görülmektedir. Ancak bunun için öncelikle halkın düzen içinde yaşamasına olanak sağlayacak bir siyasal otorite gerekmektedir (Fontana, 2013:211). Machiavelli, Söylevler eserinde prensliklerden daha üstün olduğu için cumhuriyet rejimini tercih ettiğini açıkça belirtmiştir. Cumhuriyet rejimi, Prenslığe göre hem daha uzun ömürlü hem de vatandaşların özelliklerindeki farklılıklar nedeni ile değişen koşullara uygun hareket edebilmeyi sağlayan esneklik sunmaktadır. Cumhuriyet rejimlerinde devletin işlemesi ve varlığını sürdürebilmesi için erdemli insanların varlığı bir zorunluluktur (Arnhart, 2017:132). Machiavelli, cumhuriyeti, yasaya dayalı yönetim, tüm vatandaşların çıkarı için yönetim ve bütün sınıfların üyeleri olarak vatandaşların yönetime katılma hakkı özellikleri nedeni ile karma bir yönetim modeli olarak ortaya koymuştur (Tannenbaum ve Schultz, 2005:160). Bu özellikleri nedeni ile Machiavelli cumhuriyet yönetiminin halkın yönetime olan bağlılığını da artıracığına inanmıştır.

Dönemin koşullarında kralın kişiliğinde somutlaşmış olan siyasal iktidarı her türlü kayıt ve sınırlandırmadan bağımsızlaştıran Jean Bodin, bu düşüncelerini egemenlik kavramı ile açıklamıştır. Devletin temeline aileyi koyan Bodin devleti, “birçok ailenin ve bu ailelerin ortak çıkarlarının egemen bir güçle yasa uyarınca yönetilmesi” olarak tanımlamış ve ailede yer alan otoriteden yola çıkarak devlet otoritesini açıklamaya çalışmıştır (Tunçay, 2016:181). Bodin'e göre, devleti diğer örgütlenmelerden ayıran en temel özelliği egemen bir iktidar olmasıdır. Egemenlik, vatandaşlar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli güç (Uygun, 2019:192) olarak bölünmez ve devredilmez niteliktedir. Yasalar egemenin buyruğudur ve egemen yasaları koyarken senato ya da halk

meclisi gibi bir kurumun onayını almak zorunda değildir (Yetkin, 2012:457). Fakat egemenliğin mutlak olması, egemenin hiçbir kurala bağlı olmayacağı anlamına da gelmez, bütün egemenler Tanrısal, doğal yasalara tabidir.

Bodin, devleti ailelerin yönetimi ve bu yönetimin uyruklarını da özgür vatandaşlar olarak görmektedir. Bu, devleti tiranlıktan ve zorbalıktan ayıran kıstastır. Tiranlık gücü köleler ve kullar üzerinde bulunurken devlette egemen güç; özgür vatandaşlar üzerinde hüküm sürer (Saygılı, 2014:189). Bir kimseyi vatandaş yapan şey, egemeni tanınması ve ona itaat etmesidir. Bodin'e göre vatandaş, köleden farklı olarak özgür uyruktur, yani aile babasıdır. Bu kişi kendi yönettiği evinden dışarı çıktığı zaman diğer sıfatlarından ayrılarak vatandaş adını alır ve bu bakımdan bütün vatandaşlar egemen karşısında eşit bir konumda bulunur. Egemene itaat eden tüm vatandaşlar belli siyasal etkinliklere katılma, kamusal görevlerde yer alma ve miras bırakma haklarına da sahip olurlar (Mesnard, 1977:486; akt. Ağaoğulları ve Köker, 2009:15). Bodin, vatandaşların din adamları, soylular ve halk olarak üç sınıfa ayrıldığını, toplumsal farklılık nedeni ile vatandaşların kendi aralarında eşit olmadığını vurgulamış, bunun da doğaya uygun olduğunu belirtmiştir. Farklı toplumsal koşullar içindeki vatandaşların egemen tarafından belirlenen farklı haklara, ayrıcalıklara ve görevlere sahip olmaları da kaçınılmazdır. Bununla birlikte vatandaş ister özgür uyruk ister belli ayrıcalıkları olan bir kişi olarak tanımlansın, mutlak bir biçimde egemene itaat etmekle yükümlüdürler. Buna karşılık, egemen de vatandaşlara adalet, öğüt, yardım ve koruma hizmeti vermektedir.

Bodin gibi egemenliği mutlak, bölünmez ve devredilmez olarak ele alan Hobbes; insanı, toplumu ve devleti açıklamaya çalışmıştır. İnsanların devletsiz kendini güvende hissedemeyeceğini, herkesin özgürlüklerin bir kısmını bir sözleşmeyle devlete bırakması gerektiğini söyleyen Hobbes, devlet ve toplumun bir sözleşme aracılığı ile oluşturulduğunu ifade etmiştir. Hobbes'a göre insanlar doğuştan eşittir. Doğa, insanları bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından eşit yaratmıştır. Bu eşitlik durumu güvensizlik ve savaşı meydana getirmiştir (Hobbes, 2017:99-103). Tüm insanlara boyun eğdirecek bir iktidarın olmadığı yerde insanların sürekli birbirleri ile çatışması kaçınılmazdır: "İnsan insanın kurdudur" (Hobbes, 2014:1). Devlet öncesi dönem olan doğa durumu, herkesin herkesle savaş halini doğurduğu için sürdürülebilir değildir. Bu dönemde insan hayatı; kötü, vahşi ve kısadır. Hayatını korumak için herkesin her şeyi yapabildiği bir ortamda, insan ne kadar akıllı ve güçlü olursa olsun kimsenin hayatı

güvende değildir. Doğa durumunda var olan tek hak doğal haktır. Bu hak, herkesin kendi yaşamını korumak için gücünü istediği gibi kullanma özgürlüğünü içerir ve hukukî bir boyut taşımamaktadır. Doğa durumundan ancak herkesin her şey üzerindeki hakkından vazgeçmesi ve üstün bir iktidara boyun eğmeyi kabul etmesi ile çıkılabilir (Hobbes, 2017:104). Bu herkesin herkesle yaptığı bir sözleşme yoluyla hepsinin bir ve aynı kişilikte gerçekten birleşmelerini ifade eder. Hobbes'a göre (2017:136) bu kişiliği taşıyana egemen denir ve onun egemenlik kudretine sahip olduğu söylenir; onun dışında kalan herkes onun uyuğudur. Devlet varlığını sadece gücüne dayanarak sürdüremez. Devletin varlığını devam ettirebilmesi, bireylerin devleti meşru görmelerine ve kendilerini devlet ile özdeşleştirmelerine bağlıdır. Bu noktada Hobbes, siyasal temsil ilkesini devreye sokar. Toplum sözleşmesi ile egemene yetki veren, dolayısıyla onun tüm kararlarını ve eylemlerini en baştan onaylayan vatandaşlar, devlet bizim anlayışına ulaşırlar (Ağaoğulları, 2009:214). Çünkü egemen doğa durumunda var olan kalabalığı halk haline dönüştürür ve onu temsil eder. Halk egemenin içindedir. Bu nedenle Hobbes (2014:89), egemenin halk olduğunu belirtir. Egemen, vatandaşların yaşam haklarını koruyabildiği sürece vatandaşların ona itaat etmeleri gerekir, aksi halde vatandaşların itaat yükümlülükleri ortadan kalkar (Hobbes, 2014:171). Yasaların belirlemediği alanlara ilişkin olarak bireyler kendileri için en yararlı olacak şekilde kendi akıllarının önereceği şeyleri yapmakta özgürdürler (Hobbes, 2017:164). Bunun dışında Hobbes, bireylerin sözleşmenin amacına uygun görmediği egemen buyruklarını yerine getirmekten kaçınabileceğini yani kişisel direnme hakkına sahip olduğunu belirtmiştir.

Hobbes'un ortaya koyduğu sözleşme egemenle değil, vatandaşlar arasında yapılan bir sözleşme olduğu için egemenin görevleri vatandaşların kendi aralarında yaptığı bir sözleşmeden kaynaklanamaz. O halde egemenin de sahip olduğu rol gereği yükümlülükleri bulunmaktadır. Ancak bu yükümlülükler sözleşmeden değil, doğal yasadan kaynaklanmaktadır. Hobbes'e göre (2017:249) egemen, halkın güvenliğinin sağlanması yükümlülüğüne doğa yasasıyla bağlıdır ve bunun hesabını sadece doğa yasasını yaratan Tanrı'ya vermekle yükümlüdür.

Hobbes, hak ve özgürlüğün ne olduğunu da tanımlamıştır. Hobbes'e göre hak, yapmak veya yapmamak özgürlüğünü ifade eder. Özgürlük ise dış engellerin yokluğudur (Hobbes, 2017:103). Özgür insanı, gücü ve zekâsıyla yapmaya muktedir olduğu şeylerde istediği şeyi yapması engellenmemiş kişi olarak tanımlayan Hobbes (2017:163), egemeni

hem bireylerin önündeki çok önemli bir engel, hem de karşısında herhangi bir engel olmaması nedeni ile gerçekte özgür olan tek kişi olarak görmüştür. Bu nedenle vatandaşın özgürlüğü, egemenin özgürlüğüne katılması yani yasalara mutlak itaat etmesi demektir. Hobbes, vatandaşların en büyük özgürlüğünü, antik dönem vatandaşlık anlayışının kamusal alana katılım vurgusunun aksine, yasaların sessizliği ilkesine dayanan negatif özgürlük olarak tanımlamıştır.

Hukuk önünde eşitliği de savunan Hobbes (2017:240-241) adaletin bütün vatandaşlara eşit dağıtılması gerektiğini dile getirmiştir. Egemenin bir başka görevi vatandaşların egemene neden itaat etmeleri gerektiğini anlamalarını sağlamaktır. Vatandaşın eğitimi yoluyla insanlar mutlak egemene bireysel ve kolektif olarak itaat etmelerinin neden en iyisi olduğunu, kararlarını beğenmeseler bile egemene karşı direnmemeleri gerektiğini anlar hale gelirler. Bütün bunlar da barışı ve güvenliği garanti eder (Demirci, 2017:446). Savaşların düşüncelerden kaynaklandığını düşünen Hobbes, kamusal alanı ilgilendiren düşüncelerin de egemen tarafından denetlenebileceğini öngörür. Ancak bunun dışında bireysel düşüncelere egemen karışmaz, karışma ihtiyacı da duymaz. Egemenin bir başka yetkisi mülkiyeti tanımlayıp, neyin kime ait olduğunu belirlemektir. Özel mülkiyeti dokunulmaz olarak ele alan Hobbes (2017:137-145), bu dokunulmazlığın diğer insanlara karşı ileri sürülebileceğini, egemene karşı ise ileri sürülemeyeceğini belirtmiştir. Bu nedenle ortak iyiliğin gerektirdiği durumlarda egemen, vatandaşların mülkiyet hakkına müdahale edebilmektedir.

Hobbes, o güne kadar hiçbir kimsenin yapamadığı ölçüde mutlak iktidarın zorunluluğunu tutarlı bir biçimde ortaya koymuştur. Hobbes'un kuramında ortaya çıkan bu mutlak iktidar gerçekte modern devletin ta kendisidir (Zabcı, 2016a:455). Devletin kökenini bireylere dayandırması, yasaların egemenin iradesinden kaynaklanması, yasalara mutlak itaatin öngörülmesi, devlet yönetiminin dinin etkisinden arındırılması ve bireylere özel yaşam özgürlüğünün tanınması gibi düşünceler modern devletin özellikleri olarak Hobbes tarafından ele alınmıştır.

İnsanların doğuştan haklara sahip olduğunu ve değer bakımından eşitliğini savunan Locke, bireylerin bir başkası üzerinde efendilik iddiasında bulunmasını da gayri ahlakî görmüştür. İnsan doğası hakkında iyimser bir bakış açısı sergileyen Locke'un insanları, Hobbes'ununki gibi birbirleri ile savaş halinde olan kurtlar değildir (Yayla, 2015:32). Locke; yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarını kuran ve koruyan iyiliksever bir doğa

durumu tanımlı yapmıştır. Doğa durumu insanların eşit olduğu ve özgürlüklerini yaşamasına fırsat veren bir durum olmasına rağmen, aynı zamanda herkesin doğal cezalandırma hakkına sahip olduğu bir durumdur (Locke, 2004:11). Dolayısıyla eşitliğin temel koşulu, başkalarını kendine tabi kılacak üstün bir iradenin ya da siyasal iktidarın olmayışıdır. Özgürlüğü yaratan, kimseye bağlı ya da uyruk olmadan yaşayabilmektedir. Eşit haklara sahip olma ve özgür olma bu anlamda birbirleri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Yargılama ve cezalandırma yetkisini elinde bulunduran bir iradenin yokluğu durumunda, birileri bir başkasını mutlak iktidarı altına almaya ve onu özgürlüklerinden mahrum bırakmaya yeltenebilir. Bu durumda toplumda kargaşa ve düzensizlik baş gösterir. Böyle bir ortamdan çıkabilmenin yolu ise insanların kendi iradeleri ile bir sözleşme yapmalarındır. Bu sözleşme ile insanlar arasındaki ihtilaflar giderilir ve insanlar doğal toplumdan siyasal toplum haline geçmiş olur (Locke, 2004:17-19). Siyasal topluma geçildiğinde bireyin sahip olduğu yargılama ve cezalandırma yetkisi ortak iradeye bırakılır. Artık, bu konuda karar verme yetkisi bireyde değil, bireyin kendi rızası ile oluşturulmuş olan otoritededir.

Locke, siyasal topluma geçişi insanların rızasına dayandırmaktadır. İnsanların toplumun bir üyesi olmalarını ve yasalara uymalarını sağlayan şey rızadır. Rıza sayesinde, insanlar kendi iktidarlarını toplumun ortak yargı gücüne bırakırlar ve bu sayede kendilerini iç ve dış tehditlere karşı korurlar. Locke'un toplum sözleşmesi kuramında rızanın önemli bir yer tutmasının nedeni, sınırlı ve keyfi olmayan bir yönetim biçiminin meşruluk kaynaklarını göstermektir. Locke, siyasal iktidarın meşruluğunu mülkiyet ve kamu yararı ilkelerine dayandırmaktadır. Locke'ta mülkiyet, sadece mülk sahibi olmayı değil yaşamı ve özgürlüğü kapsayan, bireyin rızası olmaksızın elinden alınamayan her şeyi içerir (Raynaud, 2004:550). Kamu yararı ise iktidarın bireylerin güvenliğini sağlayarak özgürlüklerini koruması ve sahip olduğu tüm yetkiyi halkın iyiliği için kullanmasıdır. İktidar mülkiyet ve diğer hakları koruduğu, toplumsal hayatı doğal hukuka uygun bir biçimde düzenlediği sürece meşrudur (Coşkun, 2009:92-93). Hobbes meşruiyeti sadece iktidarın kuruluş aşamasında ararken, Locke kuruluş anındaki meşruiyet ile yetinmeyip, kurulduktan sonraki tüm eylem ve faaliyetlerinde de halkın rızasına dayanan bir iktidarı meşru bir iktidar olarak görmektedir.

Locke (2004:169) vatandaşların devlete itaat yükümlülüğünü meşruluk koşuluna bağlamıştır. Meşru bir iktidarın varlığı halinde vatandaşların rıza gösterme sorumluluğu ortaya çıkar. Meşru olduğu sürece vatandaşlar iktidara uyar fakat iktidar keyfi bir yönetim

sergileyip yükümlülüklerinin dışına çıkarak meşruiyetini yitirse bu durumda koşul bozulmuş olur ve vatandaşların iktidara uyma zorunluluğu ortadan kalkar. Doğal hakları çiğneyen ve kendine tanınan sınırları aşan bir iktidar gayrimeşrudur ve bu iktidara karşı vatandaşların direnme hakları vardır.

Machiavelli, Bodin ve Hobbes'un aksine Locke'ta halk hem egemenliğin kaynağı hem de onun kullanıcısıdır. Bu düzende hukuk, bireyi kontrol altına almak için topluma yayılan bir yapı değil, bireysel özgürlüklerin siyasal iktidarın egemenliğine karşı korunmasını garanti eden bir güç konumundadır. Locke, siyasal iktidarın keyfi kullanımı yerine anayasal iktidarı, mutlak iktidar anlayışı yerine de sınırlı iktidar anlayışını savunmakta ve insanlara herhangi bir devletin vatandaşı oldukları için değil, sırf insan oldukları için sahip oldukları doğal hakkın varlığını öne sürmektedir. Locke, haklar bağlamında bir vatandaşlığın kurulabilmesi için bireyin eşitlik temelinde ve doğrudan devletle ilişkisinin sağlanması gerektiği üzerinde durur.

Locke, iktidar içinde yer alan güçleri, yasama, yürütme ve konfederatif güç⁷ olarak ayırmıştır. Yasama gücünü toplumun ve toplumda yaşayanların varlıklarının korunması için devlet güçlerinin nasıl kullanılması gerektiğini belirleyen iktidar olarak tanımlayan Locke (2004:88), yasamanın yaptığı yasaları uygulayacak bir iktidara yani yürütme gücüne ihtiyaç olduğunu, çünkü yasa yapanın yasaları uygulama görevini de yüklenmesinin doğru olmayacağını dile getirmiştir. Aksi halde yasa koyucular, kendilerini yasaların üstünde görme ve yasaları kendilerine uygulamama yoluna gidebilirler. Konfederatif güç ise savaş ve barışa karar verme, diğer devletlerle ilişkiler kurma ve anlaşmalar yapma yetkilerini içermektedir

18. yüzyıl siyasal düşüncesinde mutlak iktidarı sınırlandırmak için öne sürülen en güçlü tez, doğal haklar kuramıdır. Aydınlanma düşüncesi, akla duyulan sonsuz güven sayesinde, yalnızca fiziksel evrenin değil, toplumlar ve devletler içinde geçerli olan evrensel yasaların bulunabileceği konusunda iyimser bir beklenti yaratmıştır. Ancak bu beklenti Montesquieu tarafından gerçekçi bulunmamış, toplumun temel yasalarının ve siyasal kurumların her ülkede iklime, coğrafi şartlara ve o ülkenin özel koşullarına göre biçimlenebileceğini dile getirmiştir. Montesquieu akla dayanarak tüm toplumlar için geçerli temel yasalar bulunamayacağı gibi doğa durumu ve toplum sözleşmesi gibi varsayımlara dayalı olarak da en iyi yönetim biçimine ulaşamayacağını ifade etmiştir

⁷ Bazı kaynaklara göre federatif güç.

(Uygun, 2019:225). Montesquieu, Locke tarafından dile getirilen kuvvetler ayrılığı görüşünü geliştirip siyasal iktidarı sınırlandıran temel bir ilkeye dönüştürmüştür. Machiavelli, Bodin ve Hobbes'un egemen iktidarın yasaları istediği gibi yapabileceği görüşüne karşı çıkan Montesquieu, yasaların iklimin, coğrafi koşulların, inançların ve geleneklerin belirlediği koşulların ürünü olduğunu ve yöneticilerin keyfine bırakılamayacağını belirterek (Şenel, 1996:352) bunu yasaları ruhu olarak açıklamıştır

Montesquieu (2017:11), yönetim biçimlerini üçe ayırarak cumhuriyet yönetimini bir bütün olarak halkın tümünün (demokratik cumhuriyet) veya halkın bir bölümünün (aristokratik cumhuriyet) egemen güce sahip olduğu yönetim şekli, monarşik yönetimi tek bir kişinin sabit ve yerleşik yasalar uyarınca hüküm sürdüğü yönetim şekli, despotizmi ise tek bir kişinin her şeyi yasalara uymaksızın ve kuralsızca salt kendi iradesi ve kendi geçici isteklerine göre yönetimi olarak tanımlamıştır. Her yönetim biçiminde o yönetimin dayanağı olan bir ilke olduğunu, yönetimin gelişmesi ve devamlılığının onu besleyen ilkelerin korunmasına bağlı olduğu ifade etmiştir. Buna göre cumhuriyet yönetiminin ilkesi siyasal erdem, monarşilerin ilkesi onur, despotizmin ilkesi ise korku'dur (Montesquieu, 2017:25-34). Demokrasiyi halkın hem yöneten hem de yönetilen durumunda olduğu bir yönetim biçimi olarak ele alan Montesquieu, oyu ile iradesini açıklayan halkı yöneten, egemen kişinin iradesini ise egemen gücün kendisi olarak belirtmiştir. Montesquieu, egemen gücün sahibi olan halkın başarabileceği işleri kendisinin yapmasını, başaramayacaklarını ise vekillerine bırakması gerektiğini belirterek temsili demokrasinin yolunu açmıştır.

Montesquieu'nun modern devlet kuramına ve vatandaşlık anlayışının gelişimine en büyük katkısı, günümüz demokratik anayasalarının vazgeçilmez ilkesi haline gelen kuvvetler ayrılığı düşüncesidir. Kuvvetler ayrılığı düşüncesi Montesquieu'dan önce Locke tarafından dile getirilmiş olsa da devletin temel işlevlerini üç erk düzeyinde ayırarak, bunların rollerini açık bir biçimde çizen ilk düşünür Montesquieu'dur (Zabcı, 2016b:559). Kuvvetler ayrılığı ilkesinin özgürlüğün güvence altına alınması için bir zorunluluk olarak gören Montesquieu (2017:199); bir devlette yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin aynı kişi ya da organda toplanması halinde devlette her şey mahvolacağını belirtmiştir.

Bodin ile başlayıp Hobbes ve Locke ile devam eden egemenlik kuramının gelişimi Rousseau ile farklı bir boyuta ulaşmıştır. Döneminin burjuva toplum yapısının ve birey

yaşantısının içinde bulunduğu duruma eleştirel bir bakış açısı ile dikkat çeken Rousseau (2012:24), özgürlüğün yalnızca mutlak bir egemenlikle bezenmiş merkezi bir devlette gerçekleşebileceğini ileri sürerek daha eşitlikçi ve özgür bir toplum için olması gereken vatandaş-birey ve siyasal yapı üzerinde durmuştur (Coşkun, 2017:282; Ağaoğulları, 2016:569). Bu çerçevede Rousseau, vatandaşlık erdemine ve eşit haklara sahip bireylerden oluşan ve toplumla siyasal yapının özdeşleştiği bir toplumsal oluşum hedeflemiştir. Ancak burada Rousseau, Hobbes'un egemen güç olarak gördüğü monarşiyi değil, vatandaşların tümünden farklı ve genel iradenin çıkış noktası olan halk iradesini egemen kılmıştır.

Toplum sözleşmesi eserine “İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur.” diyerek başlayan Rousseau (2012:4), insanların devlet öncesi dönemde özgür, eşit ve mutlu bir yaşam sürdüğünü, ancak özel mülkiyetin ortaya çıkışı ile birlikte düzenin bozularak eşitsizliğin, insanın insana bağımlılığın ve köleliğin doğduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Rousseau açısından uygar bir toplumda doğa halindeki özgürlük ortamı mümkün değildir. Devletin ortaya çıkış sebebinin özel mülkiyetin korunmasına bağlayan Rousseau (2013:144-154), uygar toplumu insanların özgürlüklerinin elinden alındığı, çok katı eşitsizliklerin egemen olduğu bir düzen olarak görmüştür. Rousseau'ya göre (2012:9) eşitliği ve özgürlüğü yok eden bu durum kabul edilemez çünkü “Özgürlükten vazgeçmek, insan olma niteliğinden vazgeçmektir”. Toplum ve devlet öncesi döneme dönmek de mümkün olamayacağına göre; insanı insan yapan eşitlik ve özgürlüğü toplum düzeni içinde gerçekleştirmek için “Üyelerinden her birinin canını, malını, bir bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir toplum biçimi bulunmalı ki, orada her insan her herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun.” (Rousseau, 2012:14). Rousseau'ya göre doğa durumundaki kadar eşit ve özgür bir toplum, yasama yetkisinin bizzat vatandaşlar tarafından kullanıldığı doğrudan demokrasi ile mümkündür. Böyle bir düzenin kurulabilmesi için insanların bir araya gelerek bir sözleşme ile devleti kurması veya devletin böyle kurulduğunu kabul etmesi gerekir (Ağaoğulları, 2010:86). Bu açıdan meşru bir devletin temeline toplum sözleşmesini yerleştiren Rousseau, bu sözleşme ile özgür toplumsal insanı ortaya çıkarmıştır. Gerçekte bu insan tam anlamı ile vatandaşdır.

Hobbes ve Locke, sözleşme yapanları tek tek bireyler olarak tasarlarlarken, Rousseau ile ilk kez sözleşmenin kaynağı doğrudan halk olarak gösterilmiştir. Egemenliğin sahibi

olan halk, onun kullanımını da bir başkasına bırakmamakta doğrudan demokrasi modeli ile bizzat kendisi kullanmaktadır. Rousseau, sözleşme sonucu ortaya çıkan kolektif bütünün iradesini, bazı koşulları taşımak şartı ile genel irade olarak adlandırmakta ve herkesin bu iradeye uymakla yükümlü olduğunu belirtmektedir. Her vatandaş genel iradenin oluşumuna bizzat katılacak, toplumu yöneten yasalar bu iradenin ürünü olacaktır (Uygun, 2019:233). Rousseau açısından toplum sözleşmesi ile oluşturulan bütünün ortaya koyacağı genel irade başkasına devredilmez, bölünemez ve temsil edilemez niteliklerinin aynı sıra hata yapmaz, yanılmaz, haklı ve her zaman kamu yararına yöneliktir. Rousseau (2012:23-26), diğer sözleşmecî düşünürler olan Hobbes ve Locke'tan farklı olarak egemenliğin halktan devlete ya da yönetenlere aktarıldığı düşüncesine katılmayarak egemenliğin, halk oyunun yürütülmesinden başka bir şey olmadığını, bunun için hiçbir zaman başkasına geçirilemeyeceğini kolektif bir varlık olan egemenin varlığının da ancak yine kendisi tarafından temsil edileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle genel irade ancak vatandaşların karar alma süreçlerine bizzat katılımıyla ortaya çıkabilir. Aristoteles'te adaletin iradesine ve görevin elde edilmesine katılım olarak görülen vatandaşlık Rousseau'da egemenlik uygulamasına katılımıdır (Brubaker, 1989:38) ve birey genel iradeye katıldığı sürece vatandaş, genel iradeye itaat ettiği sürece uyruktur.

Rousseau özel irade ile genel iradeyi ayırarak özel iradeyi insan, genel iradeyi ise vatandaş ile özdeşleştirmiştir. İnsanın kendisine dönük iradesi özel irade iken, vatandaşın iradesi bütünün iradesi ile bağlantılıdır. Çünkü vatandaş kişisel düşünce ve çıkarlarını bastıran, kendini bütünün ayrılmaz parçası olarak gören ve ortak iyiliğe yönelen bir kimsedir. Genel irade bireylerin vatandaşa dönüşmesi ile ortaya çıkar (Ağaoğulları, 2010:96). Bu açıdan Rousseau için önemli olan bireyin kendisini kamusal alanda anlamlandırması yani kamusal insan ya da vatandaş haline gelebilmesidir (Topuzkanamış, 2013:86). Çünkü kamusal bütünlüğün devamı bireyin vatandaşa dönüştürülmesine bağlıdır.

Rousseau (2015:25-37), halk egemenliğinin korunması için vatandaşlık bilincinin oluşturulması gerektiğine inanmıştır. Vatandaşlar arasında dayanışma sağlanarak vatandaş topluluğunun bir ulusa dönüştürülmesi için eğitime büyük önem vermiş ve Emile adlı eserinde eğitimi vatandaş yaratma süreci olarak ele almıştır. Eğitim sayesinde halkın bilinçlenerek genel iradeye yönelim sağlayacağını ve böylelikle kolayca kandırılmayacağını, kimseye aldanmayacağını ve artık genel iradeden yana iyi yönde

kararlar almaya başlayacağını belirtmiştir. Genel iradeyi oluşturan her bireyin, vatandaşlık erdemleri ile donatıldığı takdirde sorumluluklarının da farkına varacağını dile getirmiştir.

Rousseau, bireyi kolektife tabi kılan ve herkes için siyasal özgürlük ve eşitlik vaat eden bir toplum bünyesinde ahlakî yükümlülükle ilişkili bir halk egemenliğini savunmuştur. Böylelikle herhangi bir ayrıcalığı bulunmayan sıradan insana da yeni bir saygınlık kazandırmıştır. Toplum sözleşmesinde önerdiği ideal toplum, her şeyden önce Antik Yunan polislerine benzer nitelikte olan toplulukçu modeldir (Dunn, 2002:9). Bireycilik anlayışından uzak bu toplum modelinde vatandaşlığa atfedilen ödev ve sorumluluklar, bireysel hak ve özgürlüklere göre öncelikli olup sorumluluklar ön plana çıkmaktadır. Erdemi önceleyen bu toplumda vatandaşlardan beklenti kendilerini ortak iyiye adanmalarıdır. Bireyler ancak bu adanmışlık ve vatanseverlik doğrultusunda ahlakî ve rasyonel potansiyellerini gerçekleştirmiş olurlar (Bayram, 2017:606). Rousseau'nun anlayışında birey kolektif olana tabidir, ön şartı eşitlik ve itaat olan sınırlı bir özgürlük anlayışı çerçevesinde ahlakî yükümlülüklerle ilişkili bir halk egemenliği söz konusudur.

Rousseau, toplumsal sözleşme görüşü ile siyasal iktidarın insanlar üzerindeki otoritesini rasyonel bir temele dayandırmıştır. Toplum kaynağını insanların iradesinde bulmaktadır ve insanların toplumdaki haklara sahip oldukları kabul edilmektedir. Toplumun varlık nedeni de insanların sahip oldukları bu hakların korunmasıdır. Bir iktidar bu haklara saygı gösterdiği takdirde emretme gücünü elinde bulundurur ve kişilerden kendisine itaat etmelerini bekler. Toplumsal sözleşmenin ortaya koyduğu bu ilkeler daha sonraları Amerikan ve Fransız devrimlerinde benimsenmiş ve geliştirilerek insan hakları ile vatandaşlık haklarının temel ilkelerini oluşturmuştur.

4.5. Fransız Devrimi: Modern Vatandaşlığın Doğuşu

Aydınlanmanın başlıca amacı; bireyi zincirlerinden, dünyanın dört bir köşesine gölgesi düşen Orta Çağ'ın cahil gelenekçiliğinden, kilisenin hurafelerinden, insanları alt üst olarak hiyerarşiye ayıran akıldışılıktan kurtarmaktır (Hobsbawm, 2003:30). Bu amaçla Aydınlanma, bir taraftan aklın rehberinde kendini bulan bireyi laik ve ilerici bir yaklaşımla özgür kılarken, diğer taraftan gelecek kuşakları etkileyecek büyük bir değişim yaratmıştır. Özellikle Rousseau ve Kant'ın düşünceleri perspektifinde şekillenen

Aydınlanmacı halk egemenliği anlayışı, daha bağımsız ve daha geniş bir halk kitlesine dayanarak evrensel bir vatandaşlık anlayışının doğmasını sağlamıştır.

Devletle birey arasındaki haklar ve yükümlülükler temelinde düzenlenen modern vatandaşlığın anayasal bir kurum olarak ilk ortaya çıkışı Amerikan ve Fransız devrimleri ile gerçekleşmiştir (Touraine, 2000:31). Aydınlanma düşüncesinin en önemli kavramı olan doğal hak anlayışı, Amerikan Devrimi ile yaşam, özgürlük ve mutlu olma hakkı, Fransız Devrimi ile özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve direnme hakkı şeklinde kendini göstermiştir (Heater, 1999:4-7). Ancak devrimler yalnızca doğal hak anlayışının dile getirildiği belgeleri ortaya koymamış, aynı zamanda modern ulus devletinin gelişimine de katkı sağlayarak ulus devlet vatandaşlığını icat etmiştir. Özellikle Fransız Devrimi ile vatandaşlığın sınırları belirlenmiş, hak ve yükümlülükler temelinde vatandaş eşitliği sağlanmış, yabancılarla vatandaşlar arasındaki ayırım hukukî bir şekilde gerçekleştirilmiş ve siyasi haklar kurumsallaştırılmıştır (Brubaker, 2009:59). Bu yönüyle devrim, bireye hiçbir özerk alan bırakmayan, egemene uyruklarının yaşam ve mülkiyet bakımından ahlaksal engeller dışında bir başka engel getirmeyen mutlak monarşiden kesin bir kopuşu ifade etmektedir. Bütün bu özellikler dikkate alındığında vatandaşlığın, insanlar arasındaki eşitsizliği en azından hukuksal olarak son veren ulus devletinin çocuğu (Ünsal, 1998:6) olduğu söylenebilir.

Aydınlanma düşünürlerinin ortaya koyduğu modern doğal hukuk anlayışı çerçevesinde ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, ayrıcalık ve eşitsizlik üzerine kurulu eski rejimin yıkılışını sembolize ederken, aklı kendinde barındıran ve kendi kendine yeten insanın ortaya çıkışının da bir belgesi niteliğindedir (Ağaoğulları, 1989:195). Bu belge, hem bireye kamusal alanın dışında kendi doğasına özgü haklardan oluşan özerk bir alan tanımakta hem de bu hakların siyasal topluma göre önceliğini vurgulayarak devleti insana dayandırmaktadır. Bu açıdan devrim, bireylerden yola çıkarak Rousseaucu bir toplum sözleşmesi yaparak siyasal toplumu yeniden kurgulamıştır.

Fransız Devrimi ile ortaya çıkan modern vatandaş, şehir devletinin vatandaşından farklı olarak içinde bulunduğu özerk, özgür ve aktif konumuyla demokrasinin derecesini de belirlemektedir (Sarıbay, 1998:68). Fransız devrimi bir burjuva devrimi olarak herkese yasa önünde eşitlik tanıyan genel üyeliği yaratırken, demokratik bir devrim olarak aktif siyasal vatandaşlığı oluşturmuştur. Bireysel sınırların ortadan kaldırılıp hukukî ve karasal

sınırların oluşmasıyla vatandaşlık ve dolayısıyla ulusların sınırları çizilmiş, bu da devrimin ulusalcı özelliğini güçlendirmiştir. Devrim, bireyi yasanın otoritesine bağlamak için onun her türlü toplumsal grup ve hiyerarşiye olan bağlılığını ortadan kaldırarak yatay geleneksel topluluk üyeliği ilişkisinin yerine genel iradenin ifadesi olan hukuku esas kılarken (Brubaker, 2009:47), bürokratik bir devrim olarak devlet – birey ilişkisini de dolaysız bir hale getirmiştir (Jaume, 2011:159).

İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin ilk maddesinde yer alan “insanlar özgür doğar ve eşit haklara sahip olarak yaşar” ifadesi dikkat çekmektedir. Ancak bu ilke ilk değildir. Bildirinin kabulünden önce Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde bütün insanların eşit yaratıldığı, yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişim gibi vazgeçilemez haklara sahip olduğu belirtilmiştir. Bu açıdan Bağımsızlık Savaşı'nı kazandıktan sonra, önce konfederal sonra federal bir çatı altında birleşen ve 1787'de dünyadaki ilk yazılı anayasayı yapan, 1791'de de bu anayasayı değiştirerek sivil haklarla takviye eden Amerika Birleşik Devletleri'nde vatandaşın ulustan önce oluştuğu söylenebilmektedir (Ünsal, 1998:6). Bireylerin doğal hak ve özgürlüklerini ilan eden daha önce hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuş bildirimler olmasına rağmen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni önemli kılan nokta bütün insanlığa yönelmiş evrensel niteliğidir.

Vatandaşlığın genel çerçevesini ortaya koyan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, 1789 Amerikan Bildirgesi'nden etkilenmiş olmakla birlikte asıl etkilendiği düşünce aydınlanma düşünürlerinin mutlak monarşi rejimi altında savundukları düşüncelerdir. Özellikle insanın kendine ait bir değerinin olduğu ve iyiliği içinde barındırdığı anlayışı ilk maddelerde yer almıştır. Bildiri bir taraftan bireyi vatandaş konumuna getirirken, diğer taraftan bireyin haklarını kullanma imkânını toplumsal bir yapı içinde geçerli kılmış böylelikle ilk başta bireyin vatandaşı yarattığı kabul edilmiştir. Bildiri'de, insan ile vatandaş arasında vatandaş bakımından zorunlu bir bağın bulunması vatandaş, insan tarafından ve insan için vardır şeklindeki Rousseaucu düşünce ile kendini göstermiştir.

Bildiri'nin ilk üç maddesinde bireyi önceleyen bir çerçeve bulunmasına rağmen, sonraki maddeler devletin üstünlüğü düşüncesine dayandırılmıştır. Devrimi gerçekleştirenler bireyi yalnızca doğal özü bağlamında ele almakla yetinmeyip, toplumsal ilişkiler içerisinde bireyi yeniden tanımlamışlardır. Bu hali ile ilk maddelerde yer alan bireyi ve onun doğal haklarını önceleyen düşünce yerini birey vatandaş kimliği ile bir değere sahiptir ve insan vatandaşı değil, vatandaş insanı yaratmaktadır düşüncesine

bırakmıştır (Ağaoğulları, 2010:226). Bireyin vatandaş olarak varlığını devlete borçlu olması ve insan olma özelliğine yasalar aracılığı ile kavuşması, onu oluşturduğu varsayılan siyasal otoriteye bağımlı kılmıştır.

Bildiri, bir taraftan insanı doğal haklara sahip bir değer olarak ele alırken, diğer taraftan kimlerin bu haklara sahip olmadığını yani yeni siyasal istemden dışlandığını perdeleme görevi görmüştür (Şahbudak, 2015:66). Bildiri, eşitlik söylemiyle yola çıkmasına rağmen, yeni birtakım eşitsizliklerin doğmasına da sebep olmuştur. Devrimi gerçekleştirenler, milli egemenlik ilkesini savunmalarına rağmen, halktan gelen taleplerin önünü kesmek ve eski rejimde ayrıcalıklı konumda bulunan aristokratların imtiyazlarını ortadan kaldırmak için bireyler arasında bazı sınırlamalar getirilebileceğini kabul etmişlerdir (Akyılmaz, 1998:6). Bu sınırlamalar Sieyès'in fikirleri doğrultusunda Bildiri'den sonra kabul edilen 1791 Anayasası'nda aktif – pasif vatandaşlık anlayışının benimsenmesinde etkili olmuştur. Anayasa, Fransa'da doğan ya da daha sonra Fransız vatandaşı olan ve vergi ödeyen erkekleri aktif vatandaş olarak tanımlarken, oy kullanma hakkı için 25 yaş sınırı getirmiş, kadınları, çocukları ve mülk sahibi olmayanları aktif vatandaş olarak görmemiştir.

Fransız Devrimi modern vatandaşlığın oluşumunda kilit rol oynamakla birlikte, devrim sonrası ortaya çıkan Jakobenizm vatandaşlığı biçimlendirmeye devam etmiştir. Jakoben düşünce, eşitlik ve özgürlüğe dayalı halk egemenliği ile vatan ve millet kavramlarının yüceltildiği bir Cumhuriyet öngörmüştür (Akad ve Dinçkol, 2002:145). Halk egemenliği, halkın temsili, vatandaş ve insan haklarına saygı gösterilmesi gibi taleplerle dışlanmış sosyal sınıfların siyasal katılım alanını genişletmeyi amaçlayan Jakoben anlayış, Cumhuriyet'in tek ve bölünmez olduğuna inanmıştır (İrem, 2004:4). Jakobenler açısından vatandaşlık, hukukî statünün ötesinde bireyin yaşam merkezini oluştururken, vatandaşlık erdeminin ne derece önemli olduğuna ilişkin Robespierre, vatandaşlık erdeminden yoksun olanların ya öldürülmesinden ya da tam vatandaşlığa sevk edilmesinden bahsetmiştir (Scruton, 2007:351). Jakobenlere göre vatandaşlık, topluma hizmetle yükümlü olunan evrensel bir görevdir. Bu nedenle Jakoben anlayışta vatandaşlık; din, sınıf, aile ve bölge gibi farklı kimliklere karşı ortak bir kimliği ifade etmiştir (Sarıbay, 1998:69). Erdemli ve ahlaklı bir tutuma sahip olup genel iyiliği gözetmek her şeyden önemlidir. Bu amaçla, erdemli vatandaşın yetiştirilmesi ve

vatandaşlık bilincinin aşılması için özellikle eğitim kurumları etkin olarak kullanılmalıdır.

Modern vatandaşlığı doğuran Fransız Devrimi egemenliği halka dayandırmakla kalmamış aynı zamanda halktan bir ulus da yaratmıştır (Smith, 2002:179). Bu noktada egemen halkın tanımlanması gerekmiş, bu tanımlama ulus kavramı ile sağlanmıştır. Ulus, hem halk egemenliğini somutluk düzlemine çekmiş hem de genel irade adına hareket eden devlete güç kazandırmıştır (Touraine, 2011:271-272). Modern vatandaşlık, yerel bağlamdan ziyade ulusal ölçekte yasa ve kurallarla belirlenmiştir. Bu anlamı ile ulus devletin ortaya çıkma süreci ulus ile vatandaş devletinin hukuksal ve siyasi bütünlüğü içinde ortak kimliğin ve aidiyet duygusunun bir bileşkesi olarak inşa etmiştir (Üstel, 1999:80). Devlet ayrıcalıkları ulus adına ortadan kaldırmış, bölgesel ve yerel kültürleri ortak ulusal kültür de asimile etmiş, farklılıkları ulusal vatandaşlık potasında eritmiştir.

Turner'e göre (1990:211) egemenliğin monarktan vatandaşların siyasi bütününe aktarılması Batı demokrasi tarihi açısından bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Bu aktarım hem vatandaşlara kazandıkları hakların yanında bir özne olarak egemenin iradesine itaat etme görevi vermiş hem de genişletilmiş bir vatandaşlık anlayışı ile halkın paylaşılan kimliği arasında birlik oluşturmuştur. Dolayısıyla vatandaşlık; uyrukları, hakları ve görevleri bulunan vatandaşa dönüştürürken bir devleti de ulusa dönüştürmüştür.

Vatandaşlık hak ve yükümlülüklerini de içinde barındıran ulus devlet inşa süreci esas itibari ile Fransız Devrimi sonrası başlamıştır. Fransız Devrimi'ni gerçekleştirenler, ulus olarak niteledikleri insan topluluğunu siyasi irade oluşumunun aktif özneleri haline getirmeye çalışmıştır. Ulusun temel ölçüt olarak alındığı bu siyasi tasarımda aidiyetin önkoşulu, etnik olarak bir ırka ait olmak değil, Cumhuriyet'in ilkelerine bağlı olduğunu bildirmektir. Eğer bu ilkeleri benimseyen insan olmaz ise ulus da var olamazdı (Renan, 2019:110). Bu perspektifte oluşan cumhuriyetçi devlet, bireylerin ortak siyasi irade oluşturmasına imkân sağlayan, bireyleri siyasi bir bütünün parçası kılan kurucu unsur olarak tasarlanmıştır.

Sanayi Devrimi sonrası İngiltere'de vatandaşlık haklarının çeşitli mücadeleler sonucu kazanıldığı görülürken, devrimler sonrası kurulmuş olan ulus devletler vatandaşlık haklarını Fransız geleneğini takip ederek yukarıdan aşağıya jakoben bir tarzda tanımlamıştır (Aykutalp, 2017:432). Fransız geleneğinde ulus, yöneten sınıf ya da

elitler tarafından yaratılmış bir soyutlamadır. Bu nedenle Almanya’da kök salan etnik ulus anlayışına dayalı devleti önceleyen ulus kavramı Fransa’da görülmemiştir (Göztepe, 2003:234). Alman ulus anlayışına göre ulus, devletten önce var olan, devletini arayan aynı etnik kökenden gelen insan topluluğunu ifade etmektedir. Bu insan topluluğuna ait olanlar aynı devlet çatısı altında bir araya gelemeseler de Alman olmaya devam etmektedirler. İlk olarak 1871’de Alman Reich’inin çatısı altında toplanan Alman prenslikleri, aslında önceden var olan Alman ulusuna bir devlet armağan etmişler (Brubaker, 1989:37) ve Alman ulus devlet anlayışının temelini oluşturmuşlardır.

Modern vatandaşlığın haklar anlayışındaki gelişimini İngiltere örneğinden yola çıkarak açıklayan Marshall (2000:21), 18. yüzyılda bireysel hakları içeren yaşam, düşünce, inanç, sözleşme ve mülkiyet özgürlüğü gibi medenî hakların; 19. yüzyılda siyasi özgürlükler bağlamında oy hakkının ve 20. yüzyılda ise refah devletinin gelişmesi ile birlikte sosyal hakların vatandaşlığın hak ve yükümlülüklerinde yeni evreleri ortaya çıkardığını belirtmiştir.

18. yüzyıl toplumdaki parçalı hukuk sistemini ortadan kaldıran, herkesin yasalar önünde eşit olduğu fikrinin kabul edildiği bir yüzyıl olmasının yanı sıra kapitalist ilişkilerin genişlemesine paralel çalışma hakkının tanındığı bir dönemi de ifade etmektedir (Aykutalp, 2017:434). Bu süreçte her birey istediği işte çalışma özgürlüğü kazanmıştır. Çalışma özgürlüğü ve çalışma ilişkilerinin yasalarla düzenlenmesi sonucu emeğin fiyatı piyasa içerisinde belirlenmeye başlamış, medenî haklarda yaşanan bu gelişme vatandaşların mülkiyet ve miras haklarının da genişlemesine olanak sağlamıştır.

19. yüzyılda başlarda vergiye, statüye ve cinsiyete bağlı olarak belirlenen oy hakkı, ortaya çıkan yeni sivil toplumun tüm üyelerine sunulan bir hak olarak genel oy hakkına dönüşmüş ve medenî hakların bir uzantısı konumuna gelmiştir. 20. yüzyılda ise 1929 ekonomik krizi sonrası özellikle işçi sınıfının burjuvaziye karşı verdiği mücadele sonucunda sosyal haklar tanınmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan refah devleti uygulamalarıyla sağlık, eğitim, sosyal güvenlik ve konut gibi alanlarda sosyal haklar anlayışı yerleşmiştir. Refah devleti uygulamaları ile bu anlamda sosyal haklar gelişmiş ve kitlesel bir görünümü ifade etmiştir.

20. yüzyılın sonlarına doğru ulus devletin meşruluk zemini üzerinden inşa ettiği vatandaşlık, küresel ekonominin siyasal ve kültürel yeniden yapılanma süreci ile birlikte yön değiştirmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan ilerleme ve

uluslararası göç, ulus devletlerin zaman ve uzam üzerindeki hakimiyetini sorgulatırken (Castells, 2006:385) küreselleşme, vatandaşlık kavramını etnik, kültürel, cinsiyet v.b. farklılıklar üzerinden yeniden tanımlamaya zorunlu kılmıştır (Kadıoğlu, 1999:53). Delanty (2009:128) günümüz toplumlarının vatandaşlık anlayışının, yalnızca belli bir ulus devlete karşı olmayıp gelecek nesilleri de içinde barındırdığını, katılım boyutunun ulusal sınırları aştığını ve aidiyet boyutunun ulus devlet bağlarının ötesinde çoklu kimliklere ve aidiyetlere imkân tanıdığını belirtmiştir. Küreselleşme sürecinin ulus devletler içindeki toplumsal bağları zayıflatması hem ulus üstü kimliklerin oluşmasına hem de yerel kimliklerin görünür kılınmasına neden olmuştur.

Küreselleşme, birey – devlet ilişkisinde de bir değişim başlatmış ve mevcut modern vatandaşlık anlayışı bu değişime ayak uydurmakta yetersiz kaldığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ulus devletin sınırları içerisinde belirlenmiş olan hak ve yükümlülükler ulus devleti aşarak küresel bir boyuta ulaşmıştır. Ulus devlet, vatandaşların hak ve yükümlülüklerini yasa önünde eşitlik ilkesine dayalı ulusal kişilik temelinde ele alırken, küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan evrensel kişilik ulusal hukuku aşarak ulus üstü bir konuma ulaşmıştır. Ulus devletin rolü hem ulusal hem de uluslararası düzeyde değişmiş, devlet egemenliği ve kendi kaderini tayin etme hakkı uluslararası insan haklarının etkisi ile yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır. Bir ulusa ait olduğu ve devletin ülkesine bağlandığı ölçüde hukukî bir statüye sahip olan birey artık uluslararası hukukun bir süjesi haline gelmiştir. Uluslararası insan hakları kodları, devletlerin kendi vatandaşları ile bağlarının niteliğini daha çok belirlemeye başlamış, insan hakları adına ulus devletlere yapılan müdahaleler giderek artan ölçüde meşru görülmüştür.

Günümüzde yaşanan tüm bu süreç modernizmin ürünü temsili liberal demokrasilerin ve onun vatandaşlık anlayışının, bireylerin sahip olduğu kimlikleri kuşatamaması, çoğulculuk ve katılım olgularını karşılayamaması gibi nedenlerle yeni vatandaşlık modellerinin doğmasına da neden olmuştur. Modern toplum yapısından postmodern topluma geçişte bireyler üreticiden tüketiciye dönüşmüş, bireycilikle etnik ve dinî sadakat yer değiştirmiş, parçalı bir özellik gösteren çoğulcu bilgi toplumları ortaya çıkmıştır. Yaşam tarzı ve kimlik sorunlarının ön planda olduğu bu durumu Heywood (2014:37) post-materyal duyarlılıkların gündeme gelmesi ve sınıfın sosyal bir kimlik duygusu yaratma becerisinin zayıflamasına bağlamaktadır.

Bauman (2012:71), bugün içinde yaşadığımız dünyada ulus devletlerin egemenliklerinin onarılamayacak derecede kırılarak bağımsızlıklarının iptal edildiğini, ulus devletin politik sıfatının silindiğini ve mega şirketlerin basit bir güvenlik birimi haline geldiğini belirtmiştir. Böylece bireylerin ulus devlete olan aidiyetleri zayıflamış, yeni aidiyetler üzerinden tanımlamalar ortaya çıkmış ve farklı kimliklerin milli kimliğe karşı görünür olma mücadelesi söz konusu olmuştur.

5. TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIĞIN GELİŞİMİ

Demokrasi ve vatandaşlık arasındaki ilişki göz önüne alındığında, güçlü bir demokratik geleneğe sahip olmayan toplumlarda vatandaşlık kavramının somutluk kazanması oldukça zorlu bir süreci gerektirmektedir. Türkiye'nin tarihsel, kültürel ve sosyal koşulları demokrasinin ve dolayısıyla modern vatandaşlık anlayışının yerleşmesi için imkân sağlanmış olsa bile mevcut sınırlı demokrasi anlayışı buna engel oluşturmaktadır (Ünsal, 1998:2). Bu açıdan demokrasi ve sivil toplum, vatandaşlık için mutlak bir ön koşul olmasa bile (Karpat, 2017a:10) belli bir ekonomik, sosyal ve siyasal alt yapı vatandaşlığın somutlaşmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Türkiye'de tarihsel süreçten gelen patrimonyal devlet anlayışı ve mutlakiyetçi yönetim gerçek anlamda bir vatandaşlığın oluşmasının önünde büyük bir engel teşkil etmiştir. Modernleşme ile geç karşılaşılması devletten bağımsız kendi değer ve çıkarlarını özgürce dile getiren ve bu doğrultuda örgütlenen ekonomik, siyasal ve kültürel toplulukların oluşturduğu sivil toplumun gelişmesini de zorlaştırmıştır (Karadağ, 2015:7). Kişisel iktidar eğilimi, otoriter yönetim ve özel alanla kamusal alanın birbirine geçmesi sonucu artan siyasal, ekonomik ve kültürel baskılar çoğulcu demokrasinin gelişmemesine sebep olmuş ve toplum devlet tarafından kuşatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yaşanan iç ve dış konjonktürlere bağlı tehditlerin yol açtığı kaygılar, devletin ve ulusal birliğin korunması refleksiyle temel hak ve hürriyetleri ikinci plana iterek modern bir vatandaşlık anlayışının yerleşmemesinde etkili olmuştur.

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı İmparatorluğu döneminden günümüz Türkiye'sine kadar vatandaşlığın geçirdiği evreler hukukî, siyasî ve kültürel düzlemde ele alınmıştır.

5.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti, tarihî, siyasî ve kültürel açılardan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını devraldığı için Türkiye'de vatandaşlık anlayışının başlangıcı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısının ele alınması gerekir.

Osmanlı toplumsal yapısı, yönetenler ve yönetilenler şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutularak klasik İslam siyaset felsefesi temel kavramlarından biri olan erkân-ı erbaa⁸ ile açıklanmaktadır (Göktolga, 2015:12). Bu kavram ilim ehlini, savaşıcı sınıfı, tüccar-esnaf-zanaatkârları ve çiftçileri kapsamaktadır. Yönetici sınıf askerî zümre olarak da adlandırılmakla birlikte kendi içinde saray halkı, ilmiye, seyfiye ve kalemiye olarak alt zümrelere ayrılır (Reyhan, 2012:212-213). Saray; padişahın zatında güçlü bir merkezi yönetimi, ilmiye iktidara meşruiyet üreten eğitim sınıfını, seyfiye orduyu, kalemiye ise bugünkü bürokrasiyi ifade eder. Osmanlı'nın kuruluş felsefesi gaza ve fütühat esasına dayalı yeni topraklar ele geçirmek ve İslam dinini yaymak olmuştur. Kuruluş felsefesine uygun olarak askerî görevler daha ağır bastığı için yönetici sınıf genel olarak "askerî"ler olarak adlandırılmakla birlikte (Akyılmaz, 2016:20) sadece askerlikle ilgili olan kişileri değil, kamu hizmetlerinde bulunan herkesi içinde barındırır.

Osmanlı askerî sınıfı içerisinde kul sistemi olarak nitelendirilen bir yapılanma söz konusu olmuştur. Kökeninde devşirme usulünün yer aldığı bu bürokratik sistem, Sultan I. Murad zamanında kurulmuş olup Fatih Sultan Mehmet zamanında Çandarlı nüfuzunu kırmak ve egemenliğe ortak olabilecek grupları engellemek üzere üst yönetim kadrolarında istihdam edilmesine dayanmış, böylelikle kullar, devletin yüksek mertebelerine ve zenginliğe padişaha bağlılıkları ile ulaşabilmişlerdir. Yönetici sınıf içerisinde yer alan ulema sınıfı hariç diğer tüm sınıflar kul sayılmış, "hâkim-i mutlak" olan padişahın karşısında can ve mal güvenliklerine sahip olmamışlardır (Akyılmaz, 2008:395-396). Padişah istediği zaman bu kimseleri görevden alabilmiş, müsadere yolu ile tüm mal varlıklarına el koyabilmiş ve siyaseten katledebilmiştir.

Yönetilen sınıfa genel anlamda reaya⁹ denilmektedir. Arapça'da otlatılan hayvan sürüsü anlamına gelen *raiyyet*'ten türetilen *reaya* sözcüğü Padişah'ın hüküm sürdüğü topraklar üzerinde yaşayan, korunan ve vergi veren tüm Müslüman ve gayrimüslimler

⁸ Bu kavram toplumu oluşturduğu kabul edilen dört ana sınıfı, bu sınıfların temel işlevlerini ve birbirleri ile olan ilişkilerini açıklamak için kullanılmaktadır.

⁹ Reaya sadece tarımla ilgilenen ve kırsal kesimde yaşayanlardan oluşmamaktadır. Kasaba ve şehirlerde ikâmet eden, ticaret ile uğraşanlar da reaya sınıfı içerisinde yer almaktadır.

için kullanılmaktadır (Çelik, 2012:92). Reaya kavramı farklı dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmış olmakla birlikte askerî zümre dışında yer alan hiçbir etnik ve dinî ayırım söz konusu olmadan devlet nazarında korunması ve gözetilmesi gereken tebaayı ifade eder. Bu açıdan Padişah, reayayı “*Vedâyi-i halik-i kibriyâ*” yani Allah’ın padişaha emaneti olarak görmüştür. Tebaa ise imparatorluk toprakları üzerinde yaşayan herkesi kapsamaktadır (Lewis, 2007:64).

Tarım toplumu olan Osmanlı Devleti’nde reaya toprak sistemi üzerinden konumlandırılmıştır. Kanunnamelerde bu durum “*raiyet oğlu raiyet*” olarak gösterilmiştir (Kılıçbay, 2010:289). Osmanlı’da merkezi otoriteyi sağlamak ve devletin gelir kaynaklarını korumak amacıyla askerî zümre ile reaya arasındaki geçişler ilim tahsili ve askerî yararlılıklar hariç olmak üzere belirli kurallara bağlanmıştır. Reaya içerisinde kişilik özelliklerine ve yeteneklerine bağlı olarak hem sınıf içi hem de sınıflar arası geçiş yapılabildiği gibi askerî zümre içerisinde yer alan kimselerin reaya sınıfına dâhil oldukları da görülmüştür (Cin ve Akyılmaz, 1995:293). Dolayısıyla buradaki yapı Hindistan’da uygulanan kast sistemi olmayıp Osmanlı Devleti’nin kendisine özgü bir yapıdır.

Osmanlı toplum yapısında milletler, kişinin mensup olduğu dine göre belirlenmiştir. Toplum, İslam hukukuna uygun olarak Müslümanlar ve gayrimüslimler, gayrimüslimler ise kendi içinde ehl-i kitap olanlar ve ehl-i kitap olmayanlar olarak ikiye ayrılmıştır. Toplumsal yapıdaki hukukî statü aynı zamanda yerleşim yerine göre de farklılık göstermiştir. İslam hukuku açısından dünya, İslam egemenliği altındaki toprakları ifade eden Dar’ül İslam ve İslam egemenliği altında olmayan ancak İslam toprağı olana kadar cihat konusu olan Dar’ül harb’ten oluşur. Dar’ül İslam topraklarında Müslümanlar ile birlikte yaşayabilen ehl-i kitaplara “*zimmî*” adı verilirken, Dar’ül harb’te bulunan gayrimüslimler “*harbî*” olarak anılmıştır (Bozkurt, 1987:117). İslam Hukuku’na göre halkı Müslüman olmayan bir memleket fethedilince burada yaşayanlarla “*zimmat akdi*” adı verilen bir sözleşme yapılır, bu anlaşmayı kabul eden zimmîler Dar’ül İslam topraklarında yaşayabilir ve İslam Hukuku’nun kendilerine tanıdığı haklardan yararlanabilirlerdi (Kurtaran, 2011:60). Zimmîler askerlik yapmama karşılığında cizye adı verilen bir vergi ödemeyi kabul ederken, devlet bu kimselerin can ve mal güvenliğini korumuş ve dinlerini istedikleri gibi yaşamalarına müsaade etmiştir. Bu haklar genel itibari ile İslam Hukuku, İslam hukukun tanıdığı kilise hukuku, kapitülasyonlar ve barış antlaşmalarına dayanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet geleneği ve yönetimi Orta Asya Türk devlet geleneği, Bizans ve Hint-İran gelenekleri ile Sasani devlet anlayışından etkilenen bir İslam devlet geleneği olarak şer'î ve örfî kanunlara göre düzenlenmiştir (Öz, 1999:27). Osmanlı yönetim anlayışı "daire-i adliye" olarak ifade edilmektedir (İnalçık, 2016:19). Daire-i adliye, adalet kavramı çerçevesinde padişahın başarılı bir yönetim gösterebilmesi için uyması gereken temel esasları gösteren döngüsel bir formülasyondur. Kınalızade Ali Efendi (2013:268) bu formülasyonu;

"Adldir mücib-i sâlah-ı cihan (Dünya düzeninin teminatı adalettir.)

Cihan bir bağıdır divârı devlet (Dünya bir bağıdır, duvarı devlet.)

Devletin nâzımı şeriattır (Devletin nizamını kuran hukuktur.)

Şeriata olamaz hiç haris illa mülk (Hukuku yalnızca otorite korur.)

Mülkü zapt eyleyemez illa leşker (Otoriteyi sağlayacak olan askerdir.)

Leşkeri cem edemez illa mal (Ordu mal ile kaim olur.)

Malı cem eyleyen raiyettir (Malı bir araya getiren halktır.)

Raiyeti kul eder âlem-i padişaha adl (Halkı idare altına ise ancak padişahın adaleti alır.)"

sözleri ile dile getirmiştir. Adalet, cihan, devlet, hukuk, iktidar, asker, mal ve halk unsurlarından oluşan bu yapı bir daire içerisinde sembolize edilmiş ve her cümlenin sonunda gelen kelime bir sonraki cümlenin başına getirilerek daire şeklini almıştır. Bu düşünce iktidar ve adalet arasındaki bağımlılığı ortaya koyarken, iktidarın reaya üzerinde keyfi kullanımını da gayr-i meşru saymıştır (Öz, 1997:50). Bu nedenle devlete yüklenen en önemli görev, topraklar üzerinde yaşayanların adalet ile yönetilmesidir.

Müslüman reayanın devletle olan ilişkisi adalet dairesi çerçevesinde Osmanlı hukukunun dayanağı olan şer'î ve örfî hükümlere göre düzenlenmiştir. Şer'î hükümler - Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas- Müslüman reayanın günlük işlerinin çoğunu düzenlemiş olmakla birlikte gayrimüslimlerin hayatının birçok boyutuna da yön vermiştir (İmber, 2006:317). Toprak, vergi ve ceza hukuku açısından şer'î hükümler dikkate alınırken, usul hukuku ile ilgili durumlarda zamanın şartlarına uygun örfî hukuk belirleyici olmuştur. Müslüman reaya açısından evlenme, boşanma, velayet ve miras gibi hususlar da şer'î hükümlere göre şekillenmiştir.

Osmanlı idarî yapılanması merkezîyetçilik eğilimi içerisinde yer almakla birlikte, devletin örgütsel temeli askerî faktörler tarafından şekillendirilmiş toprak rejimine dayanmıştır (Ortaylı, 2017:124). Osmanlı toprak sistemine göre, kuru mülkiyeti devlete

ait olan mirî araziyi işleyen ve bu topraklar üzerinde tasarruf hakkına sahip olan reaya, birtakım kısıtlamalara da tabi tutulmuştur. Reaya, bir sipahi üzerine kaydedilerek bu topraklar üzerinden elde ettiği ürünün vergilerini sipahilere ödemekle mükellef kılınmış, toprağı terk etme yasağı getirilerek devlet gelirlerinin azalması da engellenmiştir (Akyılmaz, 2004:11). Bununla birlikte toprağı işleyen reaya devlet ve sipahiye kanunların emrettiği hizmet dışında karşılıksız / angarya hiçbir hizmet yapmaya mecbur bırakılmamıştır. Reayanın ölmesi halinde tasarruf hakkı reaya üzerinde bulunan miri arazi, örfî hukukun belirlediği esaslar dâhilinde bazı mirasçılara doğrudan doğruya, bazı mirasçılara ise tapu bedeli karşılığında; miri arazi dışındaki tüm mal varlığı ise mirasçılara şer'î hükümler doğrultusunda geçmiştir (Bektaş Öztaşkın, 2007:252).

Askeri zümrenin can ve mal güvencesizliğine karşılık reaya can ve mal güvenliğine sahip olmuştur. Yargılama yapılmadan ceza verilmesi ve malların müsadere edilmesi haline özel durumlar dışında rastlanılmaz iken (Akyılmaz, 2008:396), reayaya her türlü hakkı için şer'î mahkemelerden Divan-ı Hümayun'a kadar Osmanlı yargı sisteminin tüm kurumlarına başvuru hakkı tanınmıştır.

Osmanlı'da Müslüman reayanın devlete karşı en büyük yükümlülüğü askerlik hizmetinin dışında şer'î, örfî ve avarız-ı divaniye olmak üzere üç gruba ayrılmış olan vergileri ödemektir (Ortaylı, 2017:65-66). Buna karşılık devlet reayanın can ve mal güvenliğini korumak ve adaletle hükmetmekle kendisini yükümlü tutmuştur.

Osmanlı, imparatorluk toprakları üzerinde farklılıkların bütünlüğünü sağlamak gibi bir amaca sahip olmamış ve toplumsal yapısını İslam hukuku esaslarıyla biçimlenen millet sistemi üzerine inşa etmiştir (Topuzkanamış, 2013:127). Osmanlı'da millet sistemi etnisiteye dayalı olmayıp dinî inançlara dayalı bir millet tanımlamasını ifade etmektedir (Göktolga, 2015:15). Bu açıdan Osmanlı'daki millet kavramı, batılı anlamda bir millet anlayışını yansıtmamaktadır (Karpas, 2006:428). Osmanlı'da 1830'lu yıllara kadar batılı anlamda bir millettten söz edilememekte, her birinin kendine ait kimliği, kültürel ve dinî özerkliği olan cemaatler topluluğu bulunmaktadır.

Osmanlı'da millet kavramı, Arapça mill kökünden gelen *millat* (ملة) sözcüğünün karşılığı olarak ırk ve etnik ayrıma dayalı bir toplumu değil, dinî bir aidiyeti ifade etmektedir. Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan topraklarda yaşayan toplulukların din ya da mezhep esasına göre örgütlenerek yönetilme biçimine de millet sistemi denilmektedir. Millet sistemi, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki çeşitli dinî grupların

yapılanmalarının ve kültürlerini dikkate alma çabalarının doğal bir sonucu olarak zaman içinde ortaya çıkmakla birlikte toplumun dinî çizgilere göre örgütlenmesini gösteren İslam hukukunun en yüksek düzeyine ulaşmış bir kurumudur (Eryılmaz, 1992:11-13). Millet sistemi, bir taraftan Osmanlı içindeki cemaatlerin belli ölçüde dinî, kültürel ve etnik sürekliliğini sağlarken diğer taraftan devletin idari, ekonomik ve siyasal sistemiyle bütünleşmelerine de yardımcı olmuştur.

Osmanlı'da Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar zimmet akdi gereğince gayrimüslimlerin din hürriyetleri ile can ve mal dokunulmazlıkları devlet tarafından güvence altında olmasına “Hatta dinsel kurumlarına bağlı ve onların etrafında oluşturdukları örgütsel yapı içerisinde dinî/kültürel kimliklerinin devamlılığının sağlanması için liderlerinin tımar gibi malî kaynaklarla devlet tarafından desteklenmiş olmasına rağmen modern anlamda bir milletten söz edilememektedir.” (Oğuzoğlu, 2000:146). İstanbul'un fethi sonrası bir imparatorluk statüsüne dönüşen Osmanlı'da, Fatih Sultan Mehmet'in Ortodoks patriği atayıp Ortodokslara geniş bir özerlik tanıyarak kiliselerin devlet kontrolünde örgütlenmesi millet sistemini oluşturmuştur (Adıyeke, 1999:255). Bu sistem içerisinde yer alan dinî gruplara 15. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına kadar millet adı verilmiştir. Bu dönem içerisinde gayrimüslimler için imparatorluğun idari olarak ikincil ve hukukî olarak birincil yapısı şekillendirilmiş, her milletin hukukî, dinî ve kültürel değerleri desteklenerek özgün kimlikleri korunmuştur (Khan, 1999:233). Osmanlı idari yapısı içerisinde devlet, bireysel aidiyet yerine millet aidiyetini esas alarak bireye toplumsal statü kazandıran cemaatlerle karşılıklı ilişkiler geliştirmiştir.

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altındaki toprakları din ve mezhep aidiyetlerine göre gruplandırarak yönetmiştir. Bu ayrımda Müslümanlar tek millet olarak kabul edilirken, gayrimüslimler din veya mezheplerine göre farklı farklı milletler olarak tanımlanmıştır (Sofuoğlu ve Akvarup, 2012:74). Osmanlı belgelerinde “*tebaa-i gayrimüslime*”, “*cemaat-ı muhtelif*” ve “*milel-i saire*” ve “*milel-i muhtelif*” gibi terimlerle de isimlendirilen gayrimüslimler dinlerine göre Hristiyanlar, Museviler ve Sabîiler olarak üç ana gruba ayrılmıştır (Gök, 2001:101). Bu gruplar aynı zamanda mezheplerine göre de ayrılmakla birlikte “aynı mezhepten olup farklı dilleri konuşan ve aynı dili konuşup farklı mezheplere mensup olan” gruplar da bulunmaktadır (Ortaylı, 2002:394). Osmanlı'da genel kabul gören dört milletten (*milel-i erbaa*) söz edilmektedir. Bunlar, Müslüman milleti, Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi millettir. Müslüman milleti *millet-i*

hâkime, Ermeni milleti ise *millet-i sadıka*, diğer topluluklar ise *millet-i mahkûme* olarak adlandırılmıştır (Eryılmaz, 1992:13). Türkler, Araplar, Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar, Çerkezler, Gürcüler vb. tek bir Müslüman millet olarak tanımlanmıştır. Buna benzer olarak Bulgarlar ve Sırp lar da ayrı gruplar oldukları halde Rum Ortodoks kilisesine bağlandıkları için 1850'lere kadar Rum milleti içinde kabul edilmişlerdir.

Osmanlı'da devlet, gayrimüslimleri kendi dinlerini yaşamaları ve işlerini düzenlemeleri açısından serbest bırakmış ancak cemaat liderlerinin seçimi hususunda bunların dinî görevlerinin yanında idarî görevleri de bulunduğu için müdâhil olmuştur (Gök, 2001:101). Gayrimüslim toplulukların her birinin başında o topluluğun mensupları tarafından seçilen ve padişahın bir beratla onayladığı bir dinî lider bulunmuştur. Bu liderlere, topluluğun dinî işlerini yürütme, mallarını idare etme ve vergi toplama gibi yetkiler verilmiş ve toplulukla ilgili işlerden dolayı devlete karşı sorumluluk yüklenmiştir (Başar, 2017:197). Gayrimüslimler evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medenî hakları kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre düzenleme hakkına sahip olmuş ve işlemler yapabilmışlerdir. Borç ve ticaret hayatına ilişkin olarak da gayrimüslimler Müslümanlar gibi serbest ticaret ve sözleşme yapma hakkına sahip olmuştur. Gayrimüslimlerin Müslümanlar için yasak olan konularda Müslümanlar ile ticaret yapmaları yasaklanmış¹⁰ ancak kendi aralarındaki borç ve ticaret ilişkilerinde bu edimler serbestçe belirlenebilmiştir (Karaman, 2013:273). Yargılama usulü açısından gayrimüslimlere sınırlandırma getirildiği görülmektedir. Bu sınırlama İslam hukukundan kaynaklı olarak uyuşmazlığın taraflarından birisinin Müslüman olması durumunda gayrimüslim bir kimsenin şahitliğinin kabul edilmemesidir (Ekinci, 2011:332). İslam hukukuna göre taraflardan birinin Müslüman olduğu uyuşmazlıklarda şahitlerin mutlaka Müslüman olması gerekir. Buna karşılık gayrimüslimlerin birbirleri aralarındaki uyuşmazlıklarda farklı milletlere mensup olsalar bile gayrimüslim bir kimsenin şahitliği kabul edilmiştir.

İslam hukuk açısından devlet, gayrimüslim tebaanın can ve mal güvenliklerini Müslümanlarınkı gibi korumakla yükümlü tutulmuştur. Hatta bu konu da gerekirse savaş da yapılabilecektir. Hz. Peygamber'in "*Her kim bir zimmiye zulmeder veya taşımaktan aciz olduğu bir yük yüklerse o kimsenin hasmıyım*" (İbn Ebubekir, 1431:461) hadisi gereği bir yönetim ilkesi olarak daha sonraki İslam devletleri tarafından hassasiyetle

¹⁰ Bu konuya en çok verilen örnek; şarap ve domuz etinin Müslümanlarla yaptıkları borç ilişkilerinde edim konusu yapılamama yasağıdır.

yerine getirilmiştir. Osmanlı'da gayrimüslimlerin sahip olduğu en önemli hak “*dinde zorlama yoktur*” (Altuntaş ve Şahin, 2011:51) ayeti gereği inanç ve ibadet özgürlüğüdür. Gayrimüslimlerin ibadethaneleri de devlet tarafından güvence altına alınmış ve bu yerlerin yönetimi ilgili cemaate bırakılmıştır (Üçok vd, 2010:180). İnanç ve ibadet özgürlüğü hususunda bir kimsenin dinini değiştirmeye yönelik herhangi bir zorlama yapılmamış olmamakla birlikte, başka bir dinî seçme özgürlüğüne yer verilmemiş, gayrimüslimlerin ise yalnızca İslam dinini kabul etmesi durumunda buna müsaade edilmiştir.

Osmanlı'da sosyal haklara ilişkin olarak Müslümanlar gibi gayrimüslimlere de eğitim ve öğrenim hakkı tanınmış, kendi eğitim uygulamaları kapsamında eğitim müfredatlarını belirleyebilme yetkisi verilmiştir (Kenanoğlu, 2008:182). Hastalık ve sakatlık gibi nedenlere bağlı olarak çalışamaz durumda olanlar için devlet yardımı bulunmuş, bu gibi hallerde bulunanlardan askerlik vergisi yükümlülüğü olanlar cizyeden muaf tutulmuştur (Gülsoy, 2002:108). Osmanlı idarî yapısının saray merkezli ve askerî olmasına bağlı olarak sağlık hizmetleri daha çok saraya ve orduya hizmet sunmakla birlikte (Akdur, 2000:10) vakıflar tarafından finanse edilmiş olan Darüşşifalar aracılığı ile hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere ücretsiz bir biçimde sunulmuştur (Shefer, 2003:136). İkâmet etme serbestliği açısından gayrimüslimler Müslümanlardan ya da başka milletlerden ayrı mahalle ve köylerde yaşamaya zorlanmamış ve tüm reyanın bir arada yaşama imkânı sağlanmıştır (Güneş, 2017:13). Ancak gayrimüslimlerin büyük bir kısmı kendi istekleri ile yerleşim yerleri belirlemiş ve bu yerlerde ikâmet etmişlerdir.

Osmanlı'da gayrimüslimler her ne kadar medenî haklara ve özerk bir örgütlenme hakkına sahip olsalar da Müslümanlarla eşit olmamışlardır (Walzer, 1998:33). Toplumsal yapı İslam hukukuna göre düzenlendiği için devlet hizmetine giriş ve vergilendirme gibi hususlar Müslüman olup olmamaya göre şekillenmiştir. Bu nedenle yönetici sınıfa giremeyen, askerlik hizmeti karşılığında cizye ödeyen gayrimüslimler her zaman ikinci planda yer almıştır.

Osmanlı toplumsal yapısı içinde Tanzimat dönemine kadar Batılı anlamda vatandaşlığı ortaya çıkarabilecek unsurlara rastlanmamakla birlikte vatandaşlığın gelişimini sağlayabilecek süreçler de yaşanmamıştır (Küçükömer, 2003:37). Osmanlı'da ilk başlarda padişahın sonraları ise merkezi bürokratik elitin ağırlığı devleti kadir-i mutlak bir kurum haline getirmiş, Batı'da modernleşme sürecinin temelini teşkil eden aristokrasi

ve burjuvazi gibi sivil toplumun temel unsurları olan sınıfların ortaya çıkmasını engellemiştir.

Osmanlı devlet geleneğinin sahip olduğu bürokratik merkezi siyasi kültür, devletin dışında ve ondan ayrı özerk kurumların oluşmasına da izin vermemiştir. Osmanlı devlet anlayışı içerisinde devlet – toplum ilişkisi organik bir yaklaşımla değerlendirilmiş ve 19. yüzyıla kadar muhalefet oluşturabilecek tüm unsurlar sapkınlıkla nitelendirilmiştir (Çaha, 1994:85). Sivil toplum, devlet ve siyaset dışındaki ilişkilerin kurulu olduğu alan olarak ele alındığında ilkel kimi toplumların dışında diğer tüm toplumlarda olduğu gibi Osmanlı’da da bulunmaktadır (Akçeşme, 2013:209). Başta loncalar olmak üzere vakıflar, Ahi teşkilatları ve tarikatların sivil toplum örgütü işlevlerini yerine getirdikleri kabul edilse de siyasal iktidarın gücünü sınırlandırma faaliyetleri olmadığı için Batı ile karşılaştırıldığında bunların yalnızca sosyal amaçlı örgütlenmeler olduğu görülmektedir (Tuncel, 2005:712). Sivil toplum, siyaset üzerinde etkili, siyasal iktidar karşısında siyasi güçleri içinde barındıran ve bu güçlere başvurarak devlet tasarruflarını etkileyen bir toplumsal alan olarak tanımlanırsa bu durumda da Osmanlı’da “*sivil toplum kırıntıları*” (İnsel, 1995:38) olarak adlandırılabilir kurumların siyasette belirleyici olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir.

Osmanlı’da sermaye birikimini kolaylaştıran, hukukun üstünlüğü fikrinin gelişmesine katkı sağlayan özgür kentlerin olmayışı ve buna bağlı olarak modernleşme sürecinin yaşanmaması sivil toplumun eksik parçalarıdır (Mardin, 2017:23-30). Osmanlı devlet yapısı, üretim ilişkileri gereği feodal düzende otonom mahalli yönetimi bulunan giderek burjuva egemenliğinin ağır basacağı şehirlere imkân vermemiştir (Kongar, 2008:71). Ayrıca Osmanlı toprak sistemi ve merkezi iktidarın sahip olduğu güç, Osmanlı’nın kapitalist bir toplum yapısına doğru ilerlemesini de engellemiştir.

5.1.1. Osmanlı’da Yenilik Hareketleri

Osmanlı’da, 16. yüzyılın sonlarına doğru savaş kazanılamaması Avrupa’da doğal sınırlarına ulaşmış olan devletin en önemli gelir kaynağı olan savaş ganimetlerinin ortadan kalkmasına yol açmış, Avrupa’da meydana gelen fiyat artışları da gelişmiş bir sanayisi olmayan devleti malî anlamda zor duruma sokmuştur (Pamuk, 2008:135). Devletin malî dar boğazdan çıkışı için reçetesi, tımar sisteminden vazgeçip iltizam usulüne geçmek olmuştur. Bu sistemde mültezimler bölgelerinden topladıkları vergilerin bir

kısmını devlete teslim etmiş arta kalan kısımları ise kendilerine kâr olarak almış, böylelikle iltizam usulü ilk sermaye birikim sürecini başlatmıştır. Ancak bu sistem devlet hayatında geniş çaplı bir yozlaşma ve rüşvet mekanizmasının da önünü açmıştır. İltizam elde etmek isteyen mültezimler devlet erkânının üst düzey yetkilileri ile iletişime geçerek belli bir miktar karşılığında iltizama sahip olmuşlar, zamanla da ayrıcalık sahibi olan ayanları oluşturmuşlardır. Vergi sisteminde yapılan bu değişiklik köylü reaya ağır bir yük getirmiş ve zamanla köyü terk etmesine ve yöneten sınıfa karşı muhalif olmalarına sebep olmuştur.

Mali kaynaklar üzerindeki denetimini ve reaya içindeki itibarını kaybeden padişah bu itibarını tekrar elde edebilmek amacı ile cülüs bahşişi ödemek zorunda kalmış, tahtta kalabilmek amacı ile merkezde hâkim olan hiziplerin desteğini sağlamaya çalışmıştır (Heper, 2015:63). Bu süreçte padişaha koşulsuz bağlı olan devlet bürokratları ve devlet memurları artık padişahın bir uzantısı ve devletin bir hizmetkârı değil, Mardin'in ifadesi ile kendi toplumlarını talan eden bir kitleye dönüşmüşlerdir (Mardin, 2017:47). Merkezi bürokrasi ile halk arasında yaşanan gerginlik 17. yy'ın sonlarında artış göstermiş, devlete hâkim olan yönetici elitler halktan kopmuş, kendi düşünce tarzlarına uygun devletçi bir yönetim oluşturmuşlardır.

Osmanlı'nın temel yönetim felsefesi olan Daire-î Adliye'den uzaklaşılması ile tebaa üzerinde kurulan baskı huzursuzluklara yol açmış, askerî ve iktisadî anlamda zaten Avrupa'nın gerisinde kalan devlette reform gerekliliği ortaya çıkmıştır. III. Selim dönemi Osmanlı Devleti açısından o döneme kadar yapılan en geniş kapsamlı değişim hareketlerini içermesi nedeni ile yeni ufukların ortaya çıktığı ve modernleşme hareketlerinin başlatıldığı bir dönemdir. Devlet, niteliği itibari ile bir fetih devleti olduğundan yeni fetihlerin yapılabilmesi için güçlü bir orduya, güçlü bir ordu içinde zengin bir hazineye ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle ilk düzenlemeler askerî ve malî alanlarda gerçekleştirilmiştir. Daha önce padişahın katılmadığı Divan-ı Hümayun toplantılarına padişah bizzat katılmaya başlamış ve meşveret usulü benimsenmiştir. Meşveret toplantılarının Divan-ı Hümayun toplantılarından farkı, padişahın bu toplantılara çok önem vermesi ve bu toplantılarda alınan kararlara kendisini bağlı saymasıdır.

III. Selim döneminde hızlı bir şekilde gerçekleştirilen reformların ömrü kısa olmuş, IV. Mustafa'nın tahta çıkışı ile yapılan reformlar kaldırılmış, onun yerine padişah ile

kulları arasında yeni ilişkiler düzenlenmiş ve şer'î sözleşmeye dayanan bir denge kurma hedeflenmiş, padişah, ulema ve yeniçeriler arasında Şer'î Hüccet (Şer'î Belge) olarak nitelendirilen belge imzalanmıştır. Şer'î Hüccet egemenliğin paylaşılmasına ilişkin önemli bir adım olarak görülmektedir (Berkes, 2017:134). Bu belge ile padişah, yeniçerileri Osmanlı siyasetinde meşru siyasi bir taraf olarak görmüş ve padişahın yönetici kurumların temsilcileri tarafından tahttan indirilmesi meşrulaştırılmıştır (Yılmaz, 2008:20).

Egemenlik yetkisinin sınırlandırılmasına ilişkin olarak Osmanlı'da atılmış ilk önemli adım kuşkusuz Sened-i İttifak'tır. İlk anayasal belge olarak tanımlanan Sened-i İttifak Osmanlı'da demokrasi meşalesini yakan ilk kıvılcım sayılabilir. Bu belge için "Osmanlı Magna Carta'sı" (Tunaya, 2016:23) ya da "gecikmiş bir Magna Carta" (Ortaylı, 2018:18) nitelendirilmeleri yapılmıştır. Sened-i İttifak'ta asıl amaç devletin bekası için merkezi iktidarın gücünü pekiştirmek, ayanları kontrol altına almak olsa da ayanlar padişah tarafından tanınarak çeşitli düzeyde yerel konularda ayrıcalıklarını devam ettirmişlerdir. Belgenin 7. şartında dikkat çeken husus, yoksulların ve reayanın korunmasının devletin varlık sebebi olarak görülerek ayanların kendi bölgelerinde reayaya zulmetmemesi konusunda uyarılmış olmalarıdır (Pamir, 2004:77). Padişah'ın yetkili kıldığı sadrazamın yaptığı tüm işlerde kanuna aykırı bir düzenleme gerçekleştiremeyeceği, suç işlenmesi halinde soruşturma yapılmadan ceza verilemeyeceği gibi hükümlere yer verilmiştir. Sened ile keyfilik yasaklanmış, hukukîlik ön plana alınmış ve vergilemede adaletli davranılması gerektiği belirlenmiştir.

5.1.2. Tanzimat Dönemi: Tebaa'dan Vatandaş'a

Osmanlı modernleşme adımlarının ve dolayısıyla vatandaşlık anlayışının gelişme sürecindeki en önemli dönüm noktası Tanzimat Dönemi'dir. Tanzimat Dönemi genel anlamda devletin meclisler ve kurullar aracılığı ile yönetilmesi ve kanunlaşma hareketlerini (Aydın, 2001:348) ifade ederken kavram olarak Tanzimat, Türk siyaseti, idari, ekonomik ve sosyal hayatında tümünden bir değişmeyi ve yeniden yapılanmayı göstermektedir. Bu açıdan Tanzimat dönemi aynı zamanda Türk modernleşmesini de içinde barındırmaktadır (Göktolga, 2015:32). Tanzimat döneminde yer alan üç temel belge vatandaşlığın gelişim aşamaları açısından oldukça önemlidir. Bu belgeler:

Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu), Islahat Fermanı ve Tabiyyet-i Osmaniye Kanunnamesi'dir.

5.1.2.1. Tanzimat Fermanı

Osmanlı Devleti'nde modern vatandaşlık haklarını gösteren ve temel hak ve hürriyetler açısından en önemli gelişme 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'dır. Ferman büyük ölçüde bozulan devlet düzenini yeniden tesis etmeye yönelik ilkeler içermektedir. Fermanla devlet yönetiminde birkaç asırdan beri devam eden keyfîlik yerine kanun ve nizam, emniyetsizliğe karşı da güven oluşturulma amacı taşınmıştır. Bu açıdan Tanzimat Fermanı, devlet-vatandaş ilişkilerinde yeni bir anlayışı getirmiştir. Osmanlı'da bireyin bir değer ve toplumsal yaşamın bir ögesi olarak ortaya çıkması Tanzimat Fermanı ile birlikte görülmektedir. Fermanla birlikte ortaya çıkan birey kavramı neticesinde de vatandaşlık biçimlenmeye başlamıştır.

Tanzimat Fermanı yaşama, mülkiyet ve namus gibi bireysel hakların kanunlarca korunacağı güvencesini hüküm altına almıştır. Tanzimat'ın temelini bu yönüyle can, mal ve namus güvenliği oluşturmuştur. Şeriat ve kanun bakımından hüküm verilmedikçe hiç kimse hakkında ceza verilememesi, müsadere kaldırılması, ırz ve namusun korunması, herkesin tam bir serbestlik içinde malını tasarruf edebilmesi Tanzimat Fermanı'nın temel ilkeleridir. Fermanla yer alan ilke ve kurallar, herhangi bir Avrupa hukuk sistemine dayandırılmamış, doğrudan doğruya şer'î hukuk hükümlerine istinat edilmiştir. Bu nedenle Padişah can, mal ve namus konularında sağlanan güvenliği şer'î hukukun bir gereği saymıştır. Şeriat bakımından da padişah, tebaasının mal, can ve namus güvenliğini sağlamak ve onlara adaletle muamele etmekle yükümlü kılınmıştır.

Fermanla düzenlenen hükümlerin çok büyük bir kısmının yönetici zümresine yönelik olduğu görülür. Bu hükümler, yönetici zümrenin haklarını koruduğu gibi, bu zümre içerisinde yer alanların halka karşı yasal olmayan davranışlarını da engellemektedir. Müsadere usulü, rütbelerin tenzili ve geri alınması, sürgüne gönderme gibi uygulamalar yönetici zümrenin güvenliğini zayıflatan ya da etkileyen unsurlardır. Yeni haklar düzeni ile yönetici zümre, padişah karşısında yasal güvencelere kavuşmuştur.

Fermanla Padişah; mal, can ve namus konusunda bütün tebaaya "emniyet-i kâmile" verildiğini belirtmiştir. Bu hakların korunması için bazı prensipler konulmuş ve bir ceza kanunu çıkarılacağı öngörülmüştür. Tanzimat Fermanı'nın en önemli tarafı, bu haklardan

“ehl-i islam ve milel-i saire”nin yani Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı vatandaşlarının yararlanacağı maddesidir. Ancak uygulamada bütün konularda Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit hale getirilmesi Müslümanlar tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır (Konan, 2011:275). Osmanlı tebaası arasındaki eşitliği sağlamaya yönelik önemli düzenlemelerden birisi de Müslümanların gayrimüslimleri belirtmek için kullandıkları aşağılayıcı kavramların yasaklanmış olmasıdır. Ancak buna rağmen Müslümanlar kendilerini gayrimüslimlerden üstün gördükleri için bu kavramları zaman zaman kullanmaya devam etmişlerdir. Bu noktada Abdurrahman Şeref Efendi'nin (1985:59) aktardığı bir anekdot, Tanzimat Fermanı'nın Müslüman tebaa arasında nasıl algılandığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

“Tanzimat'tan sonra Hristiyan halk, ara sıra bir Müslümanı yakalayıp Galata semtindeki Voyvoda Karakolu'na getirir ve 'bana gavur dedi' diyerek cezalandırılmasını istermiş. Karakoldaki Tabur Ağası da 'ey oğul, anlatamadık mı?', Şimdi Tanzimat var, gâvura gâvur denmeyecek, söyleye söyleye dilimizde tüy bitti' diye suçluyu azarlarmış.”

Tanzimat Fermanı'nın uygulanması esnasında “tebaanın eşitliği” ilkesinin haklarda olduğu kadar yükümlülüklerde de geçerli olacağının vurgulanması gayrimüslimlerin fermana karşı tavırlarını değiştirmiştir. Özellikle askerlik hizmetinin tüm tebaaya yayılmış olması o güne kadar askerlik yapmamış olan bir topluluk için büyük bir yükümlülük getirmiştir. Ayrıca askerlik hizmeti nedeni ile ortaya çıkacak maddi kayıplar daha da önem arz etmiştir. Sonuçta fermanın askerlik yükümlülüğü ilkesi gayrimüslimlere uygulanmamış, askerlik yerine bir bedel ödemeleri kabul edilmiştir. Bu nedenle eşitliğin en önemli maddesi işletilememiştir.

Tanzimat Fermanı kanunların egemenliği yerine bürokrasinin istibdadını getirmiştir. Tanzimat düzenlemelerini yapan devlet adamları, yalnız kendi hayatlarını, mal ve onurlarını güvenlik altına almış, yapılan düzenlemelerle birlikte yeni bir yüksek memur zümresi ortaya çıkmıştır. Padişahın kulları olmaktan çıkarak devletin hizmetkârı haline gelen bu memurlar, kendilerini devletin sahibi olarak görmüşlerdir (Mardin, 2017:109). Avrupa yönetim usul ve teknikleri hakkında bilgi sahibi olmaları sayesinde devletin bütün önemli işleri yavaş yavaş bu memur tabakasının eline geçmiştir.

5.1.2.2. Islahat Fermanı

Tanzimat döneminde Gülhane Hattı Hümayunundan sonra Osmanlı yönetim sistemini kökten etkileyen ve değiştiren önemli düzenlemelerden birisi de 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı'dır. Islahat Fermanı büyük ölçüde yabancı devletlerin hazırlayıp Osmanlı'nın kabul etmek zorunda kaldığı tedbirleri içermektedir. Fermanla birlikte Hristiyan tebaanın haklarını korumak ve bu konuda gerekli kararları alma yetkisi büyük ölçüde Avrupa Büyük Devletlerinin eline geçmiştir.

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı gibi anayasa benzeri bir nitelik taşımaktan çok önceki fermanlarda belirtilmiş olan hükümlerin herhangi bir dinî ayrıma tabi tutulmadan tüm tebaa için uygulanacağı vaatlerini içermiştir. Islahat Fermanı'nda yer alan hükümler arasında; herkesin can, mal ve namus güvenliğine sahip olduğu, herkesin kanunlar önünde eşit olduğu, gayrimüslim topluluklara verilmiş olan ayrıcalıklarla dinî muafiyetlerin devletin gözetiminde patrikhanelerde oluşturulacak olan meclisler aracılığı ile görüşmeler sonunda belirleneceği, Patriklerin seçim usulünün yeniden düzenlenerek dinî liderlere devlet tarafından maaş bağlanacağı, tüm Osmanlı tebaasının din ayrımı gözetmeksizin devlet hizmetlerine, askerî ve mülki eğitim kurumlarına girebileceği, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çıkacak ticarî ve ceza davaları için karma mahkemeler kurulacağı, şahitlikte eşitlik ve yargılamanın aleniliği ilkelerinin geçerli olacağı yer almıştır.

Islahat Fermanı esasında devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak amacı ile tüm tebaanın din ayrımı gözetmeksizin mutlak bir eşitlik içerisinde yaşamasına yönelik bir adım olarak atılmaya çalışılmış, gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar yüzünden amaçlanan hukukî birlik sağlanamamıştır (Konan, 2015:186). Tanzimat Fermanı, Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasını ilgilendirdiği halde Islahat Fermanı büyük ölçüde gayrimüslimlerin haklarını genişletmeye yönelik çabalar içermektedir. Ayrıca Tanzimat Fermanı Müslüman halka bir anayasa veremediği halde, Islahat Fermanı genel olarak Hristiyan "millet"lerin anayasal gelişmesinin başlangıcı olmuş ve onların ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu olmuş (Berkes, 2017:218), gayrimüslimleri yönetilen toplum statüsünden çıkardığı için gayrimüslimler açısından siyasi bir berat olarak algılanmıştır.

Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesi özellikle Balkanlarda yaşayan gayrimüslim toplulukları kısa sürede etkisi altına alarak çok milletli Osmanlı

Devleti'ni derinden etkilemiş ve devletin dağılma ve parçalanma sürecini hızlandırmıştır (Eryılmaz, 1996:92). Kapitülasyonların etkisi, Batılı devletlerin desteği, Tanzimat dönemi Osmanlı yönetici zümresinin katkıları ve Islahat Fermanı'nın kazanımları ile gayrimüslim cemaatlerin bağımsızlığa yönelik faaliyetleri millet sistemini ve hâkim millet anlayışını sürdürmeyi imkânsız bir hale getirmiştir (Sarıay, 2004:42). Toplumsal yapıdaki etnik ve dinî ayrışmayı modern dünyanın talepleri ve gayrimüslimlerin istekleri doğrultusunda çözmek için Osmanlılık fikri gelişmiştir (Karpat, 2017b:14). Müslüman ve gayrimüslim bütün tebaaya eşit hukukî statü altında siyasi birliği Osmanlı vatandaşlığına oturtmayı amaçlayan Osmanlılık, padişahın tebaasını devletin vatandaşlarına dönüştürerek dinî inancı kişisel bir soruna dönüştürmüştür.

5.1.2.3. Tabîyet-i Osmaniye Kanunnamesi

Osmanlı Devleti'nde modern vatandaşlık düşüncesine geçişte oldukça önemli bir rol oynayan ve İslam dünyasında ilk kez dinî ilkelerden ayrı bir vatandaşlık anlayışı ortaya koyan düzenleme Tabîyet-i Osmaniye Kanunnamesi'dir. Kanunname'nin asıl çıkarılış amacı, yabancı devletlerin konsoloslukları üzerinden alınan beratlarla yabancıların sahip olduğu haklardan yararlanan ve bu devletlerden patente alarak yabancı devlet himayelerine giren Osmanlı tebaasını engellemektir (Serbestoğlu, 2011:199). Tabîyet-i Osmaniye Kanunnamesi çıkarılmadan önce yabancı devlet konsolosluklarına yabancı bir devletin vatandaşlığında olduğunu iddia edenlerin Osmanlı Devleti'ni terk etmek, ülkedeki topraklarını satmak ve gayrimenkul edinmelerini yasaklamak üzere bir müzekkere gönderilmiş ve 1867 tarihinde Tebaa-yı Ecnebiye'nin Emlake Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Ancak bu düzenlemeye rağmen gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının yabancı devlet vatandaşlığına geçerek yolsuzlukların önlenememesi Tabîyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nin çıkarılmasına sebep olmuştur.

Avrupa devletlerinin kanunlarından özellikle 1851 yılında çıkarılmış olan Fransız Vatandaşlık Kanunu'ndan esinlenerek hazırlanan Tabîyet-i Osmaniye Kanunnamesi Müslüman olup olmamanın vatandaşlık bakımından önem taşımasına son vermiş ve İslam dünyasının Vatandaşlık Hukuku alanında bir dönüm noktası olarak ortaya çıkmıştır. Vatandaşlığın kazanılmasında soy bağına esas alan Kanunname, ana-babanın ya da yalnız babası Osmanlı vatandaşı olan çocuğunun Osmanlı vatandaşı kabul edildiğini hüküm altına almıştır. Bununla birlikte Kanunname'de anne ve babası Osmanlı vatandaşı

olmayan ancak Osmanlı topraklarında doğan bir çocuğun, reşit olmasından sonra 3 yıl içinde Osmanlı vatandaşı olmayı kabul etmesi halinde Osmanlı vatandaşı olacağı düzenlenmiştir (Osmanağaoğlu, 2004:209-211). Kanunname, vatandaşlığa alınma, vatandaşlıktan çıkarılma, müsaade ile vatandaşlıktan çıkma ve evlenen kadının vatandaşlık durumu ile ilgili modern vatandaşlık kanunlarında yer alması gereken ana sorunlara ilişkin hükümler içeren, yayınladığı zamana göre ileri görüşlü ve oldukça liberal bir kanun olarak nitelendirilmiştir.

Kanunnamenin bir başka özelliği Osmanlı ülkesinde ikâmet eden herkesin ilke olarak yabancı bir devletin vatandaşı olduğunu ispat etmedikçe Osmanlı vatandaşı sayılmasıdır. Ayrıca izinsiz olarak bir başka devletin vatandaşlığına geçenlerin yabancı devlet vatandaşlıklarının yok sayıldığı belirtilerek Osmanlı devleti toprakları üzerinde yaşayan herkesin Osmanlı vatandaşı olduğu hüküm altına alınmıştır (Eryılmaz, 1996:187). Kanunname, bir başka devletin askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş olan kimselerin vatandaşlıktan çıkartılacağı ve Osmanlı topraklarını terke zorlanacağı, ülkeye girişinin yasaklanacağı ve bu kimselerin Osmanlı Devleti'nde yaşayan hısımlarının malvarlığından yararlanamayacağı, kendisine ait olan malvarlığının ise 3 ay içerisinde satılacağı, ayrıca Osmanlı himayesinde kalan çocuklarının yabancı devlet himayesinden yararlanamayacağı belirtilmiştir.

5.1.3. Kanun-i Esasi ve II. Meşrutiyet

Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı 17. yüzyıldan itibaren devletin tekrar eski gücüne kavuşabilmesi için yazılan risale ve layihalar, 19. yüzyılda yerini devletin hürriyet, eşitlik ve hukuk devleti ilkeleri üzerinde işlemesi, halkın vatan sevgisi ve Osmanlılık prensibi etrafında birleşmesi gerektiğini düşünen gençlere ve onların yazılarına bırakmıştır (Lewis, 2017:209). Genç Osmanlılar olarak adlandırılan bu grubun üyeleri, Avrupa'da eğitim görmüş, bireyi önceleyen Batı siyasi edebiyatını incelemiş ve Batı yönetim sistemini yakından takip ederek Avrupa dilleri öğrenmiş kimselerden oluşmuştur (Mumyalmaz, 2013:55). Başlangıçta kendilerine "İttifak-ı Hamiyyet" adını vermişler daha sonraları ise "Genç Osmanlılar, Yeni Osmanlılar" denilmiştir. Müslüman entelijansiyayı temsil eden Genç Osmanlılar, Osmanlı'nın tarihsel tecrübesini ve İslamiyet'in siyasi ideal ve inançlarını temel alarak vatan, millet ve sadakat kavramlarını yeniden tanımlamaya çalışmışlardır (Karpat, 2017c:131). Çıkardıkları Tasvir-i Efkâr,

Muhbir, Hürriyet, Tercüman-i Ahvâl gibi gazeteler aracılığı ile düşüncelerini geniş halk kitlelerine ulaştırmayı amaçlayan Genç Osmanlılar, Batı’da öğrendikleri hürriyet arzularının anayasaya dayalı bir parlamento ile sağlanabileceğini düşünüyorlardı (Mardin, 2000:87). Genç Osmanlılar bu görüşlerini Hürriyet gazetesinin ilk sayısında “Hubb’ul-Vatan Min-el İman” (Vatan Sevgisi, imandan gelir) başlığı ile şu şekilde açıklamışlardır;

“Amacın, sınırı gerçeklerin sınırına degecek kadar genişledi. Yeni Osmanlılar ki, eski Osmanlı şan ve şerefının yeniden canlandırılmasına çalışanlardır, zulmün ne kadar düşmanı iseler, ortalıkta bir ikilik ve fitne koparmanın da o kadar düşmanıdırlar. Onlar, sadece Kanuni Sultan Süleyman zamanının o üstün ve seçkin dönemin gelmesini istemektedirler. Ancak, bunu çağımızın gerektirdiği düzen ve uygarlık havası içinde ararlar. Bunun çaresi de adalettir; adalet ise, Osmanlı milletinin bütün fertlerinin her alanda eşitliği ile gerçekleştirilebilir. Hak eşitliği ise, akla ve nakle gerçek uygunlukta olduğu kabul edilen meşrutiyet usulü ile sağlanabilir. İşte bu ifadelerden anlaşılır ki, Yeni Osmanlıların bir araya gelmelerinin amacı; tek kelime ile ezeli olan meşru adaleti ülkemizde meşrutiyet aracılığı ile kurup gerçekleştirmektir.” (Tevfik Ebuzyiya’dan aktaran Kasalak, 2009:72)

1870’lerde orduyu yeniden düzenlemek için yapılan masrafların malî anlamda devleti sıkıntıya sokması, Balkanlarda ortaya çıkan isyanlar, taşradaki karışıklıklar ve medrese öğrencilerinin ayaklanması ile Şeyhülislam ve Sadrazam değişiklikleri Padişah Abdülaziz’in tahttan indirilmesi ile sonuçlanmış yerine V. Murat geçmiştir (Lewis, 2017:222-223). V. Murat’ın tahtta çıkışı Genç Osmanlılar için bir zafer olmuş, birçoğu Saray’da yeni memuriyetlere getirilmiştir. Ancak bu düzen oldukça kısa sürmüş V. Murat’ın akli dengesinin bozulması nedeni ile kardeşi Abdülhamid “Hürriyetçileri” ve Kanun-i Esasi’yi destekleme sözüyle tahtta çıkarılmıştır.

1839 Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başlayan modernleşme çabalarının Genç Osmanlılar düşüncesi ile birleşimi sonucu Osmanlılık politikasının zirvesi olarak dinî ilkelere bağımsız Osmanlı vatandaşlığı ilk kez Kanun-i Esasi ile anayasal bir hüküm haline gelmiştir (Osmanağaoğlu, 2006:9). Anayasanın tasdik ve ilanı için Padişah Abdülhamid’in çıkarttığı Hatt-ı Hümayun uyarınca, anayasanın barındırdığı hükümler öncelikle Osmanlı hilafet ve saltanat makamının hukukuna ve Osmanlıların hürriyet ve

eşitliğine ilişkindir. Anayasanın meşruiyeti ise bu Hatt-ı Hümayun ile hem İslam hukukuna hem de ülke ve millet menfaatlerine dayandırılmıştır. Bu nedenle anayasanın genel amacının Osmanlı Devleti'ni sahip olduğu topraklarla ve insan unsuru ile parçalanmadan bir arada tutabilmek olduğu söylenebilir. Bu amaç Anayasanın birinci maddesinde “Osmanlı Devleti ülkesiyle bölünmez bir bütündür” şeklinde yer almıştır. Kanun-i Esasi'nin amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut sınırlar içerisinde varlığını koruyup devam ettirmesi, bunun için de Anayasada kabul edilen temel prensiplerin, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin bütün tebaa için ortak bir vatan anlayışı ile eşit siyasi haklar ve Osmanlı hanedanının temsil ettiği devlet idaresine parlamenter bir sistem aracılığı ile halkın katılımının temin edilmesi olmuştur (Karal, 2000:241). Ortak bir vatan anlayışı çerçevesinde medenî ve siyasî haklardan eşit şekilde yararlanan ve parlamentoda temsil edilecek olan tebaanın, dinî ve etnik ayrıma dayanmayan seküler Osmanlı vatandaşlığı, Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinin belirlediği esaslara uygun olarak anayasal bir hükme dönüşmüştür.

Kanun-i Esasi'nin 8. maddesini içeren “*Devleti Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.*” hükmü bireyin statüsünü Osmanlı devleti vatandaşı olmasına ve devleti yönetenlere bağlılığa dayandıran Batılı seküler düşünce doğrultusunda bir düzenleme olarak görülmüştür (Davison, 2005:18). Tüm tebaanın devlet karşısında eşit hak ve yükümlülükler sahip Osmanlı vatandaşı olarak tanımlanması, vatandaşlığı kolektif olmaktan çıkararak kişisel düzeye taşımış ve dinî cemaat ayrılıklarını anlamsızlaştırmıştır (Yıldız, 2001:56). Dinsel ve etnik farklılıklara dayalı olmayan Osmanlı kimliğini esas alan bir ulus oluşturma çabası bu ilk anayasada kendisini göstermiştir.

Kanun-i Esasi'nin “Tebaa-î Devlet-î Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi” başlığı altında yer alan 8. – 26. maddelerinde Osmanlı vatandaşlarının temel hak ve hürriyetleri ilk kez geniş bir biçimde düzenlenmiştir. Buna göre; vatandaşlık hakkı (md.8), kişi özgürlüğü (md.9), kişi güvenliği (md.10), ibadet özgürlüğü (md.11), basın özgürlüğü (md.12), ticaret yapma ve şirket kurma (md.13), dilekçe hakkı (md.14), eğitim hakkı (md.15), eşitlik ilkesi (md.17), devlet memuriyetine girme hakkı (md.19), malî güce göre vergilendirme (md.20), mülkiyet hakkı (md.21), konut dokunulmazlığı (md.22), kanunî hakim güvencesi (md.23), angarya ve müsadere yasağı (md.24), vergilerin kanunîliği

(md.25), işkence yasağı (md.26) gibi klasik temel hak ve hürriyetler anayasada yer almasına rağmen bu hak ve özgürlükleri koruyan bir güvenceye yer verilmemiştir. Kanun-i Esasi’de yer alan kişi hak ve özgürlüklerine ilişkin hükümler tüm eksikliklerine rağmen, Tanzimat Dönemi’nden bu yana yapılmış tüm reformları geride bırakmış, ayrıca yargısal güvenceler bakımından da önemli katkılar sağlamıştır.

Kanuni Esasi’de bütün hak ve özgürlüklerin düzenlenmesinin kanunla gerçekleşeceği belirtilirken, kanunların padişahın iradesi ile kabul edilip yürürlüğe konulması padişahın takdirine bırakılmıştır. Anayasanın 5. maddesinde yer alan padişahın gayri mesul ve kişiliğinin kutsal olduğu ibaresi Kili’ye göre (1978:194) padişahın sınırlandırılmadığını ve denetlenemediğini aksine padişahın etkin bir şekilde sınırlandırma ve denetleme yetkisine sahip olduğunu göstermektedir. Tanör de (2016:145) bu görüşü destekleyen bir başka hususun Kanun-i Esasi’nin 113. maddesinde yer alan “*Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanların memalik-i mahrusa-i şaheneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran Zatı Hazireti Padişahinin yed-i iktidarındadır.*” ibaresinin 10. maddede yer alan kişi güvenliğini yok etmesi ve sınırsız monarşinin gerekleri sağlamaştırması olarak görmüştür.

En önemli siyasî haklardan biri olan seçme hakkı Kanun-i Esasi’de doğrudan belirtilmemiş olmasına rağmen seçim ve temsil ilkelerini içinde barındırması nedeni ile bu hakkı dolaylı olarak tanıdığı söylenebilir. Kanun-i Esasi’den önce yerel düzeyde mahalle muhtarlığı seçimlerinin gerçekleştirildiği görülmekle birlikte 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile muhtarlık seçimleri genel kurallara bağlanmış ve muhtarların yanında seçimle oluşan ihtiyar meclisleri de yer almaya başlamıştır (Dursun, 2016:366-367). Vilayet Nizamnamesi mülki idarenin her kademesinde seçimle işbaşına gelen üyelerden oluşan idare meclislerini ortaya çıkarmıştır. Bu meclislerde gayrimüslimlerin temsilcileri de yer almıştır. Ayrıca Nizamnamede ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim olmak üzere her sancaktan seçilerek gönderilen üyelerden oluşan Vilayet Genel Meclisleri düzenlenmiştir (Eryılmaz, 2017:205). Her ne kadar Kanun-i Esasi’den önce yerel düzeyde seçimler gerçekleştirilmiş olsa bile bu seçimlerin doğrudan halk tarafından temsilci belirleme kıstasını sağladığı söylenemez. Ayrıca seçimler için genel oy uygulamasından söz edilememektedir. Seçme hakkının vergi verme ve emlak sahibi olma gibi sınırlandırıcı faktörler nedeni ile dar tutulmasına bağlı olarak tüm erkekler de bu haktan

yararlanamamıştır. Taşra vilayetlerinde ikinci seçmenlerin seçimi yapılmadığından halk seçim sürecine katılamamış daha çok bürokrasi etkin olmuştur.

Kanun-i Esasi'nin 42. – 80. maddelerinde yasama yetkisi açıklanmış, yasamanın Meclis-i Umumi'ye ait olduğu ve Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan üyelerinden oluştuğu belirtilmiştir. Heyet-i Ayan üyeleri padişah tarafından atanırken görev süreleri ömür boyu devam etmektedir. Heyet-i Mebusan üyeleri ise halkın seçtiği temsilcilerden oluşmuştur. Anayasanın 66. maddesinde seçimlerin kanunla düzenleneceği belirtilmekle birlikte anayasa ilan edildiği zaman henüz seçimlere ilişkin ne bir kanun ne de bu kanunu yapacak meclis oluşmamıştır (Armağan, 1978:150). Meclisin bir an önce faaliyetlerine başlayabilmesi için sadece ilk toplantı yılına özgü geçici bir seçim talimatını içeren Talimat-ı Muvakkate hazırlanmış ve seçimler bu belgeye göre gerçekleştirilmiştir. Ancak Talimat-ı Muvakkate'de yer alan hükümler Kanun-i Esasi ile çelişmiştir. Kanun-i Esasi'nin 65. maddesinde her 50.000 erkeğe bir temsilci atanacağı hüküm altına alınmış iken Talimat-ı Muvakkate'de yapılacak ilk seçimler için 80'i Müslüman, 50'si gayrimüslim olmak üzere 130 milletvekili seçilmesi kararlaştırılmıştır. Yine seçilme yaşı Kanun-i Esasi'de 30 olarak düzenlenmiş iken Talimat-ı Muvakkate'de 25 olarak tespit edilmiştir (Toprak, 2013:174). Kanun-i Esasi'de milletvekili seçilme şartları için; Osmanlı Devleti vatandaşı olma, yabancı devlet ayrıcalığına sahip olmama, yabancı devlet vatandaşlığı iddiasında bulunmama, Türkçe bilme, 30 yaşını tamamlamış olma, medenî haklardan yoksun olmama, seçim zamanında kimsenin hizmetinde olmama gibi nitelikler aranırken Talimat-ı Muvakkate'de; Osmanlı devleti vatandaşı olma, her açıdan emin ve itimada layık olma, 25 yaşını doldurmuş olma, Türkçe bilme, seçildiği vilayetin halkından olma, adlî veya siyasî bir cinayet ve suç ile mahkûm olmama, memleketinde az çok emlak sahibi olma ve devlet memuru ise memurluktan ayrılmış olma şartları aranmıştır.

Kanun-i Esasi'nin 66. ve 119. maddelerine göre milletvekili seçimi gizli oy esasına göre yapılmıştır. Seçimler çift dereceli seçim sistemi ile gerçekleştirilmiş, İstanbul ve çevresi için 1877 tarihli Beyanname esas alınmıştır (Nacak, 2015:160-161). Yapılan ilk seçimler sonucunda oluşan Meclis-i Mebusan, Osmanlı toplumunu yansıtarak üçte birini oluşturan gayrimüslimlerle birlikte çok uluslu meşruti monarşi örneği sergilemiştir. Bununla birlikte seçilen milletvekilleri ister Müslüman ister gayrimüslim olsun sadece kendilerini seçenleri değil, tüm Osmanlı milletini temsil etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin ilk parlamentosu çalışmalarını 28 Haziran 1877'ye kadar sürdürmüş ve seçimlerin yenilenmesi kararı ile dağılmıştır. Yeni seçimler yine Talimat-ı Muvakkaye'ye göre gerçekleştirilmiş ve önceki seçimlerde olduğu gibi İstanbul'da ayrı, vilayetlerde ayrı seçim yöntemi izlenmiş ancak tüm Osmanlı topraklarında seçim yapılmamıştır. Mısır, Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Tunus gibi eyaletlerin yönetimleri farklı olduğu için bu eyaletlerden temsilci seçilmemiştir (Dursun, 2016:370). 13 Aralık 1877 tarihinde açılan yeni Meclisin ömrü uzun olmamış ve 13 Şubat 1878 tarihinde Padişah II. Abdülhamid tarafından süresiz olarak kapatılmıştır.

II. Abdülhamid'in parlamentoyu kapatarak devleti tekrar mutlakiyetle yönetmeye başlaması, sürgün, baskıcı ve tekelci yönetim uygulamaları Yeni Osmanlıların devamı niteliğinde olan Jön Türk hareketini doğurmuş, Padişah'a ve yönetime karşı muhalefeti bünyesinde toplamıştır. Özellikle genç askerî öğrencilerden oluşan bu grup daha sonraları İttihat ve Terakki Cemiyeti olacak olan İttihad-i Osmani adıyla bir düşünce kuruluşu şeklinde gizlice örgütlenmiştir (Örs, 2013:679). Cemiyet, iyi eğitim almış toplumsal kesimlerden büyük destek alarak hızla büyümüş ve istibdat rejimine rağmen varlığını özellikle yurtdışında sürdürmeyi başarabilmiştir. 1895 yılında yayınladıkları tüzükle cemiyet, mevcut Osmanlı hükümetinin adalet, eşitlik, özgürlük ve temel hakları ihlal eden tutum ve idaresine karşı Osmanlı vatandaşlarını uyarmak maksadıyla tüm Osmanlı vatandaşlarından oluştuğunu belirtmiştir (Gökbayır, 2012:64). 1907 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti artık kuruluşunu tamamlamış, istibdat döneminin sona erdirilmesi ve vatan topraklarının kurtarılması için gereken hazırlıklarını tamamlayarak Abdülhamid idaresine başkaldırmış ve anayasal düzene geçişin alt yapısını oluşturmuştur (Kaş, 2017:91). Padişah artık mutlakiyetle yönetmenin mümkün olmadığını anlayarak hükümetin hazırladığı "Meclis-i Mebusan'ın İctimaa Davet Olunması Hakkında İrade-i Seniyye"yi onaylamış ve otuz yıllık istibdat dönemi sona ermiştir.

Osmanlı Devleti'nde gerçek anlamda meşrutî bir yönetim 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanı ile gerçekleşmiştir. Hakimiyet-i milliye, parlamento, siyasi parti, seçim, sivil toplum, muhalefet ve basın gibi demokrasiye özgü olguların yer alması sebebiyle II. Meşrutiyet Dönemi Cumhuriyet Dönemi'nin siyasi laboratuvarı (Tunaya, 2016:84) şeklinde tanımlanmıştır. II. Meşrutiyet'i ilan eden söylev "vatandaşın saltanatı" olarak tanımlanmış, 9 Temmuz'da "kul" sayılan Osmanlı tebaası 10 Temmuz'da "vatandaş" olmuştur (Tunaya, 2015:50). Meşrutiyeti ilan eden söylevin içeriğinde

kardeşlik, özgürlük, eşitliğin yanına adalet de eklenmiş böylelikle eylemin meşruiyeti pekiştirilmeye çalışılmıştır (Tanör, 2016:178). 1908, aynı zamanda Osmanlı'da çoğulculuğun ve çok partili hayatın başlangıcını da ifade etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşı'na kadar süren özgürlük dönemi, Türkiye'nin demokratik gelişmesinde önemli atılımların yapıldığı, çok sayıda siyasal cemiyet ve partinin kurulduğu bir dönemdir. Bu dönemde tüm kuruluşlar Cemiyetler Kanunu'na göre kurulduğu için dernek ve parti ayrımı söz konusu olmamıştır (Tuncel, 2015:177). Meşrutiyet'in ilanından sonra 1877 Meclis-i Mebusan'ı tarafından hazırlanan ancak kanunlaşmamış olan İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre milletvekili seçimleri gerçekleştirilmiş, seçim sonucunda İttihat ve Terakki Fırkası Mecliste büyük bir çoğunluk elde ederek zafer kazanmıştır.

Meşrutiyet ile ilan edilen kişi hak ve hürriyetlerine ilişkin temel ilkeler 1909 yılı değişiklikleri ile anayasal bir statüye kavuşmuştur. Kanun-i Esasi'nin Tebaa-i Devleti Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi başlığı altında kişi özgürlüğünü sadece kanun dışı cezalandırmalara karşı koruyan 10. maddeye tutuklamalar bakımından da kanuna uygunluk şartı da eklenmiş böylelikle kişilerin kanun dışı cezalandırılması kanun dışı tutuklamaları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ayrıca, basın özgürlüğüne yönelik olarak basımdan önce denetlenemeyeceği ifadesi eklenmiştir. Anayasa değişikliği ile toplanma ve dernek kurma hakkı tanınmış, haberleşmenin gizliliği esas kabul edilmiş, Padişah'ın sürgün yetkisi kaldırılmıştır.

Kanun-i Esasi'de gerçekleştirilen değişikliklerin büyük bir kısmı yasama ve yürütmeye ilişkin düzenlemelerdir. Kanun teklif etmek için Padişahın iznini alma şartı ve kanun tekliflerinin ilk önce Şûrâ-yı Devlette görüşülmesi usulü kaldırılmıştır. Padişahın mutlak veto yetkisi geciktirici ve zorlaştırıcı veto yetkisine dönüştürülmüş, Meclisi feshetme hakkı Meclisi Ayan'ın onayı ve üç ay içinde yeni seçim yapılması şartına bağlanmıştır. Padişahın onayına sunulan kanunların ya 2 ay içinde onaylanması ya da tekrar görüşülmek üzere Meclise iade edilmesi, iade edilen bir kanun 2/3 çoğunlukla kabul edilmesi şartı konulmuştur. Padişah'ın Kanun-i Esasi hükümlerine, vatan ve millete sadakat edeceğine yemin etmesi hükme bağlanmış, yetkilerini Sadrazam ve ilgili vekilin imzası ile kullanabileceği belirlenmiştir. Padişah'ın milletlerarası antlaşma imzalama yetkisi Meclisin onayına bağlanmıştır. Ayrıca Sadrazam'ın (Başbakan) Padişah tarafından atanacağı, diğer vekillerin (Bakanlar) ise Sadrazam tarafından seçileceği

hükümü getirilmiştir. Padişahın sadrazam atama yetkisi çok önemli bir yetki değildir; çünkü Heyet-i Vükelâ, Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olduğu için Padişah ancak Meclis-i Mebusan'dan güven oyu alabilecek birini sadrazam atayabilecektir. Heyet-i Vükelânın padişah'a karşı değil, Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olduğu ve bakanların kolektif ve bireysel sorumlulukları kabul edilmiştir.

Gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri bütün halinde değerlendirildiğinde bu değişiklikler 1876 Kanun-i Esasi'deki ferman anayasasından halkın katılımı ile gerçekleşen misak anayasasına geçişi simgelemekte ve hukukun üstünlüğüne dayalı laik ve demokratik bir devlet sistemini oluşturmaya çalıştığı görülmektedir (Acun, 2007:54). Bu hali ile anayasa Cumhuriyet dönemi siyasi rejiminin ve hukuk sisteminin temelini atmıştır.

II. Meşrutiyet'in öngördüğü siyasi modernleşme, cemaatten topluma mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçişle tarifini bulan yeni bir siyasi – kamusal alan anlayışını ve onun aktörü olan vatandaşı gerektirmiştir. II. Meşrutiyet'i izleyen dönemde yapılan bir dizi düzenleme ile yeni siyasi özne vatandaş ile devlet arasındaki hukuksal – siyasi ilişkinin kuralları belirlenmiştir (Üstel, 2016:27). Cemiyetler Kanunu ve Tatil-i Eşgal Kanunu, örgütlü topluma yönelmenin ve bu bağlamda vatandaşın sivil ve siyasi katılımının önünü açarak siyasetin sivilleşmesine yardımcı olmuştur.

1908 – 1919 döneminde yapılan 4 genel seçim ve 1911 yılında yapılan ara seçimler, vatandaş katılımının önemli anlarını oluşturmuştur. İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun hükümleri uyarınca genel oy ilkesine yer verilmeyen seçimler, ulusal egemenliğin dışı vurumu olarak oy verme işlemini, devletin vatandaşlarını bir vatandaşlık töreni etrafında bütünleştirme kapasitesini ve bu anlamda birleşik bir kamusal – siyasi alanın varlığını hem fiili hem de sembolik düzeyde ortaya koymuştur. II. Meşrutiyet dönemi yalnızca vatandaşlık kavramının inşa edildiği değil, devletin okul aracılığı ile çocuk – vatandaş yetiştirme projesini uygulamaya koyduğu dönemin de ifadesidir (Toprak, 1988:157). Bu dönemde çocukları geleceğin vatandaşı olarak biçimlendirmeye yönelik hazırlanan Rehber-i İttihad, Osmanlılık ideolojisi doğrultusunda vatan ve vatanseverlik bilincinin geliştirilmesine yardımcı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde toprak kayıplarının artması ve milliyetçilik hareketlerinin hız kazanması ile devletin yıkılışını önlemeye yönelik siyasi tartışmalar yoğunlaşmıştır. Osmanlı toprakları üzerinde farklı toplulukları bir arada tutmayı amaçlayan Genç

Osmanlı ideali Osmanlılık; devleti İslam pratiğine ve İslam toplumundaki dayanışmaya bağlamaya çalışan İslamcılık ve Türklerin birliğini amaçlayan Türkçülük (Başar, 2017:207) ve genel siyasal düşünce olarak yer almış ayrıca top yekûn bir Batılılaşma hareketini öngören Batıcılık düşüncesi de devletin yıkılışını önlemeye yönelik ortaya çıkan bir diğer düşünce akımı olmuştur. 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı ve I. Balkan Savaşı gayrimüslim azınlıkların Osmanlı kimliğini benimsemediklerini göstermiş ve Osmanlılık fikri gözden düşmüştür. Tanzimat sonrası dönemde yapılan reform çabalarının amacının devletin devamını sağlamak olduğu düşünüldüğünde ortaya çıkan yeni şartlarda nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Müslümanların birlikteliğine dayalı bir sosyal ve yönetsel düzen olarak İslamcılık düşüncesi hem düşünsel hem de yönetsel planda öne çıkmaya başlamıştır. İslamcılık, siyasal bir proje olarak devleti, Batı'nın bilimi ve askerî teknolojisi ile güçlendirirken, İslam dini temelinde yeniden düzenlemeyi hedeflemiştir. İslamcılık, Osmanlı Müslüman tebaasını “İslam” bayrağı altında, dış ülke Müslümanlarını ise Halifelik makamı etrafında toplama amacı taşımıştır (Mardin, 2000:92-93). Padişah II. Abdülhamid tarafından da desteklenen İslamcılık düşüncesi, devleti kurtarma amacıyla başarılı olamamış, etnik ve dinsel farklılıkların giderek keskinleştiği bir dönemde temel dayanaklarını yitirerek milliyetçiliğe eklenmiştir (Kurtoğlu, 2005:204). İslamcılık fikrinin gayrimüslim toplumların Osmanlı'dan ayrılmalarına çare olamaması nedeni ile din temelinde değil milliyetçilik düşüncesi bağlamında Türkçülük akımı çözüm olarak ön plana çıkmıştır. Millet-i hâkime prensibi çerçevesinde yoğun milliyetçi hareketlerin etkisi ile dağılma dönemini yaşayan Osmanlı'da Türk unsurunun ön planda tutulması İttihad ve Terakki tarafından bir siyaset pratiği olarak düşünülmüş ve uygulanmaya çalışılmıştır (Yetim, 2008:74). Özellikle Balkan Savaşı sonrası Osmanlı ve İttihad-ı Anasırı bir ideolojiden laiklik çerçevesinde Türkçülük düşüncesine geçişin sağlandığı tek partili bir siyasal hayat yaşanmıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Fırkası toplumsal ve kültürel alanda milliyetçilik ve batıcılık düşüncelerini uygulamayı amaç edinmiş, topluma benimsetilmesi için Türk Gücü, Türk Ocağı, Müdafaa-i Milliye, Himaye-i Eftal ve Hilal-i Ahmer gibi kuruluşlardan yararlanmıştı (Tuncel, 2015:179). 31 Mart vakasını asker gücüyle bertaraf eden İttihat ve Terakki giderek tüm muhalefeti susturma ve siyasal özgürlükleri kısıtlama eğilimine girmiştir. İmparatorluğun ilk kez yabancı devletler tarafından işgal edilmesi ise asker ve

sivil aydınlar arasından büyük bir tepki yaratmıştır. Bu noktadan sonra yapılacak tek şey işgalin ortadan kaldırılması ve devletin yok olmasını engellemek olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son yılları yoğun bir kimlik tartışması etrafında geçmiş, Osmanlı kimliğini tanımlamada Yusuf Akçura'nın “*Üç Tarz-ı Siyaset*” olarak tanımladığı Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ön planda yer almıştır. Mondros Antlaşmasının imzalanmasıyla Arap vilayetlerinin mütareke sınırları dışında tutulmuş olması ve savaş yılları içindeki Ermeni tehciri bu sorunu bir ölçüde basitleştirmiş olmakla birlikte Millî Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da kimlik sorunu devam etmiştir (Özbudun, 1997:63). Millî Mücadele dönemi ve sonrasında Cumhuriyet'in kuruluşu ile ulus devlet inşa süreci vatandaşlık anlayışını şekillendirmiş ve ulus devlete aidiyeti pekiştiren bir özelliğe sahip olmuştur.

Millî Mücadele döneminde gerçekleştirilen kongreler ve bildirimler, oluşacak olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vatandaşlık anlayışının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Kongrelerde alınan kararlar ve yayınlanan bildirimlerdeki esas amacın işgal kuvvetlerine karşı durmak ve direniş göstermek olması sebebiyle siyasal söylem Osmanlılık ve Müslümanlık etrafında şekillenmiş, Türklük ve Türk milleti gibi deyimlerin kullanılmasından kaçınılmıştır (Çoban İnce ve Altun Aslan, 2017:346). Bu dönemde geleneksel kimlik algısının hem mücadeleyi yürüten seçkin kadro hem de Anadolu topraklarında yaşayan insanlar açısından devam etmesi nedeni ile ulusal kimlik mühendisliği yapılmamış, kimlik tasarımı ikinci plana itilmiş hatta ulusal kimlik tanımına önem verilmemiştir (Bora, 2003:20). Millî Mücadele döneminde gerçekleştirilen kongrelerde kullanılan terimler, yerel hareketlerde yer alan toplum anlayışının ulusal niteliğini, milletleşme özellikleri gösteren Amasya, Erzurum ve Sivas Kongreleri ise ulusal hareketin sivil meşruluk temellerini göstermiştir (Bostancı, 2015:196-197). Amasya genelgesinde vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı sözleri ile mücadele yerel olmaktan çok ulusal bir nitelik arz etmiş, Erzurum Kongresi ile Misak-ı Milli'nin hazırlıkları yapılmıştır.

Amasya, Erzurum ve Sivas Kongrelerinden çıkan sonuçlara göre Meclis'in bir an önce toplanması kararlaştırılmış, 15 Temmuz ve 18 Aralık tarihlerinde gerçekleştirilen seçimlerle Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920'de açılmış ve Misak-ı Milli kararlarını kabul etmiştir. Erzurum ve Sivas Kongreleri sonrası yayınlanan bildirimlerdeki gibi Misak-ı Milli kararlarında da “Osmanlı Cemiyeti”, “Camia-î Osmaniye”, “Osmanlı-İslam ekseriyeti”

gibi çok milletliliği ve ümmet ideolojisini çağrıştıran terimler kullanılmıştır (Yıldız, 2001:98). Eski siyasi düzenin yeniden düzenlenmesi milli mücadelenin amacı olarak ilan edilmiş, böylelikle Halife-Padişah'a bağlılık bireysel ve kolektif siyasi kimliğin temel niteliğini oluşturarak vatandaş devleti bağlayan temel bağ olmuştur. Bu nedenle ulusal egemenlik Anadolu'nun Müslüman halkının yabancı devlet işgaline ve ayrılıkçı taleplere karşı birliğini ifade etmek için kullanılmıştır.

Mebusan Meclisi'nin kapanması ve İstanbul'un düşman işgali üzerine Mustafa Kemal Anadolu halkının tam desteğini sağlamak ve Millî Mücadeleyi yasal bir temele dayandırmak amacı ile milleti temsil edecek ve yasal otoriteyi kuracak, olağanüstü yetkilere sahip bir meclis için seçimlerin yapılmasını istemiştir. Dağıtılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nden Ankara'ya gelebileceklerin de bu meclise katılabilecekleri duyurulmuş böylelikle 23 Nisan 1920'de Ankara'da ilk meclis açılmıştır. TBMM açılış tarihlerine denk gelen zaman dilimi içinde isyanların baş göstermiş olması Meclisi aynı zamanda bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Meclis hükümeti, 29 Nisan 1920'de 14 maddelik Vatana İhanet Kanunu'nu kabul ederek ilk İhtilal Kanunu'nu çıkarmıştır (Alkan, 1993:21). Hemen ardından 11 Eylül 1920'de bu kanunun öngördüğü hukukî süreci gerçekleştirmek için İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur.

Millî Mücadele döneminin bir ürünü olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilmiş ve dönemin koşulları içinde kişi hak ve hürriyetleri ile yargıya ilişkin hangi bir düzenlemeye yer vermemiştir. Kişi hak ve hürriyetlerine yer verilmeyen ve bunları güvence altına almayan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun maddi anlamda bir anayasa olarak değerlendirilemeyeceği (Erdoğan, 2003:47) belirtilmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda doğrudan vatandaşlık tanımına yer verilmemle birlikte metin içerisinde yer alan ifadelerden vatandaşlık anlayışının dayandığı ilkeler ortaya çıkarılabilmektedir. İlk maddede egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, 2. maddede yasama ve yürütme yetkisinin Mecliste toplandığı belirtilerek milli devlet ilkesi açıkça benimsenmiştir. Kanunun 3. maddesinde yer alan "*Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur*" ifadesinde "Türk Devleti" yerine "Türkiye Devleti" ibaresinin kullanılmış olması din, dil ya da etnik bir ayrıma dayanmayan, Misak-ı Millî sınırları içerisinde yaşayan tüm insanların siyasi birleşmesinin en üst noktası olan yeni bir devleti işaret etmektedir (Tanör, 2016:254). Bu sayede Millî Mücadeleye destek veren farklı grupların kimlikleri konusunda hassas davranılmış, mücadeleye zarar verebilecek

nitelikte olan ifadelerin kullanılmasından kaçınılmıştır (Coşkun, 2008:9). Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun diğer maddelerinde de etnik bir kimliği tanımlayacak ifadeler kullanılmamış, Türk halkı ve Türk milleti yerine yalnızca millet ve halk ifadelerine yer verilmiştir. Bu ifadelerle Misak-ı Milli sınırları içerisinde yaşayan, bağımsızlık idealinde buluşan herkes, siyasi ve coğrafi bir şekilde tanımlanmıştır (Özbudun, 1992:23). Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmamakla birlikte yeni Türk Devleti'nin kuruluşunun hukukî ve siyasî bir belgesi niteliğindedir. Ayrıca "Türkiye Devleti" ibaresi ilk kez bir anayasal metinde yer almıştır.

28 Ekim 1922'de Lozan Barış Konferansı için Ankara ve İstanbul hükümetlerinin birlikte çağrılmış olması Padişah'a iktidarını ve itibarını yeniden tesis etme yönünde bir fırsat sağlamıştır. Ancak TBMM, Padişah'ın otoritesinin zaten 16 Mart 1920'de sona erdiğini belirterek 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırmış, konferansta Türkiye'yi Ankara Hükümet Heyeti temsil etmiş ve müttefiklerle arasındaki anlaşmazlıkları çözmüştür. Saltanatın kaldırılması ile padişaha bağlılık esasına dayalı tebaa anlayışı son bulmuş modern ulusal vatandaşlık anlayışına geçiş yaşanmıştır.

5.2. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Anlayışı: Ulus Devletin İnşası

Türk ulusal vatandaşlık anlayışının temelleri Lozan Antlaşmasında netleşmiş ve tam olarak ifadesini bulmuştur. Millî Mücadele'de tasarlanmış olan politik bütünlüğün temeli Müslüman çoğunluğun organik kültürel birliğine dayalı toplumsal kurgulanışı, Lozan Konferansı'ndaki azınlık alt grupları ile yapılan görüşmelerde netleştirilmiştir. Millî Mücadele sonrası imzalanan Lozan antlaşması yalnızca Türkiye Devleti'nin sınırlarını belirleyen bir antlaşma değil aynı zamanda vatandaşlık anlayışının belirlenmesinde de etkili olan bir antlaşmadır. Antlaşmada yer alan tabiiyet, ekalliyetler, mübadele ve af bağlamındaki Yüzellilikler, Türk vatandaşlığının genel çerçevesini oluşturmuştur. Antlaşmanın ikinci kesimini oluşturan ve uyruklu başlığını taşıyan 30-36. maddeleri Türkiye Devleti vatandaşlarının kimlerden oluşacağını belirlemiştir. Bu maddelerde bireyler vatandaşlıklarını seçmekte serbest bırakılmış ancak vatandaşlık tercihi yaparken etnik kimlik ortaklığı bulunan devletlerin vatandaşlıklarını seçmeleri noktasında yönlendirilmişlerdir (Mumyakmaz, 2013:178). Lozan antlaşmasına göre Türkiye Devleti vatandaşlığı toprak esasına göre şekillenmiş, merkezi ve egemen bir

kültürel kimlik, siyasi birliğin temeli olarak tanımlanmış ve kamusal alanda tek meşru kültürel kimlik yaratılmıştır (Kaygusuz, 2005:210).

Lozan Antlaşması'nın üçüncü kesimi ise azınlıkların korunmasına yönelik maddeleri içinde barındırmaktadır. Bu maddelere göre Türkiye sınırları içerisinde yaşayan tüm vatandaşlar doğum, milliyet, dil, din ya da soy ayırt etmeksizin Türk halkının tamamını oluşturmuş, bütün vatandaşların yaşam ve özgürlük hakları Türk hükümeti tarafından korunma taahhüdü altına alınmıştır. Bu hükümlerle dinî ve etnik farklılıklar yok sayılarak temel hak ve özgürlüklerin kullanımında ve yasalar önünde eşitlik ilkesi benimsenmiş, medenî ve siyasal haklardan Müslüman olmayan azınlıkların da yararlanacağı belirlenmiştir.

Savaş dönemi sona erdikten sonra çok dinli, çok dilli ve çok milletli bir İmparatorluğun yıkılan kalıntılarından henüz kimliği tanımlanmamış ve rejimi belli olmayan yeni bir devlet doğmuştur. Millî Mücadele'de egemenliğin millete ait olduğu kabul edilmişse de milletin kimlerden oluşacağı henüz netleştirilmemiştir. Bu durumda devletin, toplumun ve bireyin topyekûn tanımlanmasında “Biz kimiz?” sorusu yeni bir siyasal kimliğin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Bu siyasal kimlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İttihat ve Terakki tarafından dile getirilen meşrutiyet rejiminin ve vatanın selameti için toplumu seferber etmeye ve toplumun bütün birimlerinin ortak yararı gerçekleştirmek için birleşmesi gerektiğine yönelik politikalardan yola çıkılarak (Türk, 2011:210) cumhuriyet, ulus ve modernleşme perspektifinde şekillenmiştir.

Yeni devlet şeklinin ve teşkilat yapısının hangi ilkeler üzerinde kurgulanacağı hususunda ve vatandaşlık anlayışının belirlenmesinde, ya nihai değerlerini kendi hür iradesi ile seçen, toplumsal katılım yerine kamusal yaşamdan çekilip yasaların korunmasını tercih eden özel bireye vurgu yapan liberal anlayışı ya da bir siyasal topluluğa bağlanan ve bu topluluğun değerleri içinde şekillenen bireyin paylaşılan bir kamusal kültüre ve siyasal yaşam sürecine aktif katılımını yücelten cumhuriyetçi anlayış arasında tercih yapmak zorunda kalan kurucu kadrolar, siyasal kültürün ve İmparatorluğun son yıllarında ülkenin içinde bulunduğu durumu da göz önüne alarak Fransız pozitivist anlayışının da etkisi ile liberal anlayışın kuruluşun koşulları içerisinde işlevsel olmadığına karar vermiş ve tercihlerini cumhuriyetçi anlayıştan yana kullanmışlardır (Durgun, 2010:82). Cumhuriyetçi yaklaşımın toplumsal yararı bireysel

yarara öncelemesi ve toplumsal ilişkileri sözleşme esasına göre değil, yükümlülükler bazında şekillendirmiş olması kurulan yeni devletin belirlenen amaçlarına hizmet etmede belirgin bir üstünlük sağlamıştır. Bu nedenle kurucu kadrolar tarafından belirlenen yönetim tarzı olan cumhuriyet, bireyleri ortak yarara yönlendiren, devleti ve toplumu düzenlemeyi öngören bir pratik olarak görülmüştür (Okutan, 2006:2013). Bireye ait sivil, siyasal ve sosyal haklar, birey oluşmadan önce vatandaş oluşturulmaya çalışılarak şehirleşme olgusu ve burjuvazi yokluğu nedeni ile aşağıdan yukarıya değil, yukarıdan aşağıya verilmiştir.

Cumhuriyetin ilan edilmesi devletin rejimini belirlemiş, kurucu kadroların oluşturulmaya çalıştığı ulus devlet ekseninde ulusçuluk, İttihat ve Terakki döneminden farklı olarak kurucu ideolojik bir rol üstlenmiştir (İnsel, 1995:19-20). Bu süreçte ulus, “kişilerin otoritesi üzerine kurulu bir onur anlayışından kurallar ve yasalar üstüne kurulu bir onur anlayışına, evreni anlamada dinden pozitif bilim anlayışına, avam-havas topluluğundan halkçı bir topluluğa ve ümmet topluluğundan ulusal devlete geçiş” (Mardin, 2017:205) şeklinde dört kurucu niteliği içinde barındıran bir modernite projesi olmuştur.

Modernite projesi içinde kurgulanmış olan vatandaş kimliği, ne hak ve yükümlülükler temelinde hareket eden Kantçı liberalizmi ne de yönetime katılan Aristocu bir erdemli vatandaş kavramını içermiş; idrak edilmesi ve milli rüşte ermesi gereken bir değer olarak görülmüştür. Böylelikle vatandaşlık sivil hakları ve çağdaşlaşma istemini kendisine görev edinmiş ve ortak yarara hizmet eden batılılaşmanın hem taşıyıcısı hem de batılılaşması gereken kültürel bir nesne konumu sergilemiştir. Bu hali ile vatandaşlık, devletin aktif, egemen özne konumunu meşrulaştıran, ulus ve devlet birlikteliğini gerçekleştiren ve organik toplumun yeniden üretimini güvence altına alan bir işlevi modernite projesi içinde üstlenmiştir.

Cumhuriyet’in ilanından sonra devlet ile birey arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde dinin belirleyici özelliğinin devam etmesi ulus inşa sürecinde bir engel olarak görülmüş ve 3 Mart 1924 tarihinde Halifelik makamı, Şeriye ve Evkaf Vekaleti ile Harbiye Vekaleti kaldırılmış ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilerek medreseler kapatılmıştır. Bu sayede laiklik toplumsal hayatı değiştirme aracı olarak görülmüş, toplumun modernizasyonu misyon edinilerek çağdaş bir Türkiye tasavvur edilmiştir (Zürcher, 2018:200). Millî Mücadele’nin başından Lozan Konferansı’nın bitimine kadar

hep gündemde kalan çok kültürlü İslami toplum düşüncesi, Cumhuriyet'in ilanından sonra terk edilmiş, tek kültürlü homojen ulus devlet anlayışına geçilmiştir.

1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun olağanüstü bir dönemde hazırlanması ve kurulmuş olan yeni devletin sahip olduğu cumhuriyet niteliklerini karşılayamaması nedeni ile yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulmuş ve 20 Nisan 1924 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu adıyla Anayasa kabul edilmiştir. 1789 Fransız İhtilali'nin etkilerini taşıyan 1875 tarihli Fransa Anayasası'ndan ve 1921 tarihli Polonya Anayasası'ndan büyük ölçüde faydalanılarak hazırlanan anayasa hem Kanun-i Esasi'yi hem de 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu yürürlükten kaldırarak 1921 Anayasası döneminde mevcut olan ikili anayasa dönemini sona erdirmiştir.

Ulus devletin inşa sürecinde kabul edilen Anayasa, demokratik bir niteliğe sahip olmasına rağmen köklü değişikliklerle devletin modernleştirilmesi gereği çoğulcu ve iktidarı bölüşürücü olmaktan çok çoğunlukçu ve bütüncül bir nitelik taşımıştır (Tanör, 2016:328-329). 6 fasıl, 105 maddeden oluşan Anayasa, Cumhuriyeti bir devlet şekli olarak düzenlemiş ve milli egemenlik ilkesi üzerinde temellenmiştir. Cumhuriyet ile ilgili maddesini özel koruma altına alarak değiştirilmesini ve değiştirilmesinin teklifini de yasaklamıştır.

1924 Anayasası'nda, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasi'ye Kanunu'ndan farklı olarak bir vatandaşlık tanımına yer verilmiş ve "Türkiye ahâlisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibâriyle Türk ıtlak olunur" şeklinde düzenlenmiştir. Bu tanım laikleşme sürecine giren devlette dinsel kimlik yerine ulus devletin bir gereği olarak ulus oluşturma düşüncesinin bir yansımasını ifade etmektedir (Vural Dinçkol ve Somer, 2011:161). Maddede yer alan "Türk" ibaresi, anayasanın hazırlanması sırasında gerçekleştirilen görüşmeler esnasında da tartışılmış "Türk" ibaresi yerine farklı ifadelerin kullanılması önerilmiş ancak bu öneriler kabul edilmemiştir. 1924 ve sonraki anayasalarda yer alan "Türk" ifadesine ilişkin olarak bir etnisiteye mensubiyeti gösterdiği gerekçesi ile hala tartışmalar devam etmekle birlikte, Erözden (2011:242) bu ibarenin etnik ya da sivil milliyetçilik göndermesi olmadığını, bu ayrımın II. Dünya savaşı sonrasında oluştuğunu dile getirirken, Tanör (2016:309) "Türk" ifadesinin dinî ya da etnik bir anlama sahip olmadığını, Türkiye ahâlisine vurgu yaptığı için coğrafi, vatandaşlık bağına vurgu yaptığı için de siyasi bir anlama sahip olduğunu belirtmiştir. Ortaylı da (2008:42), Türkler ifadesi ile kastedilenin etnik olarak Türkler olmadığını bu düzenlemenin bir esprisi ve ruhu

olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık Yıldız (2001:139), maddede yer alan Türk tanımının siyasi tanıma dayanan Türklük anlayışını yansıttığını, Coşkun da (2008:13), Anayasanın Türklükten başka kimliklerin varlığını tanıdığını ancak bu durumun siyasi sadakat temelinde formüle edilemediğini belirtmiştir. Yeğen (2014:72), bu maddede yer alan ifadenin “Türk olanlar” ve “vatandaşlık itibarı ile Türk olanlar” şeklinde iki farklı fikrin anayasal bir hüküm haline getirildiğini iddia etmiştir. Sancar da (2010:135), 1924 Anayasasında yer alan vatandaşlık tanımını bir devlet projesi olarak görmüş ve Türk milleti ortaya çıkarma çabasının mahcup bir hali olduğunu ifade etmiştir.

1924 Anayasası’nda kişi hak ve hürriyetleri, “Türklerin Hukuk-u Ammesi” faslı altında 20 maddede düzenlenmiş, genel itibarı ile klasik özgürlük anlayışını yansıtmış ve tabii hukukçu, liberal ve bireyci esaslara dayalı demokratik düzen için hemen hemen uygun bir çerçeve oluşturmuştur (Küçük, 2005:67). Vatandaşlık yükümlülükleri açısından, Anayasa’da yer alan üç madde dikkat çekmektedir. Bu yükümlülükler; Anayasa’nın 74. maddesinde yer alan olağanüstü hallere ilişkin olarak düzenlenen para, mal, çalışma ödevi; 84. maddesinde yer alan vergi ödevi ve 87. maddesinde yer alan zorunlu eğitim ödevidir. Vatandaşlık haklarından en önemlileri arasında yer alan seçme ve seçilme hakkı ise; Anayasa’nın 9. maddesinde “Türkiye Büyük Millet Meclisi, özel kanununa göre millet tarafından seçilmiş milletvekillerinden kurulur” hükmüne yer verilip ve bu hak tüm vatandaşlara özgülenmekle birlikte 10. maddede “18 yaşını dolduran erkek her Türk, milletvekili seçimlerine katılabilir” denilerek kadınlara oy hakkı tanımamış ve genel oy ilkesi yerine seçme hakkı yalnızca erkeklerle sınırlı tutulmuş, ayrıca Anayasa’nın sonraki maddesinde milletvekili seçilebilmek için 30 yaşını doldurmuş erkek olmak şartı aranmıştır. Anayasa’nın 12. maddesinde ise; yabancı devlet hizmetinde bulunanların, yabancı devlet vatandaşlığı iddia edenlerin, kamu hizmetlerinde yasaklı olanların, yüz kızartıcı bir suç nedeni ile hakkında mahkûmiyet kararı verilenlerin, kısıtlı olanların ve Türkçe okuma yazma bilmeyenlerin milletvekili olamayacağı düzenlenmiştir.

1924 Anayasası’nın 103. maddesi ile anayasanın üstünlüğü ilkesi benimsenmiş olmakla birlikte anayasa yargısı öngörülmediği ve başta Yargıtay ve Danıştay olmak üzere yargı organlarının da bu anayasa döneminde kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme noktasında kendilerini yetkili görmemeleri sebebiyle anayasanın üstünlüğü ilkesi pratikte etkisiz kalmıştır (Küçük, 2016:8). Anayasa’da temel hak ve hürriyetlerin

sınırlarının belirlenmesi kanun yolu ile yasama organına bırakılmış, ancak yasama organının bu sınırlamaları gerçekleştirirken uyması gereken esasların da belirlenmemiş olması, yasama organının temel hak ve hürriyetleri sınırlama yetkisinin keyfi kullanımının önünü açmıştır.

1924 Anayasası'nın Lozan Antlaşması'nda belirlenmiş olan azınlık haklarına ilişkin herhangi bir düzenlemeye yer vermemiş olması, Anayasa'nın kapsayıcı bir yaklaşım geliştiremediğini göstermektedir. Anayasa'yı yapan Meclis'in toplumun tamamını temsil edecek demokratik bir anlayışla oluşturulamamasının yanı sıra Kanun-i Esasi'nin benimsediği Osmanlı vatandaşlık anlayışının ve meşruti monarşinin Osmanlı Devleti'nin yıkılışını önleyememesi, 1924 Anayasası'nın eğilimini tayin eden başlıca faktörlerdir. Osmanlı'nın mirasını devralan Türkiye Cumhuriyet'i 1924 Anayasası ile oluşturduğu kurumlar ve dayandığı felsefe bakımından radikal bir kopuşu ifade etmektedir (Can, 2011:128-130). Bu kopuş ile modernleşme süreci toplumsal katılıma kapalı, tepeden inme ve seçkinlik özelliği ile dikkat çekmektedir. Geçmişten gelen toplumsal yapıyı Batılı yeni kurumlarla uyumlaştırma ve birleştirme düşüncesine dayanmayan ve toplumun tarihsel, kültürel özellikleri ve yaşanmış tecrübeleri dikkat alınmadan girişilen modernleşme projesi geçmişle tarihsel bağları kopartmaya çalışmıştır (Korkut, 2015:19). Bu düşünce vatandaşlık anlayışına da yansımış ve anayasal düzenlemelerde yer edinmiştir.

Yeni oluşturulan vatandaşlık kavramsallaştırılmasının temelinde ulusal kimlik, benzersiz, değişmez ve tarihle ilişkisi olan bir kimlik olarak tasarlanmış ve diğer alt kimlikleri göz önüne almadan Türklük olarak tanımlanan tekil bir kültür üzerine kurgulanmıştır. Bu kurguya uymayan modernlik karşısında geleneksel, evrensellik karşısında yereli, Türk kimliği karşısında başka etnik ve milli kimlikleri temsil eden unsurlar kamusal alanın dışına itilmiştir (Kaygusuz, 2005:210). Bu süreç yeni ulusun ve onun vatandaşlarının kolektif kişiliklerinin yeniden yapılandırılması anlamına gelen ve kamusal alanın yanı sıra özel alanların da yeniden kurgulanmasını, geleneklerin ve göreneklerin bile gözden geçirilip günlük özel yaşam biçimlerinin de modernleştirilmesini gündeme getirmiştir (Keyman ve İçduygu, 1998:176). Bu kapsamda laikleşme politikalarına önem verilmiş, toplumun geleneksel dinî anlayışını şekillendiren temel kaynaklar ortadan kaldırılmaya çalışılarak öncelikle tekke ve zaviyeler kapatılmış, giyim kuşam tarzı çağdaşlaşma amacı ile yeniden düzenlenerek şapka giyme zorunluluğu

getirilmiş, cuma yerine pazar günü resmî tatil ilan edilmiş, hicrî takvim yerine miladî takvime geçilmiş, Medenî Kanun ve Ceza Kanun'u kabul edilmiş, harf devrimi ile Latin alfabesine geçilmiş, dilin sadeleştirilmesi için Farsça ve Arapça kelimelerin kullanılmaması yönünde çalışmalar yapılmıştır. 1928 yılına gelindiğinde anayasada yapılan değişikliklerle “Devletin dini İslam'dır” ifadesi ve milletvekili ile Cumhurbaşkanı'nın yemin metninde yer alan “vallahî” kelimeleri anayasa metninden çıkarılmıştır. Yapılan tüm bu değişiklikler sayesinde toplumun geçmişle olan bağları koparılmış ve yeni bir ulus yaratılmıştır. Laikliği, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, İslam dininin kamusal alanda görünürlüğünü ortadan kaldırmak olarak yorumlayan kurucu elitler, dini kontrol altında tutabilmek için sıkı tedbirler uygulamışlardır.

Tek parti döneminin sekülerleşme politikaları sadece devletin siyasî ve hukukî niteliğini değiştirmekle kalmamış aynı zamanda kurulmak istenen toplum ve makbul vatandaşlığın çerçevesini de eğitim sistemi aracılığı ile belirlemiştir (Aslan ve Alkış, 2015:24). Eğitim, bireylerin toplumla bütünleşmesinde ve modernleşme projesini tanımlayan norm ve değerlerin içselleştirilmesinde merkezi bir yere sahip olmuştur. Okul, inşa edilmek istenen seküler toplum – laik devlet projesinde vicdanların eğitim ve denetimini tek merkezden yönlendirebilmek ve biçimlendirebilmek için büyük bir fırsat sunmuş, devletin ideolojik aygıtlarından biri olarak bilginin, ulusal değerlerin ve özellikle de ulusal kimliğin bel kemiği olan Türkçe'nin aktarılmasında büyük bir işlev görmüştür. Öğretim programlarında yapılan düzenlemelerle II. Meşrutiyet'in “tebadan vatandaş geçiş” projesinde önemli bir yer tutan Malumat-ı Medeniye dersinin adı Malumat-ı Vataniye olarak değiştirilmiş, Cumhuriyet rejiminin iyiliklerini telkin edecek şekilde düzenlenmiştir (Üstel, 2016:127-129). Cumhuriyetin niteliklerinin ve modernleşme projesinin norm ve değerlerinin geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesi yalnızca eğitim kurumları ile değil, cumhuriyetçi vatandaş yetiştirme arzusu ile kurulan halkevleri aracılığı ile de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

1920'lerin sonlarına doğru laikleşme zemininin tamamlanması ile dünyada otoriter ve ırkçı rejimlerin yükselmesine paralel olarak Türkiye'de de milli kimliğin tanımlanmasında etnik ve ırka dayalı bir anlayış şekillenmeye başlamıştır. 1930-1945 yılları, daha önce gerçekleştirilmiş olan modernleşme çabalarının özellikle de laikliği yerleştirmek, güçlendirmek ve aynı zamanda yeni seçkinlerin politik gücünü artırmak

amacıyla yapılan bir dizi görece küçük değişikliğin uygulamaya konulduğu evre olmuştur. Temel amacı, Türk milletinin dil ve tarihini ortaya çıkararak dünyada onurlu bir yer edinmek olan Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi araştırmaları yapılmış (Yıldız, 2001:185) bu kapsamda 1931 yılında Türk Tarih Kurumu ve 1932 yılında Türk Dil Kurumu kurulmuştur.

1930'lu yıllarda vatandaşlık hakları açısından yaşanan önemli bir gelişme kadınlara yönelik siyasal hakların tanınmış olmasıdır. 1930 yılında kadınlara belediye seçimlerine, 1933 yılında Köy Kanunu'nda yapılan değişiklikle de muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerine katılma hakkı tanınırken, 1934 tarihine gelindiğinde Anayasanın 10. ve 11. maddelerinde yapılan değişikliklerle kadınlara genel seçimlerde de seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Gerçekleştirilen değişiklik ile 22 yaşını dolduran erkek ve kadın her Türk seçme hakkına, 30 yaşını dolduran erkek ve kadın her Türk seçilme hakkına sahip olmuştur.

Tek parti döneminde vatandaşlığın kazanılması ve kaybedilmesine yönelik olarak Osmanlı Devleti döneminde yürürlüğe konulan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi 1928 yılında çıkarılan 1312 sayılı Vatandaşlık Kanunu ile yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kanun kan bağı ilkesini hem baba hem de anne açısından oldukça geniş bir biçimde düzenlemekle birlikte toprak ilkesine de yer vermiştir. Kanun'a göre; *“Bir Türk baba veya ananın, Türkiye’de veya ecnebi memlekette doğan çocukları Türk vatandaşıdır.”*, *“Türkiye’de doğup da anası babası belli olmayan veya Türkiye’de doğup da anası babası veya bunlardan biri vatansız olan çocuklar da Türk vatandaşı”* sayılmıştır. Bu kanunla, Cumhuriyet’in ilk yıllarında nüfus azlığının psikolojik etkisi ile olabildiğince çok kişiye Türk vatandaşlığı verme eğilimi olduğu görülmektedir. Ayrıca kanun evlenme nedeni ile vatandaşlık kazanma hususunda; Türk’le evlenen yabancı bir kadının bu evlenme dolayısıyla kendiliğinden Türk olmasını kabul etmesine rağmen yabancı ile evlenen Türk kadının Türk kalacağını belirtmiştir.

1934 tarihinde kabul edilen Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu ve İskân Kanunu, bu dönemde devletin uluslaşma süreci içerisinde totaliter zihniyetini gösteren örnekler olmuştur. Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu, valilere son derece muğlak formüller içinde kişi güvenliğini ortadan kaldıran yetkiler tanımış adeta bir polis rejimine yol açmıştır (Aslan, 2015a:96). İskân Kanunu ise, etnik bir zihniyetle hazırlanarak yeni bir yerleştirme politikası getirmiştir.

Devletin resmî ideolojisini her alana yaymak isteyen CHF, üniversiteleri de kontrol altına almak için bir dizi düzenlemeye girişmiştir. Üniversitelerde yer alan birçok akademisyen çeşitli sebepler gösterilerek akademiden uzaklaştırılmıştır (Kansu, 2009:260). 1938 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik ile dernek kurulması ile ilgili sıkı sınırlamalar getirilmiş, derneklerin kurulması hükümetin sıkı takibine ve idari makamların iznine bağlanmıştır (Çaha, 2018:389). Bununla birlikte aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf temelli derneklerin kurulması yasaklanmıştır.

1930'lı yıllar vatandaşlığın medenilik, vatanseverlik ve milliyetçilikle buluştuğu, tek parti iktidarının toplumun tüm alanlarına yeni devletin siyasal ideolojini yerleştirmek istediği bir dönem olmuştur. Bu dönemde vatandaş, aktif, özgür birey olarak değil, devletin kendisine bahsettiği, sınırları belli bir hareket alanında devletin askerlik, vergi ve oy verme gibi isteklerini karşılamaktan sorumlu kişi olarak biçimlenmiştir (Caymaz, 2007:27). Parti devlet bütünleşmesinin yaşandığı bu dönemde önce parti programına yerleştirilen cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik, laiklik, devletçilik ve devrimcilik gibi ilkeler daha sonra anayasada yer almıştır. Özellikle laiklik yalnızca devletle dinin ayrılması değil, aynı zamanda dinin toplumsal yaşamdan tam olarak çıkarılması ve dinî kurumlar üzerinde devletin bir hegemonya kurması olarak yorumlanmıştır (Zürcher, 2018:269). Devletçilik ilkesinin benimsenmesi ile birlikte Cumhuriyet'in fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller arayışı yerini varlığını devlete armağan eden nesiller anlayışına bırakmıştır.

5.2.1. Çok Partili Dönem (1945 – 1960): Restorasyon Projesi

Cumhuriyetin kuruluşundan yaklaşık yirmi yıl geçmesine rağmen henüz modern bir sanayi toplumu olamayan Türkiye, halen toprağa bağımlı olarak üretim gerçekleştirmeye devam etmiş ve çevre büyük oranda devletin sıkı kontrolü altında kalmıştır. Jandarma ve vergi tahsilatları açısından son derece bunalmış olan köylü için zaten var olan nefret aşırılaşmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra devletin laiklik politikaları yüzünden vatandaşın inancını yaşayamaması, vicdanlarda hiçbir zaman kabul edilmemiş olan rejime karşı da öfke doğurmuştur. Tek parti yönetiminin 23 yıllık iktidarı boyunca geniş bir alanda otoriter bir yönetimle halka rağmen halk için radikal reformlar gerçekleştirmesi, ekonomik anlamda sıkıntı yaşayan kesimlerin sayısındaki artış devlete ve parti-devlet bütünleşmesi nedeni ile partiye karşı da muhalefeti keskinleştirmiştir

(Aslan, 2015b:125). Ekonomide dar boğaza giren hükümet çözümü vergi politikası ile aşmaya çalışmış, özellikle varlık vergisi büyük bir gelir kaynağı olarak görülmüştür. II. Dünya Savaşı sırasında toprak ürünlerini düşük fiyatlandırma politikası, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılması büyük toprak sahiplerinin de tepkisini çekmiştir (Ulutaş, 2014:91). Tüm bu tepkiler, tek parti yönetimi uygulamalarına karşı çok partili bir yönetimin gerekliliği konusunda halkta istem oluşturmuştur.

II. Dünya savaşının son aşamasında savaşın galipleri belli olduktan sonra Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiş böylelikle San Francisco Konferansı'nda Birleşmiş Milletlere kurucu üye olarak katılma şansı elde etmiştir. Bu karar, aynı zamanda demokratik idealler için bir evliliğin başlangıcı olarak görülmüştür. Savaş sonrasında Amerika Birleşik Devletleri egemen bir dünya gücü olarak ortaya çıkmış, çoğulcu ve kapitalist bir demokrasi olarak birçok dünya ülkesi için örnek teşkil etmiştir.

1944 yılı Meclis açılış konuşmasında İnönü'nün, Türk siyasi sisteminin demokratik parlamenter niteliğini vurgulaması bir başlangıç olarak nitelenmekle beraber Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleri esnasında yaşanan şiddetli tartışmalar aslında gelecekte oluşacak olan muhalefette ilk belirtilerini göstermiştir. Muhalefet edenler yalnızca görüşülmekte olan kanun tasarısı ile değil aynı zamanda siyasi literatüre "Dörtlü Takrir"¹¹ olarak geçen bildirge ile tek parti sisteminin ve hükümetin gittikçe artan otoritesinin anayasaya ve genel olarak demokrasiye aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdir (Karpata, 2017a:233). Dörtlü takirde imzası olan milletvekilleri, temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan bir rejimi daha fazla sürdürmenin doğru olmayacağı, Anayasada yer alan temel hak ve özgürlüklerin tanınması, çok partili bir siyasi hayata geçilmesi ve hükümetin TBMM tarafından denetlenebilmesi talebinde bulunmuşlardır (Albayrak, 2004:44). Meclis'te ve partide meydana gelen yeni gelişmelerden ve İnönü'nün ılımlı yaklaşımından etkilenen parti içi muhalefet, bütün dünyanın demokrasi yolunda hızla ilerlediğini belirtmiş ve Türkiye'nin de bu akımdan ayrı kalamayacağını vurgulayarak

¹¹ 7 Haziran 1945 tarihinde CHP'li dört milletvekilinin (Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes, Fuat Köprülü) parti meclis grubunda görüşülmek üzere Meclis grubu başkanlığına verdikleri önergedir. Önergede; Hükümetin denetlenebilmesi için anayasaya uygun tedbirlerin alınması, Vatandaşların siyasi hak ve hürriyetlerinin geniş bir biçimde kullanabilme imkanının sağlanması ve parti çalışmalarının yeniden düzenlenmesi talepleri yer almıştır.

parti içinde serbest ve özgür bir tartışma olanağı yaratmaya yönelik siyasal liberalleşme talep etmişlerdir.

Türkiye siyasal hayatında gerçek anlamda¹² çok partili dönem, devletçiliğe karşı liberal bir program öngören, tek dereceli seçim ve nispi temsil sistemini savunan, iki meclisli bir düzenleme talep eden ve Cumhurbaşkanının halk tarafından bir dönem için seçilmesini öngören Milli Kalkınma Partisi'nin kurulması ile başlamıştır (Demirel, 2013:311). MKP, girdiği ilk seçimlerde beklediği sonucu alamamış, Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılan Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan tarafından kurulan Demokrat Parti'nin gölgesinde kalmıştır.

DP, demokrasi manifestosu olarak nitelendirilebilecek bir parti programıyla siyasal hayata başlamış ve temel prensip olarak halk egemenliğine dayalı demokratik bir sistemi benimsemiştir. Parti programı liberal bir zihniyetle oluşturularak topluma güven esasını taşımıştır. Parti programında temel hak ve özgürlüklere geniş yer verilerek tek dereceli seçim sistemine geçilmesi ve iktidarın halkın yönetimine bırakılması önerilmiştir (Çemrek ve Uluer, 2018:408). DP programı, serbest piyasa ekonomisine dayalı ekonomik özgürlüğün yanı sıra siyasal ve toplumsal özgürlüklere de yoğun bir vurgu yapmıştır (Çaha, 2018:390). Toplumsal örgütlenmeyi önemseyen parti programı, bu çerçevede sosyal ve sendikal haklar, grev hakkı, toplu sözleşme hakkı, yaygın örgütlenme hakkı gibi haklar tanıyacağını ve bu alanlarda değişim gerçekleştireceği taahhüdünde bulunmuştur.

Muhalefetin oluşması sırasında CHP'nin ilk tavrı olumlu olmasına karşın zamanla DP'nin tabanının genişlemesi ve ülkede gösterdiği hızlı büyüme tavrı değişikliğine neden olmuş, bu duruma rağmen DP'nin savunduğu tek dereceli seçim sistemi CHP tarafından kabul edilerek 1946 seçimlerine bu sistemle girilmiştir. 1946 seçimleri, Türkiye'de halkın doğrudan doğruya sandık başına gidip oy kullandığı ilk seçim olmuştur. Ancak seçimlerin açık oy gizli sayımla yapılması nedeni ile tarihe Türkiye'nin en şaibeli seçimi olarak geçmiştir (Demirel, 2013:313). Ayrıca 1946 seçimleri sonunda DP, o güne kadar bürokratik eliti bünyesinde taşıyan ve devletle özdeşleşmiş CHP'yi milli irade doğrultusunda sine-i millete dönmekle tehdit etmeye başlamıştır. 1946 seçimlerinden sonra ulusal egemenlik kavramının yerine milli irade kavramının kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Kahraman, 2012:249). Bu değişimle o güne kadar tek kuvvet kaynağı

¹² 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın gerçek anlamda bir muhalefet oluşturmadığı göz önünde bulundurulmuştur.

olarak görülen Meclis'in de siyasal otorite ve daha da önemlisi meşruiyet açısından yetersizliği vurgulanmıştır. Milli irade bu hali ile hem Meclis'in üstüne çıkarılmış hem de egemenliğin kaynağı olarak siyasallaştırılmıştır.

DP'nin I. Büyük Kongresi'nde alınan Hürriyet Misakı kararı, DP'nin de yol haritasını belirlemesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Hürriyet Misakında temel hak ve hürriyetleri sınırlandıran kanunların kaldırılması, seçim kanununda değişikliğe gidilmesi ve Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının ayrılması talepleri yer almıştır. Hükümet, Kongre'de alınan kararları şiddetli bir şekilde eleştirmiş ve hürriyeti baltalama misakı olarak nitelendirmiştir.

CHP'nin VII. Kurultayı sonrası hükümet politikalarında esnemeye gidilmiş, sınıf esasına dayalı dernek kurma yasağı kaldırılmış, parti programında yer alan altı ok ilkeleri yeniden tanımlanmış, devlet-parti özdeşliğini sağlayan valilerin il başkanı olması usulüne son verilmiştir. Din politikalarında da değişikliğe gidilerek Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı İmam Hatip kurslarının açılması, İlahiyat Fakültesi kurulması ve okullarda din derslerinin okutulması kabul edilmiştir. Sıkıyönetim ve İstiklal Mahkemeleri Kanunları yürürlükten kaldırılmıştır (Toprak, 2016:397). Ayrıca 10 Aralık 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Türkiye tarafından 27 Mayıs 1949 tarihinde Resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 1948-1949 ara seçimleri sonrasında Seçim Kanunu'nun değiştirilmesine ilişkin çalışmalar başlatılmış ve seçimlerin tek dereceli, genel, eşit, gizli oy açık sayım esasına dayalı olarak yapılmasına ilişkin yeni Seçim Kanunu kabul edilmiştir (Aslan, 2015b:146). CHP, toplumsal tabandan DP'ye olası kaymaları önleyebilmek için çeşitli adımlar da atmıştır. Bu kapsamda üniversitelere özerlik tanıyan Üniversiteler Kanunu kabul edilmiş, Basın Kanunu'nda değişiklik yapılarak gazete kapatma yetkisi yargı organına bırakılmıştır.

Türkiye'de 1950'ye kadar devam eden dönemde yönetim halkın iradesine dayalı kabul edilmiş ancak halk siyasal bir varlık haline getirilememiştir. Bu kısıtlamayı bir vatandaşlık sorunu olarak gören Kahraman (2012:161), vatandaşı cumhuriyet döneminde iradesi olan, varlığı kabul edilen ancak işlevsiz bir olgu olarak görmüş ve yönetici elitin cumhuriyet ile vatandaş, vatandaş ile siyaset arasında kendisini yerleştirdiğini ve ortada halksız bir cumhuriyetin bulunduğunu belirtmiştir. 1950 yılı bu kısıtlamaların aşıldığı ve halkın Cumhuriyet'e iade edildiği bir dönemi ifade ederken, halk-cumhuriyet ilişkisi

vesayetçi tek parti yönetiminin Cumhuriyet idaresi içinde öngördüğü tek tip davranış kalıbını aşan bir ilişki doğurmuştur. Cumhuriyet'in erken dönemlerinde görülen gizli ittifaklar aracılığıyla birkaç düzeyde kontrol edilmiş ve ancak Rousseaucu bir genel irade anlayışı içinde özgür olabileceği varsayılmış olan halk, ilk kez 1950'de bu kısıtlamaları aşan bir tavır sergilemiştir.

1950 seçimlerinde “*yeter söz milletindir*” sloganı ile seçim çalışmalarını yürüten DP, 1923 sonrasında sosyo-kültürel müdahalelerin nesnesi olan, hiç söz hakkı verilmeksizin ekonomik baskı kararlarına maruz kalan ve düşünce hakları ellerinden alınmış olan kesimlerin desteğini alarak seçimleri kazanmış, 27 yıllık bir iktidar süreci sona eren CHP muhalefet sandalyesine oturmuştur.

1950 seçimleri ontolojik bakımdan birçok önemli sonuca da işaret etmektedir. Hukuksal özne olmuş ancak siyasal özne haline gelememiş vatandaş ilk kez bu niteliği kazanmış ve temsil-talep mekanizmasını işletmiştir. Çoğulcu bir siyasal yapının ortaya çıkması sadece iktidar değişikliğini değil, rejim değişikliğini de beraberinde sürüklemiştir. Tek parti iktidarı ve rejimi bu suretle kapanmıştır. Partiyi meydana getiren taban-temsil ilişkisi bakımından taşra ön plana çıkmıştır. Bu bir anlamda 1920 Meclisi'ne ve onun dinamiklerine geri dönülmesini ifade etmektedir. İdeolojik açıdan da çok ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır. Tek parti döneminin bir anlamda kendisini var etme ve meşrulaştırma için kullandığı laiklik kavramı, dar ve katı uygulamasından bir ölçüde de olsa koparılmış, daha farklı bir düzlemde yeniden biçimlenmiştir: gelenek (Kahraman, 2012:441-442). Osmanlı son dönem modernleşmesinin dayandığı pozitivist temel ve kabuller, geleneğin her anlamda reddedilmesini öngörürken yeni iktidar dönemi sahip olduğu siyasal taban nedeni ile geleneğin belirli bir ölçüde yeniden toplumsallaşmasına ve zihinlerde yerleşmesine imkân tanımıştır.

DP, seçimlerden hemen sonra kendisini destekleyen kesimlerin beklentilerini de dikkate alarak tek parti döneminin katı laiklik anlayışından uzaklaşmaya başlamış, laikliğin düşünce özgürlüğüne saygı çerçevesinde dinin siyasi amaçlar uğruna kullanılmasına izin vermeden uygulanması gerektiği görüşünü savunmuştur (Karpaz, 2017a:366). Bu kapsamda Arapça ezan yasağını kaldırılmış, devlet radyolarında Kuran'ın okunmasına izin verilmiş, tek parti döneminde ilkokullarda seçimli ders olarak okutulan din dersleri zorunlu hale getirilmiş ve İmam Hatip okulları açılmıştır (Toprak, 2016:397). DP'nin bu uygulamaları geleneksel olanla dinsel olanın buluşturulmasına yönelik bir

adım olmuştur. Böylece geleneksel kimliğin yeniden inşasında kullanılacak son derece önemli bir dönüşüm sağlanmıştır. Bu dönüşüm, sadece hiç reddedilmemiş İslami kimliğin yeniden vurgulanması değil, aynı zamanda onun geleneksel ifade biçiminin de hatırlatılması işlevi görmüştür (Kahraman, 2012:278). Bu sayede aidiyetler üstünden açılan yeni bir tanıma ve kimlik politikası kurulmuş, kimlik yerine aidiyet, modern yerine geleneksel yerleşmiştir. Böylece DP ile kitleler arasında kurulan yeni sözleşme aidiyet üstünden gelişmiş, dinsel olan aidiyeti ve gelenekseli belirleyen ana parametre olmuştur.

1950 seçimleri ile başlayan çok partili dönem, birçok yönden olduğu gibi sivil toplum açısından da yeni bir dönemi ifade etmiştir. DP'nin iktidara gelmesi ile birlikte tek parti döneminde yasaklanmış olan çok sayıda sivil toplum unsuru, ekonomik, siyasal ve kültürel alanda tekrar ortaya çıkmıştır (Çaha, 2012:222). 1950'li yıllardan sonra meydana gelen toplumsal farklılaşma beraberinde ülkedeki sivil örgütlenmelerinin sayısını da artırmıştır. Her ne kadar DP sendikaların siyasetle ilgilenmesini engelleyen yasal engelleri ortadan kaldırma hususunda samimi olmamış olsa bile bu dönemde demokrasi kısmen gelişmeye başlamış, toplumsal temelde görece özerk oluşumlar görülmüş ve toplumdaki farklı kesimler örgütlenmeye başlamıştır (Karadağ ve Aslan, 2015:265-266).

DP iktidarının ilk yılları gayrimüslim azınlıklarla da iyi ilişkilerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Hükümet programında yer alan milliyetçilik anlayışı vatandaşlığa dayalı olarak şekillenmiş, vatandaşlık için ortak bir tarihin geliştirdiği ortak bir kültür ve ülkü birliği esas alınmış, her vatandaş din ya da ırk ayrımına tabi tutulmaksızın Türk sayılmıştır. DP'nin parti programında yer alan özgürlük, eşitlik, demokrasi ve ayrımcılığın reddedilmesi gibi liberal politikalar, gayrimüslim azınlıklar tarafından da desteklenmiş ve gayrimüslim seçmenlerin oylarının DP'ye yönelmesine sebep olmuştur. Ayrıca bu dönemde azınlık cemaatleri TBMM'de temsil hakkına da sahip olmuştur (İnan, 2006:439). Gayrimüslim azınlıkların oluşan demokratik ortamdan faydalanabileceğini düşünen DP, iktidarının ilk yıllarında Rum Patrikhanesi'nin faaliyetleri dışında büyük bir sorunla karşılaşmamıştır. Rum Patrikhanesi'nin devlete bağlılığını ifade etmesi ile Patrikhane'ye ve Rum okullarına bazı tavizler verilmiş, Yahudilerin de Hahambaşı seçmelerine ve dinî bayramlarını kutlamalarına müsaade edilmiştir (Akın, 2011:119).

DP iktidara gelirken muhalefet özgürlüğü parolası ile yola çıkmış ise de iktidara geldiğinde bu vaatleri unutmuş ve tek parti dönemindeki uygulamaları hayata geçirmeye

başlamıştır. 1951 yılında Halkevleri CHP ile olan bağlantısı nedeni ile kapatılmış ve malları hazineye devredilmiş, 1953 yılında CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun çıkarılarak CHP'nin yaptığı tasarrufların hazineye gelir kaydedilmesine karar verilmiştir (Findley, 2017:306-308). Bu yolla DP, toplumun CHP'leşmesine yol açtığını savunduğu tüm sosyo-ekonomik kanalları tıkamış ve iktidarının ilk yıllarında ilke olarak benimsediği önceki iktidardan hesap sormama politikasını da terk etmiştir.

DP'nin izlediği ekonomik politikalar zamanla dış ticaret açığı meydana getirmiş ve ödemeler dengesi bozulmuştur. Bu esnada baş gösteren Kıbrıs sorunu DP hükümetini dış politika açısından da zorlamış, Atatürk'ün evinin bombalanması haberleri ile başlayan 6-7 Eylül olayları ise hükümetin otoritesinin sertleşmesine sebep olmuştur. Basın ve toplantı yasası ile yeni sınırlamalar getirilmiş, devlet memurlarının geçici olarak görevden alınması ve erken emekliye sevk edilmesi kanunları Meclisten geçirilmiştir. Muhalefete yönelik tutumunu da sertleştiren hükümet, muhalefet partilerinin devlet radyosundan yararlanmalarını da kısıtlamıştır (Özçelik, 2010:181).

1950 seçimlerinde toplumun büyük bir kesimi tarafından desteklenen DP, uyguladığı politikalarla yavaş yavaş bu desteği kaybetmeye başlamıştır. Ekonomik ve siyasal liberalleşme politikaları ile iktidara gelen DP, artan ekonomik bunalımlar nedeni ile ekonomik liberalleşmeyi kurtarmak için siyasal liberalleşmeyi geniş ölçüde feda etmiştir (Zürcher, 2018:267). DP'nin baskıcı uygulamaları karşısında artık aydınlar da desteğini çekmiş, parti içinde de yavaş yavaş muhalif sesler yükselmeye başlamıştır. Özellikle 6-7 Eylül olayları sonrasında yaşanan basın hürriyeti ve yargıya yönelik sınırlandırıcı düzenlemeler büyük tepki çekmiştir (Ahmad, 2015:72). DP milletvekillerinden bazıları uygulanan politikalar nedeni ile partiden ayrılarak Hürriyet Partisini kurmuşlardır.

1956 yılına gelindiğinde ülke ekonomisi büyük bir darboğaza girmiş bu amaçla Milli Korunma Kanunu çıkarılmış, alınan ekonomik tedbirler artmaya başlayınca seçmen kitlesinde de destek azalmaya başlamıştır. Basın kanununda yapılan değişikliklerle basın tamamen iktidarın kontrolü altına geçmiş, siyasal toplantılar yasaklanmıştır. DP iktidara gelirken üzerinde sürekli durduğu nispi temsil seçim sistemini yürürlüğe koymamış tam tersi seçim kanununda değişikliğe giderek ortak liste yapılmasını yasaklamıştır (Zürcher, 2018:268). DP iktidarı, kuruluş aşamasında beyan ettiği liberal düşünce tarzından keskin

bir dönüş göstererek hâkim güvencesi ve mahkemelerin bağımsızlığını da zedelemiş, üniversite özerkliğini büyük oranda zayıflatmıştır (Çemrek ve Uluer, 2018:427). Muhalefete karşı oldukça sert tavırlar sergileyen DP iktidarı, özellikle kendilerini eleştiren gazetecilere ağır para ve hapis cezaları verilmesini öngörmüştür (Özçelik, 2010:178). 1956 yılında Mecliste kabul edilen Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Kanunu ile siyasi partilerin seçim dönemi dışında toplantı ve miting düzenlemeleri engellenmiş, bu toplantıların gerçekleştirilmesi mülki idare amirlerinin inisiyatifine bırakılmıştır (Demir, 2011:124). Bu uygulamalarla ifade özgürlüğü büyük ölçüde sınırlandırılmış, DP'ye karşı muhalefet giderek tehlikeli bir hal almıştır (Artvinli, 2007:75).

1957 yılında toplumsal muhalefet gittikçe artmış buna karşılık DP hükümeti sertlik yanlısı tutumunu devam ettirmiştir. DP hükümetine karşı muhalefet partileri bir araya gelmeye çalışmış ancak muhalefet partilerinin tam bir mutabakat sağlayamaması ve DP hükümetinin seçim kanununda yaptığı değişiklik ile bu birliktelik gerçekleşmemiştir (Demir, 2010:327). Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliğe göre, milletvekili sayısının belirlenmesinde uyulacak kurallar yeniden düzenlenmiş, siyasi partilere il veya ilçe teşkilatı kurdukları her seçim çevresinde seçime girme ve aday gösterme zorunluluğu getirilmiş, bu zorunluluğa uymayan siyasi partilerin seçime katılma hakkı kaldırılmış, bir siyasi partiye adaylık için başvuru yapmış bir kimsenin başka siyasi partiler tarafından ya da bağımsız olarak aday olması ve seçimden en az 6 ay önce veya meclisin seçimi yenileme kararı vermesi halinde seçim kararının alınmasından 2 ay önce üyesi oldukları siyasi partilerden ayrılanların başka bir siyasi partiden aday gösterilmesi yasaklanmıştır. Bu değişiklik sonrası muhalefet partileri ortak bir bildiri yayınlayarak, seçim sonucunda iktidara geldiklerinde 6 ay içinde meclisi kurucu bir meclise dönüştüreceklerini, yeni bir rejimin temellerini atacaklarını ve yeni bir genel seçim yapacaklarını belirtmişlerdir. Bildiriye göre; Anayasa iki meclisli sistem temelinde yeniden gözden geçirilecek, yasakların uygunluğunu denetleme yetkisi olan bir Anayasa Mahkemesi kurulacak, nispi temsil sistemi hayata geçirilecek ve sendikalı işçilere grev yapma hakkı tanınacaktır (Ahmad, 2015:128). Bu bildiri, CHP'nin 14. Kurultay'ında ortaya koyduğu İlk Hedefler Beyannamesi ile de örtüşmektedir.

1958 yılında iktidar ile muhalefet arasındaki gerginlik hat safhaya ulaşmış, CHP'nin önderliğinde Milli Muhalefet Cephesi kurulurken, DP bu duruma Vatan Cephesi'ni kurarak karşılık vermiştir. DP'nin iktidar serüvenini noktalamasına sebep

olarak gösterilen en önemli olaylardan birisi de 1960 yılında “CHP’nin yıkıcı, gayri meşru ve kanun dışı faaliyetlerinin” incelenmesine yönelik olarak oluşturulmuş olan Tahkikat Komisyonu’nun kurulmasıdır. Tahkikat Komisyonu’na hakimlere tanınan tüm yetkiler bırakılmış, her türlü evraka el koyma, komisyon çalışmalarını engellemeye çalışan gazetecileri cezalandırma, komisyon aleyhindeki siyasi partileri kapatma veya engelleme ve komisyon kararlarına itiraz edenlere 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezası verme yetkileri tanınmıştır (Eroğul, 2003:243). Tahkikat Komisyonu’nun göreve başlaması ülkede protesto gösterilerine neden olmuş, özellikle üniversite öğrencileri tarafından eylemler gerçekleştirilmiştir. Eylemlerin dozunun artması, ülke içinde yaşanan gerginlik ve ordu içindeki huzursuzluk seçimle iktidara gelmiş ve 10 yıl boyunca iktidarını sürdürmüş olan DP’nin askerî bir darbe ile iktidardan indirilmesi ve Türk siyasi hayatının belki de en kara lekesi olarak nitelendirilecek, bir Başbakan’ın asılması ile sonuçlanmıştır.

1950-1960 yılları arasındaki DP iktidarı ve temsilcisi olduğu çevre hareketi, liberal genler taşıyan ancak piyasanın görece serbestleşmesinin daha ötesine geçemeyen bir hareket olmuştur. Kurumsallaşmamış dolayısıyla anayasal bir çerçeve içinde güvence altına alınmamış bir özgürlük popülizmiyle özdeşleşmiş, DP’nin organik cemaatçi yapısı, dinsel-geleneksel atıfla ihya edilmiştir. Bu yüzden DP dönemi cumhuriyet öncesi modelin bazı noktalarda bir revizyonu ve daha çok da restorasyonu olarak görülmüştür (Kahraman, 2012:269-271). Cumhuriyetle birlikte doğmuş ve onun hegemonyası altında büyümüş bir kuşağın bu restorasyona katılması da dinsel-geleneksel olanın toplum üzerindeki etkisinin bir göstergesi olmuştur.

5.2.2. 27 Mayıs Darbesi ve 1961 Anayasası

27 Mayıs 1960 tarihinde ordu içindeki küçük ve orta rütbeli 38 subay ülke yönetimine el koymuş, darbenin demokrasiyi içinde bulunduğu buhrandan kurtarmak amacıyla gerçekleştirildiği açıklanmıştır. Seçimle işbaşına gelmiş olan bir iktidara karşı yapılan ilk askerî müdahale olan 27 Mayıs Darbesi, 1924 Anayasası ile kurulmuş olan Birinci Cumhuriyet dönemini sona erdirip, İkinci Cumhuriyet dönemini başlatmıştır (Dursun, 2005:187). Darbeyi gerçekleştiren cuntacılar çıkardıkları 1 Sayılı Kanun ile 1924 Anayasası’nın bazı hükümlerini yürürlükten kaldırmış ve bir geçiş dönemi anayasası oluşturmuşlardır (Erdoğan, 2007:150). Bu geçici anayasa ile Milli Birlik

Komitesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yetkilerine sahip olmuş, yürütme yetkisi ise MBK tarafından seçilen bakanlar aracılığı ile kullanılmıştır. Geçici anayasada ülke yönetiminin ne zaman ve ne şekilde tekrar sivillere devredileceğine dair bir takvim öngörülmüştür. Bu takvime göre genel seçimler yapıldıktan ve yapılacak olan yeni anayasa yürürlüğe girdikten sonra MBK'nın görevinin sona ermesi ve yönetimin tekrar sivillere bırakılması planlanmıştır.

Darbenin gerçekleştirilmesinden sonra ülke yönetimi Milli Birlik Komitesi'ne geçmiş, Cemal Gürsel'in Devlet Başkanı, Başbakan ve Milli Savunma Bakanı olduğu açıklanmıştır. Tekrar anayasal düzene geçmek için "İstanbul Komisyonu" adıyla anılan ve hukuk profesörlerinden oluşan bir kurul anayasa hazırlamak için görevlendirilmiştir. Bu kurul, askerî müdahalenin, DP hükümetinin anayasa aykırı davrandığı ve bu yüzden meşruiyetini yitirdiği gerekçesiyle yapıldığını belirten ve darbeye meşruiyet kazandırmaya çalışılan bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri MBK tarafından kabul edilince, ordunun Demokrat Parti'yi doğrudan karşısına aldığı ortaya çıkmıştır. 31 Ağustos'ta DP'nin çalışmaları durdurulmuş ve 29 Eylül'de de parti kapatılmıştır (Zürcher, 2018:280). İstanbul Komisyonu'nun hazırladığı anayasa taslağının kamuoyunda tereddüt yaratması üzerine MBK yeni anayasayı hazırlamak üzere MBK ve Temsilciler Meclisinden oluşan bir "Kurucu Meclis" kurulmasına karar vermiştir. Temsilciler Meclisi genel oya dayanan demokratik bir meclis olarak öngörülmemiş, üyelerinin bir bölümü iki aşamalı olarak illerden seçilen üyelere, bir bölümü siyasi parti temsilcilerinden, bir bölümü ise Devlet Başkanı ve MBK tarafından atanan üyelere oluşmuştur. Ayrıca Temsilciler Meclisi korporatif temsile dayanan bir özelliği içinde barındırmıştır. Meclis üyeleri arasında çeşitli meslek örgütlerinin (barolar, basın, ticaret ve sanayi odaları, sendikalar ve esnaf odaları) ve bazı kamu görevlilerinin (hakimler, akademisyenler, öğretmenler) temsilcilerine de yer verilmiştir. Temsilciler Meclisi'nin bu yapısı, 1982 Anayasası hazırlık süreci Meclisine kıyasla çok daha temsili ve siyasal yaşamda var olan siyasal eğilimlerden ve güçlerden önemli bir bölümünün etkisine açık olmasına rağmen, DP ve onun düşüncelerini devam ettirme niyetinde olan siyasi partilerin Kurucu Meclis çerçevesinde hiçbir faaliyet ve rollerinin bulunmaması genel oya dayalı eşitlikçi ve demokratik bir temsilin var olmadığını göstergesidir (Özbudun, 2020:68). Bu nedenle Anayasa'nın hazırlık sürecinde, demokratik anayasa hareketlerinin gerektirdiği katılım ve temsil anlayışı var olmamış, bu çerçevede devlet-toplum ilişkileri

demokratik esaslar dâhilinde gerçekleşmemiştir. 1961 Anayasası, temel hak ve hürriyetlere geniş bir yer vermesine rağmen demokratik olmayan bir şekilde meydana geldiği için bu süreç, Anayasayı yapan Kurucu Meclis ve halkoylaması oluşumlarını da etkilemiş ve demokratik meşruiyet açığı oluşturmuştur.

Demokrasi ve hukuk devleti esaslarını gerçekleştirip teminat altına alacak yeni bir anayasa hazırlamak üzere oluşturulan Kurucu Meclis, 6 Ocak 1961'de çalışmalarına başlamıştır. Siyasi partilerin faaliyetleri serbest bırakılmış ve yeni partilerin kurulma olanağı oluşmuştur. Kurucu Meclis tarafından hazırlanan yeni anayasa 9 Temmuz'da halkoylamasına sunulmuş ve kabul edilmiştir. 1961 Anayasası, hazırlanış süreci itibari ile katılım yöntemleri olan Kurucu Meclis ve halkoylaması kurumlarına bir arada yer veren ilk anayasa olma özelliği taşımıştır.

1961 Anayasası, 27 Mayıs darbesinden önce ülkede yaşanan rejim sorunlarına cevap verme amacı taşımıştır. Özellikle 1950-1960 döneminde karşılaşılan problemler bir anayasa sorunu olarak görülmüş ve çözüm yine anayasada aranmıştır. Bununla birlikte anayasa yapıcılarının temel siyasi düşünceleri 1961 Anayasası'na da büyük ölçüde tesir etmiştir. Anayasa ile bir taraftan çağdaş ölçülere uygun insan haklarına dayanan bir demokratik rejim kurmak amaçlanmış, diğer yandan egemenlik yetkisinin sahibi olan milletin oyları ile iktidara gelen hükümetlere derin bir güvensizlik yansıtılmıştır. Ayrıca Anayasa Batı demokrasilerinden farklı olarak toplum-devlet ilişkisi bakımından dayanışmacı-milliyetçi bir anlayışın etkisi altında kalmıştır. 1961 Anayasasının temel özelliklerinden birisi de anayasanın hareket noktasını devleti Kemalist toplum projesini gerçekleştirmekle görevli sayan ideolojik bir tarafgirliği oluşturmasıdır. Devletin önceliğine dayanması bakımından bu ideoloji hem hikmet-i hükümet felsefesiyle hem de geleneksel Osmanlı siyaset düşünce ve geleneği ile uyum içindedir (Erdoğan, 2007:152-154). Anayasa'nın ideolojik özelliği gerek başlangıç kısmında gerek devrim kanunlarının korunmasına ilişkin 153. maddesinde gerekse de sivil ve siyasi özgürlüklerinin kısıtlanması ve dinin devlet denetimi altında tutulmasını laikliğin gereğini saymasında kendini göstermektedir.

1961 Anayasası'nın genel özelliklerine dikkate alındığında, Cumhuriyet dönemi sonrası yürürlüğe konulan anayasalar içinde ilk kez bir anayasada başlangıç bölümüne yer verildiği görülmüş, bu bölümde "*anayasa ve hukuk dışı tutum davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960*

Devrimi'ni yapan Türk Milleti'" ifadesi ile bir taraftan askerî cuntanın iradesi ve fiili ile millet iradesi ve fiili özdeşleştirilmiş diğer taraftan askerî darbelere ve darbe anayasalarına meşruiyet kazandıracak örnek Türk siyasal hayatına sokulmuştur. 27 Mayıs Darbesi sonucu ortaya çıkan 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümünde yer bulan direnme hakkı, Locke'un belirttiği anlamdan tamamen farklı, demokrasiyi ve özgürlükleri hiçe sayarak bir darbeyi meşrulaştırmak için istismar edilmiştir (Arslan, 2005b:3). Yine Başlangıç bölümünde "*bütün fertlerini...bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan...Türk milliyetçiliğinden hız ve ilham*" alındığını belirten ifade ile kolektivist-solidarist bir anlayış gösterilmiş (Parla, 2002:28-32), millet duygu ve düşüncelele ile türdeş bir bütün olarak görülmüş, çoğulculuktan çok birlikçiliğe yakın milliyetçi-dayanışmacı bir siyasal toplum anlayışı ortaya çıkarılmıştır.

1961 Anayasası kuvvetler arasındaki dengeyi gözeterek siyasal alanın özellikle DP benzeri bir siyasal iktidarın bir taraftan bürokratik kurumlarla daraltılmasını, diğer taraftan siyasal faaliyet alanının sivil toplum örgütleri tarafından kısıtlanması ve denetlenmesi için gerekli düzenlemeleri gerçekleştirmiştir (Tuncel, 2015:185). Bu kapsamda anayasa siyasal özgürlükler konusunda demokratik bir görüntü sergilerken, temsili kurumların etkinliğini önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Nitekim, genel oyla belirlenmiş olan yasama organının sistem içindeki ağırlığı azaltılmış, buna karşılık doğrudan doğruya seçimle belirlenmemiş ve bir kısmı genel oyla belirlenmiş organlar tarafından dolaylı olarak seçilen, bir kısmı ise genel oyla hiç bağlantılı olmayan birtakım organlar Meclis ile birlikte ulusal egemenliği kullanır duruma getirilmiştir (Soysal, 1997:61). Yapımında, çoğunluk korkusunun ve çoğunluğun mutlak iktidarını sınırlandırma isteğinin temel rol oynadığı 1961 Anayasası başta anayasa yargısı ve yargı bağımsızlığı olmak üzere anayasalcılığı daha ön plana çıkarmasına rağmen, bazı bakımlardan demokrasi ilkesini zedeleyecek noktalara götürmüştür. Anayasa'da olumlu liberal özellikler bulunmakla birlikte silahlı kuvvetlerin devlet içindeki rolünü artırması, Milli Güvenlik Kurulu ve tabi senatörlük kurumu gibi anayasal organlar oluşturması, askerî yargının görev alanının genişlemesi gibi yollarla güçlendirilmesi askerî kurumların; MBK'nın yargı organında yaptığı geniş çaplı tasfiyelerle de yargı organının seçilmiş iktidarlar üzerinde bir vesayet kurumu gibi çalışmasına zemin hazırlamıştır.

1961 Anayasası, kanunların anayasaya aykırı olmayacağını ve başta kamu yetkisini kullananlar olmak üzere herkesin anayasa hükümlerine uymak zorunda olduğunu

belirtmiş, kanunların anayasaya uygunluğunu sağlamak üzere Anayasa Mahkemesi eliyle gerçekleştirilecek bir denetim usulü öngörmek suretiyle 1924 Anayasası'ndan farklı olarak anayasanın üstünlüğünü kurumsal bir güvenceye kavuşturmuştur. Böylece anayasaya uygunluk denetimi yapmakla görevli bir Anayasa Mahkemesi Türk anayasa sistemine ilk kez 1961 Anayasası ile getirilmiştir.

Vatandaşlara tanınan temel hak ve hürriyetler konusunda oldukça geniş bir yelpaze sunan 1961 Anayasası, Anayasa'nın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin "*insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti*" olduğu açıkça belirtilmiş, anayasal düzeyde ifadesini bulan insan hakları anlayışının bugün de etkisini sürdüren hâkim anlayışa uygun olduğu ve özellikle sosyal haklar bakımından bu anlayışı yansıttığı görülmüştür. Temel hakların niteliği ve korunması başlığını taşıyan 10. maddesi ile "*herkesin, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip*" olduğunu belirtmiş ve devlete "*insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama*" görevi yüklemiştir. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin olarak "*Temel hak ve hürriyetlerin Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlandırılabilceğini*", sınırlandırmanın "*devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle*" gerçekleşebileceğini ve özlerine dokunulamayacağını hüküm altına almıştır. Anayasa'nın 12. maddesi ile "*herkesin dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olduğu ve Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamayacağı*" belirtilmiş ve kanun önünde eşitlik ilkesi anayasada yer almıştır.

Anayasa, demokrasi ve özgürlük konusunda birey, toplum ve devlet ilişkilerinde bireyi öncelemiş ve bireyin temel hak ve özgürlüklerini devlete ve topluma karşı anayasal korumalarla güvence altına almıştır. Ayrıca anayasa ile hukuk devleti ilkesine ve yargı denetimine özel önem verilerek bu güvenceler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

1961 Anayasa'sının 54. maddesi Vatandaşlık başlığı altında "*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür. Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir. Vatandaşlık kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda*

belirtilen hallerde kaybedilir...” şeklinde düzenlenerek 1924 Anayasası’nın öngördüğü vatandaşlık yine Türk ifadesi kullanılarak açıklanmıştır. Ancak 1924 Anayasası’ndan farklı olarak temel hak ve özgürlükleri, sadece Türklerin hakları olarak görmemiş, bu haklardan ilke olarak herkesin yararlanacağı kuralını da getirmiştir. Ayrıca vatandaşlığın kazanılması ve kaybedilmesinin kanunda belirtilen hallerde gerçekleşebileceği hüküm altına alınmıştır.

1961 Anayasası’nda, devlete karşı edilgen konumda bulunan birey, toplumsal ve siyasal olarak etken bir vatandaş tipine bürünmesine rağmen bu etkenlik devlet eksenli tasarlanmış, oy verme, askerlik ve vergi verme ile sınırlandırılmıştır (Durgun, 2010:87). Anayasada yer alan temel hak ve hürriyetler, anayasanın bir tepki anayasası olması nedeni ile kısa ve temel ilkeler halinde değil oldukça uzun ve geniş bir biçimde ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Ayrıca Anayasa’da İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine uygun olarak kişi hak ve özgürlüklerine dokunulamayacağı, devredilemeyeceği ve vazgeçilmesinin mümkün olamayacağı vurgulanmıştır. 1924 Anayasası’nda yer verilmemiş olan sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler bölümü Anayasa’da yer almış ve sosyal devlet ilkesi kabul edilmiştir. Anayasa, sosyal devlet anlayışının sağlanabilmesi için ekonomik ve sosyal yaşamın, adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış düzenine ulaşılması amacına göre düzenlenmesini, ekonomik ve kültürel kalkınmanın, demokratik yollarla gerçekleştirilmesini, kalkınmanın bir plan içinde yürütülmesini ve kişilerin sosyal güvenliğe kavuşturulmasını öngörmüştür. Bu hali ile 1961 Anayasası 1924 Anayasası’na göre çok daha özgürlükçü, insan hak ve özgürlüklerini ön plana alan bir bakış açısı sunmuştur. Kişi hak ve hürriyetlerinin dokunulmazlığı ve özel hayatın gizliliği anayasal güvenceye alınmasının yanı sıra düşünce, inanç ve ifade özgürlüğü gibi hususlar da anayasa ile teminat altına alınmıştır.

1961 Anayasası ile vatandaşlara tanınan hak ve hürriyetlerle özgürlük ortamı büyük bir oranda genişlemesine ve önceki rejime göre daha liberal bir ortam sağlanmasına rağmen, Meclis’in milli egemenliği kullanma konusundaki tekeline son verilip oluşturduğu vesayetçi kurumlar aracılığı ile bu yetkiye ortak edilmesi ve yürütmenin mümkün olduğu kadar sınırlandırılması yeni sistemin kurumsallaşamamasına sebep olurken, bu kurumsallaşmanın gerçekleşmemesinde 1961 Anayasası’nın yapılış şekli önemli bir yer tutmuştur. Önceki döneme bir tepki niteliği taşıyan Anayasanın oluşturulma aşamasında toplumun büyük bir bölümünün temsil edilmemesi anayasanın

tartışmalı bir hale gelmesine sebep olmuştur. 1961 Anayasası, uygulandığı yıllar boyunca yapım sürecinde temsil edilmeyen kesimler tarafından sürekli olarak Türkiye'ye bol olmakla itham edilmiş ve siyasi krizleri derinleştiren ağır eleştiriler yöneltilmiştir (Dursun, 2005:189). Toplumsal bir sözleşme niteliği taşımaksızın, toplumun genel kabullerine ve beklentilerine dayanmadan oluşturulan bir anayasanın o toplum üyeleri tarafından benimsenmesi ve oluşturduğu yapının kurumsallaşması da beklenemez.

Anayasa ile bireylere tanınan hak ve özgürlük ortamında, Türkiye'de değişik toplumsal kesimler farklı ideoloji ve görüşlerini açıklama ve yayma şansına sahip olmuşlar ve seslerini duyurmaya başlamışlardır. Anayasa'nın kabulünden sonra ortaya çıkan sorunlarla ilgili olarak, 1961 Anayasası'nın gereğinden fazla özgürlük ortamı yarattığı ve ülkenin bu durumu kaldıramayacağı savunulmuştur (İnce, 2012:117). Özellikle 1969 seçimlerinden sonra iktidara gelen siyasi partiler 1961 Anayasası'nı eleştirmiş ve Anayasa'nın ülke gereksinimlerine cevap vermediği görüşünü işlemişlerdir. 27 Mayıs'tan önce her türlü sorunun çaresi olarak görülen Anayasa değişikliği, 1969 seçimlerinden sonra da dile getirilmiş ve ortaya çıkan sorunların kaynağı yine Anayasa'da aranmıştır. 1969 yılından başlayarak 1974 yılına kadar ve en önemlileri 12 Mart dönemi olmak üzere Anayasada 7 kez değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikler anayasa ile tanınan temel hak ve özgürlüklere genel ve özel nitelikte önemli sınırlamalar getirmiştir. Genel kısıtlama ilkesi ile tüm hak ve özgürlüklere uygulanabilecek sınırlamalar sağlanmış, buna göre temel hak ve özgürlükler Devletin ülkesi ve milleti ile bütünlüğünün, Cumhuriyetin, milli güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile sınırlanabilir hale getirilmiştir. Temel hak ve özgürlüklere getirilen ikinci sınırlamalar ise anayasanın çeşitli maddelerinde düzenlenmiş olan özel nitelikteki sınırlamalardır. Bu özel sınırlamalar genel olarak; hâkim kararı olmaksızın gazetelerin toplatılması, tutuklanan veya yakalanan kişinin mahkemeye gönderilme süresinin uzatılması, dernek ve sendika kurma haklarına getirilen sınırlamalar, memurların sendika üyelik hakkının ortadan kaldırılması, hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi tanınması, Üniversite ve Radyo ve Televizyon Kurumu'nun özerkliğinin kaldırılması şeklinde belirtilebilir.

Anayasa değişiklikleri ile yargı denetimine de sınırlamalar getirilmiş, bu kapsamda üyelerinin atanmasında Bakanlar Kurulu'nun aday gösterdiği Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuş, tabii yargı yolu yerine kanuni yargı yolu getirilmiş, Anayasa

Mahkemesi'ne doğrudan iptal davası açma hakkı TBMM'nde grup kuramayan siyasi partilerden alınmış, ayrıca askerî yargının görev alanı genişletilerek Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kurulmuş, Adalet Bakanı'nın Yüksek Hâkimler Kuruluna oy sahibi olarak katılması sağlanmıştır.

5.2.3. 12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası

1970'lerin ortasından itibaren Türkiye'de yaşanan öğrenci ve işçi sınıfı eylemleri, sol hareketlerde gözlenen yükseliş ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan ideolojik çatışmaların yanı sıra ülke ekonomisinin kötüye gitmesi ve temsil krizine dayalı istikrarsız koalisyonlar toplumsal gerginliğin artarak şiddet eylemlerinin baş göstermesine sebep olmuştur. Ayrıca Türk toplumunda yaşanan hızlı değişim sürecinin sosyo-ekonomik yapıda meydana getirdiği değişikliklerle köyden şehre göçün açtığı talep patlamasının karşılanamaması sistem üzerinde baskı yaratmış ve çözümsüzlüğe sürüklenmiştir. Milli güvenlik sorunlarının yanında, uluslararası sistemde gözlemlenen değişikliklerin sebep olduğu küresel ve bölgesel düzeydeki güvenlik sorunları ile istikrarsızlıklar da siyaset üzerinde krizi derinleştirme hususunda önemli etkilere yol açmıştır. Dünya sistemine yön veren güçlerin Türkiye'nin de içinde bulunduğu Ortadoğu bölgesinde karşı karşıya kaldıkları gelişmeler, Türkiye'nin bölgesel güvenlik stratejilerini gözden geçirmesi zorunluluğunu gündeme getirmiş, güvenlik stratejilerinin yeniden değerlendirilmesi süreci Türk siyasetindeki dengeleri de etkilemiştir. Dünyada yaşanan gelişmelerin de etkisi ile sosyal, ekonomik ve güvenlik sorunlarını çözemeyen Türk siyasi sistemi, terör ve anarşinin içinden çıkamayarak yeniden otoriter bir rejime geri dönme yolunda yeni bir ters dalga ile karşı karşıya kalmıştır.

Derinleşen ekonomik ve siyasi kriz ve artan şiddet ve terör olayları nedeniyle TSK, dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e siyasi muhataplarına iletmek üzere bir uyarı mektubu vermiştir. Ülkede artan terör ve asayiş sorunlarının rejimi tehdit eder hale geldiği, mevcut anayasanın sağladığı özgürlüklerin kötüye kullanılmasına rağmen siyasi partiler arasındaki ideolojik bölünmeden kaynaklı uzlaşmazlık nedeni ile gerekli anayasal değişikliklerin yapılmasının engellendiği belirtilmiştir (Akgün, 2018:530). Verilen uyarı mektubunun son bölümünde ise Türk Silahlı Kuvvetleri'nin İç Hizmet Kanunu ile kendisine verilen görev ve sorumluluğunun idraki içinde olduğu bildirilmiştir.

Tarihler 12 Eylül'ü gösterdiğinde uzun zamandır ülke yönetimine el koymayı düşünen TSK, emir komuta zinciri içerisinde ve emirle darbeyi gerçekleştirmiştir. Açıklanan 1 numaralı Bildiri'de, *“iç ve dış düşmanların tahriki ile devletin varlığına, rejimine ve bağımsızlığına yönelik fikri ve fiziki saldırıların olduğu, devlet organlarının işlemez bir hale geldiği, anayasal kuruluşların ve siyasi partilerin kısır çekişmeleri ve uzlaşmaz tutumları ile devleti kurtaracak birlik ve beraberliği sağlayamadığı ve lüzumlu tedbirleri alamadığı, böylece terör faaliyetlerinin arttığı ve vatandaşların can ve mal güvenliğinin tehlikeye düştüğü”* belirtilmiş,

“... işte bu ortam içinde Türk Silahlı Kuvvetleri, İç Hizmet Kanunu'nun verdiği Türkiye Cumhuriyeti'ni kollama ve koruma görevini yüce Türk Milleti adına emir ve komuta zinciri içinde ve emirle yerine getirme kararını almış ve ülke yönetimine bütünüyle el koymuştur.” (TBMM, 2020).

Milli Güvenlik Konseyi 1 numaralı bildirisi ile Meclis'i dağıtmış, Bakanlar Kurulu üyelerinin görevlerine son vermiş ve parlamento üyelerinin dokunulmazlıklarını kaldırmıştır. Daha sonra yayınlanan bildirimler ile tüm siyasal partilerin faaliyetlerinin yanı sıra, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu ile Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu ve bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durdurulmuş, siyasal parti liderleri tutuklanmış, tüm yurttan olağanüstü hâl ilan edilerek sokağa çıkma yasağı başlatılmış ve yurtdışına çıkışlar yasaklanmıştır. Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay dışındaki tüm derneklerin çalışmaları durdurulmuştur. Emniyet Genel Müdürlüğü tüm örgütüyle birlikte Jandarma Genel Komutanlığı'na bağlanmış ve tüm illere sıkıyönetim komutanları atanmıştır. Sıkıyönetim Komutanlıklarına devlet otoritesini tesis etmek için her türlü tedbiri alma yetkisi verilmiştir. Belediye başkanları ve 1700'ün üzerinde belediye meclis üyesi görevlerinden uzaklaştırılmıştır (Aydın ve Taşkın, 2017:331). Basın yayın organlarının çalışmaları durdurulmuş, gazeteler kapatılmış ve genel yayın müdürleri gözaltına alınmıştır. 16 Ekim'de tüm siyasal partiler kapatılmış ve mal varlıklarına el konulmuştur. 1981'de siyasal konuların tartışılması dahi yasaklanmıştır. Sıkıyönetim ilan edilmesi ile birlikte gözaltılar başlamış, gözaltı süreleri 90 güne kadar çıkartılmış, sorgulamalar ve gözaltı süresi boyunca şiddet ve işkenceler uygulanmıştır. Böylelikle 12 Eylül darbesi 1961 Anayasası ile kurulan ve 12 Mart rejimi ile restore edilen İkinci Cumhuriyet düzenine son vererek demokratik kurum ve işlevlerin

ortadan kalktığı yeni bir otoriter rejim dönemi başlatmıştır. 6 Kasım 1983 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimlerle kurulan TBMM'nin iktidarı devralmasına kadar devam eden 12 Eylül olağanüstü rejimi, İkinci Cumhuriyet anayasasını ve siyasi sistemini ortadan kaldırırken bu dönemin ürünü olan 1982 Anayasası ile kurulan Üçüncü Cumhuriyet düzenini örgütlemiştir.

MGK, “*Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin ve milletin bütünlüğü ve bölünmezliği ve toplumun huzuru korunarak, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerinden eşitlik ilkesine göre yararlanmasını ve hukukun üstünlüğünü sağlayacak demokratik, laik hukuk devletinin kurulması için gereken hukukî düzenlemelerle Anayasayı, siyasi partiler ve seçim kanunlarını yapmak*” amacı ile MGK ve Danışma Meclisinden oluşan Kurucu Meclis kurulmasını öngörmüştür. Yasama yetkisi Kurucu Meclis'e bırakılmış, Kurucu Meclis içinde MGK'nın yetkisi Danışma Meclisi'ne göre daha geniş tutulmuştur. 160 üyeden oluşan Danışma Meclisinin, 120 üyesi her il valisinin belirlediği adaylar arasından, 40 üyesi ise doğrudan doğruya MGK tarafından seçilmiştir. Danışma Meclisinin oluşturulma aşamasında, 1961 Anayasasını hazırlamak için kurulan Temsilciler Meclisi'nin oluşturulma sürecinden daha da antidemokratik bir yöntem izlenmiştir.

Danışma Meclisi faaliyetlerine başladıktan sonra yeni anayasayı hazırlamak üzere kendi üyeleri arasından bir Anayasa Komisyonu teşkil etmiştir. Komisyon tarafından hazırlanan anayasa tasarısı genel olarak devlet otoritesini ve siyasi istikrarı esas alan ve devlet sistemi içinde yürütmeyi güçlendiren bir yapıda olmasına rağmen son karar verme yetkisini elinde bulunduran MGK bu tasarımı bile kendi amaçları açısından yetersiz bulmuş ve tasarı üzerinde gerçekleştirdikleri değişiklikler ile anayasal demokrasinin evrensel standartlarından bir hayli uzak, birey-devlet ve toplum ilişkilerinde devletçi ve kolektivist bir bakış açısı ile özgürlük karşıtı ve siyasi istikrarı otoriter yürütmenin ve özellikle de cumhurbaşkanlığının tesisinde gören bir metin ortaya çıkarmıştır. 7 Kasım 1982 tarihinde tartışılması yasak olan, demokratik ve özgür bir kampanya dönemi ile gerçekleştirilmemiş anayasa metni halkoylaması sonucunda %91,4 evet oyu alarak kabul edilmiştir.

1982 Anayasası, anayasa yapıcılarının otorite, düzen ve istikrar etrafında şekillenen temel fikirlerini yansıtmakla birlikte, Cumhuriyet dönemi boyunca demokrasi ve hukuk devletine olduğu kadar insan haklarına da çok uzak bir siyasi felsefeye dayanmış ve buna

uygun düzenlemeler getirmiştir. Kabul edildiği hali ile Anayasa, Türk anayasacılık ve demokrasi tarihinde bir geriye dönüş girişimi olarak görülmüştür (Zürcher, 2018:321). Tümüyle askerî iradenin bir ürünü olan 1982 Anayasası, demokrasi ilkesini zayıflatıp anayasal denge ve denetim mekanizmalarını güçlendirmekte 1961 Anayasasından çok daha ileri gitmiştir. Bu anayasanın yarattığı siyasi rejim, demokrasi ve anayasalcılığın denge içinde olduğu bir anayasal demokrasiden çok, seçilmiş organların hareket alanının askerî – bürokratik kurumların vesayetçi denetimiyle sınırlandırıldığı bir yarı demokrasi görünümüne bürünmüştür (Özbudun, 2017:107).

1982 Anayasası devletçi, toplumcu ve ideolojik bir bakış açısı içinde bireysellik, özgürlük ve insan hakları karşıtı bir felsefe taşımaktadır. Anayasa ile devlet katı merkezî bir şekilde örgütlenmiş, millet türdeş bir toplum olarak tasarlanmış, toplumsal çoğulculuk reddedilmiş ve cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışı belirlemiştir. Devlet merkezli bir toplum ve siyaset anlayışı ile hazırlanan anayasanın yapılış amacı zaten devlet iktidarını insan hakları ile sınırlandırmak değil, “Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğü”nü tesis etmek olmuştur. Anayasanın Başlangıç bölümünde “Türkiye Cumhuriyeti” en yukarıda devletin yer aldığı hiyerarşik bir siyasi birlik olarak tasavvur edilmiştir. Bu kapsamda devlet kutsal bir varlık olarak bölünmez bütünlüğü Cumhuriyet’in temel siyasi değeri olarak görülmüştür.

Anayasanın çeşitli maddelerinde yer alan “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” ifadesi ile millet, devletin varlık nedenini oluşturan bir sosyal kültürel formasyon olarak değil, devlete atıfla ve onun sahibi olduğu bir nesne olarak tanımlanmıştır (Erdoğan, 2007:166). Kaldı ki Anayasanın Başlangıç kısmında millet, milliyetçi – korporatist bir anlayış içinde, duygu ve düşünceleri ile türdeş bir bütün olarak, çoğulculuk karşıtı ve homojenleştirici birlik anlayışına uygun düşen milliyetçi – dayanışmacı bir siyasi toplum olarak yer almıştır. Yine “Türk milli menfaatleri” bütün vatandaşları bağlayan, değişmez içerikli, sabit bir kategori olarak ortaya konmuştur. Resmi olarak tanımlanan ulusal çıkar, sivil hak kullanımının önüne konmuş, demokratik siyaset alanı keyfi olarak daraltılarak otoriter bir tercihi yansıtmıştır.

Anayasa ile Kemalist modernleşme projesi yeniden gözden geçirilmiştir. Bu modernleşme projesi içinde vatandaşlık, Cumhuriyet’in ilk yıllarında algılandığı şekli ile bireylerin toplumsal farklılıklarının dışlanarak türdeş bir toplum oluşturmaları temelinde bir kimlik olarak algılanmış, Kemalist vatandaşlık söylemi, tarihsel ve moral değerlere

dayalı Türk kimliğine “seküler İslam” unsuru da eklenip Türk – İslam sentezi çerçevesinde yeniden yorumlanmıştır (Keyman ve İçduygu, 1998:187). Yeni söylem, Atatürkçülük, milliyetçilik ve geleneksel İslam’ın birleşiminden oluşmuştur. Bu perspektifte resmî ideolojinin çekirdeğini, Atatürk ilke ve inkılapları ile Atatürk milliyetçiliği oluşturmuş, Türklüğün tarihi ve manevi değerleri ile kutsal din duyguları da Atatürkçülükle bağdaştığı ölçüde resmî ideolojinin bir parçası olmuştur. İslam, Anayasa tarafından tanımlandığı sınırlar içinde kalmak kaydıyla kutsal sayılmış, ulusal bütünleşmenin bir aracı olarak görülmüş ve laiklikle kayıtlanmıştır.

1982 Anayasası temel hak ve hürriyetler konusunda da Devleti ve Türk milli menfaatlerini her şeyin üstünde tutarak 1961 Anayasası’nda var olan sınırlandırılmaz temel hak ve hürriyetler ölçütünü kaldırmış, sınırlandırılmayacak hiçbir hak ve özgürlük bırakmamıştır. Anayasa metninin kabul edildiği ilk hali ile 13. maddesinde yer verilen temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması, milli güvenlik, kamu düzeni, genel asayiş ve kamu yararı gibi bir takım muğlak ölçütlere bağlanmış ve bu ölçütler tüm temel hak ve hürriyetler için geçerli genel sınırlama sebepleri olarak sayılmıştır.

1982 Anayasası vatandaşlara siyasal haklar konusunda da oldukça sınırlı bir alanda rol biçmiş, apolitizasyon süreci sonunda siyasal katılım sadece belli dönemlerde oy verme eylemine indirgenmiştir (Öncü, 1991:42). Siyaset alanında oluşan boşluk, etnik ve dinsel temelli cemaatsel örgütlenmelerle doldurulmaya çalışılmış, böylece toplumun önemli bir kesimi ideolojik ve sınıfsal kimliklerini bir kenara bırakarak kendilerine bırakılan sınırlı alanda etnik veya dinsel kimlik kodlarıyla yer almaya başlamıştır. Siyasete aktif katılım olasılığının ortadan kaldırılması ile siyaset devlet merkezinde yoğunlaşmış, insanlar merkezde biriken ranttan pay almak amacı ile siyasete girmiş (Kahraman, 2000:331) ve böylelikle çıkar ilişkilerine dayalı toplumsal yozlaşmanın önü açılmıştır.

Temel hak ve özgürlükler açısından genel bir değerlendirme yapıldığında 1982 Anayasası’nın temel hak ve özgürlükler düzenini zayıflatan otoriter devlet anlayışının tipik bir örneği olduğu görülmektedir. Anayasanın 12. maddesinde yer verilen dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetler ödev ve sorumluluklarla sınırlandırılmıştır. Kuşkusuz hak ve ödev iç içe bulunan kavramlardır ancak burada ödev, hakkı sınırlandırma yöntemi olarak kullanılmış (Kuzu, 1990:217); gerektiğinde haktan vazgeçme pahasına tercih edilmesi gereken bir noktada yer almış ayrıca birey, toplum, aile ve diğer kişilere karşı bir ödev vurgusuyla donatılmıştır.

Özgürlük-güvenlik dilemması içinde birey ve toplum siyasî bir tehdit unsuru olarak görülmüş ve siyaset dar bir alana hapsedilerek devleti koruma içgüdüğü üstün gelmiştir. Güçlü yürütme, sınırlandırılmış özgürlük anlayışı ile Anayasa'da yer verilen Geçici 15. madde 12 Eylül rejimine süreklilik kazandırmış; TBMM'ye karşı siyasal sorumluluğu bulunmayan Genelkurmay, genel idare içinde bürokratik bir makam olmaktan çok, doğrudan Başbakanlığa bağlı Milli Güvenlik Kurulu yoluyla ağırlığını hissterien bir vesayet organı olmuştur. Bu tercih ile yürütme temel hak ve özgürlükleri durdurmaya varan yetkilerle donatılmış, birey yerine “kutsal devlet” esas alınmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI

Siyasal bir varlık olarak tanımlanan insan aynı zamanda sosyal bir canlı olması nedeni ile diğer insanlarla ilişkiler kurmaya muhtaçtır. İnsanoğlu tarihin en eski çağlarından günümüze kadar hep topluluk halinde yaşamıştır. Doğanın tehlikelerine birlikte karşı koymak, bazı gereksinimlerini dayanışma içerisinde karşılamak, kendi varlığını korumak ve geliştirmek gibi çeşitli nedenler insanı topluluk içerisinde yaşamaya mahkûm etmiştir.

İnsanlar, yaşadıkları toplum içinde birbirleriyle az ya da çok geçici ya da sürekli çeşitli biçimlerde ilişkiler kurarlar. Bu ilişkiler çerçevesinde istekleri ve çıkarları kimi zaman birbirleriyle çatışabilmektedir. Bu nedenle toplum yaşamı aynı zamanda zorunlu olarak belirli bir düzeni ve bu düzene uygun davranış kurallarını gerektirir. Bireylerin toplum içinde çatışan çıkarlarını uzlaştırmak, sosyal ilişkileri ve davranışları düzenlemek ve toplum yaşamını devam ettirmek için belirlenmiş olan kurallara toplumsal düzen kuralları denilmektedir. Toplumsal düzen kuralları, otoriter toplumlarda belirli kişi ya da gruplarca toplumun yaşadığı zaman dilimi içerisinde var olan din, ahlak, gelenek ve görenek ya da demokratik toplumlarda halk egemenliği vasıtası ile oluşturulmuş olan hukuk tarafından belirlenmekle birlikte bu kuralların hepsinin temel amacı düzeninin sağlanması ve sürdürülmesidir.

Modern toplumlarda insan, amacı toplumsal düzenin, adaletin ve toplumun iyiliğinin sağlanması olan, belirli bir toprak parçası üzerinde yerleşmiş insan topluluğuna dayanan ve bu toprak parçası üzerinde meşru zor kullanma yetkisine sahip devlet adı verilen siyasal bir örgütle donanmış sosyal organizasyonun (Dursun, 2016:147) bir parçasıdır. Bu organizasyonun parçası olması nedeniyle bireyin ait olduğu siyasal topluluğu ifade eden, devlet ile birey arasında hak ve yükümlülükler temelinde oluşan siyasî ve hukukî bağ olarak tanımlanan vatandaşlığın, o devleti oluşturan insan unsuru tarafından anlamlandırılması, yorumlanması, kişisel ve sosyal değerlerle uyumlu bir hale getirilmesi, devlet ile birey arasında sağlıklı ilişkilerin gelişmesine katkı sağladığı gibi toplumun hukukî, siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan ilerlemesine de yardımcı olur.

Bu bölümde vatandaşlık okuryazarlığı, kavramı oluşturan unsurlar ışığında açıklanmış, vatandaşlık okuryazarlığı için gerekli olan vatandaşlık eğitimi ve vatandaşlık eğitimi ile elde edilebilecek nitelikler ele alınmıştır.

6. OKURYAZARLIK KAVRAMI

Okuma ve yazma kelimelerinin birleştirilmesi ile oluşturulan okuryazarlık kavramı, Türk Dil Kurumu tarafından okuryazar olma durumu olarak belirtilmiştir. En genel anlamı ile okuma ve yazma becerisini ifade eden kavram ilk kez UNESCO tarafından 1951 yılında “bireyin günlük yaşamı ile ilgili olan kısa ve basit cümleleri okuyup anlaması ve bunları yazıya dökebilmesi” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlamanın oldukça dar bir çerçevede ele alınması nedeni ile 1962 yılında “bireyin kendisi ve içinde bulunduğu toplumun ilerlemesine katkı sağlayacak şekilde okuma, yazma ve hesap yapabilme ile sorumluluklarını yerine getirebilmesi için gerekli olan bilgi ve becerilerle donanmış olması hali” olarak yeniden düzenlenmiştir. 1987 yılında okuryazarlık kavramının gelişimi ve bu kavrama ilişkin yapılan araştırmaları göz önünde bulundurarak kavram temel okuryazarlık, işlevsel okuryazarlık ve çok işlevli okuryazarlık olarak üç farklı düzeyde açıklanmıştır. Temel okuryazarlık, kelimeleri seslendirme ve cümleleri anlama gibi temel becerilere sahip olma durumu iken, işlevsel okuryazarlık okuma, yazma ve hesaplama ile ilgili konularda sahip olunan bilgi ve becerileri kullanabilme yeterliliğini, çok işlevli okuryazarlık ise sorunları anlama ve öz değerlere sahip olarak bu sorunları çözme, kendini gerçekleştirme ve bir dünya görüşüne sahip olma özelliklerini taşımaktadır (Güneş, 1997:27).

Eğitim bilimciler tarafından uzun bir süre harfleri ve sözcükleri bir araya getirmekten ibaret bir etkinlik alanı olarak kavramsallaştırılan okuryazarlık, mekanik bir faaliyet olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme okuryazarlığın doğrudan bir öğretim sorunu olarak görülmesine sebep olmuş ve sunduğu dar bir çerçeve içerisinde hem insanın hem de çağın ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalmıştır (Dağ ve Koçer, 2019:2152). Okuryazarlık kavramının kesin, geniş çapta kabul gören bir tanımı bulunmamasıyla birlikte okuma-yazma faaliyetinden farklı bir kavramdır. Okuma-yazma, bir zemin üzerindeki alfabe sistemine dayalı kodları çözme ve sisteme yönelik kod oluşturma becerilerinden oluşurken, okuryazarlık kod çözme ve anlam eşleştirmenin yanında daha üst düzey bir zihinsel süreç olan anlam kurmayı gerektirir (Potter, 2016:71).

Okuma-yazma sahip olunan bir unvanı ve olup/olmama durumunu, okuryazarlık ise okuryazar olup olmamaktan ziyade bir dereceyi göstermektedir. Bir başka nokta ise okuma-yazma için metin, belirli bir zemin üzerinde yer alan harf sistemine dayalı simgelerden oluşan bir kompozisyon iken okuryazarlık için metin, insanın gerçek dünyada tasarladığı her şeydir. Bu betimlemede yer alan “her şey” insanın düşünebildiği tüm bilgi, beceri, sosyal norm ve örüntüleri kapsamaktadır (Kurudayıoğlu ve Tüzel, 2010:285).

Bireyin içinde yaşadığı toplumun kullandığı alfabe sembollerini tanıyarak seslendirme, anlamlandırma ve kullanma ile başlayan nesnelere, olgular ve olayları kavrama durumu olarak ortaya çıkan okuryazarlık, bu simgelerin etkili bir biçimde kullanılabilme yeteneğini ifade etmektedir (Kellner, 2001b:69). Bu yetenek sayesinde toplumda yer alan bilgiler, beceriler ve sosyal normlar insanlar arasında paylaşılarak sonraki nesillere aktarılmaktadır. Okuryazarlık, yaşamı etkileyen tüm davranışları, pozitif tutumları ve öğrenilebilir becerileri içermekte içinde barındırdığı anlamlar ile sosyal normlar yaratmanın bir aracı ve bu normları sorgulamanın bir yolu olarak hem genel hem de yerel bilginin genelleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle okuryazarlığın amacının toplumsal dönüşümü sağlamak olduğu söylenebilir.

Günümüzde okuryazarlığın içeriği, temel düzeyde okuma yazma anlayışını aşmış, insan yaşamında ihtiyaç duyulan tüm alanlarla ilgili bilgi ve becerilere sahip olma ve bu becerileri kullanma noktasında çok işlevli okuryazarlık formuna dönüşmüştür. Bugün gelinen noktada okuryazarlık, insanın içselleştirerek deneyimlerine aktardığı devingen bir sistem haline gelmiştir (Sanders, 2010:11). Okuryazarlık, temelde okuma-yazma yeteneğine işaret etse de birçok sıfatın nitelenmesi ile çoğul bir kavram olarak kullanım alanı genişlemiştir (Michaels ve O’Connor, 1990:17), okuma ve yazmaya ek olarak düşünme, konuşma, etkileşimde bulunma ve değerlendirme yollarının bütünleşmiş halini oluşturmuştur.

Bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemelerle değişen hukukî, iktisadî ve sosyal yapı toplumun gereksinimlerine göre genişleyerek okuryazarlığın alfabetik bir anlayıştan çok daha çağdaş bir görünüme bürünmesine ve yeni okuryazarlık türlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bireylerin sağlıklı bir yaşam sürdürmek amacı ile sağlıkla ilgili bilgilere ulaşabilmesi, anlayabilmesi ve bu bilgilerin kullanılabilmesi için gerekli bilişsel ve sosyal becerilere sahip olması anlamında sağlık okuryazarlığı, içinde yaşadığımız çağın temel

gereksinimi haline gelen bilgisayar kullanımı becerisini ifade eden bilgisayar okuryazarlığı, bireyin kendi bütçesini yönetme ve etkin bir şekilde finansal kararlar alabilmesini sağlamaya yönelik finansal okuryazarlık, farklı medya organları tarafından sunulan bilgi, haber ve enformasyonların değerlendirilerek doğru anlaşılıp iletilebilmesini içeren medya okuryazarlığı, çevre sorunları karşısında temel bir bilinç, farkındalık ve anlayışı ifade eden çevre okuryazarlığı gibi bir çok okuryazarlık türleri ortaya çıkmıştır.

7. VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI

Vatandaşlık çok yönlü bir kavram olarak, bireyin hem hukukî bağlamda devletle kurduğu yasal ilişkiyi hem de kişinin toplumla kurduğu politik, sosyolojik ve ekonomik ilişkiler içerisindeki statüsünü ve varlığını göstermektedir. Bireyin kendisini tüm yönleri ile geliştirebilmesi, yaşadığı çevreyi ve toplumu tanıyabilmesi, karşılaştığı sorunlara düşünsel ve eylemsel olarak katılabilmesi, toplumda etkin ve yararlı bir rol oynayabilmesi ve bu amaçla sorumluluk üstlenebilmesi öncelikle öznesi olduğu devlet ile arasında kurulan hak ve yükümlülükler dayalı vatandaşlığın anlaşılmasına bağlıdır (Kondu ve Sakar, 2013:51). Bu nedenle vatandaşlık hem siyaset alanında hem de akademik dünyada gittikçe daha fazla önem verilen bir çalışma alanı haline gelmiştir.

Bireylerin vatandaşlık konusunda sahip olduğu bilgi ve bu bilgiyi eylemlere dönüştürebilme yeteneği ile devlet-birey arasında kurulan ilişkilere karşı duyduğu ilgi ve kendisine hukukî olarak tanınmış hak ve özgürlükleri kullanıp koruyabilme yetisi vatandaşlık okuryazarlığını ifade etmektedir. Vatandaşlık Okuryazarlığı, demokratik toplumlarda bireyin vatandaşlık konusunda bilgi, beceri, kavrama, tutum ve davranış geliştirerek toplumsal kararların alınmasında aktif rol almasına yardımcı olan (Council of Europe, 2010:7), bireyin toplumla bütünleşmesine ve dolayısıyla toplumun siyasî ve hukukî alanda ilerlemesine katkı sağlayan bir okuryazarlık türüdür.

Vatandaşlık Okuryazarlığı siyasal kültür oluşumunda ve siyasal toplumsallaşma sürecinde de önemli bir yere sahiptir. Toplumsal kültürün bir alt sistemi olan siyasal kültür, toplumu oluşturan bireylerin siyasal sisteme ilişkin bilgi, inanç, davranış ve değer yargılarının bütünü ifade ederken, siyasal toplumsallaşma siyasal kültürün edinilmesini sağlayan süreçtir. Bu açıdan siyasal toplumsallaşma; toplumun siyasal kültürünü, bireyin siyasal kimliğini ve siyasal sistemin bir unsuru olma sürecini kapsar (Beşirli, 2005:252).

Siyasal toplumsallaşma durağan olmayıp hayat boyu devam ettiğinden birey içinde yaşadığı toplumun güncel siyasal gelişmelerini sürekli olarak değerlendirmek zorundadır. Vatandaşlık Okuryazarlığı da içerdiği unsurlarla siyasal toplumsallaşma sürecinde bireye siyasal kültür kazandırarak, toplumun inançlarının, değerlerinin ve davranış kodlarının anlamlandırılmasını, topluluğun siyasal yapılarıyla bütünleşmesini ve siyasal katılım gerçekleştirilmesini sağlamaktadır.

Vatandaşlık Okuryazarlığı, bireyin kendi çıkarları ile toplumun ortak menfaatinin kesiştiği noktada kamu ve özel alan ayrımının farkına vararak siyasî ve hukukî konulardaki ilişkileri tanıma becerisidir (Kingston, 1983:19). Bu kavram, bireylerin temel hak ve yükümlülüklerini bilme, kullanma ve bunlara uyma yeteneği ile kamu yararı için katkıda bulunma, bilinçli ve politik seçimler yoluyla topluma aktif katılım sağlama (Da Silva ve Vaz, 2013:2) olarak tanımlanmıştır. Etkili vatandaşlık için sahip olunması gereken bilgi ve beceri setini gösteren vatandaşlık okuryazarlığı (Milner, 2001:94), kişisel hak ve özgürlükler ile sosyal sorumluluk ve sosyal adaleti teşvik eden kararlar alma becerisini ve demokratik toplumlarda katılım için gerekli olan sivil öğrenmeyi açıklamaktadır (Faiz, 2018:184). Bireyin toplumla nasıl bütünleşeceğini, karar alma süreçlerine katılım yöntemlerini ve içinde yaşadığı toplumu nasıl değiştirebileceği bilgisini içeren vatandaşlık okuryazarlığı, demokratik toplumlarda bireyde aranan temel özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan vatandaşlık okuryazarlığı, bireyin toplumsal problemlere karşı ilgi duyup bu problemler hakkında eleştirel diyalog yöntemi ile çözüm üretmek karar alma süreçlerine dâhil olmasını sağlayan beceri ve yeteneklerdir.

Vatandaşlık Okuryazarlığının temelinde, bireye içinde yaşadığı toplumun hukukî, siyasî ve ekonomik temellerinin; okulda, medyada ve egemen kültür gruplarında sunulan yapıların ve kategorilerin sorgulanarak öğretilmesi gerektiği düşüncesi yatmaktadır. Bu nedenle vatandaşlık okuryazarlığı, bireyin bilgi ve dünya görüşünü oluşturmada etkin katılımcılar olmasını sağlayan bir araçtır (Leahey, 2011:193). Vatandaşlık Okuryazarlığı, bireysellik duygusunu, entelektüel farkındalığı, demokrasi için aktif katılımı ve dünya refahı için ortak bir endişe duymayı içerirken (Goodman, 1989:92) aynı zamanda bireye bağımsız düşünme becerisi kazandırarak çıkarımlarda bulunmaya, adil bir toplum yapısı gelişimine dair kaygı duymaya ve vatandaşlar arasında güven duygusu yaratarak tüm vatandaşların katılımı ile ortak bir iyilik olduğu inancını yerleştirmeye katkı

sağlamaktadır (Lockwood, 1997:4). Vatandaşlık Okuryazarlığı bilginin kaynağını değerlendirmeyi, bilginin kalitesini değerlendirmeyi, bilgiye nerede ve nasıl ulaşacağını bilmeyi, kendisinin ve başkalarının nasıl savunulacağını bilmeyi ve sosyal grup eylemleri arasındaki ilişkiyi anlamayı gerektirmektedir (Brasof ve Spector, 2016:66).

Vatandaşlık Okuryazarlığına sahip birey, toplumsal sorunlara duyarlı, siyasi ve hukukî konularda kendi yaşamını devam ettirebilecek kadar yeterli bilgiye sahip ve bu bilgiyi davranışlarla destekleyebilme becerisi bulunan kimsedir. Bu açıdan vatandaşlık okuryazarlığı, siyasi bağı güçlendiren hak ve yükümlülüklerin bilinmesini ve davranışların bu kapsamda şekillenmesini ifade eder (Faiz, 2018:186). Vatandaşlık Okuryazarlığı sosyal haklar, politik ve kültürel haklar, düşünce özgürlüğü, konuşma özgürlüğü, eşitlik gibi temel haklara dayanmaktadır. Bireyin vatandaşlık okuryazarlığına sahip olması, toplum içinde bilinçli bir yaşam sürmesine ve kamusal alanda aktif rol almasına da olanak sağlar. Böylelikle bireyin, topluma uyum sağlaması, sosyal ve siyasi yapılar hakkında bilgi sahibi olması, edindiği bilgi birikimini yaşama geçirmesi, sivil yaşama yönelik etkin katılım yetenekleri edinmiş olarak sağlıklı bir toplumsallaşma sürecine dâhil olabildiğini kolaylaştırır (Da Silva ve Vaz, 2013:4). Ayrıca vatandaşlık okuryazarlığı, toplumda bulunan farklılıklara karşı bakış açısını değiştirerek insanların birbirlerini anlayabilmelerine ve bir arada yaşayabilme duygusunun gelişmesine yardımcı olur. Vatandaşlık Okuryazarlığına sahip birey, diğer vatandaşları nasıl bilgilendirebileceğini, toplumsal değişimlere nasıl katılacağını ve bu değişimleri nasıl başlatacağını bilir ve kendi temel değerlerini belirleyerek farklı toplumsal kesimlerle nasıl bağlantı kurabileceğinin farkına varır (Levin, 2016:30). Vatandaşlık Okuryazarlığına sahip bir birey, sosyal ve siyasal bilgilerle donanmış, anlayış, eğilim ve beceriler konusunda yeterli olup, bu özelliği sayesinde sosyo-politik metinleri (siyasi bağlantılar, temsilcilerin ve kurumların siyasi rolleri, kamu politikaları, topluluk tartışmaları, sivil gösteriler) daha iyi anlamlandırabilmektedir. Vatandaşlık Okuryazarlığı, bireyin içinde yaşadığı toplumu anlaması, toplumun bir ferdi olmaya çalışması, temel hak ve hürriyetlerini öğrenerek bunları kullanmaya çalışması, kendi yaşamına ilişkin seçenekleri anlaması, kendi kimliğini edinmesi, çatışma ve uzlaşma kültürü edinmesi ile kazanılmaktadır (Brasof ve Spector, 2016:66). Bireyler sahip oldukları vatandaşlık okuryazarlığı ile siyasi konular, dinî konular, kültürel yaşam, sağlık, ekonomi, yatırım, toplumsal ilişkiler, tüketici hakları gibi birçok konu hakkında anlamlandırma

yapabilmektedirler (Önal ve Alaca, 2017:97). Vatandaşlık Okuryazarlığı düzeyi, vatandaşların politik dünyalarını anlamlandırma bilgi ve kapasitesine karşılık gelir. Vatandaşlık okuryazarlık düzeyine bağlı olarak siyasal katılım nicelik ve nitelik olarak artarken, devletlerin refah politikalarının sosyo-ekonomik sonuçlarına da olumlu katkı sağlamaktadır (Milner, 2003:193). Vatandaşlık Okuryazarlığı yüksek düzeyde olan bireyler, kamu politikalarının birey ve toplum çıkarları üzerindeki etkilerini daha iyi tanımlayabilir ve bu bireylerden oluşan toplumlar uzun vadeli optimal ekonomik sonuçlara daha kolay ulaşabilirler. Vatandaşlık Okuryazarlığı düşük düzeyde olan bireylerden oluşan toplumlar ise politik katılımın düşük olması nedeni ile bu sonuçlara ulaşmakta zorlanırlar.

Vatandaşlık Okuryazarlığı temelde üç unsurdan oluşmaktadır. Bu unsurlar; politik konularla ilgili bilgi birikimine sahip olmak, temel hak ve yükümlülüklerini yerel, ulusal ve küresel ölçekte yerine getirmek ve toplumsal kararların etkilerini anlamaktır (The Partnership for 21st Century Skills, 2020). Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan AB Kentsel Gündemi çerçevesinde sürdürülebilir kalkınma için desteklenen ve Wayne Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen Kentsel Gündem projesinde (Urban Agenda) vatandaşlık okuryazarlığı; katılıma yönelik sivil eylem, bilgi ve fikir yoluyla gelişen vatandaş düşünceleri olarak üç temel bileşenden oluşturulmuştur.

Literatürde yer alan bilgiler ışığında vatandaşlık okuryazarlığı Şekil 4.1’de verildiği gibi *Bilgi*, *İlgi*, *Eylem* ve *Hak Arama* alt boyutlarına sahiptir.

Şekil 4.1: Vatandaşlık Okuryazarlığının Alt Boyutları

Vatandaşlık Okuryazarlığının *Bilgi* alt boyutunda; devletin en temel hukuk kuralı olan anayasa ve bu anayasa içerisinde bireylere tanınmış temel hak ve hürriyetler, devletin temel görevleri ve hakların korunması konusunda başvuruda bulunulabilecek temel kurumlar hakkında bilgi sahibi olunması; *İlgi* alt boyutunda genel kamu politikalarına, yerel ve ulusal politik kararlar ile toplumsal sorunların çözümünde siyasi partiler ve sivil toplum örgütlerinin çalışmalarına karşı bireyin duyduğu ilgi, *Eylem* alt boyutunda; bireyin herhangi bir zorlama olmadan kendi inisiyatifi ile yasal siyasi süreçlerde yer alması ve başkaları ile iletişimde bulunabilmesi ve son olarak *Hak Arama* alt boyutunda ise yasalar tarafından kendisine tanınmış hak ve hürriyetleri kullanabilme ve gerektiğinde bu temel hak ve hürriyetlerin korunması için yasal mercilere başvuruda bulunabilme yeterliliği yer almaktadır.

Vatandaşlık Okuryazarlığı hem hukuk düzeni hem de politik konular ve süreçler hakkında bilgi sahibi olup bu konulara karşı ilgi duymayı ve hakların kullanımı ve korunması hususunda eylemde bulunabilmeyi gerekli kılar. Bu nedenle iki temel okuryazarlık türünü de içinde barındırır. Bunlardan ilki politik okuryazarlık, diğeri ise hukuk okuryazarlığıdır.

Politik okuryazarlık, en basit tanımı ile siyasi sistem içerisinde yer alan vatandaşların, politikacılar ve alınan siyasi kararlar üzerinde söz sahibi olabilmesi için gereken nitelikler (Doğanay vd., 2007:215). Politik bilgiye sahip olma durumu ve politik uzmanlık (Krosnick, 1990:2) olarak da tanımlanan politik okuryazarlık, politik bir olayı kavrayabilme ve politik farkındalık olarak nitelendirilmiştir. Politik okuryazarlık, etkili bir vatandaş olarak bireylerin rollerini yerine getirebilmek için politik süreç ve politik konuları bilmesini ve bunların kavranmasını ifade etmektedir (Denver ve Hands, 1990:265). Politik okuryazarlığa ilişkin bir başka tanımlamada da politik okuryazarlığın “sosyal hayatın nasıl işlediğinin anlaşılabilmesi için günlük yaşamın bir parçası haline gelen politik süreçlere ilişkin eleştirel düşünme becerisine ve temel politik bilgilere sahip olma durumu” (Selanik Ay ve Yavuz, 2016:36) olduğu belirtilmiştir.

Politik okuryazarlık, bireyin etkin ve bilinçli karar alması ve aktif demokratik katılımı desteklemek için kazanılan bilgi, beceri ve değerleri içermektedir. Politik okuryazarlığın farklı tanımlarında politik bilgi olgusu vurgulanmaktadır. Ancak politik okuryazarlık sadece politik bilgi ya da basit olarak politik kurumları ve hükümetin işlevlerini bilme olarak tanımlanamaz. Politik okuryazarlık, bilgi kadar beceri ve

değerlerle de ilgilidir. Beceriler etkin bir şekilde toplum hayatına katılımı gerektirir, aksi halde bireye katılım fırsatı sağlanmaz ise bu becerilerin gelişmesi de beklenemez. Politik okuryazar birey, sadece bilgili bir seyirci değildir. Birey, politik okuryazar bir vatandaş olarak kendi ile ilgili toplumsal konularda aktif katılımcıdır. Bu hali ile politik okuryazarlık vatandaşlık eğitimi alanında hedef olması gereken temel niteliklerden birini işaret etmektedir. Politik okuryazarlığı olmayan bireyler, politika konusunda sınırlı bir bilgiye sahip olarak demokratik yaşama nasıl katılacaklarını bilemezler (Borhaug, 2008:582). Politik okuryazarlık, bireyin siyasal kültür içinde nasıl sosyalleşeceği, hükümete ilişkin nasıl harekete geçeceği, bu sürece nasıl uyum sağlayacağı, siyasal sistemin nasıl şekillendirileceği ve kararların nasıl alınacağı gibi hususlarda bilgi sahibi olup bu sürece katılımını ifade eder. Politik okuryazarlığın alt boyutları Anderson (2008:221-238) tarafından geliştirilen modelde bilgi, anlama ve pratik yeterlilik olarak sıralanmıştır. Anderson'un geliştirdiği Politik okuryazarlık modeli Şekil 4.2'de verilmiştir.

Şekil 4.2: Politik Okuryazarlık Modeli

Kaynak: Anderson, R. (2008), "The Political Literacy Approach to Teaching Politics in Sose Courses", s. 231'den esinlenerek oluşturulmuştur.

Modelde yer alan bilgi, anlama ve pratik yeterlilikler alt boyutları politik okuryazarlığa derinlik katarken, politik okuryazarlığın sadece politik bilgiden ibaret olmadığını, bunları anlama ve eyleme dönüştürme konusunda da yeterlilik gerektirdiğini açıklamaktadır.

Vatandaşlık Okuryazarlığı hukuk okuryazarlığını da gerektirir. Hukuk, toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir araç olarak toplumda uyulması gereken kuralları ifade eder. Demokratik bir toplumun temeli olan hukuk aynı zamanda vatandaşlar için temel

bir ihtiyaçtır. Hukukun toplumsal hayatta etkin bir şekilde var olabilmesi, o toplumun üyesi olan bireylerin kendilerine tanınan hak ve yükümlülüklerinin farkında olmalarına ve toplumsal sorunlara karşı çözüm önerileri üretebilmelerine bağlıdır. Hukuk kuralları toplumu düzenler, toplum içerisinde vatandaşların hareketlerine rehberlik eder ve bireylerin sosyal güçlerini kullanabilmelerine olanak sağlar ancak bu gücü kullanabilmek için öncelikle bu gücün nasıl kullanılacağını bilmek gerekir. Tam da bu noktada hukuk okuryazarlığının önemi ortaya çıkar. Çünkü vatandaşın hukuk sistemine katılmasında okuryazarlık etkilidir (Zariski, 2014:20; Upadhyay, 2005:25).

Hukuk okuryazarlığı; temel hukukî yeterliliğin ötesinde hukukun özü, yasal süreçler ve kaynaklar hakkında anlayış geliştirip eleştirel yargılama yeteneğine sahip olma durumudur. Hukuk okuryazarlığı, bireyin aktif yaşam için gerekli yasal söylemdeki yeterlilik derecesini gösterirken; hukukun özünü anlayıp, hukukî süreçler ve mevcut hukukî kaynaklar hakkında kritik yargılarda bulunmayı içerir. Ayrıca hukuk okuryazarlığı, hukuk sistemini etkili bir şekilde kullanarak onu iyileştirmek için gereken stratejik becerilerdir (Zariski, 2014:22). Hukuk okuryazarlığı, hukuk alanında bilgi sahibi olunmasını, hukukî konuları algılama ve hukuk bilgisinin davranışla desteklenmesini ifade eder (Schimmel ve Militello, 2007:261). En kısa hali ile tanımlanacak olursa hukuk okuryazarlığı, hukukî kavramları anlama, onlardan çıkarımlarda bulunma ve uygulamada bu sonuçları kullanma yeteneğidir. Bu tanımlama ışığında hukuk okuryazarlığı hukuk bilgisi, tutum ve beceri olarak üç alt boyuttan oluşmaktadır. Hukuk bilgisi alt boyutunda anayasa hukuku, idare hukuku ve ceza hukuku gibi alanlarda bilgi sahibi olunması, beceri alt boyutunda bireylerin günlük yaşamda hukuk bilgilerini kullanabilme yeteneği, tutum alt boyutunda ise bu konulara ilişkin düşüncelerin açıklanması yer almaktadır.

Başlangıçta hukuk okuryazarlığı kavramı, profesyonel mesleki hukuk eğitiminin bir yönünü açıklayan, baroya katılımdaki mevzuatları, yargıları, düşünceleri, dilekçeleri ve yasal kanıtları yazma ve okuma yeteneğine sahip olma durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kullanımı ile hukuk okuryazarlığı, hukuk alanında eğitim alan öğrencilerin avukatlar gibi iletişim kurabilme ve yasal süreçleri takip edebilme yeterliliklerini göstermektedir. Ancak hukuk okuryazarlığı, bireyin hukukçu olmasını değil, toplumsal yaşam içinde hukukun temel kavramlarını bilme, hukuk dilinden anlama, sistemin işleyişi ve organları konusunda kendisine yetecek derecede genel bilgi sahibi olma anlamını taşımaktadır (Doron ve Hoffman, 2005:630). Bu nedenle hukuk

okuryazarlığı, bilginin beceri ve değerler ile harmanlanmasını ve dinamik bir süreç içerisinde sosyal yaşamda kullanabilme becerisini ifade eder.

Hukuk okuryazarlığı sayesinde bireylerde yasal bilinç oluşur. Yasal bilinç, bireylerin birbirlerine karşı tutumları ile yasal kurumların farkındalığını ifade eden bir kavramdır. Bu yasal bilinç, gündelik işlere ilişkin hukukun önemini belirterek bireylerin bu farkındalıkları anlamasına yardımcı olur. Hukuk okuryazarlığı, yasal seferberlik sayesinde de bireysel ve kitlesel ilgileri artırmak için hukuk kurumlarına insanların nasıl başvuru yapabileceği konusunda katkı sağlar. Bu noktada hukuk okuryazarlığının hukuk alanındaki bilginin artması ve bilginin yayılması, hukukun etkin kullanımı için bireylerin yetkilendirilmesi ve hukukun yapıcı eleştirisi için desteklenmesi gibi amaçları bulunmaktadır.

Politik okuryazarlık ve hukuk okuryazarlığı dışında vatandaşlık okuryazarlığı aktif vatandaşlık kavramı ile de iç içedir. Katılımcı demokrasi modelinin vatandaşlık anlayışını yansıtan aktif vatandaşlık, bireyin içinde yaşadığı toplumdaki diğer bireylerle karşılıklı saygı çerçevesinde insan hakları ve demokrasiye uygun olarak sivil topluma ve siyasi yaşama katılımını ifade eder (Hoskins vd, 2006:10). Inkeles (1969:1126) aktif vatandaşlığa ilişkin gelişmekte olan altı ülkede (Arjantin, Şili, İsrail, Hindistan, Nijerya, Doğu Pakistan) gerçekleştirdiği çalışmasında aktif vatandaşlığı; aidiyet, politik ilgi, katılım ve siyasi rasyonellik alt boyutları ile açıklamış ve bu alt boyutların altı ülkede de ortak bir yapı gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca çalışmada aktif vatandaşlık ile negatif yönlü bir ilişki göstereceği öngörülen anomi, yabancılaşıma ve grup düşmanlığının altı ülkede ortak bir yapı göstermediği ve bunların çoğunlukla yerel faktörlere göre değiştiği ortaya çıkarılmıştır.

2006 yılında Avrupa'da aktif vatandaşlığın ölçülmesine yönelik gerçekleştirilen bir araştırma (Hoskins vd., 2006) ile ortaya çıkarılan aktif vatandaşlığın alt boyutları Şekil 4.3'te verilmiştir.

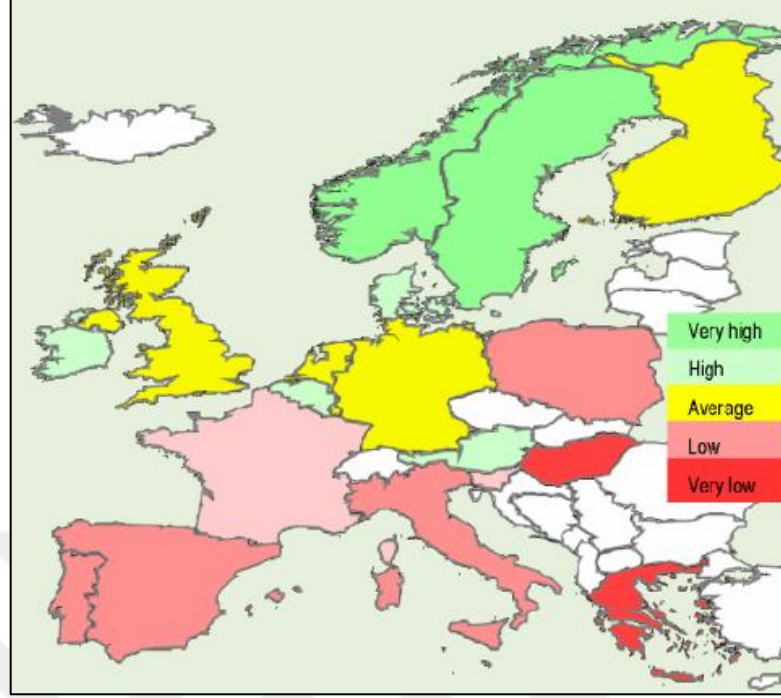
Şekil 4.3: Aktif Vatandaşlığın Alt Boyutları

Kaynak: Hoskins vd. (2006), Measuring Active Citizenship in Europe'den alınmıştır.

AB Aktif Vatandaşlık Araştırması sonuçlarına göre aktif vatandaşlık; politik yaşam, sivil toplum, toplum hayatı ve değerler alt boyutlarından oluşmaktadır. Politik yaşam alt boyutunu; siyasi partilere üyelik, siyasi parti çalışmalarına katılma, siyasi partilere bağışta bulunma ile genel ve yerel seçimlere katılma faktörleri oluştururken, sivil toplum alt boyutunda gönüllü olarak bir dernek veya organizasyona üyelik, katılım, gönüllü çalışma ve bağışta bulunma, imza kampanyalarına katılma ve protesto gösterilerine katılma yer almaktadır. Toplum hayatı alt boyutunda, örgütsüz yardım kuruluşları, dinî organizasyonlar, iş organizasyonları, spor organizasyonları, kültürel organizasyonlar, sosyal organizasyonlar ve eğitim organizasyonlarına üyelik, katılım, gönüllü çalışma ve bağışta bulunma faktörleri bulunmaktadır. Son olarak değerler alt boyutunda; göçmen hakları, ırkçılık, ayrımcılık ve demokrasi konularındaki hassasiyete yer verilmiştir. Rapor'a göre aktif vatandaşlık sadece siyasal boyutla ilgili olmayıp, yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde toplumsal ve kültürel tüm faaliyetleri kapsamaktadır. Rapor sonuçlarında yer alan AB Ülkeleri Aktif Vatandaşlık Bileşik İndeksi Göstergesi Şekil 4.4'te, AB Ülkeleri Aktif Vatandaşlık Ülke Sıralaması ise Tablo 4.1'de verilmiştir.

Şekil 4.4: AB Ülkeleri Aktif Vatandaşlık Bileşik İndeksi Göstergesi

Kaynak: Hoskins vd. (2006), Measuring Active Citizenship in Europe, s.7

Tablo 4.1: AB Ülkeleri Aktif Vatandaşlık Ülke Sıralaması

Sıralama	Ülke
1	Norveç
2	İsviçre
3	Danimarka
4	Avusturya
5	İrlanda
6	Belçika
7	Hollanda
8	Lüksemburg
9	Almanya
10	İngiltere
11	Finlandiya
12	Fransa
13	Slovenya
14	İspanya
15	Portekiz
16	İtalya
17	Polonya
18	Yunanistan
19	Macaristan

Kaynak: Hoskins vd. (2006), Measuring Active Citizenship in Europe, s. 24

Avrupa’da Aktif Vatandaşlığın Ölçülmesi Raporu sonuçlarına göre aktif vatandaşlık indeksinden en yüksek puanı İskandinav ülkeleri Norveç, İsveç ve Danimarka’nın aldığı görülmektedir. Değerler alt boyutu hariç tüm boyutlarda tablonun ortasında Finlandiya yer almaktadır. Batı Avrupa ülkeleri arasında yüksek puanlar, farklı profillere sahip olmakla birlikte Avusturya ve Benelüks ülkeleri tarafından kaydedilmiş; Hollanda ve Lüksemburg dikkate alınan tüm boyutlarda tutarlı performanslara sahipken, Belçika Politik Yaşama Katılım alt boyutunda üstün performansa sahip olarak Değerler alt boyutundaki düşük puanını telafi etmiştir. Genel olarak Doğu ve Güney Avrupa ülkeleri sıralamada daha altlarda yer almaktadır. Macaristan, ulusal oylama ve organize olmayan yardımda nispeten yüksek puanlara sahip olmasına rağmen genel puanı düşüktür. AB ülkeleri Aktif Vatandaşlık Ülke Sıralaması sivil topluma katılım alt boyutu ile güçlü bir ilişki göstermektedir. Bu nedenle, aktif bir sivil topluma sahip ülkeler genellikle en aktif vatandaşlara sahip gibi görünmektedir.

Steenkamp ve Loubser (2016:117) Avrupa’da Aktif Vatandaşlığın Ölçülmesi Raporunu dikkate alarak aralarında Türkiye’nin de yer aldığı yedi ülkeyi aktif vatandaşlık açısından karşılaştırmış ve aktif vatandaşlığı beş alt boyutta açıklamışlardır. Bu alt boyutlar; Siyasi Katılım, Sivil Katılım, Topluluk Düzeyinde Katılım, Kimlik ve Değer’dir. Araştırma sonuçlarına göre demokrasi geçmişi eskilere dayanan ülkelerde katılım, hoşgörü ve güven eğiliminin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmış, Türkiye’ye ilişkin veriler incelendiğinde Türkiye’nin diğer ülkelere göre katılım, hoşgörü ve güven eğilimi açısından en düşük orana sahip ülke olduğu görülmüştür.

Aktif vatandaşlık, vatandaş katılımını önceleyen bir kavram olarak vatandaşların toplumsal problemleri tanımlamada, çözmede ve yaşam kalitelerini yükseltmelerinde etkin rol oynamaktadır. Ancak günümüzde temsili demokrasiler açısından vatandaşları aktif olarak toplumla ve siyasi süreçlerle bütünleşmeye motive etmek gittikçe zorlaşmıştır. Toplumsal bir birlik duygusunun ya da vatandaşlık kültürüne ait olma duygusunun yokluğu birçok ülke tarafından fark edilmiş, etnik, dilsel veya diğer grup ilişkilerini aşan ve sosyal uyuma katkıda bulunan ortak kimliklere olan kişisel bağlılıklar dünyanın birçok bölgesinde zayıflamıştır. Bu sorunlara çözüm yolu bulabilmek amacıyla vatandaşlık eğitimi bir gereksinim olarak birçok toplumda yaygınlaşmıştır.

Vatandaşlık Okuryazarlığının gerektirdiği temel yeterlilikler, başta aile olmak üzere arkadaş çevresi, haberleşme araçları gibi sosyal çevre faktörleri tarafından

etkilenmekle birlikte en önemli unsur eğitim kurumlarıdır. Okullar geleceğin vatandaşları olan öğrencilere yalnızca temel bilgileri vermekle kalmaz, aynı zamanda farklı yaşantılara sahip bireylerin bir arada bulunduğu yerler olarak karşılıklı anlayış, hoşgörü, saygı gibi temel vatandaşlık değerlerinin gelişimine de imkân sağlamaktadır. Okul ortamında bir program dâhilinde sunulan derslerin yanı sıra boş zaman etkinlikleri, sosyal kulüpler, öğrenci konseyleri ya da öğrenci meclisleri aracılığı ile öğrenciler vatandaşlığı deneyimleme şansı bulurlar. Bu nedenle demokratik toplumlar eğitim sistemleri içerisinde vatandaşlık eğitimine özel bir önem vermektedir.

8. VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI İÇİN VATANDAŞLIK EĞİTİMİ

Vatandaşlık Okuryazarlığı, devletlerin ulusal eğitim sistemi içinde yer verdikleri vatandaşlık eğitimini içeren çeşitli dersler aracılığı ile büyük oranda sağlanmaya çalışılmaktadır. Vatandaşlık eğitimi ile gelecek nesillerin içinde yaşadıkları topluma ve toplumun kurum ve kuruluşlarına uyumu hedeflenmektedir. Ulusal öğretim müfredatlarında vatandaşlık okuryazarlığının geliştirilmesi için birey hakları ve yükümlülükleri, katılım sorumluluğu, politik etkinlik duygusu, eşitlik ilkeleri ile kamusal meselelere katılım için gerekli bilgi ve beceri kazandırmaya yönelik vatandaşlık derslerine yer verilmesi gerekmektedir (Wood, 1998:173).

Bir devletin devamlılığı, o devletin vatandaşlarının ortak amaçlar etrafından birleşmesi ve bireylerin vatandaş olma bilincine sahip olmaları ile gerçekleşebilir. Bu nedenle vatandaşlık eğitimi yalnızca okullarda verilen bir ders değil, yaşam boyu öğrenmeye dayalı bir süreci kapsamaktadır. Bu süreç, toplumun tüm üyelerinin bilgili, toplumsal sorunlara duyarlı, katılımcı, sorumluluk sahibi bir varlık olarak yaşamasını da desteklemektedir (Hablemitoğlu ve Özmete, 2012:43).

Vatandaşlık eğitimi tarih boyunca bireyin ve toplumsal yapının şekillendirilmesinde ve bireyin toplumla uyumlu hale getirilmesinde önemli bir yer tutmuştur. Bu önemi Üstel şöyle vurgulamıştır:

“Batı’da vatandaşlık eğitimini hedefleyen bir öğretim programının benimsenmesi ve bu bağlamda “Yurttaşlık Bilgisi”nin bağımsız bir ders olarak eğitim müfredatlarında yer alması temelde üç boyutlu bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu boyutlardan ilki; modern merkezi devletlerin gelişimi ve daha sonra konsolidasyonu sürecinde eğitimin özellikle ilkokulun dönüştürücü rolünün yönetici seçkinler tarafından teşhisi ile ilgilidir.

İkinci boyut; Batı dünyasında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan dünyevileşme ve laikleşme sürecinin sonucudur. Bir başka ifade ile tanrısal kaynaklı egemenlik anlayışına karşı egemenliğin kaynağının ve kullanımının milli egemenlik çerçevesinde dünyevileşmesi ve kimi yerlerde de laikleşmesi sonucu yönetici seçkinlerin ihtiyaç duyduğu insan ve yurttaş modeliyle ilgilidir. Üçüncü boyut ise Batı'da çocukluğa ilişkin bakıştaki dönüşümle ilişkilidir.” (Üstel, 2016:11).

Üstel bu açıklaması ile vatandaşlık eğitiminin bireyi vatandaşa dönüştürmede kullanılan etkili bir araç olduğunu belirtmiştir. 18. ve 19. yüzyılların ulus devlet inşaa sürecinde özellikle Batı toplumlarında ulus devletin meşruiyeti ile vatandaşlık eğitimi arasında güçlü bir ilişki yaşanmış, vatandaşlık eğitimi uzun bir süre millet ve sadakat duygusu yaratmak için ulusal kurumlara, tarihe ve kültüre (gerçek veya hayali) odaklanma, dış kültürleri ve toplulukları görmezden gelme veya kötüleme eğilimi içerisinde olmuştur (Keating vd., 2009:146). ABD, İngiltere ve Fransa örneklerinden yola çıkan Heater (2002:464), 19. ve 20. yüzyılda vatandaşlık eğitiminin genel oy ilkesinin ve ulusçuluk düşüncesinin gelişimi, kişisel ve toplumsal ahlaksızlıkla ilgili endişeler ve göçmenlerin entegrasyonu gibi faktörler tarafından desteklendiğini, üç ülkede de vatandaşlık eğitiminin vatanseverlik duygusu aşlamak için önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Böylece örgün eğitim, gelecek nesillere ulus devlet vatandaşlığının telkin edilmesi için ana form haline gelmiştir.

Vatandaşlık eğitimi, bireyin ve içinde bulunduğu toplumun uyum içinde birlikte yaşamasını ve karşılıklı olarak gelişimini desteklemek amacıyla sunulan bir eğitim öğretim faaliyetidir. Vatandaşlık eğitiminde genel olarak bireyin vatandaş olarak rollerine ve sorumluluklarına vurgu yapılmaktadır. Vatandaşlığın nitelikleri bireyin içinde yaşadığı siyasi sistemin doğasına göre değişmekle birlikte genel olarak beş kategoriye ayrılabilir (Cogan ve Derricott, 2012:2-3); kimlik duygusu, belirli haklardan yararlanma, yükümlülüklerin yerine getirilmesi, kamusal işlere ilgi ve katılım, temel toplumsal değerlerin kabul edilmesi.

Ulus devletlerin benimsediği vatandaşlık anlayışları ulusal eğitim müfredatlarında yer verdikleri vatandaşlık eğitimlerine de yansımaktadır. Bu kapsamda minimal ve maksimal vatandaşlık eğitimi sınıflaması devletlerin sahip olduğu vatandaşlık anlayışını ortaya çıkarması bakımından oldukça önemlidir. Minimal vatandaşlık eğitimi; seyrek ve dışlayıcı, seçkinci, vatandaşlık bilgisi içerikli, biçimsel, didaktik iletimli, uygulamada

başarı şansı yüksek ve ölçme kriterleri kolay iken; maksimal vatandaşlık eğitimi sık ve kapsayıcı, etkin, vatandaş eğitimi odaklı, katılımcı, etkileşimli, yorumlama öncelikli, uygulamada başarılı olma şansı düşük ve ölçme kriterleri daha zor olan bir eğitim yaklaşımına karşılık gelmektedir (McLaughlin, 1992:236). Buna göre liberal gelenek ile totaliter gelenek çoğunlukla minimal vatandaşlık eğitimi ön plana alırken, komüniteryan ya da cumhuriyetçi gelenek ise maksimal vatandaşlık eğitimine ağırlık vermektedir.

Vatandaşlık eğitimi değişken bir kavram olarak resmî kurumlar ve sivil yaşamın süreçleri hakkında bilgi ve anlayışı içermekle birlikte bu eğitimi sadece geleneksel öğretisi ile sınırlandırmak onun önemini küçümsemek anlamı taşır. Vatandaşlık eğitiminin anlaşılabilmesi için yapılması gereken ilk adım işlevini anlamaktır. Bu işlev toplum ile birey arasındaki boşluğu kapatır. Birey ile toplumun çıkarları her zaman çakışmaz, aynı zamanda birbirlerini çekmeye çalışır. Zaman içerisinde edinilen tecrübeler, terörizm, ırkçılık, dışlanmışlık ve politik ilgisizlik gibi nedenlere bağlı olarak toplum ve bireyin karşı karşıya gelebileceğini göstermiştir. Bu nedenle vatandaşlık eğitimi, ilk olarak bireylerin bir toplumun parçası olduklarının veya yerel düzeydeki daha dar toplulukların daha geniş bir grup topluluğun üyesi olduklarının farkına varmalarına yardımcı olmak için kullanılan bir aracı ifade eder. İkinci olarak vatandaşlık eğitimi, bireyi hem kendi hem de toplumun çıkarlarına eş zamanlı olarak teşvik eden yetkinliklerle donatmayı ve böylece her ikisinin de uyumlu gelişimini sağlamayı amaçlar (Eurydice, 2017:19). Başlangıçta devlete yarar sağlayacak bireyler yetiştirmek için verilen vatandaşlık eğitimi; günümüzde eleştirel düşünebilen, yaratıcı, toplum içerisinde iş birliği kuran, katılımında bulunan, empati kurabilen, çevresine karşı duyarlı bireylerin yetiştirilmesini hedeflemektedir (Acun vd., 2010:109). Vatandaşlık eğitimi, yalnızca vatandaşlıkla ilgili konuların öğrenilmesi ve öğretilmesini değil aynı zamanda öğrencileri vatandaş rolüne hazırlamak için tasarlanmış etkinliklerle edinilen pratik deneyimleri de içerir.

Vatandaşlık eğitiminin temel amacı, bireyleri etkin, bilgili ve sorumlu vatandaşlar olarak hak ve özgürlüklerini koruyabilme yetenekleri ile donatmaktır. Bu açıdan vatandaşlık eğitimi demokrasinin doğası ile ilgilidir. Çünkü demokrasi içinde yaşanan toplumun sorunlarına duyarlı, bu sorunların çözümüne katkı sağlamaya çalışan sorumlu ve yetenekli bireylere ihtiyaç duyar. Bu yetenekler doğumla değil, toplumsal süreç

içerisinde zamanla öğrenilerek kazanılır. Vatandaşlık eğitimi, hem bu eğitime tabi olan birey, hem de içinde yaşanan toplum açısından oldukça önemlidir ve bireyin özgüven gelişiminin yanı sıra kaba davranışlar ve ayrımcılık gibi yaşam zorlukları ile başarıyla mücadele etmelerine yardımcı olur. Bununla birlikte vatandaşlık eğitimi, vatandaşlık kavramı kadar tartışmalı da bir konudur. Vatandaşlık eğitiminin kapsamı ve içeriği ülkeden ülkeye göre benimsenen vatandaşlık anlayışına bağlı olarak değişmektedir. Bu nedenle tüm toplumlar için geçerli ortak bir vatandaşlık eğitim modelinden söz edilemez. Buna karşılık vatandaşlık anlayışına paralel olarak vatandaşlık eğitimi hedeflerinden söz edilebilir. Tablo 4.2’de vatandaşlığın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarında belirlenen vatandaşlık eğitiminin hedefleri gösterilmiştir.

Tablo 4.2: Vatandaşlık Boyutları ve Vatandaşlık Eğitiminin Hedefleri

VATANDAŞLIK BOYUTLARI	VATANDAŞLIK EĞİTİM HEDEFLERİ
SİYASAL	Siyasal Sistem ve Siyasal Süreç Bilgisi Demokratik Davranışlar Katılım Yetenekleri
TOPLUMSAL	Toplumsal İlişkiler Bilgisi Toplumsal Yetenekler
EKONOMİK	Mesleki Eğitim Ekonomi Yetenekleri
KÜLTÜREL	Kültürel Miras ve Tarih Bilgisi Temel Yetenekler (Dil Yeteneği, Okuma ve Yazma)

Kaynak: Veldius, 1997:7

Tablo 4.2’ye göre vatandaşlık eğitiminin siyasal hedefi bireylerin siyasal sistem hakkında bilgi sahibi olmasını sağlayarak demokratik tutum ve katılım yeteneklerini artırmak iken toplumsal hedefi, bireyin içinde yaşadığı toplumsal çevrede kurulan sosyal ilişkiler hakkında bilgi sahibi olmasını ve bu ilişkilerde yer alabilmesini sağlamaktır. Vatandaşlık eğitiminin ekonomik hedefinde ise bireyin mesleki bilgiye sahip olup bu mesleki bilgi sayesinde ekonomik yeteneklerini geliştirebilmesi yatmaktadır. Son olarak vatandaşlık eğitiminin kültürel hedefinde bireyin tarih ve kültürel miras bilgisine sahip olup bu bilgiler ışığında kendisini geliştirmesi yer almaktadır.

Vatandaşlık eğitiminin özel amaçları da bulunmaktadır. Bu amaçlar;

- Yasalar, kurallar, kamu işleri, anayasal haklar ve siyasal süreçleri içeren konularda öğrencinin bilişsel gelişimi,
 - Kavramsal bilgi, güç, yetki, temsilcilik, bireysellik gibi temel siyasal kavramları anlama,
 - Muhakeme ve problem çözme yetenekleri; sosyo-politik sorunları kavramsallaştırma, bunları içeren sosyo-politik kavramları ayırt etme ve çözüm önerilerini fark etme,
 - Bilişsel farkındalık ve yetenekler; bilme ve düşünceyi yansıtırma yeteneği
- Öz değerlilik, öz yeterlilik, kişilerarası ilişkiler, fikirlerle açıkça iletişim kurma yeteneği, başkalarını etkin olarak dinleme ve onlarla iş birliği içinde çalışma yeteneği, toplumsal bağlamda bağımsız olarak hareket etme yeteneğini içeren öğrencinin toplumsal – duygusal özelliklerinin gelişimi,
- İnanç ve tavırlar, değerler, adalet duygusu, başkaları ile ilgilenme ve toplum yanlısı davranışları kapsayan öğrencilerin ahlaki özelliklerinin gelişimi (Chelms, 2001:371) olarak sıralanabilir.

Ulus devlet ile vatandaşlık eğitimi arasındaki ilişki küreselleşme süreci ile birlikte çeşitli şekillerde sorgulanmaya başlamıştır. Ulus devlet artık zorunlu olarak vatandaşların sivil katılımının ve kimliğinin merkezinde yer almamakta, bilgi teknolojilerindeki hızlı ilerlemeden beslenen küreselleşme, ekonomik, medya, sosyal ve politik etkileşimlerin sınırlarını bulanıklaştırmakta ve vatandaşlar için yeni katılım ve kimlik oluşturma alanları sağlamaktadır. Ulus devletler eğitim politikaları üzerinde bir zamanlar sahip oldukları kontrol düzeyini kaybetmiş, eğitim hem doğrudan hem de dolaylı olarak daha fazla küresel ve bölgesel güçlerin etkisi altına kalmıştır. Bu eğilimin belki de en somut örneği, uluslararası kuruluşlar tarafından geliştirilen uluslararası eğitim politikaları girişimleridir. Artık vatandaşlık eğitimi dar, ulusal bir ölçekte vatandaş yaratma süreci olmaktan çıkmış, küresel adaletsizlik ve eşitsizlik, küreselleşme ve göç, sivil ve siyasi katılım, anti-demokratik uygulamalar, ırkçı hareketler gibi konularda da duyarlı bir birey yetiştirme amacına hizmet eden bir araç olarak kullanılmaya başlanmış, klasik vatandaşlık eğitimi yerini modern vatandaşlık eğitimine bırakmıştır. Klasik vatandaşlık eğitimi ulusal kimlik

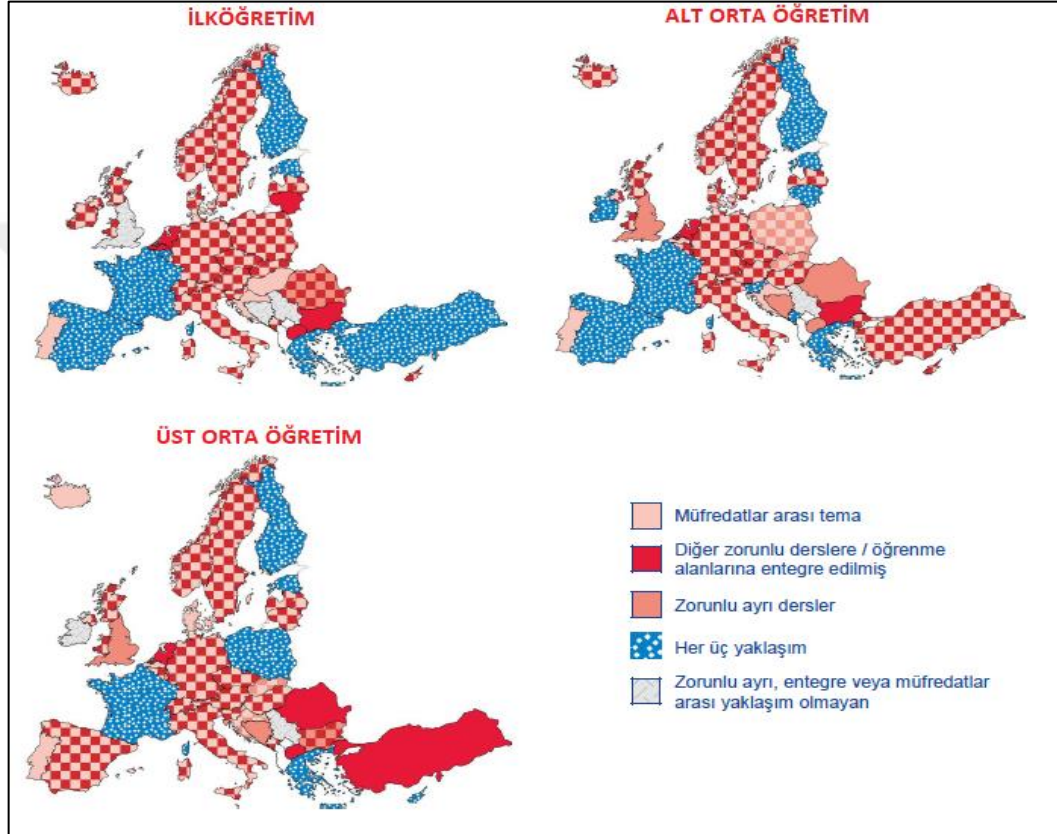
etrafında şekillenen, devlete bağlılığı güçlendirmeyi esas alan, siyasal sisteme ilişkin teorik bilgileri içeren, uyumlu, edilgen ve devlete itaati borç bilen bireyler yetiştirmeyi ve sistem içerisinde var olan güç ilişkilerini sürdürmeyi amaçlamaktadır (Gollob vd, 2010:23-24). Klasik vatandaşlık eğitimi müfredatlarında farklılık, çeşitlilik ve insan hakları gibi konulara ya hiç değinilmemekte ya da çok az yer verilmektedir. Buna karşılık modern vatandaşlık eğitimi, tekçi bir milli kimliğin dışında bireyin içinde yer aldığı yerel, ulusal ve uluslararası çok katmanlı toplumun bir üyesi olarak farklılıklara karşı duyarlı olmayı ve toplumsal hayata aktif olarak katılmalarını destekleyen ve çoğulcu toplum yapısını esas alan bir eğitim modelini ifade etmektedir. Modern vatandaşlık eğitimi, bireyin siyasal ve sosyal yaşama katılım yetkinliklerini geliştirme, başkaları ile ortak karar verme becerisi kazandırma, toplumsal sorunlara karşı ilgi duyma ve çözüm üretme, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının içselleştirmesini sağlama ve sosyal adalet duyguları pekiştirme amacı taşımaktadır (Şen, 2019:3). Modern vatandaşlık eğitimine ilişkin olarak literatürde çok kültürlü vatandaşlık eğitimi, eleştirel vatandaşlık eğitimi, post yapısalcı vatandaşlık eğitimi, demokratik vatandaşlık eğitimi ve hümanist vatandaşlık eğitimi gibi ön plana çıkan farklı eğitim modelleri bulunmaktadır. Bu modellerin hepsinin ortak noktası vatandaşlık eğitimini salt teorik bilgilerden ziyade değer, beceri, eylem ve bilgi boyutları ile birlikte ele almalarıdır.

Modern vatandaşlık eğitimi, ulusal eğitim müfredatlarında tek bir ders olarak sunulan geleneksel bir okul dersi olmayıp, diğer dersler ile birlikte müfredatlar arası bir eğitimi içermekte ve birçok dersle bağlantılı toplumsal yeterlilikler kazandırmayı amaçlamaktadır. Vatandaşlık eğitimi ulusal müfredatlara genellikle üç şekilde entegre edilmektedir (Eurydice, 2017:29):

- *Müfredatlar Arası Tema:* Vatandaşlık eğitimi hedefleri, içeriği ve öğrenme çıktıları müfredatta belirlenir ve tüm eğitimciler bu konuyu sunma sorumluluğunu paylaşır.
- *Diğer Derslere Entegre:* Vatandaşlık eğitimi hedefleri, içeriği ve öğrenme çıktıları, genellikle sosyal bilimlerle ilgili olan daha geniş derslerin veya öğrenme alanlarının müfredatına dâhil edilir.
- *Ayrı Bir Ders Olarak:* Vatandaşlık eğitiminin amaçları, içeriği ve öğrenme çıktıları, öncelikli olarak vatandaşlığa adanmış ayrı bir ders içerisinde yer alır.

Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Avrupa'daki Okullarda Vatandaşlık Eğitimi 2017 Raporu'na göre Avrupa ülkelerinin büyük bir çoğunluğunda genel eğitimin her seviyesinde vatandaşlık eğitimi sunulmaktadır. Avrupa ülkelerinin ulusal müfredatlarında yer alan vatandaşlık eğitimi yaklaşımları Şekil 4.5'te gösterilmiştir.

Şekil 4.5: İlk ve Genel Orta Öğretim İçin Ulusal Müfredata Göre Vatandaşlık Eğitimine Yaklaşımlar

Kaynak: Eurydice, 2017:30

Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler bölgesel ve yerel düzeyde siyasi ve ekonomi politikaları ile eğitim politikaları oluşturma süreçlerinde önemli bir aktör haline gelmiştir. Bu örgütler, gerçekleştirdikleri projelerle uluslararası boyut taşıyan bir modern vatandaşlık eğitim politikası öngörmüşlerdir. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) küresel ölçekte vatandaşlık eğitimini teşvik edici çalışmaları desteklerken, Avrupa Konseyi 1997 yılından itibaren Demokratik Vatandaşlık Eğitimi Projesini sürdürmeye başlamış ve vatandaşlık eğitim stratejisi geliştirmek ve eğitim müfredatları oluşturmak için Demokratik Vatandaşlık Eğitimi politikaları belirlemiştir (Eurydice, 2017:18). Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Birliği Konseyi tarafından 2006 yılında bilgi temelli bir

toplumda yaşayan tüm vatandaşlar için vazgeçilmez olarak belirlenen temel yeterlilikler arasında sayılan vatandaşlık eğitimi, öğrencilere başkaları ile etkili ve yapıcı iletişimde bulunma, eleştirel düşünme, sosyal olarak sorumlu bir şekilde hareket etme ve demokratik davranma olarak dört temel yeterlilik alanında bilgi, beceri, tutum ve değerler kazandırma amacı ile oluşturulmuştur (Eurydice, 2017:9). Tablo 4.3.'te AB tarafından belirlenen Vatandaşlık Yeterlik Alanları ve Belirli Vatandaşlık Yeterlikleri gösterilmiştir.

Tablo 4.3: Vatandaşlık Yeterlik Alanları ve Belirli Vatandaşlık Yeterlikleri

<i>İLETİŞİM VE ETKİLEŞİM</i>	<i>ELEŞTİREL DÜŞÜNME</i>	<i>SOSYAL SORUMLULUK DUYGUSU</i>	<i>DEMOKRATİK DAVRANMA</i>
➤ Özgüven	➤ Çoklu Bakış Açısı	➤ Adaletle Saygı	➤ Demokrasiye Saygı
➤ Sorumluluk	➤ Muhakeme ve Analiz Becerileri	➤ Dayanışma	➤ Siyasal Kurum Bilgisi
➤ Özerklik (Kişisel İnişiyatif)	➤ Veri Yorumlama	➤ Diğer İnsanlara Saygı	➤ Siyasal Süreç Bilgisi
➤ Farklı Düşünce ve İnançlara Saygı	➤ Bilgi Keşfi ve Kaynak Kullanımı	➤ İnsan Haklarına Saygı	➤ Uluslararası Kuruluşlar, Anlaşmalar ve Bildirimler Bilgisi
➤ İş birliği	➤ Medya	➤ Aidiyet Duygusu	➤ Siyasi Otoritelerle Etkileşime Girme
➤ Çatışma Çözümü	➤ Okuryazarlığı	➤ Sürdürülebilir Gelişim	➤ Temel Politik ve Sosyal Kavramlar Bilgisi
➤ Empati	➤ Yaratıcılık	➤ Çevreyi Koruma	➤ Kurallara Saygı
➤ Öz Farkındalık	➤ Muhakemeyi Kullanma	➤ Kültürel Mirası Koruma	➤ Katılım
➤ İletişim ve Dinleme	➤ Mevcut Dünyayı Anlama	➤ Diğer Kültürleri Bilme veya Saygı Duyma	➤ Sivil Topluma Dair Bilgi ve Katılım
➤ Duygusal Farkındalık	➤ Sorgulama	➤ Dinleri Bilme veya Saygı Duyma	
➤ Esneklik veya Uyarlanabilirlik		➤ Ayrımcılık Yapmama	
➤ Kültürler Arası Beceriler			

Kaynak: Eurydice 2017

Vatandaşlık eğitimi, bir siyasal toplumun üyelerinin farklılıklara karşı hoşgörülü olma, başkalarının hak ve özgürlüklerine saygı duyma, empati yapma, hak ve sorumluluklarını bilme, kamusal sorunlarla ilgili fikir beyan etme, tartışmalara katılma, başkalarının fikir ve düşüncelerini dinleyip anlamaya açık ve hazır olma, siyasal ve sosyal kurumların adil işleme ile ilgili sorumluluklarını yerine getirme gibi erdem ve değerlerin kazandırılmasında önemli rolü bulunmaktadır. Vatandaşlık eğitimi ile çalışmalar yürüten uzmanlar vatandaşlık eğitiminin birçok niteliği içerdiği konusunda

hemfikiridir (Çelik ve Öztürk, 2019:194). Bu nitelikler genel olarak Şekil 4.6’da verilmiştir.

Şekil 4.6: Vatandaşlık Eğitiminin Nitelikleri

<i>Ulusal Bilinç ya da Kimlik Duygusu</i>
<ul style="list-style-type: none">• Bir ulusun vatandaşı olarak kimlik duygusu,• Bölgesel, kültürel, etnik, dinsel, sınıf ve cinsiyet gibi çoklu kimliklerin farkında olma• Küresel ya da dünya vatandaşlığı duygusu
<i>Siyasal Okuryazarlık</i>
<ul style="list-style-type: none">• Bireyin ülkesinin politik, yasal ve sosyal kurumları hakkında sahip olduğu bilgi• Anahtar politik ve sosyal konuları anlama,• Etkili bir siyasal katılım için gerekli yetenek ve bilgi
<i>Hak ve Sorumlulukların Takibi</i>
<ul style="list-style-type: none">• Temel vatandaşlık hak ve sorumluluklarını anlama ve onlara inanma• Uyuşmazlıkları nasıl çözeceğini anlama
<i>Değerler</i>
<ul style="list-style-type: none">• Toplumsal Değerleri Anlama• Çatışan değerlerle uygun yollarla mücadele edebilme bilgi ve yeteneği
<i>Genel Entelektüel Yetenekler</i>
<ul style="list-style-type: none">• Okuma yazma ve entelektüel yetenek

Kaynak: Alberta Education 2020; <https://www.alberta.ca/education.aspx> web sayfasında yer alan bilgilerden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur

Vatandaşlık eğitimi, ulusal bir kimliğin ya da bölgesel, kültürel, etnik, dinsel, sınıf ve cinsiyet gibi çoklu kimliklerin farkında olma ve küresel ya da dünya vatandaşlığı duygusu yaratma gibi kimlik duygusu oluşturma, bireyin ülkesinin politik, yasal ve sosyal

kurumları hakkında sahip olduğu bilgi, anahtar politik ve sosyal konuları anlama ve etkili bir siyasal katılım için gerekli yetenek ve bilgileri içeren siyasal okuryazarlık kazandırma, temel vatandaşlık hak ve sorumluluklarını anlama ve onlara inanma ile uyuşmazlıkları nasıl çözeceğini anlama noktasında hak ve sorumlulukların farkında olarak bunları takip etme, toplumsal değerleri anlama ve çatışan değerlerle uygun yollarla mücadele edebilme bilgi ve yeteneği kazandırmaktadır.

Vatandaşlık eğitiminin Türkiye serüveni ise Fransız modelinden etkilenen Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının etkisi ile II. Meşrutiyet döneminden itibaren başlamıştır (Caymaz, 2008:197). II. Meşrutiyet dönemi iç ve dış siyasal krizlerin baskısı altında siyasal seçkinlerin bir taraftan devleti kurtarmak isterken aynı zamanda da toplumu dönüştürmek gibi birbirini ile kimi zaman çatışan iki hedefi eş zamanlı olarak yerine getirmek istedikleri bir dönem olarak tebaadan vatandaşa geçiş sürecini ifade etmektedir. Çağdaş topluma yönelik bir dizi yeniliklerin gündeme geldiği, kişi hak ve özgürlüklerinin yeni dönemin temel sorunsalı haline geldiği ve yeni bir insan dokusuna yöneldiği II. Meşrutiyet döneminde birey, reaya ve tebaa niteliğini yitirmiş ve vatandaş haline dönüşmüştür (Üstel, 2016:30). Hedeflenen yeni insan dokusuna yaşam kazandıracak önemli kurumlardan birisi de okul özellikle ilkokul olmuştur. II. Meşrutiyet anlayışı, modern merkezi devletin yeni siyasal öznesi haline gelen vatandaşın inşasında okula tanıdığı rolle yeni değerler sistemi doğrultusunda biçimlendirilecek nesillerin üretiminde çocuğa büyük bir ilgi göstermiştir. Bu dönemde toplumsal ahlak kuralları içeren ve Osmanlılık kimliğini pekiştirmeyi amaçlayan vatandaşlık eğitimine büyük bir önem verilmiş, Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte yeni nesillere yeni rejimi benimsetme, seküler bir Türk kimliği inşa etme ve siyasal sistemin işleyişine dair bilgileri öğretme amacı taşımış (İnce, 2012:39), Malumat-ı Vataniye, Yurt Bilgisi, Vatani Malumat ve Yurttaşlık Bilgisi gibi dersler bu amaca hizmet etmiştir. Bu derslerde toplumsal değerlere vurgu yapılarak öğrencilere ulusal çıkarlar için çaba gösterme telkin edilirken ana hedef ulusal sadakati güçlendirmek olmuştur. Ders kitaplarında Türk milleti asker millet olarak tasvir edilmiş ve öğrencilere vatan savunması misyonu yüklenmiştir (Şen, 2019:6). Böylelikle Türk Millî Eğitim sisteminin genel amacı, sorumluluklarını bilen, vatansever bireyler yetiştirmek olmuştur.

Çok partili siyasal yaşama geçildikten sonra İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi ile insan hakları söylemleri vatandaşlık eğitimine de yansımıştır. Önceleri vatandaşlık dersleri

yurt-vatan kavramlarını içerecek şekilde isimlendirilirken dersler yurttaş-vatandaş isimleri ile anılmaya başlanmış, ders içerikleri demokrasi, insan hakları ve çok partili siyasal hayatla uyumlu hale getirilmiştir. Bu dönemde insan haklarına yapılan vurgu dikkat çekerken birçok ders kitabında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi de yer almıştır.

1961 Anayasasında yer alan hak ve özgürlükler ders kitaplarında yer almakla vatanseverlik duygularını güçlendirmeye yönelik militarist vatandaşlık eğitimine ağırlık verilmiştir. Bu dönem müfredatlarda yer alan ders kitapları üzerinde inceleme yapan Oğuz (2007:63) görev merkezci bir vatandaşlık anlayışının varlığından söz etmiştir. Dönemin vatandaşlık eğitimini içeren Yurttaşlık Bilgisi dersi, Millî Eğitim Bakanlığı'nın 1969 yılında gerçekleştirdiği değişiklikle 1973-1974 yılından itibaren Sosyal Bilgiler programı içinde verilmeye başlanmıştır. Programın amacı “öğrencilere millet kavramını, Türk milletinin birer evladı olmanın şeref ve sorumluluğunu duyurmak; Türk milletinin zeki, kabiliyetli, çalışkan, cesur ve kahraman olduğunu; sanat severliğinin, estetik zevkinin yüksekliğini, insanlık duygularının büyüklüğünü tarihten ve bugünden örnek vererek kavratmak; şerefli milletimizin ona layık evlat olma yolunda sonsuz çaba harcamaları, bu yolda durmadan ve duraklamadan çalışmak gereğini anlatmak ve uygulamak” olarak belirtilmiştir (Üstel, 2016:261). Bu kapsamda Yurttaşlık Bilgisi dersi 1969 programı çerçevesinde öğrencileri bağımsız Türkiye ülküsüne bağlı, bu ülkeye erişme gereğine bütün varlığı ile inanmış, ülkenin ve milletin sorunları ile ilgilenen aydın vatanş yetiştirme amacına hizmet etmiştir.

12 Eylül darbesi sonrasında Vatandaşlık Bilgisi dersi ilk kez 1985 yılında ortaokullarda ayrı bir ders olarak okutulmuştur. Ders içeriği hak ve özgürlüklerden ziyade görev ve sorumluklara vurgu yaparken yeni anayasasının öğretilmesine özel bir önem verilmiştir. Resmî ideoloji, Türk-İslam sentezi olarak belirtilen politik doktrinden izler taşımış (Şen, 2019:7), din devlete bağlılık yolunda milli kimliği güçlendirme için bir araç olarak kullanılmıştır. Ayrıca Atatürkçülük ve Atatürk milliyetçiliği esas alınarak din ulusal kimliğin bir parçası olarak sunulmuştur (Kaplan, 2002:119).

Türkiye’de modern vatandaşlık eğitimine 1995 yılında Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan İnsan Hakları Eğitimi projesine Türkiye’nin de katılması ile geçilmiştir. Vatandaşlık Bilgisi dersleri Vatandaşlık ve İnsan Hakları olarak değiştirilmiş, 2005 yılından sonra ise bu ders kaldırılarak sosyal bilgiler dersleri içeriğinde demokrasi,

insan hakları, kültürel farklılıklar, siyasal sistemler ve süreçler gibi konulara yer verilmeye başlanmıştır. 2010 yılında bu kez Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen Demokratik Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi Projesi kapsamında Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi isimli yeni bir ders eğitim müfredatına dâhil edilmiş ancak 4+4+4 eğitim sistemi değişikliği nedeni ile uygulanamamıştır. Vatandaşlık eğitimi, 2015-2016 eğitim öğretim yılından itibaren ilköğretim 4. sınıf ders programlarına 2 saat olarak yerleştirilen İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi adıyla sınıf öğretmenleri tarafından verilmekte ayrıca ilköğretim 1, 2 ve 3. sınıflarda Hayat Bilgisi dersi ile 4, 5 ve 6. sınıflarda Sosyal Bilgiler ders içeriklerinde yer almaktadır.

Millî Eğitim Bakanlığı'nın 2018 yılı İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Dersi İlkokul 4. Sınıf Öğretim Programı'nda dersin amaçları açıklanmıştır. Buna göre İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi dersi (MEB, 2018);

- İnsani değerleri benimseyen,
- Hak, özgürlük ve sorumluluk bakımlarından çocuk olmanın ayrıcalıklarını keşfeden,
- Hak ve özgürlüklerin kullanılabilmesi için sorumluluk üstlenen,
- İnsan hakları ve demokrasi kültürünün geliştirilmesi için adaleti ve eşitliği gözetilen,
- İş birliğine ve bilgiye dayalı demokratik karar alma süreçlerine katılan,
- Ortak yaşama ilişkin sorunların çözümünde uzlaşma arayan,
- Kurallara uyarak hak ve özgürlüklerin korunmasına ve geliştirilmesine destek olan,
- Aktif yurttaşlığı benimseyen ve buna uygun davranan,
- Birlikte yaşama koşullarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için sorumluluk üstlenen,
- Cumhuriyet ve değerlerinin insan hakları, yurttaşlık ve demokrasi alanındaki gelişmelere katkısını bilen bireyler yetiştirmeyi amaçlamaktadır.

İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Dersi Öğretim Programında bu ders sayesinde elde edilecek kazanımlarda altı başlık altında toplanmıştır (MEB, 2018);

- İnsan Olmak
- Hak, Özgürlük ve Sorumluluk
- Adalet ve Eşitlik

- Uzlaşı
- Kurallar
- Birlikte Yaşam

2008 yılında Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi tarafından “Hayat Boyu Öğrenme İçin Avrupa Yeterlilikler Çerçevesi Tavsiye Kararı” gereğince Avrupa Birliği üyesi ve üyelik sürecindeki 36 ülke, ulusal yeterlilik çerçevelerini geliştirmiş veya geliştirme aşamasına girmiştir. Türkiye’de bu süreçte yeterliliklerini tanımlamak, sınıflandırmak ve karşılaştırmak, yeterlilik sistemlerini yeniden yapılandırmak, bütünlendirmek ve bu sistemler arasında eşgüdümü sağlamak amacıyla 2015 yılında ulusal yeterlik çerçevesi oluşturmuştur. Bu kapsamda Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi, Meslekî Yeterlilik Kurumunun koordinasyonunda Millî Eğitim Bakanlığı, Yükseköğretim Kurulu ve Meslekî Yeterlilik Kurumu temsilcilerinden oluşan Ulusal Yeterlilik Çerçevesi Hazırlama Komisyonu ve sosyal tarafların da dâhil olduğu teknik çalışma grupları tarafından hazırlanmış ve ilgili tüm kurum ve kuruluşların, yerli ve uluslararası konu uzmanlarının görüş ve önerileri alınarak nihai şeklini almıştır (MYK, 2020).

Türkiye Yeterlilikler Çerçevesinde sekiz anahtar yetkinlik sıralanmış bu yetkinlikler arasında sosyal ve vatandaşlıkla ilgili yetkinliklere de yer verilmiştir. Sosyal ve vatandaşlıkla ilgili yetkinliklerin kişisel, kişilerarası ve kültürlerarası yetkinlikleri içerdiği, bireylerin, farklılaşan toplumlarda sosyal ve çalışma yaşamına etkili ve yapıcı biçimde katılmalarına imkân tanıyacak; gerektiğinde çatışmaları çözecek özelliklerle donatılmasını sağlayan tüm davranış biçimlerini kapsadığı, vatandaşlıkla ilgili yetkinliklerin ise, bireyleri, toplumsal ve siyasal kavram ve yapılarla ilişkin bilgiye, demokratik ve aktif katılım kararlılığına dayalı olarak medenî yaşama tam olarak katılmalarını içerdiği (MYK, 2020) belirtilmiştir.

Son yıllarda yaşanan küresel değişim, toplumların vatandaşlık eğitimine verdiği önemi artırmış, vatandaşlık eğitimi geleneksel biçimden modern bir hale dönüşmüştür. Vatandaşlık eğitimi, bugün genel kabul gören bir değer olarak demokrasinin sürdürülebilmesini ve yeniden üretimini hedeflemektedir. Vatandaşlık eğitimi, bireylerin vatandaş olarak sahip oldukları hakları bilme, kullanma, koruma ve geliştirme bilincini önemseyerek aynı haklara başkalarının da sahip olduğu gerçeğinden hareketle diğer bireylerin haklarına saygı duyma, toplumsal sorunlara duyarlı bireyler olma ve eleştirel

bakabilme değerlerini kazandırarak vatandaşlık okuryazarlığına sahip olmaları noktasında önemli bir yer tutmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI ÖLÇEĞİ

Literatürde bireylerin vatandaşlık konusundaki bilgi ve becerilerini açıklamaya çalışan vatandaşlık algısı, vatandaşlık bilinci, etkili vatandaşlık ve aktif vatandaşlık gibi isimlerle anılan çeşitli çalışmalara rastlanmaktadır. Bu çalışmaların temel amacının vatandaşlık eğitiminin ve eğitim kurumlarının öğrencilerin vatandaşlık bilgi ve tutumlarına yönelik etkisini incelemek olduğu görülmekle birlikte bu çalışmalarda vatandaşlık kavramı genellikle tek yönlü olarak ele alınmış, diğer boyutlar kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca çalışmalar on sekiz yaş altı lise ve ortaöğretim öğrencileri üzerinde uygulandığından yetişkinlere ilişkin sonuçlar ortaya çıkarılamamıştır. Bu nedenle vatandaşlığın tüm boyutlarını ortaya çıkaracak nitelikte vatandaşlık okuryazarlığı adı altında bir ölçek geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü vatandaşlık okuryazarlığı, bireyin devletle ilişkisine temel teşkil eden hak, özgürlük ve sorumluluk hakkında bilgi sahibi olabilme, bunlara karşı ilgi duyarak kullanabilme ve gerektiğinde meşru zeminde koruyabilmek için eyleme geçebilme yetkinliğini ifade etmektedir.

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de bireylerin vatandaşlık kavramına ilişkin bilgi düzeyi, vatandaşlığa karşı ilgi ve bunu eylemlere dönüştürebilme yetisi ile hak arama yeterliliklerini ortaya koyabilecek bir Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği geliştirmektir. Literatürde çeşitli okuryazarlık türleri bulunmakla birlikte vatandaşlık okuryazarlığına ilişkin bir çalışmanın bulunmaması bu konu da eksiklik olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada akademik dünyaya yeni bir kavram ve bu kavramı ölçmeye uygun bir ölçek geliştirilmiştir.

Bu bölümde araştırmanın yöntemi, araştırmanın evreni ve çalışma grubu, Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği’nin geliştirilme süreci, veri toplama süreci ve pilot uygulama sonuçları da dâhil olmak üzere verilerin analizi ele alınmıştır.

9. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada yöntembilim yaklaşımlarından karma yöntem kullanılmıştır. Karma yöntem nitel ve nicel verilerin toplanarak her iki desenin birlikte kullanıldığı bir yöntemdir (Gardner, 2011:557). Tek bir çalışmada iki desenin tercih edildiği bu

yöntemde amaç hem nicel hem de nitel desenlerin sağladığı avantajlardan yararlanılarak bir olgunun daha detaylı ve kapsamlı anlaşılmasını sağlamaktır (Mills ve Gay, 2016:444).

Çalışmada ölçek geliştirmeye temel oluşturması için öncelikle literatür taraması gerçekleştirilmiş ve araştırma konusu ile ilgili daha önce yapılan çalışmalar incelenmiştir. Ayrıca ölçek maddelerinde yer alacak ifadelerin belirlenmesi için üniversite öğrencileri üzerinde yapılandırılmamış görüşme yöntemi ile içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın ikinci aşamasında Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği geliştirilmesine yönelik istatistiksel yöntemlere uygun nicel araştırma tekniklerine yer verilmiştir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği için hazırlanan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik özelliklerine yönelik sorulara yer verilmiş, ikinci bölümde ise vatandaşlık okuryazarlığına ilişkin bireylerin bilgi, ilgi ve eylemlerine yönelik madde havuzundan oluşturulan 5'li likert tipi ifadeler yer almıştır. Madde havuzunda yer alan ifadeler kapsam geçerliliğine tabi tutulmuş, uygun olmayanlar elenerek ölçek taslağının güvenilirliğin sağlanması amaçlanmıştır. Yapılan pilot uygulama sonuçlarına göre taslak ölçek son haline getirilip çalışma grubu üzerinde uygulanmış ve elde edilen veriler analiz edilerek Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği oluşturulmuştur.

10. ARAŞTIRMANIN EVRENİ, KAPSAMI VE ÖRNEKLEMİ

Araştırma evrenini 18 yaşını tamamlamış Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları oluşturmaktadır. Araştırma, içerik olarak vatandaşlık kavramının birçok disiplinin çalışma alanına girmesinden dolayı sadece siyaset bilimi ve anayasa hukuku açısından temel hak ve ödevleri kapsamaktadır. Böyle bir kapsam belirlenmesinin temel gerekçesi, vatandaşlık kavramının tek bir araştırma ile incelenemeyecek kadar geniş oluşudur.

Araştırma kapsamında çalışma grubunda yer alacak birey sayısını belirlemek için iki temel ölçüt belirlenmiştir. Bunlardan ilki araştırma kapsamında kullanılacak olan ölçekte yer alan ifade sayısı diğeri ise sosyal bilimlerde genel kabul gören %95 güven aralığı ve +/-5 hata payı'dır.

Ölçek geliştirme çalışmalarında örneklem büyüklüğünün 100 kişiden az olmamak kaydıyla faktör analizine tabi tutulacak madde sayısının en az 5 katı büyüklükte olması gerektiği (Erkuş, 2014:87; Seçer, 2015:59; Karagöz, 2016:877), ayrıca örneklem

büyükliğünün faktör analizine tabi tutulacak nitelikte olabilmesi için 200 orta, 300 iyi, 500 çok iyi ve 1000 sayısının mükemmel olduğu belirtilmiştir (Karagöz, 2016:877).

Örneklem sayısının belirlenmesinde istatistiksel hesaplamalardan da yararlanılmaktadır. Buna göre evrende yer alan birey sayısının bilinmesi halinde örneklem sayısının tespiti için aşağıdaki formül kullanılmaktadır (Özdamar, 2017:118).

$$n = \frac{N \cdot t^2 \cdot (p \cdot q)}{d^2 \cdot (N - 1) + [t^2 \cdot (p \cdot q)]}$$

n: Örneklem büyüklüğü,

N: Evren birim sayısı,

p: Evrendeki X'in gözlenme oranı,

q: (1-p): X'in gözlenmeme oranı,

d= Örneklem hatası,

t= sd serbestlik dereceli t dağılımı kritik değeridir (sd=n-1)

Belirli sayıdaki evren büyüklükleri için hesaplanmış olan örneklem büyüklüğü tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 5.1: $\alpha= 0.05$ İçin Örneklem Büyüklükleri

Evren Büyüklüğü	+/-0.03 örnekleme hatası (d)			+/-0.05 örnekleme hatası (d)			+/-0.10 örnekleme hatası (d)		
	p=0.5	p=0.8	p=0.3	p=0.5	p=0.8	p=0.3	p=0.5	p=0.8	p=0.3
	q=0.5	q=0.2	q=0.7	q=0.5	q=0.2	q=0.7	q=0.5	q=0.2	q=0.7
100	92	87	90	80	71	77	49	38	45
500	341	289	321	217	165	196	81	55	70
750	441	358	409	254	185	226	85	57	73
1000	516	406	473	278	198	244	88	58	75
2500	748	537	660	333	224	286	93	60	78
5000	880	601	760	357	234	303	94	61	79
10000	964	639	823	370	240	313	95	61	80
25000	1023	665	865	378	244	319	96	61	80
50000	1045	674	881	381	245	321	96	61	81
100000	1056	678	888	383	245	322	96	61	81
1000000	1066	682	896	384	246	323	96	61	81
100 milyon	1067	683	896	384	245	323	96	61	81

Kaynak: Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004:50

İstatistiksel hesaplama sonucu ve örneklem büyüklüğü tablosu dikkate alındığında çalışma grubunun en az 384 kişiden oluşması gerekmektedir. Çalışma kapsamında toplam 1100 katılımcı ile anket doldurulmuş, 19 katılımcının verdiği yanıtlar çeşitli sebeplerle (bazı sorulara çift işaretleme yapılması, boş bırakılması vb.) veri analizine dâhil edilmemiş, sonuçta 1081 katılımcı çalışma grubunda yer almıştır.

Araştırmanın evreni, Türkiye’de yaşayan 18 yaşını tamamlamış Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından oluşmuştur. Evrenin nicel olarak oldukça büyük olduğu araştırmalarda tamamı üzerinde inceleme yapılması mümkün olmadığı için, Türkiye’de yaşayan 18 yaşını tamamlamış Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını temsil edebilecek bir çalışma grubu üzerinde araştırma yürütülmüştür.

Bunun için Türkiye’de NUTS II bölge düzeyinde örneklem seçilmesine karar verilmiş, seçkisiz örnekleme yöntemlerinden kota örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntemin tercih edilmesinin sebebi, evrende yer alan alt grupların evrendeki ağırlıkları oranında örnekleme temsil edilmesini sağlamaktır. Kota örnekleme, örnekleme hatalarını en aza indirerek daha yüksek bir temsil yeteneğine sahip örneklem üzerinde araştırma yapmak için kullanılmaktadır. Bu örnekleme yöntemi araştırma konusu olan topluluğun belli özelliklerini yansıtabilmek için, topluluğun içinde yalnız belli özelliklerde olan örneklerin alınmasını gerektiren yöntemdir (Aziz, 2015:54). Bu yöntemde, örneklem evrenin bütününden seçilmez, evren homojen altkümelere ayrılır ve her alt kümeden uygun sayıda birim seçilir. Çalışma grubunun tüm Türkiye’yi temsil edecek bir özellik taşıması istendiğinden Türkiye İstatistik Kurumu tarafından illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri dikkate alınarak oluşturulmuş olan NUTS II bölge düzeylerinde araştırma yapılmasına karar verilmiş, tüm Türkiye’den oluşturulacak olan çalışma grubu il, ilçe ve mahalle bazında nüfus kriteri dikkate alınarak evreni temsil kabiliyetine sahip olacak şekilde yerleşim birimlerine göre kota yöntemi ile tespit edilmiştir. Türkiye NUTS II bölge düzeyleri ve anketin uygulandığı yerleşim yerlerini ve uygulanan anket sayısını gösterir tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 5.2: NUTS II Bölge Düzeyleri ve Anketin Uygulandığı Yerleşim Birimleri

Bölge No	Bölge İsmi	Anketin Uygulandığı İller	Anketin Uygulandığı İlçeler	Anketin Uygulandığı Mahalleler	Uygulanan Anket Sayısı
1	İSTANBUL	İstanbul	Küçükçekmece	Atakent, Halkalı Merkez, İnönü, Kanarya, Cumhuriyet, Mehmet Akif, Atatürk	19
			Bağcılar	Demirkapı, Evren, 100. Yıl, Güneşli, Fatih	18
			Ümraniye	İstiklal, Armağanlar, Çakmak	17
			Pendik	Kavakpınar, Yenişehir, Kaynarca, Fevzi Çakmak, Velibaba, Güzelyalı, Çamçeşme	17
			Bahçelievler	Zafer, Soğanlı, Siyavuşpaşa, Bahçelievler, Şirinevler, Hürriyet	15
			Kadıköy	Göztepe, Merdivenköy, Kozyatağı, Erenköy, Bostancı, Acıbadem	13
			Esenyurt	İstiklal, Atatürk, Örnek, Mehterçeşme, Saadetdere, Yenikent	16
			Üsküdar	Cumhuriyet, Ünalın, Yavuztürk, Bulgurlu, Acıbadem, Valide-i Atik	15
			Maltepe	Zümrütevler, Fındıklı, Bağlarbaşı, Altın-tepe, Cevizli, Altayçeşme	13
			Ataşehir	İçerenköy, Kayışdağı, Barbaros,	9

				Küçükbakkalköy, İnönü	
			Avçılar	Cihangir, Yeşilkent, Denizköşkler	11
			Fatih	Seyyid Ömer, Şehremini, Koca Mustafapaşa, Hırka-i Şerif	11
			Gaziosmanpaşa	Karadeniz, Kazım Karabekir, B. Hayrettinpaşa Yeni Mahalle, Karayolları	13
			Kağıthane	Talatpaşa, Sultan Selim, Hamidiye, Çeliktepe	11
2	BATI MARMARA	Tekirdağ	Süleymanpaşa	100. Yıl, Hürriyet, Çınarlı, Gündoğdu, Aydoğdu	10
			Çorlu	Muhittin, Şeyhsinan, Reşadiye, Nusratiye, Kemalettin	12
		Balıkesir	Karesi	Toygar, Atatürk, Paşa Alanı	12
			Altı Eylül	Bahçelievler, Hasan Basri, Plevne	12
		3	EGE	İzmir	Buca
Bornova	Kazımdirik, Erzene, Yeşilova, Atatürk, İnönü				11
Konak	Güzelyalı, Göztepe, Muratreis, Çankaya				11
Karşıyaka	Bostanlı, Yalı, Bahçelievler, Şemikler				9
Bayraklı	Manavkuyu, Mansuroğlu, Osmangazi, Adalet, Atıfbey, Gazi, Irmak, Dokuzeylül				8

			Balçova	Onur, Eğitim	6
		Aydın	Efeler	Adnan Menderes, Girne, Efeler, Mimar Sinan, Osman Yozgatlı, Cumhuriyet, Meşrutiyet, Yedi Eylül	40
		Manisa	Yunus Emre	Yeni Mahalle, Güzelyurt, Merkez Efendi, Barbaros, Hafsa Sultan, Tevfikiye	23
			Şehzadeler	Yarhasanlar, Şehitler, Alaybey, Peker, Dilşikar, Arda	19
4	DOĞU MARMARA	Bursa	Nilüfer	İhsaniye, Konak, Beşevler, Cumhuriyet, Yüzüncü Yıl	11
			Osmangazi	Hamitler, Bağlarbaşı, Emek Adnan Menderes, Soğanlı, Küçükbalıklı, Yeni bağlar, Yunuseli	23
			Yıldırım	Millet, Arabayatağı, Değirmenönü, Orta bağlar, Değirmenlikazık	18
		Kocaeli	İzmit	Yenişehir, Yahyakaptan, Kadıköy, M. Ali Paşa, Tavşantepe, Erenler, Serdar, Yeni, Bekirdere	48
5	BATI ANADOLU	Ankara	Çankaya	Birlik, Üniversiteler, Emek, Harbiye, A. Taner Kışlalı	18
			Keçiören	Ayvalı, Kuşçağız, Etlik, Yayla, İncirli, Pınarbaşı	17

6	AKDENİZ	Konya	Yenimahalle	Kardelen, Kentkoop, Demetevler, Turgut Özal, Demetgül	13
			Mamak	General Zeki Doğan, Şahin Tepe, Başak, Mutlu, Durali Aliç	12
			Etimesgut	Eryaman, Süvari, Topçu, Piyade, İstasyon	10
		Meram	Selçuklu	Yazır, Bosna Hersek, Mehmet Akif, Sancak, Işıklar	18
			Meram	Havzan, Alavardı, Harmançık, Küçük Kovanağzı, Melikşah	14
		Antalya	Muratpaşa	Güzeloba, Çağlayan, Meydankavağı, Şirinyalı, Konuksever	17
	Kepez		Varsak, Karşıyaka, Kuzeyyaka, Teoman Paşa, Ulus, Özgürlük	16	
	Konyaaltı		Siteler, Liman, Hurma, Gürsu, Uncalı	6	
	Adana	Seyhan	Yeşilyurt, Gül Bahçesi, Pınar, Telli Dere, Gürsel Paşa	26	
		Yüreğir	Kışla, Ulubathı Hasan, Atakent, Yavuzlar	14	
		Çukurova	Toros, Huzurevleri, Belediye Evleri, Güzel Yalı, Yurt	13	
	Hatay	Antakya	Akasya, Serinyol, Ürgen Paşa, Odabaşı, Akevler,	43	

				Küçükdalyan, Saraykent	
7	ORTA ANADOLU	Kırıkkale	Merkez	Çalılıöz, Yenimahalle, Kaletepe, Yaylacık, Sanayi	21
		Kayseri	Kocasinan	Fevzi Çakmak, Mimarsinan, Ziyagökalp, Beyazşehir, Erciyesevler	14
			Melikgazi	Köşk, Selçuklu, Gesi, Cumhuriyet, Yıldırım Beyazıt, Mimarsinan	19
8	BATI KARADENİZ	Samsun	Atakum	Cumhuriyet, Yenimahalle, Mimarsinan, Esenevler, Körfez	12
			İlkadım	Adalet, Fevzi Çakmak, Bahçelievler, İlyasköy, Liman	26
		Kastamonu	Merkez	İnönü, Kuzeykent, Saraçlar	11
		Zonguldak	Merkez	Bahçelievler, Tepebaşı, Terakki, Karaelmas, Mithatpaşa	14
9	DOĞU KARADENİZ	Trabzon	Ortahisar	Çukurçayır, Pelitli, 2 Nolu Beşirli, İnönü, Üniversite, Aydınlıkevler, Boztepe	37
TRA	KUZEYDOĞU ANADOLU	Erzurum	Palandöken	Yunus Emre, Hüseyin Avni Ulaş	6
			Yakutiye	Şükrü Paşa, Kurtuluş	6
			Aziziye	Selçuklu	4
		Ağrı	Merkez	Fırat, 100. Yıl, Fatih, Abide, Kazım Karabekir	17
TRB	ORTADOĞU ANADOLU	Malatya	Battalgazi	Çöşnük, Başharık, Fırat, Zafer, Orduzu	13

			Yeşilyurt	Zaviye, Özalper, Yakınca, Bostancıbaşı, Çilesiz	12
		Van	Tuşba	Abdurrahman Gazi, Seyrantepe, Bayrakçı, Akköprü	11
			İpekyolu	Bostaniçi, Cevdet Paşa, Selimbey, Karşiyaka, Hacıbekir	20
TRC	GÜNEYDOĞU ANADOLU	Mardin	Artuklu	Yenişehir, Yalım, Kabala, Ortaköy, Gökçe	30
		Şanlıurfa	Eyyubiye	Akşemsettin, Batıkent, Eyyüp Nebi, Selçuklu, Hayati Harrani, Muradiye	23
			Haliliye	Ahmet Yesevi, Bağlarbaşı, Ertuğrul Gazi, İpekyol, Veysel Karani	26
		Gaziantep	Şahinbey	Karataş, Güneykent, Yeditepe, Güneş, İstiklal	20
			Şehitkâmil	Güvenevler, Batıkent, Atatürk, Zeytinli, Değirmicem	18
		TOPLAM		26	66

11. ÇALIŞMA GRUBUNUN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Çalışma grubuna dâhil edilecek yerleşim birimlerinin kota örnekleme ile belirlenmesi sonrasında araştırmamıza gönüllü olarak katılmak isteyen bireyler uygun örnekleme yöntemi ile oluşturulmuştur. Çalışma grubunda yer alan katılımcılara ait demografik özellikler aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 5.3: Çalışma Grubunun Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Frekans (n)	Yüzde (%)
Kadın	540	50
Erkek	541	50

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların %50'si (540) kadın, %50'si (541) erkektir.

Tablo 5.4: Çalışma Grubunun Yaş Dağılımı

Yaş	Frekans (n)	Yüzde (%)
18 – 25	183	16,9
26 – 40	356	32,9
41 – 60	361	33,5
61 ve üzeri	181	16,7

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların %16,9'u (183) 18-25 yaş grubu, %32,9'u (356) 26-40 yaş grubu, %33,5'i (361) 41-60 yaş grubu, %16,7'si (181) 61 ve üzeri yaş grubundan oluşmaktadır.

Tablo 5.5: Çalışma Grubunun Medeni Hal Dağılımı

Medeni Hal	Frekans (n)	Yüzde (%)
Evli	625	57,8
Bekar	456	42,2

Medeni hal açısından çalışma grubunda yer alan katılımcıların %57,8'i (625) evli, %42,2'si (456) bekindir.

Tablo 5.6: Çalışma Grubunun Eğitim Düzeyi Dağılımı

Eğitim Düzeyi	Frekans (n)	Yüzde (%)
Okuryazar değil	25	2,3
Okuryazar	44	4,1
İlkokul	325	30,1
Ortaokul	169	15,6
Lise	254	23,5
Önlisans	75	6,9
Lisans	176	16,3
Lisansüstü	13	1,2

Eğitim düzeyi açısından katılımcıların %2,3'ü (25) okuryazar değil, %4,1'i (44) okuryazar, %30,1'i (325) ilkokul mezunu, %15,6'sı (169) ortaokul mezunu, %23,5'i (254) lise mezunu, %6,9'u (75) ön lisans mezunu, %16,3'ü (176) lisans mezunu ve %1,2'si (13) lisansüstü eğitim mezunudur.

Tablo 5.7: Çalışma Grubunun Meslek Dağılımı

Meslek	Frekans (n)	Yüzde (%)
Memur	39	3,6
Kamuda işçi	27	2,5
Özelde işçi	329	30,4
Emekli	91	8,4
Çiftçi	11	1
Esnaf / Tüccar	141	13
Öğrenci	116	10,7
Serbest Meslek	43	4
İşsiz	57	5,3
Ev hanımı	185	17,1
Diğer	42	3,9

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların %3,6'sı (39) memur, %2,5'i (27) kamuda işçi, %30,4'ü (329) özel sektörde işçi, %8,4'ü (91) emekli, %1'i (11) çiftçi, %13'ü (141) esnaf/tüccar, %10,7'si (116) öğrenci, %4'ü (43) serbest meslek, %5,3'ü (57) işsiz, %17,1'i (185) ev hanımı, %3,9'u ise (42) diğer mesleklerde çalışmaktadır.

Tablo 5.8: Çalışma Grubunun Yerleşim Yeri Dağılımı

Yerleşim Yeri	Frekans (n)	Yüzde (%)
Köy	47	4,3
İlçe	149	13,8
İl	237	21,9
Büyükşehir	648	59,9

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların %4,3'ü (47) köyde, %13,8'i (149) ilçede, %21,9'u (237) ilde, %59,9'u (648) ise büyükşehirde yaşamaktadır.

Tablo 5.9: Çalışma Grubunun İkamet Süresi Dağılımı

Yerleşim Süresi	Frekans (n)	Yüzde (%)
Bir yıldan az	15	1,4
1 – 5 yıl	115	10,6
6 – 10 yıl	139	12,9
11 – 15 yıl	79	7,3
16 – 20 yıl	130	12
20 yıl ve üzeri	603	55,8

Çalışma gurubunda yer alan katılımcıların %1,4'i (15) 1 yıldan az, %10,6'sı (115) 1-5 yıl arası, %12,9'u (139) 6-10 yıl arası, %7,3'ü (79) 11-15 yıl arası, %12'si (130) 16-20 yıl arası ve %55,8'i (603) 20 yıldan fazla aynı yerleşim yerinde ikâmet etmektedir.

12. VERİ TOPLAMA SÜRECİ

Çalışmada elde edilen veriler, anketörler aracılığı ile yüz yüze görüşmeler yoluyla temin edilmiştir. Anket formu doldurulurken anketörler tarafından sorular okunmuş,

katılımcıların verdikleri yanıtlar anket formuna işaretlenmiştir. Veri toplama süreci iki aşamada yürütülmüştür. İlk aşamada pilot uygulama 1 Haziran-15 Haziran 2020 tarihlerinde, ikinci aşamada ise çalışma grubu üzerinde 15 Ağustos-15 Eylül 2020 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

13. ÖLÇEK GELİŞTİRME SÜRECİ

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği geliştirme süreci; madde havuzunun oluşturulması, ölçeğin yapılandırılması ve analiz edilmesi şeklinde üç aşamada yürütülmüştür. Ölçeğin geliştirilme süreci Şekil 5.1’de gösterilmiştir.

Şekil 5.1: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin Geliştirilme Süreci

1. AŞAMA: MADDE HAVUZUNUN OLUŞTURULMASI

Amaç:

1. Ölçek taslağında yer alacak ifadelerin derlenmesi
2. Ölçek formatının belirlenmesi
3. Kapsam geçerliliğinin sağlanması

Yöntem: Tümdengelim

2. AŞAMA: ÖLÇEĞİN YAPILANDIRILMASI

SÜREC 1

Amaç:

1. Uygun olmayan maddelerin ölçek taslağından çıkarılması
2. Ölçeğin kapsam geçerliliğinin sağlanması
3. Ölçeğin yapı geçerliliğinin sağlanması
4. Ölçek güvenilirliğinin sağlanması

Yöntem:

1. Uzman görüşlerine başvurma ve betimsel analizler
2. Uzman görüşleri doğrultusunda kapsam geçerlilik oranlarının hesaplanması ve uygun olmayan maddelerin ölçek taslağından çıkarılması
3. Ölçek taslağı ile pilot uygulama yapılması ve betimsel istatistikler
4. Madde toplam puan korelasyonlarının hesaplanması ve uygun olmayan maddelerin çıkarılması
5. Cronbach Alpha değerlerinin hesaplanması ve uygun olmayan maddelerin çıkarılması

SÜREC 2

Amaç:

1. Ölçeğin Geliştirilmesi
2. Ölçeğin alt boyutlarının belirlenmesi
3. Uygun olmayan maddelerin elenmesi
4. Ölçek güvenilirliğinin sağlanması

Yöntem:

1. Çalışma grubu üzerinde anketin uygulanması
2. Betimsel analizler
3. KMO ve Barlett Küresellik Testi
4. Paydaşlık Oranlarının hesaplanması
5. Açıklayıcı (Açımlayıcı, Keşfedici) Faktör Analizi
6. Maddeler arası korelasyon katsayılarının hesaplanması
7. Madde toplam puan korelasyon katsayılarının hesaplanması
8. Cronbach Alpha değerlerinin hesaplanması

3. AŞAMA: ÖLÇEĞİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Amaç:

1. Ölçeğin faktör yapısının değerlendirilmesi
2. Yapı geçerliliğinin değerlendirilmesi
3. Ölçek güvenilirliğinin sağlanması

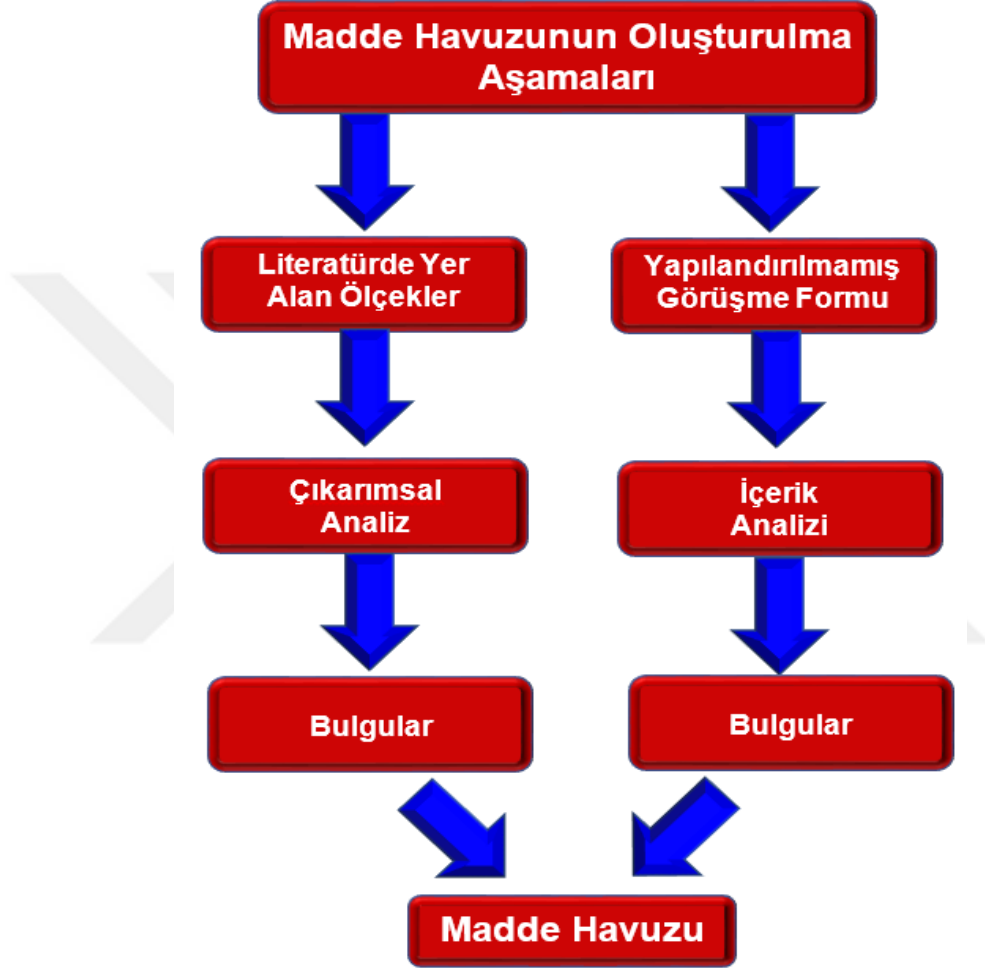
Yöntem:

1. Betimleyici analizler
2. Doğrulayıcı Faktör Analizi
3. Uyum İyiliği İndeksleri

13.1. Madde Havuzunun Oluşturulması

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği için madde havuzunda yer alacak ifadelerin belirlenmesinde iki yöntem tercih edilmiş ve bu yöntemler aşağıdaki şekilde verilmiştir.

şekil 5.2: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Taslak Madde Havuzu Oluşturma Aşamaları

İlk aşamada literatürde vatandaşlık ile ilgili geliştirilmiş olan çeşitli ölçeklere ulaşılmış ve bu ölçeklerde yer alan vatandaşlık okuryazarlığını ortaya çıkarabilecek muhtemel ifadeler madde havuzuna eklenmiştir. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği geliştirme sürecinde yararlanılan ölçekler Tablo 5.10'da verilmiştir.

Tablo 5.10: Madde Havuzunun Oluşturulmasında Yararlanılan Ölçekler

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>Sivil Tutum ve Davranış Ölçeği</i>	Moely, B. E., Mercer S. H., Ilustre, V., Miron, D., Mcfarland, M.	2002	Üniversite Öğrencileri	725	44	<ul style="list-style-type: none">• Sivil katılım• Kişilerarası problem• Çözme becerisi• Politik farkındalık• Liderlik yeteneği• Sosyal adalet tutumu• Farklılık tutumu
<i>Vatandaşlık Katılım Ölçeği</i>	Losito, B., D'apice, A.	2003	Lise Öğrencileri	3300	2	<ul style="list-style-type: none">• Bireysel katılım• Politik katılım
<i>Politik Yeterlik Ölçeği</i>	Toğan, H.	2006	Ankara İli	314	8	<ul style="list-style-type: none">• İçsel yeterlilik• Dışsal yeterlilik
<i>Aktif Vatandaşlık Ölçeği</i>	Hoskins, B., Jesinghaus J., Mascherini, M., Munda, G., Nardo, M., Saisana, M., Nijlen, D. V., Vidoni, D., Villalba, E.	2006	19 Avrupa Ülkesi	42359	63	<ul style="list-style-type: none">• Politik yaşam• Sivil toplum• Toplum hayatı• Değerler
<i>Yurttaşlık Algılaması Ölçeği</i>	Fığlalı Taşkın, A.	2008	Meslek Grupları	625	40	<ul style="list-style-type: none">• Medeni Haklar ve Ödevler• Siyasi Haklar ve Ödevler• Sosyal Haklar ve Ödevler

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>Yurtseverlik Tutum Ölçeği Türkçe Uyarlaması</i>	Yazıcı, F.	2009	Üniversite Öğrencileri	200	20	<ul style="list-style-type: none"> •Kör yurtseverlik •Yapısı yurtseverlik
<i>Etkili Vatandaşlık Ölçeği</i>	Sağlam, H. İ.	2011	Üniversite Öğrencileri	317	23	<ul style="list-style-type: none"> •Vatandaşlık değerleri •Vatandaşlık bilgi becerileri
<i>İlköğretim Öğrencilerinin Demokratik Tutumları Ölçeği</i>	Şimşek, N.	2011	İlkokul Öğrencileri	126	23	<ul style="list-style-type: none"> •Güven duygusu •Kurallara uyma •Hoşgörülü olma •Sosyal katılım •Bağımsız hareket etme
<i>Demokrasi Bilinci Ölçeği</i>	Akan, Y.	2011	Lise Öğrencileri	249	24	<ul style="list-style-type: none"> •Demokrasi bilinci
<i>Küresel Vatandaşlık Ölçeği</i>	Morais D. B., Ogden A.C.	2011	Üniversite Öğrencileri	288	30	<ul style="list-style-type: none"> •Sosyal sorumluluk •Küresel yeterlilik •Küresel sivil katılım
<i>Çokkültürlü Yeterlik Algısı Ölçeği</i>	Başbay, A., Kağnıcı D. Y.	2011	Akademisyenler	309	41	<ul style="list-style-type: none"> •Farkındalık •Bilgi •Beceri
<i>Okulda Demokrasi Algısı Ölçeği</i>	Duruhan, K., Ersöz, Y.	2013	Ortaokul Öğrencileri	276	20	<ul style="list-style-type: none"> •Katılım-etkinlik •Haklar ve görevler •Öz-değerlendirme •Vatandaşlık eğitim

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>Gençlerin Siyasal ve Toplumsal Katılımı Ölçeği</i>	Akfırat, O. N., Çok, F.	2013	Üniversite Öğrencileri	550	145	• Katılım
<i>Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi Dersi Kazanımları Ölçeği</i>	Gömlüksiz, M. N., Kılınç, H.H.	2013	İlkokul Öğrencileri	271	38	• Demokrasi bilinci • Hak ve özgürlükler • Görev ve sorumluluklar
<i>Sivil Katılım Ölçeği</i>	Doolittle, A., Faul, A.C.	2013	Üniversite Öğrencileri	354	14	• Tutum • Davranış
<i>Hukuka Yönelik Duyuşsal Eğilim Ölçeği</i>	Oğuz, S.	2013	Ortaokul Öğrencileri	3407	26	• Hukuka güven • Hukuka ilgi • Hukukî sorumluluk • Hukukî yaptırım
<i>Hukuk Davranış Ölçeği</i>	Oğuz, S.	2013	Ortaokul Öğrencileri	3407	29	• Hukuku uygulama • Günlük hayatla ilişkilendirme • Kuralsızlık
<i>Küresel Vatandaşlık Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması</i>	Şahin, İ. F., Çermik, F.	2014	Üniversite Öğrencileri	429	30	• Sosyal sorumluluk • Küresel yetkinlik • Küresel sivil katılım

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>Evrensel Vatandaşlık Ölçeğinin Türkçe Formu</i>	Akın, A., Sarıçam, H., Akın, Ü., Yıldız, B., Demir, T., Kaya, M.	2014	Üniversite Öğrencileri	297	30	<ul style="list-style-type: none"> • Sosyal sorumluluk • Evrensel yeterlilik • Evrensel vatandaşlık bağlılığı
<i>Etkin Vatandaşlık Ölçeği</i>	Çevik-Kansu, C., Öksüz, Y.	2014	İlkokul Öğrencileri	544	25	<ul style="list-style-type: none"> • Çevreye duyarlık • Etkinliklere ilgi duyma • Sosyal karşılık verme • Gönüllü katılım
<i>Temel Demokratik Değerler Ölçeği</i>	Uygun, S., Engin, G.	2014	Ortaokul Öğrencileri	637	34	<ul style="list-style-type: none"> • Adil olma • Farklılıklara saygı • Özgüven • İş birliği
<i>Sivil Katılım Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması</i>	Akın, A., Usta, F., Akın, U.	2014	Üniversite Öğrencileri	275	14	<ul style="list-style-type: none"> • Tutum • Davranış
<i>Demokratik Katılım Ölçeği</i>	Keçe, M., Dinç, E.	2015	Üniversite Öğrencileri	486	40	<ul style="list-style-type: none"> • Siyasal katılım • Toplumsal katılım

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>Ulusal Birlik Algısı Ölçeği</i>	Şan, M. K., Akyiğit, H.	2016	Sakarya İlinde Yaşayanlar	293	35	<ul style="list-style-type: none"> • Batılılaşma ve Modernleşme • Ulusal Kimlik-Homojenlik • Adalet Hakkaniyet • Sosyoekonomik, Kültürel-Dini Farklılık
<i>Çokkültürlülük Algı Ölçeği</i>	Ayaz, M. F.	2016	Üniversite Öğrencileri	194	25	<ul style="list-style-type: none"> • Çokkültürlülük algısı
<i>Anayasal Okuryazarlık Ölçeği</i>	Dreisbach, C.	2016	Üniversite Öğrencileri	90	271	<ul style="list-style-type: none"> • İç tema • İç tarih • Dış tema • Dış tarih
<i>Aktif Yurttaşlık Öz-Yeterlik Ölçeği</i>	Arslan, H., Dil, K., Çetin, E., Yazıcı, S.	2017	Üniversite Öğrencileri	414	18	<ul style="list-style-type: none"> • Siyasi okuryazarlık • Katılım • Protesto ve sorumluluk
<i>Dünya Vatandaşlığı İçin Karakter ve Değerler Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması</i>	Karışan, D., Yılmaz-Tüzün, Ö.	2017	Üniversite Öğrencileri	241	13	<ul style="list-style-type: none"> • Sürdürülebilir kalkınma • Empatik endişeler • Ahlaki ve etik duyarlılık • Harekete geçme isteği

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>Vatandaşlık Algısı Ölçeği</i>	Durualp, E., Doğan, İ.	2017	Ortaokul Öğrencileri	672	38	<ul style="list-style-type: none"> • Demokratik vatandaşlık • Geleneksel vatandaşlık
<i>Demokratik Vatandaşlık Tutum Ölçeği</i>	Yıldırım C., Türkoğlu, A.	2017	Ortaokul Öğrencileri	374	29	<ul style="list-style-type: none"> • Temel demokrasi kültürü • Görev ve sorumluluklar • Demokratik katılımçılık • Demokratik haklar ve eşitlik • Vatandaşlık değerleri • Küresel vatandaşlık
<i>Vatandaşlık Duygusu Ölçeği</i>	İçen, M., Öztürk, C., Yılmaz, A.	2017	Lise Öğrencileri	250	10	<ul style="list-style-type: none"> • Farklılıkları benimseme • Aidiyet duygusu
<i>Demokratik Tutum Ölçeği</i>	Erbil, D. G., Kocabaş, A.	2017	İlkokul Öğrencileri	350	10	<ul style="list-style-type: none"> • Demokratik tutum
<i>Hukuk Okuryazarlığı Ölçeği</i>	Kara, H.	2017	Üniversite Öğrencileri	610	29	<ul style="list-style-type: none"> • Hukuka güven • Hukuku kullanma • Kuralsızlık • Hukuka ilgi • Hukukî sorumluluk • Günlük hayat ile ilişkilendirme • Hukukî yaptırım

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>Çokkültürlü Yeterlik Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması</i>	Akcaoğlu, M.Ö., Arsal, Z.	2018	Üniversite Öğrencileri	589	26	<ul style="list-style-type: none"> • Deneyim • Tutum • Yeterlik
<i>İyi Vatandaşlık Algısı Ölçeği</i>	Çiçek, S.	2018	Üniversite Öğrencileri	670	33	<ul style="list-style-type: none"> • Toplumsal Konulara Duyarlı Vatandaş • Kişisel Sorumluluk Sahibi Vatandaş • Evrensel Değerlere Sahip Vatandaş • Sosyal Değişime Açık Vatandaş • Çevresel Sorunlara Duyarlı Vatandaş
<i>Vatandaşlık Becerileri Ölçeği</i>	Ünal, F.	2019	Lise Öğrencileri	432	14	<ul style="list-style-type: none"> • Birey • Toplum
<i>Kentli Vatandaş Katılım Ölçeği</i>	Şahin, K., Altun, A.	2019	Ankara ve Kırıkkale İli	1105	44	<ul style="list-style-type: none"> • Siyasal Yaşam • Sivil Yaşam • Sosyal Yaşam • Demokratik ve Kültürel Değerler
<i>Vatandaşlık Bilgisi Ölçeği</i>	Ünal, F.	2019	Ortaokul Öğrencileri	623	13	<ul style="list-style-type: none"> • Birey • Toplum

Ölçek Adı	Geliştiren	Yıl	Örneklem	Örneklem Sayısı	Ölçekte Yer Alan Madde Sayısı	Ölçeğin Alt Boyutları
<i>21. Yüzyıl Yeterlilikleri Ölçeği</i>	Yılmaz, E., Alkış, M.	2019	Üniversite Öğrencileri	560	80	<ul style="list-style-type: none">• Bilgi,• Beceri• Karakter• Metaöğrenme
<i>Politik Okuryazarlık Ölçeği</i>	Aslan, H. M.	2019	Ortaokul Öğrencileri	450	24	<ul style="list-style-type: none">• Politik davranış• Politika bilgiye yönelik algı• Gündemi takip etme• İnsan haklarına yönelik algı

Madde havuzunda yer alacak ifadelerin oluşturulmasında ikinci bir yöntem olarak anahtar kelimeler listesinden yararlanılmıştır. Anahtar kelimeler listesi oluşturmak amacıyla üniversite öğrencileri ile yapılandırılmamış görüşme gerçekleştirilmiş, öğrencilere “vatandaşlık sizce neyi ifade etmektedir?” sorusu yöneltilmiş, öğrencilerin verdikleri yanıtlar bilgisayar ortamına aktarılmış, Maxqda programı aracılığı ile analiz edilerek en sık kullanılan kelimeler tespit edilmiş ve bu kelimeler üzerinden madde havuzunda yer alması gereken ifadeler belirlenmiştir. Yapılandırılmamış görüşmeler sonucunda elde edilen anahtar kelimeler listesini gösterir kelime bulutu Şekil 5.3’te verilmiştir.

Şekil 5.3: Anahtar Kelimeleri Gösterir Kelime Bulutu

Kelime bulutunun ortasında en sık kullanılan kelime yer almaktadır. İçerik analizi sonucu bu kelimenin “devlet” kelimesi olarak ortaya çıkması, vatandaşlık kavramının birey ile devlet arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca öğrenciler tarafından en çok kullanılan diğer kelimeler “ülke” ve “sorumluluk” kelimeleridir. Bu da öğrencilerin ülke ile devleti özdeşleştirdiğini ve vatandaşlığın daha çok sorumluluk boyutunun ön planda olduğunu göstermektedir.

13.2. Ölçek Formatının Belirlenmesi

Literatürde yer alan ölçeklerden ve yapılandırılmamış görüşmeler sonucu elde edilen anahtar kelimeler listesinden yararlanılarak toplam 92 ifadeden oluşan taslak madde havuzu (Ek-1) oluşturulmuştur. Ölçekte yer alan ifadelerin bireylerin bilgi, ilgi ve eylem düzeyini ölçmeye yönelik hazırlanması nedeni ile ölçeğin likert formatında hazırlanmasına karar verilmiştir. Likert tipi ölçekler, belirli bir fenomene ilişkin bireylerin tutum, davranış, yargı ya da eğilimlerini sıralı seçeneklere verdikleri cevaplar yardımı ile ortaya koymayı sağlayan ölçektir (Özdamar, 2017:33). Likert ölçeği, birden fazla boyut içeren fenomenlerin boyutlandırılmasını ve her bir boyutun ölçek toplam puanı içindeki büyüklüğünü hesaplama imkânı vermektedir. Bu nedenle Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği 5’li likert ölçeğine uygun olarak (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3= Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum) hazırlanmıştır.

13.3. Ölçeğin Kapsam Geçerliliğinin Sağlanması

Kapsam geçerliliği, ölçekte yer alan maddelerin ölçülmek istenen fenomeni ne ölçüde ölçmeye yardımcı olduğunu ve her bir maddenin amaca ne derecede hizmet ettiğini ortaya koyan bir yöntemdir. Bu yöntem sayesinde madde havuzunda yer alan ifadelerden temsil gücü yüksek olanların ölçekte yer alması sağlanır (Ayre ve Scally, 2014:79).

Kapsam geçerliliğinin sağlanabilmesi için kapsam geçerlik oranı ve kapsam geçerlilik indeksi değerlerine bakılması gerekir. Kapsam geçerlilik oranı, madde havuzunda yer alan bir ifadeyi “Gerekli” olarak belirten uzman sayısının toplam uzman sayısının yarısından çıkarılarak toplam uzman sayısının yarısına bölünmesi yoluyla elde edilir (Lawshe, 1975:567). Bu şekilde bulunan değer -1 / +1 arasında değişmektedir. Uzman değerlendiricilerin tümünün madde havuzunda yer alan bir ifadeyi “Gerekli” olarak belirtmeleri halinde KGO değeri 1 olur. Ancak hata payı göz önünde bulundurularak bu değer 0,99 kabul edilir (Yeşilyurt ve Çapraz, 2018:255). Kapsam geçerlilik oranı ≤ 0 olan ifadelerin ölçekten çıkarılması gerekmektedir (Ayre ve Scally, 2014:80; Lawshe, 1975:567; Wilson vd, 2012:199).

Kapsam geçerliliğinin sağlanmasında yalnızca kapsam geçerlilik oranının değil, madde havuzunda yer alan ilgili ifadeye ilişkin kapsam geçerlilik indeksinin de dikkate

alınması gerekir. Kapsam geçerlik indeksi, madde havuzunda yer alan kapsam geçerlilik oranı pozitif olan bir maddenin $\alpha=0,05$ anlamlılık düzeyinde gerekli ya da gereksiz olduğuna karar verilebilmesi için kullanılmaktadır ve uzman sayısına göre değişmektedir. Uzman sayısına göre minimum kapsam geçerlilik indeks değerinin altında yer alan ifadelerin taslak madde havuzundan çıkarılması gerekmektedir (Ayre ve Scally, 2014:80; Lawshe, 1975:567; Wilson vd, 2012:199). Lawshe tarafından geliştirilen uzman sayısına göre ölçüğe alınacak maddelerin sahip olması gereken minimum kapsam geçerlik indeksi değerleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5.11: Uzman Sayısına Göre Ölçüğe Alınacak Maddelerin Sahip Olması Gereken Minimum Kapsam Geçerlik İndeksi Değerleri (CVR Critical)

Uzman Sayısı	Minimum Değer	Uzman Sayısı	Minimum Değer
5	1,000	23	0,391
6	1,000	24	0,417
7	1,000	25	0,440
8	0,750	26	0,385
9	0,778	27	0,407
10	0,800	28	0,357
11	0,636	29	0,379
12	0,667	30	0,333
13	0,538	31	0,355
14	0,571	32	0,375
15	0,600	33	0,333
16	0,500	34	0,353
17	0,529	35	0,314
18	0,444	36	0,333
19	0,474	37	0,297
20	0,500	38	0,316
21	0,429	39	0,333
22	0,455	40	0,300

Kaynak: (Ayre ve Scally, 2014:82)

Kapsam geçerlilik oranı (KGO) ve kapsam geçerlilik indeksi (KGİ) hesaplamaları için aşağıda yer alan formüllerden yararlanılmıştır (Lawshe, 1975:567).

$$\text{Kapsam Geçerlilik Oranı (KGO)} = \frac{N_g - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$
$$\text{Kapsam Geçerlilik İndeksi (KGİ)} = \frac{N_g}{N}$$

N_g = İfadenin gerekli olduğunu işaretleyen uzman sayısı

N = Toplam uzman sayısı

Kapsam geçerliliğinin sağlanabilmesi için ölçekte yer alan ifadelerin uzmanlar tarafından değerlendirilmesi gerekmektedir (DeVellis, 2017:127). Bu nedenle Türk Dili ve Edebiyatı, Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi, Hukuk ve Sosyoloji alanlarında uzman 20 öğretim üyesine eposta aracılığı ile ulaşılarak çalışmanın konusu ve önemi hakkında bilgi verilmiş ve araştırmanın kapsam geçerliliğinin sağlanması konusunda yardımcı olup olmayacakları sorulmuştur. 13 uzman araştırmaya katkı sağlayabileceklerini bildirmiştir. Çalışmaya katılan uzmanların cinsiyet ve akademik unvan dağılımları Tablo 5.12'de verilmiştir.

Tablo 5.12: Uzmanların Cinsiyet ve Akademik Unvan Dağılımları

	Akademik Unvan				Toplam	
	Prof. Dr.	Doç. Dr.	Dr. Öğr. Üyesi	Öğretim Görevlisi		
Cinsiyet	Erkek	4	2	1	0	7
	Kadın	3	1	1	1	6
Toplam	7	3	2	1	13	

Madde havuzunda yer alan ifadelerin dil ve anlatım bozukluğu açısından denetlenmesi için Türk Dili ve Edebiyatı alanında uzman 3 öğretim üyesinin yardımına başvurulmuştur. Türk Dili ve Edebiyatı uzmanlarından madde havuzunda yer alan ifadelerin dil ve anlatım yönünden uygun olup olmadığını değerlendirmeleri, ifadelere ve ölçeğin tamamına ilişkin yorumları ve varsa önerileri istenmiştir. Türk Dili ve Edebiyatı

uzmanlarında gelen değerlendirmeler sonucunda; aynı amaca hizmet eden birden fazla ifadenin taslak madde havuzunda yer alması ve bazı ifadelerde dil ve anlatım bozukluğu bulunması nedeni ile 7 ifadenin (M14, M61, M62, M63, M67, M69, M79) taslak madde havuzundan çıkarılmasına karar verilmiştir.

Dil ve anlatım bozukluğu bulunan ifadeler çıkarıldıktan sonra bilimsel geçerliliğin sağlanabilmesi amacı ile Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi, Hukuk ve Sosyoloji alanlarında 10 uzmandan madde havuzunda yer alan her bir ifadeyi (1) Gereksiz, (2) İlgili fakat Gereksiz ve (3) Gerekli şeklinde işaretlemeleri ve varsa ifadelere ilişkin önerilerini gönderilen madde havuzunun en altına yazmaları talep edilmiştir (Ek-2). Uzmanların yaptıkları değerlendirme sonucunda madde havuzunda yer alan ifadelerin betimsel analizleri yapılmış ve kapsam geçerlilik oranları ve kapsam geçerlilik indeksleri hesaplanmıştır.

Kapsam geçerlilik oranı ≤ 0 olan ifadelerin ölçekten çıkarılması gerekmektedir (Ayre ve Scally, 2014:80; Lawshe, 1975:567; Wilson vd, 2012:199). Bu nedenle uzman görüşleri doğrultusunda madde havuzunda yer alan ifadelerin kapsam geçerlilik oranları ve kapsam geçerlilik indeksleri hesaplanmış ve uygun olmayan ifadeler madde havuzundan çıkarılmıştır. Kapsam geçerlilik oranı ve kapsam geçerlilik indeksini içeren betimsel analiz Tablo 5.13'te verilmiştir.

Tablo 5.13: Uzman Görüşlerine İlişkin Kapsam Geçerlilik Oranları ve Kapsam Geçerlilik İndeksleri

MADDE NUMARASI	UZMAN GÖRÜŞLERİ			KGO	KGİ
	<i>GEREKSİZ</i>	<i>İLGİLİ FAKAT GEREKSİZ</i>	<i>GEREKLİ</i>		
M1	0	1	9	0,8	0,90
M2	1	0	9	0,8	0,90
M3	0	0	10	1	1,00
M4	0	0	10	1	1,00
M5	1	3	6	0,2	0,60*
M6	0	0	10	1	1,00
M7	1	6	3	-0,4●	0,30*
M8	0	0	10	1	1,00
M9	1	1	8	0,6	0,80
M10	0	1	9	0,8	0,90
M11	0	0	10	1	1,00
M12	6	4	0	-1●	0,00*
M13	0	0	10	1	1,00
M15	6	3	1	-0,8●	0,10*
M16	0	0	10	1	1,00
M17	6	3	1	-0,8●	0,10*
M18	6	3	1	-0,8●	0,10*
M19	0	1	9	0,8	0,90
M20	2	0	8	0,6	0,80
M21	6	3	1	-0,8●	0,10*
M22	6	2	2	-0,6●	0,20*
M23	8	1	1	-0,8●	0,10*
M24	1	1	8	0,6	0,80
M25	1	1	8	0,6	0,80
M26	1	1	8	0,6	0,80
M27	1	1	8	0,6	0,80
M28	1	0	9	0,8	0,90
M29	5	3	2	-0,6●	0,20*
M30	0	0	10	1	1,00
M31	0	1	9	0,8	0,90
M32	0	0	10	1	1,00
M33	0	0	10	1	1,00
M34	1	1	8	0,6	0,80
M35	2	6	2	-0,6●	0,20*
M36	0	1	9	0,8	0,90

MADDE NUMARASI	UZMAN GÖRÜŞLERİ			KGO	KGİ
	<i>GEREKSİZ</i>	<i>İLGİLİ FAKAT GEREKSİZ</i>	<i>GEREKLİ</i>		
M37	1	1	8	0,6	0,80
M38	1	1	8	0,6	0,80
M39	1	1	8	0,6	0,80
M40	1	1	8	0,6	0,80
M41	1	0	9	0,8	0,90
M42	1	1	8	0,6	0,80
M43	0	1	9	0,8	0,90
M44	4	2	4	-0,2●	0,40*
M45	2	6	2	-0,6●	0,20*
M46	1	1	8	0,6	0,80
M47	1	1	8	0,6	0,80
M48	1	1	8	0,6	0,80
M49	0	2	8	0,6	0,80
M50	0	0	10	1	1,00
M51	1	1	8	0,6	0,80
M52	1	1	8	0,6	0,80
M53	0	1	9	0,8	0,90
M54	1	1	8	0,6	0,80
M55	1	1	8	0,6	0,80
M56	1	1	8	0,6	0,80
M57	3	6	1	-0,8●	0,10*
M58	2	5	3	-0,4●	0,30*
M59	2	5	3	-0,4●	0,30*
M60	8	1	1	-0,8●	0,10*
M64	7	2	1	-0,8●	0,10*
M65	8	2	0	-1●	0,00*
M66	4	4	2	-0,6●	0,20*
M68	0	2	8	0,6	0,80
M70	8	1	1	-0,8●	0,10*
M71	8	1	1	-0,8●	0,10*
M72	8	1	1	-0,8●	0,10*
M73	2	2	6	0,2	0,60*
M74	2	1	7	0,4	0,70*
M75	2	2	6	0,2	0,60*
M76	1	2	7	0,4	0,70*
M77	10	0	0	-1●	0,00*

MADDE NUMARASI	UZMAN GÖRÜŞLERİ			KGO	KGİ
	<i>GEREKSİZ</i>	<i>İLGİLİ FAKAT GEREKSİZ</i>	<i>GEREKLİ</i>		
M78	2	2	6	0,2	0,60*
M80	2	1	7	0,4	0,70*
M81	4	1	5	0●	0,50*
M82	3	4	3	-0,4●	0,30*
M83	0	0	10	1	1,00
M84	0	0	10	1	1,00
M85	0	2	8	0,6	0,80
M86	0	1	9	0,8	0,90
M87	1	1	8	0,6	0,80
M88	1	1	8	0,6	0,80
M89	2	0	8	0,6	0,80
M90	1	1	8	0,6	0,80
M91	0	1	9	0,8	0,90
M92	3	0	7	0,4	0,70*
Toplam Uzman Sayısı=10					
KGO=0,746					
KGİ=0,873					

● KGO ≤ 0 olan maddeler

* KGİ=CVR Critical değeri <0.800 olan maddeler

Kapsam geçerlilik oranı ≤ 0 olan 25 ifade (M7, M12, M15, M17, M18, M21, M22, M23, M29, M35, M44, M45, M57, M58, M59, M60, M64, M65, M66, M70, M71, M72, M77, M81, M82) ile kapsam geçerlik indeks değeri <0,800 olan 8 ifade (M5, M73, M74, M75, M76, M78, M80, M92) taslak madde havuzundan çıkarılarak ölçeğin kapsam geçerliliği sağlanmıştır.

Kapsam geçerliliği sağlanmış bir ölçeğin saptanan özelliklere sahip olabilmesi için taslak madde havuzundan geriye kalan ifadelerin bir pilot uygulamaya tabi tutulması ve elde edilen sonuçlara göre istenilen özellikleri verecek maddelerin seçilmesi gerekir (Karaca, 2016:244). Pilot uygulama sürecinde örneklem büyüklüğü için literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar hedef kitlenin %5'lik kısmına ulaşılmasını yeterli görürken (Evcı ve Aylar, 2017:395), hedef kitleyi temsil edebilecek nitelikte olan 30 – 50 arasında katılımcı üzerinde uygulanmasını yeterli görenler bulunmaktadır (Şeker ve Gençdoğan, 2014:4-5). Bu uygulama sürecinde amaç, madde havuzunda yer alan

ifadelerin ölçek ile uyumlu olup olmadığı ve ölçeğin iç geçerliliğinin sağlanıp sağlanmadığının kontrol edilmesidir (Seçer, 2015:59).

Uzman değerlendirmesi sonucunda taslak madde havuzunda kalan 52 ifade 5’li likert ölçeğine göre hazırlanmış anket formuna uyarlanmış ve çalışma grubuna benzer özellikler taşıyan 286 kişiden oluşan bir örneklem grubu üzerinde test edilmek üzere pilot uygulamaya tabi tutulmuştur. Pilot uygulama sonucunda elde edilen verilerle iç tutarlılık analizleri gerçekleştirilmiştir. İç tutarlılık analizi yapılmasının nedeni taslak madde havuzunda kalan ifadelerin kavramsal yapıyı tutarlı bir şekilde ölçüp ölçmediğinin tespit edilmesidir. İç tutarlılık analizlerinde taslak madde havuzunda kalan ifadelerin madde toplam puan korelasyonları ve madde silindiğinde Cronbach Alpha değerleri hesaplanmıştır. İç tutarlılık analizine tabi tutulan madde toplam puan korelasyon katsayısı $\pm 0,10$ ’dan daha düşük olan ifadeler ile Cronbach Alpha güvenilirlik değeri 0,40’ın altında yer alan ifadelerin elenmesi gerekmektedir (Seçer, 2015:60). Ayrıca taslak madde havuzundan iç tutarlılık analizine tabi tutulan bir ifade silindiğinde Cronbach Alpha güvenilirliğinde %5’lik bir artış gözlemleniyorsa o ifadenin silinmesi önerilmektedir (DeVellis, 2017:102, Özdamar, 2017:117).

Pilot uygulama verilerinin iç tutarlılık analizleri sonucunda madde toplam korelasyon katsayısı $\pm 0,10$ ’dan daha düşük olan ifadeler ile Cronbach Alpha güvenilirlik değerini sağlamayan ifadeler tek tek elenerek ölçek taslağı kabul edilebilir düzeye gelinceye kadar analizler tekrar edilmiştir. Yapılan analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 5.14’te verilmiştir.

Tablo 5.14: Pilot Araştırma Verilerine İlişkin İç Tutarlılık Analizleri Sonuçları

Madde Numarası	Ortalama	Standart Sapma	Madde Toplam Puan Korelasyonu	Madde Silindiğinde Cronbach Alpha Değeri	N
M1	4,15	1,027	0,452	0,761	286
M2	4,16	0,931	0,631	0,762	286
M3	4,17	0,919	0,564	0,761	286
M4	4,22	0,923	0,557	0,761	286
M6	4,18	0,933	0,570	0,761	286
M8	4,13	0,935	0,598	0,761	286
M9	3,92	1,003	0,607	0,762	286
M10	3,56	1,226	0,489	0,761	286
M11	4,00	1,047	0,535	0,761	286
M13	3,89	1,068	0,603	0,761	286
M16	3,94	1,053	0,376	0,761	286
M19	2,74	1,276	0,207	0,826*	286
M20	3,12	1,318	0,226	0,824*	286
M24	2,90	1,263	0,054*	0,761	286
M25	3,48	1,208	0,573	0,761	286
M26	2,57	1,264	0,514	0,761	286
M27	2,60	1,260	0,464	0,762	286
M28	2,98	1,269	0,521	0,763	286
M30	3,31	1,271	0,428	0,763	286
M31	2,71	1,288	0,505	0,761	286
M32	2,64	1,280	0,612	0,763	286
M33	2,53	1,250	0,602	0,763	286
M34	2,39	1,252	0,335	0,824*	286
M36	2,66	1,290	0,342	0,825*	286
M37	3,35	1,296	0,312	0,842*	286
M38	3,93	1,109	0,367	0,850*	286
M39	3,96	1,053	0,602	0,763	286
M40	3,70	1,111	0,594	0,763	286
M41	3,91	1,070	0,615	0,761	286

Madde Numarası	Ortalama	Standart Sapma	Madde Toplam Puan Korelasyonu	Madde Silindiğinde Cronbach Alpha Değeri	N
M42	3,59	1,152	0,574	0,762	286
M43	3,56	1,135	0,304	0,849*	286
M46	3,75	1,119	0,611	0,761	286
M47	3,68	1,145	0,606	0,761	286
M48	3,54	1,203	0,594	0,761	286
M49	4,10	1,152	0,567	0,791	286
M50	4,21	1,035	0,608	0,762	286
M51	2,64	1,200	0,594	0,761	286
M52	2,41	1,124	0,494	0,762	286
M53	4,04	1,215	0,451	0,762	286
M54	4,12	1,145	0,442	0,761	286
M55	4,21	1,226	0,625	0,762	286
M56	3,94	1,211	0,600	0,761	286
M68	4,02	1,113	0,233	0,851*	286
M83	3,62	1,145	-0,152*	0,853*	286
M84	3,65	1,208	0,267	0,851*	286
M85	3,84	1,245	0,281	0,851*	286
M86	3,15	1,135	0,269	0,851*	286
M87	3,42	1,204	0,368	0,851*	286
M88	2,67	1,207	0,026*	0,770	286
M89	3,16	1,200	0,255	0,851*	286
M90	3,92	1,153	0,045*	0,770	286
M91	3,96	1,178	-0,177*	0,853*	286

İç tutarlılık analizleri sonucunda kriterleri sağlamayan 18 ifade (M19, M20, M24, M34, M36, M37, M38, M43, M68, M83, M84, M85, M86, M87, M88, M89, M90, M91) taslak madde havuzundan çıkarılmıştır. Maddeler çıkarıldıktan sonra Cronbach Alpha güvenilirlik değerinin 0,903'e ulaştığı ve taslak madde havuzunda kalan ifadelerin iç tutarlılık güvenilirliğine sahip olduğu görülmüştür. Pilot uygulama aşamasının tamamlanması ile ölçeğin yüzey geçerliliği sağlanmıştır.

13.4. Ölçeğin Yapı Geçerliliğinin Sağlanması

Ölçeğin yapı geçerliliğinin sağlanabilmesi için taslak madde havuzunda kalan ifadeler yeniden numaralandırılmış (Ek-3) ve çalışma grubu üzerinde uygulanabilecek 5'li likert ölçeğine uygun anket formatına dönüştürülmüştür. Ölçekte yer alan ifadelerin dışında katılımcıların genel vatandaşlık düşüncelerini öğrenmeye yönelik ifadeler de eklenmiş ve anket demografik özelliklere yönelik sorularla birlikte 56 sorudan meydana getirilmiştir (Ek-4). Anket, 15 Ağustos 2020-15 Eylül 2020 tarihleri arasında çalışma grubu üzerinde uygulanmış ve veri toplama süreci tamamlanmıştır.

Bir ölçekte yer alan verilerin çözümlenebilmesi ve istatistiksel testlerin uygulanabilmesi için öncelikle verilerin normallik varsayımını sağlayıp sağlamadığına bakılması gerekir. Normallik varsayımının sağlanması durumunda uygulanacak olan istatistiksel yöntemler parametrik testler iken normallik varsayımının sağlanmadığı durumlarda uygulanacak olan istatistiksel yöntemler non-parametrik testlerdir. Parametrik testlerin non-parametrik testlere göre istatistiksel gücü daha yüksek olup I. tip ve II. tip hatalara karşı daha hassastır (Hollander vd, 2014:2).

Normallik varsayımının sınanması için literatürde çeşitli yöntemler mevcuttur. Bunlar; basıklık ve çarpıklık katsayısı, bağıl değişkenlik katsayısı (varyasyon katsayısı), normallik testi anlamlılık düzeyi (Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk), histogram grafiği ve Detrended Q-Q (eğilimden arındırılmış Q-Q) grafiği'dir. En yaygın kullanılan yöntemin basıklık ve çarpıklık katsayıları ile histogram grafikleri dikkate alınarak normal dağılımın gerçekleşip gerçekleşmediğine karar verilmesi olmasına rağmen normallik varsayımının sağlandığını kanıtlaması açısından literatürde yer alan yöntemlerden en az üçünün normallik varsayımını sağlaması beklenir.

Normallik varsayımında basıklık (kurtosis) ve çarpıklık (skewness) katsayıları dikkate alınarak yapılacak bir değerlendirmede normallik varsayımının kabul edilebilirlik değerlerine ilişkin literatürde farklı yorumlar bulunmaktadır. Basıklık ve çarpıklık değerlerinin $\pm 1,5$ arasında olması durumunda (Tabachnick ve Fidell, 2014) normallik varsayımını kabul edenler bulunmakla birlikte bu değeri ± 2 sınırına çıkaranlar da (George ve Mallery, 2010) bulunmaktadır.

Bağıl değişkenlik katsayısı, standart sapmanın aritmetik ortalamaya oranının yüzdesini veren bir dağılım ölçütü olarak ortaya çıkan sonuç veri setinin normal dağılıp dağılmadığını göstermektedir. Normal bir dağılımda bağıl değişkenlik katsayısının %20-

%25 arasında olması beklenmektedir. Bağıl değişkenlik katsayısının %20'den küçük çıkması durumunda verilerin homojen, birbirine benzer, puanlar arasındaki farklılığın az ve normal dağılıma göre daha sivri olduğunu gösterir. Bağıl değişkenlik katsayısının %25'ten büyük çıkması durumunda ise veriler heterojen, birbirinden farklı, puanlar arasındaki farklılık fazla ve normal dağılıma göre daha basık bir dağılım söz konusudur (Güler, 2017:164).

Normallik testlerinde (Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk) test anlamlılık düzeylerinin %5'in üzerinde ($p>0,05$) olması durumunda verilerin normal dağılıma uygun olduğu kabul edilmektedir. Teste tabi tutulacak veri sayısının 30 ve 30'dan büyük ($n\geq 30$) olması durumunda Kolmogorov-Smirnov, veri sayısının 30'dan küçük olması ($n<30$) olması durumunda ise Shapiro-Wilk testi sonuçlarının dikkate alınması gerektiği önerilmektedir (Pallant, 2017:75).

Grafiksel değerlendirmelerde ise Histogram grafiği ve Detrended Q-Q grafiği baz alınmaktadır. Histogram grafikleri, verilerin belirli aralıklar arasındaki frekanslarını gösteren bir dağılım biçimidir. Veri frekanslarını temsil eden çubukların üst noktalarından birleştirilerek elde edilen eğriye ilişkin yapılan yorum normal dağılımın sağlanıp sağlanmadığını göstermektedir. Elde edilen eğrinin çana benzemesi durumunda normal dağılımın varlığından söz edilmektedir. Detrended Q-Q grafiğine dayalı normal dağılım analizinde, grafik üzerindeki noktaların sıfır çizgisi üzerinde kümelenmesi beklenir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı anketinden elde edilen verilere göre maddelerin her birinin ve ölçeğin tamamının normal dağılıma sahip olup olmadığını test etmek için literatürde yer alan beş yöntem de kullanılmış ve normallik analizlerine ilişkin sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5.15: Ölçek Maddelerine İlişkin Normallik Dağılımı Analizi Sonuçları

Madde Numarası	N	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	Çarpıklık	Basıklık	Bağlı Değişkenlik Katsayısı (v)	Kolmogorov-Smirnova p	Shapiro-Wilk p	Histogram Grafiği	Detrended Grafiği
M1	1081	4,15	1,027	0,031	-1,234	1,177	24,74	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M2	1081	4,16	0,931	0,028	-1,098	1,106	22,38	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M3	1081	4,17	0,919	0,028	-1,166	1,014	22,03	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M4	1081	4,22	0,923	0,028	-1,091	0,996	21,88	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M5	1081	4,18	0,933	0,028	-1,079	1,054	22,33	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M6	1081	4,13	0,935	0,028	-1,078	1,059	22,61	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M7	1081	3,92	0,902	0,030	-0,943	0,489	23,00	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M8	1081	3,56	0,847	0,037	-0,636	-0,568	23,81	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M9	1081	4,00	0,918	0,032	-1,094	0,620	22,93	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M10	1081	3,89	0,936	0,032	-1,015	0,526	24,07	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M11	1081	3,94	0,952	0,032	-1,079	0,652	24,15	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M12	1081	2,74	0,605	0,039	0,212	-1,078	22,05	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M13	1081	3,12	0,708	0,040	-0,157	-1,094	22,67	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M14	1081	2,90	0,725	0,038	0,075	-1,098	24,98	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M15	1081	3,48	0,842	0,037	-0,532	-0,657	24,17	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M16	1081	2,57	0,614	0,038	0,401	-0,955	23,94	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M17	1081	2,60	0,625	0,038	0,348	-0,994	24,06	0,000*	0,000*	Normal	Normal

Madde Numarası	N	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	Çarpıklık	Basıklık	Bağıl Değişkenlik Katsayısı (v)	Kolmogorov-Smirnova p	Shapiro-Wilk p	Histogram Grafiği	Detrended Grafiği
M18	1081	2,98	0,687	0,039	-0,061	-1,138	23,06	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M19	1081	3,31	0,735	0,039	-0,374	-0,968	22,21	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M20	1081	2,71	0,643	0,039	0,202	-1,065	23,72	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M21	1081	2,64	0,651	0,039	0,213	-1,081	24,62	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M22	1081	2,53	0,615	0,038	0,403	-0,940	24,31	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M23	1081	2,39	0,597	0,038	0,506	-0,893	24,97	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M24	1081	2,66	0,654	0,039	0,303	-1,058	24,56	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M25	1081	3,35	0,687	0,039	-0,419	-0,947	20,51	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M26	1081	3,93	0,912	0,034	-1,005	0,266	23,23	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M27	1081	3,96	0,905	0,032	-1,015	0,458	22,87	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M28	1081	3,70	0,912	0,034	-0,677	-0,252	24,65	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M29	1081	3,91	0,973	0,033	-0,946	0,306	24,90	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M30	1081	3,59	0,894	0,035	-0,580	-0,475	24,93	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M31	1081	3,56	0,824	0,035	-0,519	-0,518	23,14	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M32	1081	3,75	0,924	0,034	-0,733	-0,265	24,62	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M33	1081	3,68	0,919	0,035	-0,705	-0,326	24,99	0,000*	0,000*	Normal	Normal
M34	1081	3,54	0,842	0,037	-0,593	-0,534	23,81	0,000*	0,000*	Normal	Normal

* p<0,05

Literatürde yer alan yöntemlerden en az üçünün normallik varsayımını sağlaması beklendiğinden, Tablo 5.15'te verilen ölçek maddelerine ilişkin normallik dağılımı analizi sonuçları analiz yöntemlerinden dört tanesine göre (Çarpıklık ve Basıklık Katsayısı, Bağlı Değişkenlik Katsayısı, Histogram grafiği ve Detrended grafiği) ölçekte yer alan maddelerin her biri normal dağılıma sahiptir. Sadece Normallik testlerinde (Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk) test anlamlılık düzeyleri %5'in ($p>0,05$) altındadır. Bu nedenle Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nde yer alan her bir maddenin normal dağılıma sahip olduğu kabul edilmiştir.

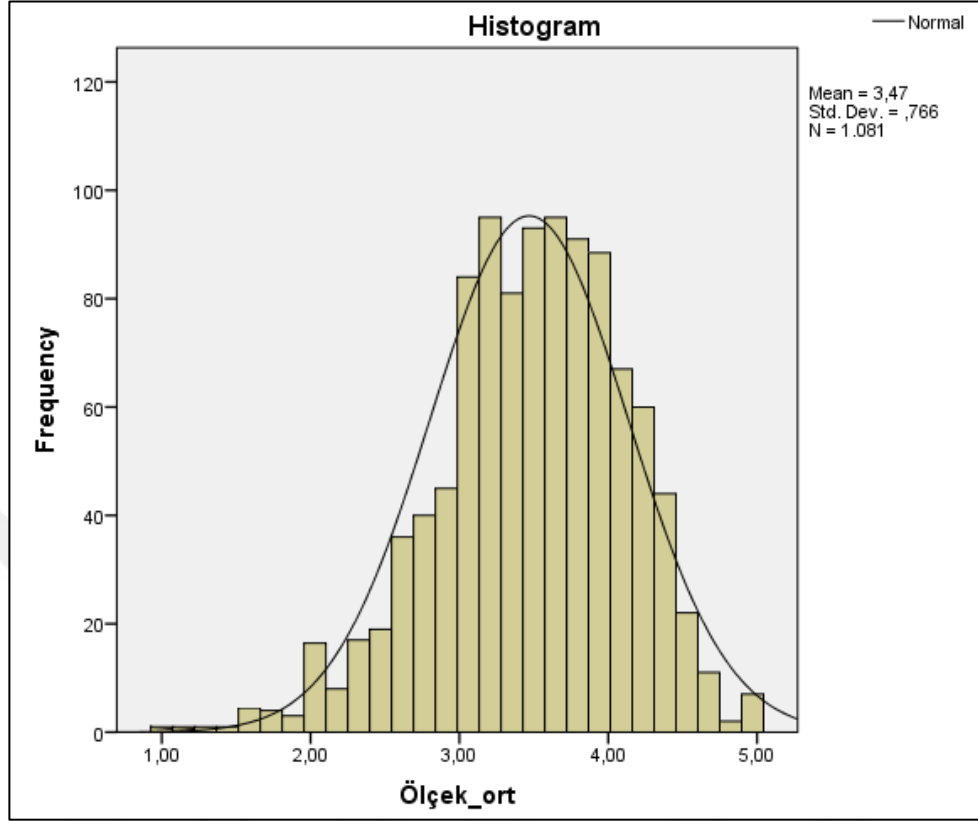
Maddelere ilişkin normallik dağılımı analizi yapıldıktan sonra çalışma grubunda yer alan katılımcıların ölçek ortalama puanları hesaplanarak ölçeğin tamamı için normallik analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 5.16'da histogram grafiği ise Şekil 5.4'te verilmiştir.

Tablo 5.16: Ölçeğin Tamamından Alınan Ortalama Puanlara İlişkin Normallik Dağılımı Analizi Sonuçları

N	1081
Ortalama	3,4683
Standart Sapma	0,766
Standart Hata	0,02024
Çarpıklık	-0,736
Basıklık	0,988
Bağlı Değişkenlik Katsayısı (v)	22,08
Kolmogorov-Smirnova p	0,000*
Shapiro-Wilk p	0,000*
Histogram Grafiği	Normal Dağılım
Detrended Grafiği	Normal Dağılım

* $p<0,05$

Şekil 5.4: Ölçeğin Tamamından Alınan Ortalama Puanlara İlişkin Histogram Grafiği

Ölçeğin tamamından alınan ortalama puanlara ilişkin normallik dağılımı analizi sonuçlarına göre çalışma grubunda yer alan katılımcıların ölçeğin tamamından elde ettikleri ortalama puanların normal dağılıma sahip olduğu görülmüştür ve parametrik testlerin yapılabileceğine karar verilmiştir.

Ölçeğin yapı geçerliliğinin sağlanması için faktör analizine tabi tutulması gerekmektedir. Faktör analizi, birbiri ile ilişkili çok sayıdaki değişkenin bir araya getirilerek kavramsal olarak anlamlı ve tutarlı az sayıda yeni değişkenler bulmayı ve keşfetmeyi amaçlayan çok değişkenli istatistiktir (Büyüköztürk, 2002:472). Faktör analizi ile aynı yapıyı ölçen çok sayıdaki değişken az sayıda ve tanımlanabilir hale getirilmektedir.

Ölçek geliştirme sürecinde, ölçülmek istenen olguya ilişkin hazırlanan ifadelerin birbirleri ile tutarlı ve ilişkili olması gerekir. Bu süreçte faktör analizi, ölçülmek istenen olgunun değişkenlerinin bir arada toplanmasını sağlarken ölçülmek istenen olguyu açıklamada yetersiz kalan ifadeleri de ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle faktör analizi açıklayıcı, açımlayıcı ve keşfedici faktör analizi gibi isimlerle de anılmaktadır.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin değişkenlerinin tespit edilmesi amacı ile açıklayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur. Ancak açıklayıcı faktör analizine geçmeden önce analize tabi tutulacak ölçeğin örneklem büyüklüğünün yeterli olup olmadığının ve verilerin faktör analizi için uygun olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri hesaplanmış ve Barlett's Küresellik testi yapılmıştır. Bu test sonucunda ortaya çıkan KMO değeri, örneklem büyüklüğünün faktör analizine uygun olup olmadığını gösterirken, Barlett's Küresellik testi veri setinin faktör analizine uygun olup olmadığını göstermektedir. (Karagöz, 2016:879). KMO değerinin alacağı değerler şu şekilde yorumlanmaktadır (Büyüköztürk, 2002:481; Comrey ve Lee, 2013; Kalaycı, 2006);

KMO < 0,50 – Kabul edilemez

0,50 < KMO < 0,60 – Kötü

0,60 < KMO < 0,70 – Zayıf

0,70 < KMO < 0,80 – Orta

0,80 < KMO < 0,90 – İyi

KMO ≥ 0,90 – Mükemmel

Barlett's Küresellik testi sonuçları veri setinin faktör analizi için uygun olup olmadığı ve anlamlı faktörler ortaya çıkıp çıkmayacağını göstermektedir. Barlett's Küresellik testi sonuçlarında anlamlılık düzeyi önem taşımaktadır. Anlamlılık değerinin 0,05'ten büyük olması ($p > 0,05$) durumunda veri seti için faktör analizi yapılamamaktadır. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği için yapılmış olan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Küresellik testi sonuçları Tablo 5.17'de verilmiştir.

Tablo 5.17: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Küresellik Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Değeri	0,943
Bartlett's Küresellik Testi	Ki-Kare Değeri 24741,756
	Serbestlik Derecesi 561
	p 0,000
Geçerli Madde Sayısı	34

Tablo 5.17'de yer alan test sonuçlarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin KMO değeri 0,943 olarak bulunmuştur. Bu değer, örneklemin faktör analizi için

mükemmel düzeyde olduğunu göstermektedir. Barlett's Küresellik testi sonucunda p değeri 0,000 ($p < 0,05$) olarak bulunmuş ve veri setinin faktör analizine uygun olduğu görülmüştür.

Ölçek maddelerinin faktör analizine uygun olduğu görüldükten sonra ölçeğin yapı geçerliliğini ortaya koymak için açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi çeşitli hesaplama teknikleri ile gerçekleştirilmektedir. En yaygın kullanılan teknikler; temel bileşenler analizi, ortak faktör analizi, maksimum olasılık yöntemi, ağırlıklandırılmış en küçük kareler yöntemi, genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi, alfa yöntemi ve imaj faktör yöntemi'dir. Ölçek geliştirme süreçlerinde, değişkenleri farklılaştıran temel boyutları ortaya çıkarması bakımından temel bileşenler analizinin kullanılması önerilmektedir (DeVellis, 2017:153). Bu öneri doğrultusunda açıklayıcı faktör analizinde temel bileşenler analizi kullanılmıştır. Ayrıca açıklayıcı faktör analizinde araştırmacının amacına uygun olarak birden fazla bağımsız faktör/alt boyut ortaya çıkarılmak istendiğinden dik açılı döndürme yöntemlerinden varimax yöntemi kullanılmış ve bir faktör altında toplanabilecek değişken sayısı minimize edilmeye çalışılmıştır.

Faktör sayısının belirlenmesi işleminde, faktör yüklerinin toplam varyansa katkısı nedeni ile faktör özdeğeri alt sınırı 1, faktör yük değeri alt sınırı 0,40 olarak kabul edilmiştir. Bu değerlerin altında kalan faktör yüklerinin toplam varyansa katkısının düşüklüğü nedeni ile ilgili maddeler dikkate alınmamıştır. Ayrıca her bir maddenin faktörlerdeki yük değerleri farklarının (bitiş yük) alt sınırının 0,10 olması gerekmektedir.

Açıklayıcı faktör analizine toplam 34 madde ile başlanmıştır. Yapılan ilk analiz sonucuna göre özdeğeri 1'den büyük 5 faktör olduğu görülmüş olup ortak madde yük değeri 0,5'ten küçük olan maddeler analizden çıkarılmıştır. Bu maddeler çıkartıldıktan sonra test tekrar edilmiş özdeğeri 1'den büyük 4 faktörlü bir ölçek yapısına ulaşılmıştır. Faktörlerin ve faktörleri oluşturan maddelerin incelenmesi neticesinde faktör yükü ,40'ın altında olan ve maddelerin buldukları faktörlerdeki yük değerleri ile diğer faktörlerdeki yük değerleri arasındaki fark 0,10 ve altında olan maddelerin (bitiş yük) varlığı görülmüş ve bu maddelerin de ölçekten çıkarılmasına karar verilmiştir. Faktör analizi sonucunda aranan nitelikleri sağlayamayan toplam 5 madde (M8, M10, M20, M25, M34) ölçekten çıkartılmıştır. Son hali ile 29 maddelik Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin özdeğeri 1'den büyük, 4 faktör altında toplandığı ve her bir faktörde yer alan maddelerin anlamlı

ve tutarlı bir şekilde boyutlara ayrıldığı görülmüştür. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda oluşan yeni Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Küresellik Testi değerleri Tablo 5.18'de gösterilmiştir.

Tablo 5.18: Açıklayıcı Faktör Analizi Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Küresellik Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Değeri	0,934
Bartlett's Küresellik Testi	Ki-Kare Değeri 21410,432
	Serbestlik Derecesi 406
	p 0,000
Geçerli Madde Sayısı	29

Tablo 5.18'de yer alan Açıklayıcı Faktör Analizi Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Küresellik testi sonuçlarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin son halinde KMO değeri 0,934 Barlett's Küresellik testi sonucu p değeri 0,000 ($p < 0,05$) olarak bulunmuştur. Bu değerler, örneklemin faktör analizi için mükemmel düzeyde olduğunu veri setinin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir.

Açıklayıcı Faktör Analizi ile aynı zamanda her bir maddenin paydaşlık oranı (ortak faktör varyansı) hesaplanmıştır. Paydaşlık oranı, bir değişken için birden fazla faktöre ait faktör yüklerinin karelerinin toplamından meydana gelmekte ve bir maddede faktörlerin neden olduğu değişkenlik yüzdesini göstermektedir. Açıklayıcı faktör analizinde her bir maddenin paydaşlık oranının %20'den fazla olması ve %20'nin altında yer alan maddelerin ölçekten çıkarılması gerekmektedir. Açıklayıcı Faktör Analizi sonuçları aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 5.19: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonucu Ortaya Çıkan Faktörler ve Faktörlere Ait Maddeler

Madde Numarası	Faktörler				Ortak Faktör Varyansı
	1	2	3	4	
M1	0,798				0,684
M4	0,798				0,714
M5	0,786				0,689
M2	0,784				0,696
M3	0,782				0,678
M6	0,761				0,651
M7	0,728				0,584
M9	0,674				0,538
M11	0,616				0,533
M32		0,793			0,688
M27		0,779			0,717
M28		0,775			0,679
M33		0,771			0,671
M29		0,763			0,689
M26		0,728			0,656
M31		0,700			0,581
M30		0,681			0,563
M14			0,797		0,688
M13			0,774		0,668
M12			0,766		0,628
M19			0,761		0,665
M18			0,738		0,601
M17			0,728		0,599
M16			0,725		0,595
M15			0,708		0,602
M22				0,867	0,769
M23				0,858	0,756
M24				0,838	0,760
M21				0,782	0,672

* 0,40'ın altındaki faktör yük değerleri tabloda gösterilmemiştir.

Tablo 5.20: Açıklayıcı Faktör Analizi Toplam Varyans Tablosu

Faktör	Başlangıç Özdeğeri			Yük Kareleri Toplamı			Döndürülmüş Yük Kareleri Toplamı		
	Toplam Özdeğer	Varyans %	Birikimli %	Toplam Özdeğer	Varyans %	Birikimli %	Toplam Özdeğer	Varyans %	Birikimli %
1	10,506	36,229	36,229	10,506	36,229	36,229	5,724	19,737	19,737
2	3,76	12,964	49,193	3,76	12,964	49,193	5,198	17,924	37,66
3	2,539	8,754	57,947	2,539	8,754	57,947	4,949	17,067	54,727
4	2,211	7,626	65,573	2,211	7,626	65,573	3,145	10,846	65,573
5	0,989	3,412	68,984						
6	0,785	2,706	71,691						
7	0,651	2,243	73,934						
8	0,611	2,106	76,04						
9	0,566	1,952	77,992						
10	0,509	1,756	79,748						
11	0,475	1,638	81,386						
12	0,443	1,526	82,912						
13	0,418	1,443	84,355						
14	0,402	1,386	85,741						
15	0,383	1,319	87,061						
16	0,361	1,243	88,304						
17	0,337	1,162	89,466						
18	0,315	1,086	90,552						
19	0,309	1,066	91,618						
20	0,299	1,033	92,651						
21	0,286	0,986	93,637						
22	0,276	0,951	94,588						
23	0,262	0,902	95,49						
24	0,249	0,859	96,349						
25	0,237	0,816	97,165						
26	0,232	0,800	97,965						
27	0,209	0,721	98,686						
28	0,198	0,683	99,368						
29	0,183	0,632	100						

Uygulanan Yöntem: Temel Bileşenler Analizi

Açıklayıcı faktör analizi sonucunda Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin 4 faktör altında 29 maddeden oluştuğu görülmüştür. Birinci faktör altında yer alan 9 madde (M1, M4, M5, M2, M3, M6, M7, M9, M11) toplam varyansın %19,737'si açıklamaktadır. Bu faktör altında yer alan maddeler incelendiğinde vatandaşlık bilgisine sahip olma durumu ile ilgili olduğu görülerek “*Bilgi*” faktörü olarak adlandırılmıştır. İkinci faktör altında yer alan 8 madde (M32, M11, M28, M33, M29, M26, M31, M30) toplam varyansın %17,924'ünü açıklamaktadır. Bu faktör altında yer alan maddelerin hak arama davranışı ile ilgili olduğu görülmüş ve “*Hak Arama*” faktörü olarak isimlendirilmiştir. Üçüncü faktör altında yer alan 8 madde (M14, M13, M12, M19, M18, M17, M16, M15) toplam varyansın %17,067'sini açıklamaktadır. Bu faktör altında yer alan maddeler vatandaşlıkla ilgili konulara karşı gösterilen ilgi ile alakalı olduğundan “*İlgi*” faktörü olarak adlandırılmıştır. Dördüncü faktör altında yer alan 4 madde (M22, M23, M24, M21) ise toplam varyansın 10,846'sını açıklamaktadır. Bu faktör altında yer alan maddelerin vatandaşlıkla ilgili eylem davranışlarını içermesi nedeni ile bu faktöre “*Eylem*” adı verilmiştir. Açıklayıcı Faktör Analizi sonuçlarına göre ölçekte yer alan tüm maddelerin ortak faktör varyansı (paydaşlık oranı) %20'den büyüktür. Bu nedenle hiçbir maddenin ölçekten çıkarılmasına gerek olmadığı görülmüştür.

Açıklayıcı Faktör Analizi Toplam Varyans tablosuna göre ortaya çıkan faktörlerin döndürülmüş yük kareleri toplamı 65,573'tür. Kısaca analiz sonucunda ortaya çıkan faktör sayısı toplam varyansın %65,57'sini açıklamaktadır. Ölçek geliştirme çalışmalarında bu değer en az %40 olması beklendiğinden ortaya çıkan sonucun vatandaşlık okuryazarlığını ölçmede yeterli bir varyansa sahip olduğunu göstermektedir.

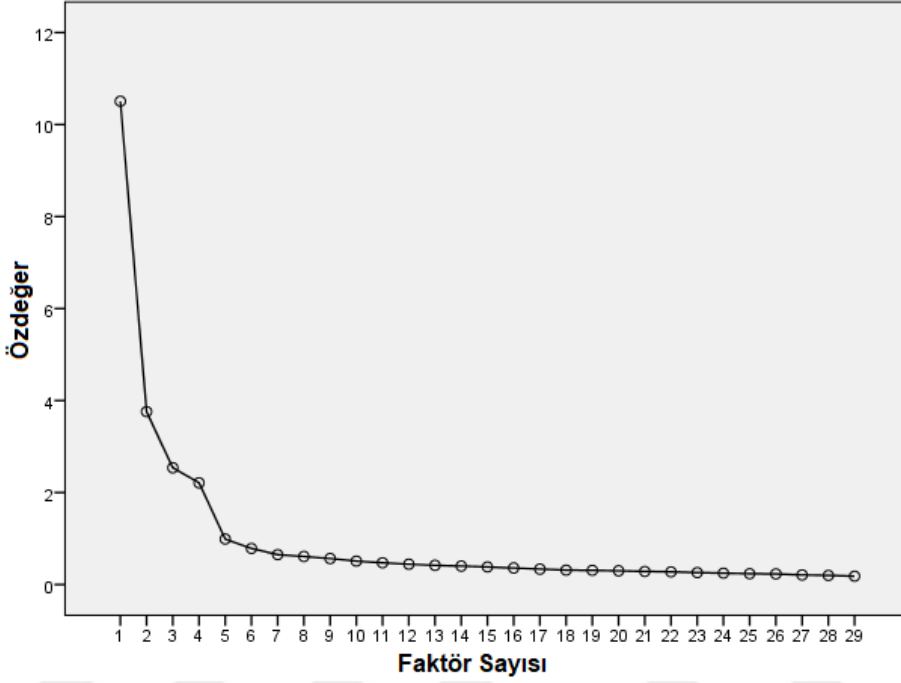
Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'ni oluşturan faktörler ve bu faktörler altında yer alan maddeler düzenlenerek Tablo 5.21'de verilmiştir.

Tablo 5.21: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Alt Boyutları ve Alt Boyutlarda Yer Alan Maddeler

Alt Boyut	Madde Sayısı	Madde Numaraları
BİLGİ	9	M1, M2, M3, M4, M5, M6, M7, M9 ve M11
HAK ARAMA	8	M26, M27, M28, M29, M30, M31, M32 ve M33
İLGİ	8	M12, M13, M14, M15, M16, M17, M18 ve M19
EYLEM	4	M21, M22, M23 ve M24

Açıklayıcı faktör analizi sonucunda ortaya çıkan Yamaç Birikinti Grafiği Şekil 5.5'te verilmiştir.

Şekil 5.5: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonucu Yamaç Birikinti Grafiği
Scree Plot

Yamaç birikinti grafiğinde dikey eksende özdeğerler, yatay eksen ise faktör sayısı yer almaktadır. Yamaç birikinti grafiği analizinde özdeğerin 1'den düşük değere ulaştığı nokta faktör sayısını belirtmektedir. Şekil 5.5'e göre dördüncü noktadan sonra özdeğer 1'in altına düşmeye başlamış ve yatay bir seyir takip etmiştir. Bu nedenle optimum faktör sayısının dört olduğu söylenebilmektedir.

13.5. Ölçeğin Güvenilirliğinin Sağlanması

Geliştirilmiş olan bir ölçeğin güvenilirliği, bir iç tutarlılık göstergesi olarak ölçeğin aynı ana kütleyle sahip farklı örneklemeler üzerinde aynı yöntem ve süreçlerle uygulanması halinde benzer sonuçların elde edilme ihtimalini göstermektedir (Babin ve Zikmund, 2016:280).

Likert tipi ölçeklerin güvenilirliklerinin hesaplanmasında genellikle temel bileşenler faktör analizi yöntemleri ile birlikte iç tutarlılık analizlerinin yapılması önerilmektedir. Bu öneriler doğrultusunda ölçeğin güvenilirliğinin sağlanabilmesi için

temel bileşenler faktör analizi ve iç tutarlılık analizleri yapılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi aşamasında temel bileşenler faktör analizleri yapıldığı için bu analiz tekrar edilmemiş sadece iç tutarlılık analizleri yapılmıştır.

Vatandaşlık Okuryazarlığı ölçeğinin güvenilirliğinin sağlanması için ilk önce ölçekte yer alan maddelerin ayırt edici özelliklere sahip olup olmadığı analiz edilmiştir. Bunun için çalışma grubunda yer alan katılımcılar ölçekten aldıkları ortalama puanlara göre; en düşük ortalama puana sahip %27 (292) alt grup, en yüksek ortalama puana sahip %27 (292) üst grup olarak ikiye ayrılmış ve bağımsız örneklem t-testi yapılmıştır. Bağımsız örneklem t-testinde p değerleri dikkate alınarak anlamlı bir farklılığın olup olmadığı analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 5.22’de verilmiştir.

Tablo 5.22: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Alt Grup – Üst Grup Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları

Madde No	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	t	p
M1	Alt grup	292	3,32	1,220	0,071	-16,580	0,000
	Üst grup	292	4,65	0,638	0,037		
M2	Alt grup	292	3,40	1,190	0,070	-16,220	0,000
	Üst grup	292	4,63	0,512	0,030		
M3	Alt grup	292	3,42	1,133	0,066	-15,443	0,000
	Üst grup	292	4,59	0,606	0,035		
M4	Alt grup	292	3,47	1,176	0,069	-15,770	0,000
	Üst grup	292	4,66	0,542	0,032		
M5	Alt grup	292	3,42	1,127	0,066	-17,397	0,000
	Üst grup	292	4,68	0,497	0,029		
M6	Alt grup	292	3,40	1,169	0,068	-15,621	0,000
	Üst grup	292	4,58	0,559	0,033		
M7	Alt grup	292	3,14	1,154	0,068	-16,928	0,000
	Üst grup	292	4,45	0,643	0,038		
M9	Alt grup	292	3,18	1,217	0,071	-18,069	0,000
	Üst grup	292	4,59	0,540	0,032		
M11	Alt grup	292	3,00	1,217	0,071	-19,802	0,000
	Üst grup	292	4,55	0,551	0,032		
M12	Alt grup	292	1,85	0,837	0,049	-25,715	0,000
	Üst grup	292	3,89	1,067	0,062		
M13	Alt grup	292	2,08	1,029	0,060	-27,203	0,000
	Üst grup	292	4,23	0,882	0,052		
M14	Alt grup	292	1,99	0,921	0,054	-26,268	0,000
	Üst grup	292	3,99	0,916	0,054		
M15	Alt grup	292	2,53	1,165	0,068	-22,452	0,000
	Üst grup	292	4,33	0,709	0,041		
M16	Alt grup	292	1,83	0,891	0,052	-21,464	0,000
	Üst grup	292	3,66	1,148	0,067		
M17	Alt grup	292	1,82	0,876	0,051	-23,626	0,000
	Üst grup	292	3,72	1,063	0,062		

Madde No	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata	t	p
M18	Alt grup	292	2,01	0,993	0,058	-25,599	0,000
	Üst grup	292	4,02	0,906	0,053		
M19	Alt grup	292	2,18	1,078	0,063	-26,983	0,000
	Üst grup	292	4,27	0,763	0,045		
M21	Alt grup	292	1,99	0,942	0,055	-15,659	0,000
	Üst grup	292	3,46	1,293	0,076		
M22	Alt grup	292	1,95	0,897	0,053	-12,880	0,000
	Üst grup	292	3,15	1,324	0,077		
M23	Alt grup	292	1,87	0,909	0,053	-12,433	0,000
	Üst grup	292	3,10	1,413	0,083		
M24	Alt grup	292	1,99	0,914	0,053	-16,207	0,000
	Üst grup	292	3,51	1,317	0,077		
M26	Alt grup	292	2,97	1,249	0,073	-19,928	0,000
	Üst grup	292	4,57	0,567	0,033		
M27	Alt grup	292	3,02	1,214	0,071	-20,119	0,000
	Üst grup	292	4,60	0,563	0,033		
M28	Alt grup	292	2,75	1,128	0,066	-21,335	0,000
	Üst grup	292	4,41	0,695	0,041		
M29	Alt grup	292	2,96	1,199	0,070	-20,707	0,000
	Üst grup	292	4,58	0,584	0,034		
M30	Alt grup	292	2,67	1,128	0,066	-20,957	0,000
	Üst grup	292	4,36	0,780	0,046		
M31	Alt grup	292	2,60	1,052	0,062	-21,681	0,000
	Üst grup	292	4,28	0,806	0,047		
M32	Alt grup	292	2,79	1,165	0,068	-20,526	0,000
	Üst grup	292	4,41	0,691	0,040		
M33	Alt grup	292	2,68	1,154	0,068	-22,256	0,000
	Üst grup	292	4,43	0,698	0,041		

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin alt grup üst grup bağımsız örneklem t testi analizi sonuçlarına göre ölçeği oluşturan tüm maddelerin anlamlılık düzeyi 0,000 olarak bulunmuştur ($p < .05$). Bu sonuç ölçekte yer alan tüm maddelerin ayırt edici özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nde yer alan maddelerin ayırt edici özelliklere sahip olduğu görüldükten sonra her bir maddenin ölçek ile olan ilişkisini ortaya çıkarmak amacı ile maddeler arası korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Maddeler arası korelasyon katsayısı ölçekte yer alan maddelerin ne ölçüde birbirleri ile ilişkili olduğu hakkında bilgi vermektedir. Maddeler arası korelasyon katsayısının 0,20'den düşük olması ilgili maddelerin birbirleri ile çok düşük düzeyde ilişki barındırdığını, 0,90'dan yüksek korelasyon katsayısı ise ilgili maddelerin birbiri ile çok yüksek düzeyde ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ölçek geliştirme çalışmalarında çok düşük korelasyon katsayısına sahip olan maddelerin ölçülmek istenen kavramsal yapı ile tutarlılık göstermemesi nedeni ile, çok yüksek korelasyon katsayısına sahip olan maddelerin ise birbirine çok benzediği ve ölçeğe şişkin özgünlük katması nedeni ile çıkarılması önerilmektedir (Şencan, 2005:110). Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nde yer alan maddelerin maddeler arası korelasyon katsayıları Tablo 5.23'te verilmiştir.

Tablo 5.23: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Maddeler Arası Korelasyon Katsayıları

	M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M9	M11	M12	M13	M14	M15	M16	M17	M18	M19	M21	M22	M23	M24	M26	M27	M28	M29	M30	M31	M32	
M2	0,69																												
M3	0,65	0,68																											
M4	0,65	0,71	0,69																										
M5	0,64	0,61	0,64	0,66																									
M6	0,60	0,61	0,60	0,62	0,73																								
M7	0,57	0,55	0,55	0,58	0,57	0,56																							
M9	0,51	0,52	0,50	0,56	0,52	0,51	0,53																						
M11	0,53	0,50	0,50	0,51	0,52	0,50	0,56	0,59																					
M12	0,22	0,24	0,26	0,29	0,29	0,21	0,21	0,26	0,29																				
M13	0,28	0,31	0,28	0,27	0,29	0,27	0,23	0,31	0,34	0,63																			
M14	0,25	0,23	0,29	0,22	0,23	0,24	0,22	0,30	0,33	0,67	0,70																		
M15	0,24	0,31	0,26	0,29	0,30	0,23	0,24	0,26	0,31	0,50	0,54	0,56																	
M16	0,22	0,26	0,21	0,22	0,24	0,23	0,21	0,25	0,22	0,51	0,46	0,53	0,43																
M17	0,21	0,28	0,25	0,27	0,27	0,21	0,25	0,23	0,27	0,53	0,49	0,53	0,39	0,77															
M18	0,23	0,25	0,21	0,24	0,24	0,22	0,21	0,24	0,30	0,52	0,64	0,58	0,51	0,48	0,53														
M19	0,27	0,31	0,25	0,27	0,29	0,26	0,25	0,27	0,35	0,55	0,58	0,55	0,69	0,51	0,53	0,58													
M21	0,23	0,26	0,26	0,29	0,24	0,22	0,25	0,22	0,21	0,28	0,32	0,30	0,22	0,29	0,29	0,28	0,29												
M22	0,21	0,25	0,28	0,26	0,29	0,28	0,22	0,26	0,27	0,25	0,28	0,30	0,24	0,22	0,23	0,29	0,21	0,66											
M23	0,28	0,23	0,26	0,25	0,28	0,28	0,25	0,24	0,24	0,28	0,25	0,23	0,24	0,31	0,29	0,22	0,21	0,60	0,69										
M24	0,25	0,26	0,29	0,21	0,23	0,22	0,28	0,22	0,21	0,23	0,26	0,30	0,25	0,33	0,31	0,24	0,27	0,63	0,70	0,71									
M26	0,38	0,41	0,44	0,43	0,46	0,45	0,30	0,33	0,38	0,27	0,33	0,27	0,40	0,25	0,27	0,27	0,39	0,22	0,21	0,29	0,28								
M27	0,38	0,43	0,42	0,45	0,45	0,45	0,34	0,36	0,42	0,27	0,28	0,24	0,37	0,25	0,28	0,25	0,33	0,25	0,22	0,21	0,28	0,76							
M28	0,33	0,35	0,36	0,37	0,36	0,37	0,33	0,34	0,44	0,29	0,27	0,29	0,26	0,22	0,21	0,24	0,32	0,27	0,21	0,20	0,24	0,64	0,69						
M29	0,41	0,45	0,43	0,45	0,43	0,43	0,34	0,34	0,38	0,25	0,27	0,23	0,34	0,25	0,25	0,25	0,31	0,26	0,23	0,21	0,21	0,70	0,71	0,65					
M30	0,32	0,31	0,35	0,35	0,32	0,31	0,34	0,36	0,41	0,25	0,23	0,23	0,24	0,24	0,22	0,26	0,28	0,21	0,20	0,20	0,28	0,46	0,51	0,53	0,53				
M31	0,32	0,36	0,33	0,37	0,32	0,33	0,35	0,34	0,41	0,25	0,22	0,23	0,25	0,22	0,23	0,27	0,28	0,29	0,28	0,28	0,24	0,44	0,54	0,51	0,53	0,74			
M32	0,32	0,35	0,35	0,38	0,37	0,37	0,30	0,32	0,39	0,23	0,24	0,30	0,28	0,20	0,23	0,26	0,31	0,25	0,25	0,22	0,27	0,57	0,59	0,64	0,60	0,55	0,60		
M33	0,34	0,37	0,37	0,39	0,37	0,37	0,31	0,34	0,39	0,27	0,27	0,24	0,29	0,29	0,22	0,28	0,31	0,27	0,27	0,26	0,20	0,57	0,60	0,61	0,62	0,53	0,57	0,75	

Tablo 5.23'e göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nde yer alan maddelerin maddeler arası korelasyon katsayıları 0,20 ile 0,77 arasında değişmektedir. Bu değerler, ölçek içerisinde yer alan maddelerin birbirleri ile ne çok yüksek ne de çok düşük korelasyona sahip olduğunu göstermektedir. Bu hali ile ölçekte yer alan maddelerin kavramsal yapı ile tutarlı olduğu ve ölçeğin iç tutarlılık güvenilirliğinin sağlandığı görülmektedir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin güvenilirliğinin sağlanması için ayrıca madde- toplam puan korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Madde-toplam puan korelasyon katsayısı; ölçeğin toplam puanlarıyla her bir maddeye ait puanlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir ve "madde güvenilirliği" olarak adlandırılmaktadır. Madde güvenilirliği r ile gösterilmekte ve ölçekte yer alan maddelerin madde-toplam puan korelasyon katsayılarının aritmetik ortalaması ile hesaplanmaktadır. Ölçeğin güvenilirliğinin sağlanabilmesi için madde güvenilirlik değerinin 0,60'dan büyük olması ($r = 0,60$) gerekmektedir. İlgili maddeye ait madde-toplam puan korelasyon katsayısının 0,30'un altında olması durumunda ise bu maddenin ölçekten çıkarılması önerilmektedir.

Ayrıca geliştirilen ölçeğin birden fazla boyuta sahip olması durumunda, madde analizi ölçeğin alt boyutlarının toplam puanlarıyla bu alt boyutta yer alan maddeler arasında yapılır. Birden fazla boyutlu ölçeklerde genel toplam puan ile ölçeğin maddeleri arasındaki korelasyon ilişkisinde birçok maddenin korelasyon katsayısı düşük olduğu görülür. Sadece tek boyutlu ölçeklerde madde-toplam puan korelasyonu yüksektir (Şencan, 2005:113). Diğer taraftan madde-toplam puan korelasyonu negatif bir değere de sahip olabilmektedir. Böyle bir durumda ilgili maddenin ölçülme istenen olgu ile ters orantılı olduğu ve maddenin ayırt edici özelliğinin çok düşük olduğunu sonucuna ulaşılmaktadır.

Ölçek güvenilirliğinin test edilmesi için ölçeği oluşturan her bir faktöre ait madde-toplam puan korelasyonu analizi yapılmış ve sonuçlar aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 5.24: Bilgi Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu

Madde No	M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M9	M11
M1	1,00								
M2	0,69	1,00							
M3	0,65	0,68	1,00						
M4	0,65	0,71	0,69	1,00					
M5	0,64	0,61	0,64	0,66	1,00				
M6	0,60	0,61	0,60	0,62	0,73	1,00			
M7	0,57	0,55	0,55	0,58	0,57	0,56	1,00		
M9	0,51	0,52	0,50	0,56	0,52	0,51	0,53	1,00	
M11	0,53	0,50	0,50	0,51	0,52	0,50	0,56	0,59	1,00
Toplam Puan Korelasyonu	0,65	0,66	0,65	0,65	0,65	0,64	0,61	0,58	0,58

$r = 0,63$

Tablo 5.24'e göre "Bilgi" faktörü altında yer alan her bir maddenin toplam puan korelasyon katsayısı 0,30'dan büyüktür. Ayrıca "Bilgi" faktörünün madde güvenilirlik değeri 0,63 olarak bulunmuş, bu sonuçla "Bilgi" faktörünün madde güvenilirliğini sağladığı görülmüştür.

Tablo 5.25: İlgili Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu

Madde No	M12	M13	M14	M15	M16	M17	M18	M19
M12	1,00							
M13	0,63	1,00						
M14	0,67	0,70	1,00					
M15	0,50	0,54	0,56	1,00				
M16	0,51	0,46	0,53	0,43	1,00			
M17	0,53	0,49	0,53	0,39	0,77	1,00		
M18	0,52	0,64	0,58	0,51	0,48	0,53	1,00	
M19	0,55	0,58	0,55	0,69	0,51	0,53	0,58	1,00
Toplam Puan Korelasyonu	0,61	0,63	0,64	0,58	0,59	0,60	0,61	0,62

$r = 0,61$

Tablo 5.25'e göre "İlgi" faktörü altında yer alan her bir maddenin toplam puan korelasyon katsayısı 0,30'dan büyüktür. Ayrıca "İlgi" faktörünün madde güvenilirlik değeri 0,61 olarak bulunmuş, bu sonuçla "İlgi" faktörünün madde güvenilirliğini sağladığı görülmüştür.

Tablo 5.26: Eylem Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu

Madde No	M21	M22	M23	M24
M21	1,00			
M22	0,66	1,00		
M23	0,60	0,69	1,00	
M24	0,63	0,70	0,71	1,00
Toplam Puan Korelasyonu	0,72	0,76	0,75	0,76
	$r = 0,75$			

Tablo 5.26'ya göre "Eylem" faktörü altında yer alan her bir maddenin toplam puan korelasyon katsayısı 0,30'dan büyüktür. Ayrıca "Eylem" faktörünün madde güvenilirlik değeri 0,75 olarak bulunmuş, bu sonuçla "İlgi" faktörünün madde güvenilirliğini sağladığı görülmüştür.

Tablo 5.27: Hak Arama Faktörü Madde-Toplam Puan Korelasyon Analizi Sonucu

Madde No	M26	M27	M28	M29	M30	M31	M32	M33
M26	1,00							
M27	0,76	1,00						
M28	0,64	0,69	1,00					
M29	0,70	0,71	0,65	1,00				
M30	0,46	0,51	0,53	0,53	1,00			
M31	0,44	0,54	0,51	0,53	0,74	1,00		
M32	0,57	0,59	0,64	0,60	0,55	0,60	1,00	
M33	0,57	0,60	0,61	0,62	0,53	0,57	0,75	1,00
Toplam Puan Korelasyonu	0,64	0,68	0,66	0,66	0,61	0,62	0,66	0,66
	$r = 0,65$							

Tablo 5.27’ye göre “*Hak Arama*” faktörü altında yer alan her bir maddenin toplam puan korelasyon katsayısı 0,30’dan büyüktür. Ayrıca “*Hak Arama*” faktörünün madde güvenirlik değeri 0,65 olarak bulunmuş, bu sonuçla “*Hak Arama*” faktörünün madde güvenirliğini sağladığı görülmüştür.

Madde-toplam puan korelasyon analizleri sonucunda Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği’ni oluşturan tüm faktörlerin madde güvenirliğini sağladığı görülmüştür.

Sosyal bilimlerde likert tipi toplamlı ölçek maddelerinin birbirleri ile tutarlı olup olmadığını ve maddelerin hipotetik bir değişkeni ölçüp ölçmediğini belirlemek amacı ile gerçekleştirilen yöntemlerden birisi de Cronbach Alpha (α) katsayısı’dır. Cronbach Alfa katsayısı, bir maddenin alabileceği değer sayısı ikinin üzerinde olduğu zaman sıkça kullanılan bir yöntemdir (Akbulut, 2010:79). Cronbach Alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değişmekte ve 1’e doğru yaklaştıkça ölçeğin güvenirliği artmaktadır. Sosyal Bilimler alanında genel kabul gören Cronbach Alpha (α) katsayısı değer aralıkları şu şekildedir (Özdamar, 2017:74);

- 0,00 < α ≤ 0,40 – Ölçek güvenilir değil
- 0,40 < α ≤ 0,50 – Ölçek düşük derecede güvenilir
- 0,50 < α ≤ 0,60 – Ölçek orta derecede güvenilir
- 0,60 < α ≤ 0,75 – Ölçek genel kabul gören derecede güvenilir
- 0,75 < α ≤ 0,85 – Ölçek yüksek derecede güvenilir
- α ≥ 0,85 – Ölçek mükemmel derecede güvenilir

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği’nde yer alan faktörlerin, her bir faktör altında yer alan maddelerin ve ölçeğin tamamına ilişkin Cronbach Alpha değerleri Tablo 5.28’de verilmiştir.

Tablo 5.28: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Cronbach Alpha Değerleri

Faktör	Madde No	N	Ortalama	Standart Sapma	Cronbach Alpha (α) Katsayısı		
					Madde Çıkarıldığında	Faktör	Ölçek
Bilgi	M1	1081	4,15	1,027	0,929	0,925	0,931
	M2	1081	4,16	0,931	0,929		
	M3	1081	4,17	0,919	0,929		
	M4	1081	4,22	0,923	0,929		
	M5	1081	4,18	0,933	0,929		
	M6	1081	4,13	0,935	0,929		
	M7	1081	3,92	0,902	0,929		
	M9	1081	4	0,918	0,929		
	M11	1081	3,94	0,952	0,928		
İlgi	M12	1081	2,74	0,605	0,929	0,909	
	M13	1081	3,12	0,708	0,929		
	M14	1081	2,9	0,725	0,929		
	M15	1081	3,48	0,842	0,929		
	M16	1081	2,57	0,614	0,930		
	M17	1081	2,6	0,625	0,930		
	M18	1081	2,98	0,687	0,929		
	M19	1081	3,31	0,735	0,929		
Eylem	M21	1081	2,64	0,651	0,930	0,888	
	M22	1081	2,53	0,615	0,930		
	M23	1081	2,39	0,597	0,930		
	M24	1081	2,66	0,654	0,930		
Hak Arama	M26	1081	3,93	0,912	0,929	0,922	
	M27	1081	3,96	0,905	0,928		
	M28	1081	3,7	0,912	0,928		
	M29	1081	3,91	0,973	0,928		
	M30	1081	3,59	0,894	0,929		
	M31	1081	3,56	0,824	0,929		
	M32	1081	3,75	0,924	0,929		
M33	1081	3,68	0,919	0,928			

Tablo 5.28'e göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin Cronbach Alpha katsayısı 0,931'dir. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin Bilgi alt boyutunun Cronbach Alpha katsayısı 0,925; İlgil alt boyutunun Cronbach Alpha katsayısı 0,909; Eylem alt boyutunun Cronbach Alpha katsayısı 0,888 ve Hak Arama alt boyutunun Cronbach Alpha katsayısı ise 0,922'dir. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin tüm maddelerinin Cronbach Alpha katsayıları incelendiğinde ölçekten hiçbir maddenin çıkarılmasına gerek olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlara göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği mükemmel derecede güvenilirlerdir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin iç tutarlılığının tespiti için son olarak iki yarıya bölme yöntemi ile Cronbach Alpha, Korelasyon ve Spearman Brown analizleri yapılmıştır. İki yarıya bölme yöntemi ölçeğin iki yarısı arasındaki iç tutarlılığı hesaplamaktadır (Baykul, 2015:167). İki yarıya bölme yöntemi ile ölçeği oluşturan maddeler iki eşit yarıya bölünmekte ve iki yarı arasındaki ilişki katsayısı hesaplanmaktadır (Tavşancıl, 2014:27). Analiz sonucunda iç tutarlılık güvenilirliğinin sağlanabilmesi için Cronbach Alpha katsayılarının en az 0,60; korelasyon katsayısının 0,20 – 0,90 arasında ve Spearman Brown katsayısının ise 0,70'ten yüksek olması gerekmektedir (Field, 2009:674).

Vatandaşlık Okuryazarlığı anketi tek bir zaman diliminde gerçekleştirilmesi nedeni ile test-tekrar test analizi yapılamadığından iki yarıya bölme yöntemi kullanılmıştır. Ölçeğin 29 maddeden oluşması nedeni ile M17 maddesi her iki yarıda değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği iki yarıya bölme Cronbach Alpha, Korelasyon ve Spearman Brown analizi sonuçları Tablo 5.29'da verilmiştir.

Tablo 5.29: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği İki Yarıya Bölme Analizi Sonuçları

Cronbach's Alpha	Birinci Yarı	Değer	0,902
		N	15 ^a
Cronbach's Alpha	İkinci Yarı	Değer	0,884
		N	15 ^b
	Toplam Madde Sayısı		29
Yarılar arası Korelasyon Katsayısı			0,675
Spearman-Brown Katsayısı			0,806

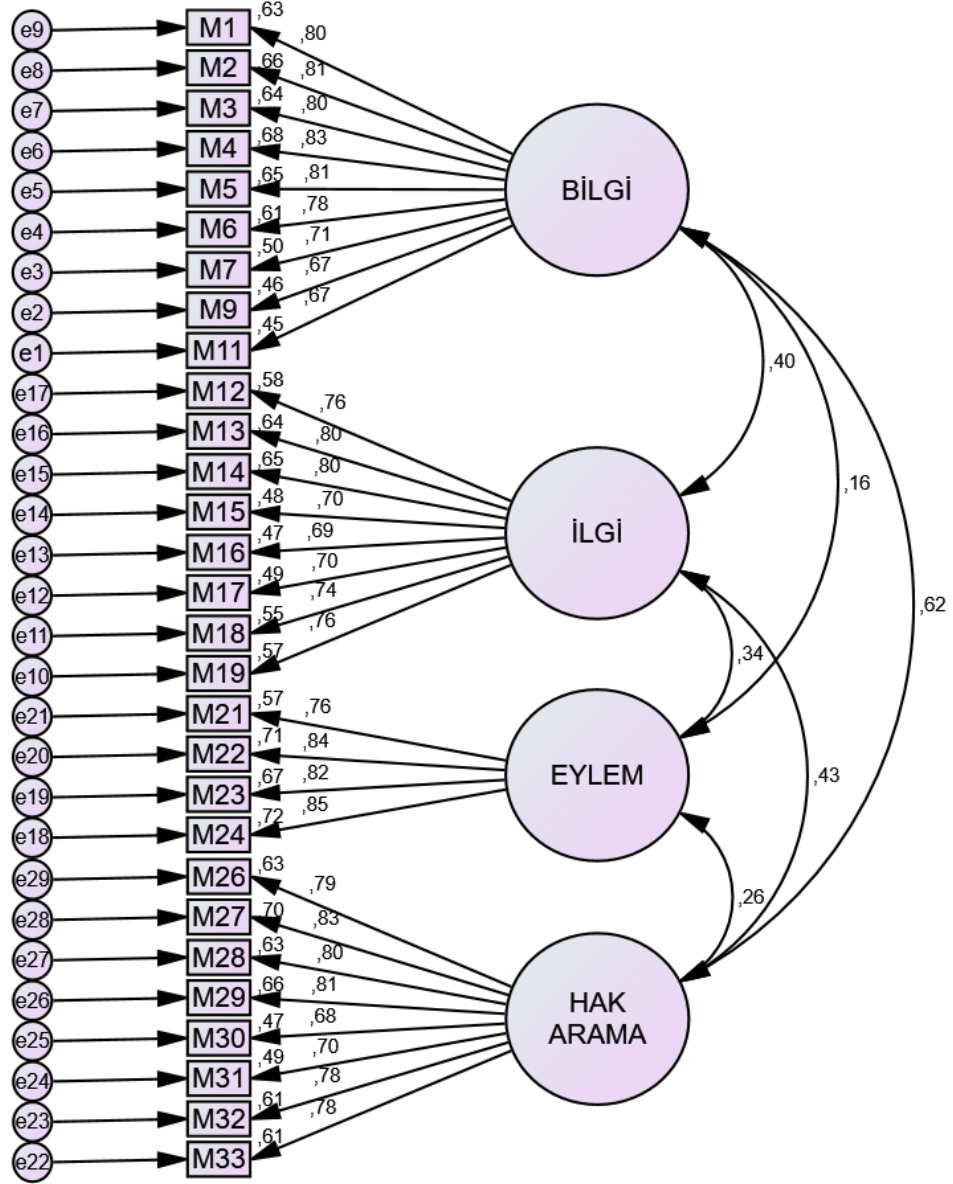
^a 1. Yarı Maddeleri: M1, M2, M3, M4, M5, M6, M7, M9, M11, M12, M13, M14, M15, M16, M17

^b 2. Yarı Maddeleri: M17, M18, M19, M21, M22, M23, M24, M26, M27, M28, M29, M30, M31, M32, M33

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği iki yarıya bölme analizi sonuçlarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin ilk yarısına ait Cronbach Alpha katsayısı 0,902; ikinci yarısına ait Cronbach Alpha katsayısı ise 0,884'dür. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin yarılar arası korelasyon katsayısı 0,675, Spearman-Brown katsayısı ise 0,806 olarak hesaplanmıştır. Analiz sonuçlarına göre elde edilen değerlerin güvenilirlik kriterlerini sağladığı ve ölçeğin iç tutarlılık güvenilirliğine sahip olduğu görülmüştür.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin güvenilirliğinin sağlanabilmesi için son olarak doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi, değişkenler arasındaki nedenselliği ve yapısal özellikleri analiz etmeye yarayan bir yöntemdir. Bu yöntem ile kuramsal bilgilere dayalı olarak belirlenen gözlem değişkenlerinin gizil faktörlerle ve gizil faktörlerinde kendi aralarında birbirleri ile ilişkili olup olmadıkları belirlenmektedir. Bu nedenle daha önce yapılan açıklayıcı faktör analizinde gözlemlenen verilerin teyit edilip edilmediği ve ölçeğin alt boyutlarına ait gözlem verilerinin ne ölçüde uyum gösterdiği belirlenmeye çalışılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi SPSS AMOS 23 programı ile gerçekleştirilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi ile test edilen Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin standardize edilmiş yol katsayılarını gösteren path diyagramı Şekil 5.6'da verilmiştir.

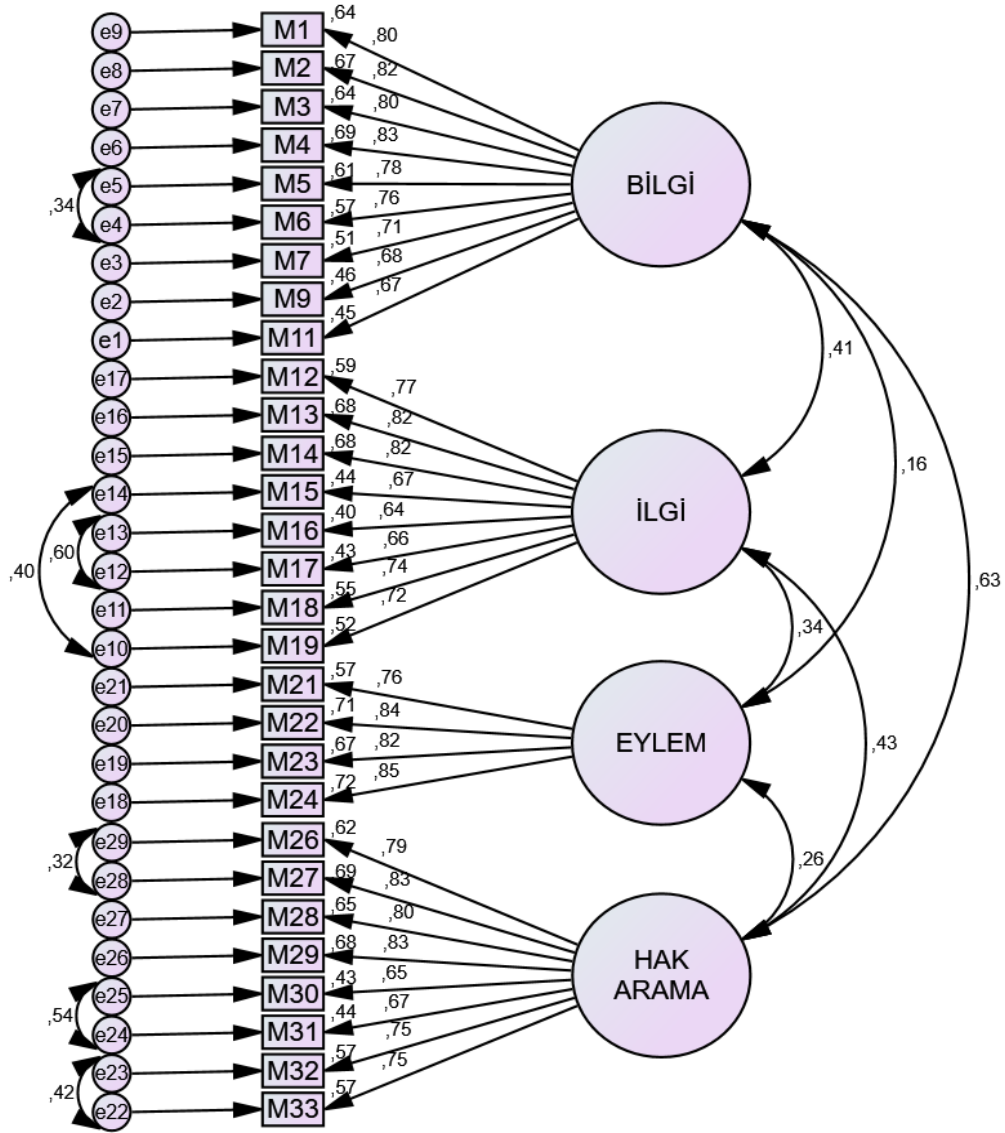
Şekil 5.6: Doğrulayıcı Faktör Analizi Standardize Edilmiş Path Diyagramı

CMIN=1649,556; DF=366; CMIN/DF=4,507; p=,000; RMSEA=,057; CFI=,939; GFI=,898

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğine ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre ortaya çıkan uyum iyiliği değerleri incelendiğinde CMIN=1649,556; DF=366; CMIN/DF=4,507; p=0,000; RMSEA=0,057; CFI=939 ve GFI=0,898 değerleri elde edilmiştir. Uyum iyiliği değerlerine ilişkin olarak modifikasyon indeksleri incelenmiş ve e12 ile e13, e24 ile e25, e22 ile e23, e10 ile e14, e28 ile e29 ve e4 ile e5 arasında bir kovaryans yapısı önerilmiştir. İlgili yapı oluşturulup model yeniden çözümlenmiş ve elde edilen analiz sonuçları Şekil 5.7’de verilmiştir.

Şekil 5.7: Modifikasyon Sonrası Doğrulayıcı Faktör Analizi Standardize Edilmiş Path Diyagramı

CMIN=1430,423; DF=363; CMIN/DF=3,941; p=,000; RMSEA=,052; CFI=,950; GFI=,912

Vatandaşlık Okuryazarlığı modeline ilişkin uyum iyiliği değerleri için yapılan modifikasyon önerileri sonrasında model uyum iyiliği indeks değerleri; CMIN=1649,556; DF=366; CMIN/DF=4,507; p=0,000; RMSEA=0,057; CFI=939 ve GFI=0,898 olarak bulunmuştur. Doğrulayıcı faktör analizi ile elde edilen sonuçların değerlendirilmesinde uyum iyiliği kritik değerleri dikkate alınmaktadır. Bu kriter değerler ile Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğine ait doğrulayıcı faktör analizi sonucu ortaya çıkan uyum iyiliği değerleri karşılaştırmalı olarak Tablo 5.30'da verilmiştir.

Tablo 5.30: Uyum İyiliği Kritik İndeks Değerleri ve Vatandaşlık Okuryazarlığı Uyum İyiliği İndeks Değerleri

Uyum İyiliği İndeksleri	Uyum İyiliği Kritik İndeks Değerleri	Vatandaşlık Okuryazarlığı Modelinin Uyum İyiliği İndeks Değerleri	Sonuç
x² /df	$x^2 /df \leq 2,5$ = Mükemmel uyum $x^2 /df \leq 5$ = İyi uyum	3,941	<i>İyi Uyum</i>
RMSEA	$RMSEA \leq 0,05$ = Mükemmel uyum $RMSEA \leq 0,08$ = İyi uyum	0,052	<i>İyi Uyum</i>
SRMR	$SRMR \leq 0,05$ = Mükemmel uyum $SRMR \leq 0,08$ = İyi uyum	0,051	<i>İyi Uyum</i>
GFI	$GFI \geq 0,950$ = Mükemmel uyum $GFI \geq 0,900$ = İyi uyum	0,912	<i>İyi Uyum</i>
AGFI	$AGFI \geq 0,950$ = Mükemmel uyum $AGFI \geq 0,900$ = İyi uyum	0,901	<i>İyi Uyum</i>
TLI	$TLI \geq 0,950$ = Mükemmel uyum $TLI \geq 0,900$ = İyi uyum	0,944	<i>İyi Uyum</i>
CFI	$CFI \geq 0,950$ = Mükemmel uyum $CFI \geq 0,900$ = İyi uyum	0,950	<i>Mükemmel Uyum</i>
IFI	$IFI \geq 0,950$ = Mükemmel uyum $IFI \geq 0,900$ = İyi uyum	0,950	<i>Mükemmel Uyum</i>
NFI	$NFI \geq 0,950$ = Mükemmel uyum $NFI \geq 0,900$ = İyi uyum	0,934	<i>İyi Uyum</i>
RFI	$RFI \geq 0,950$ = Mükemmel uyum $RFI \geq 0,900$ = İyi uyum	0,926	<i>İyi Uyum</i>

Kaynak: Özdamar, 2017:183

Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre 29 maddeden oluşan Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin uyum iyiliği indeks değerlerine ilişkin olarak; ki-kare / serbestlik derecesi (χ^2 / df) değeri 3,941 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu, yaklaşık hataların ortalama karekökü (RMSEA) değeri 0,052 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu; ortalama hataların karekökü (SRMR) değeri 0,051 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu; uyum iyiliği indeksi (GFI) değeri 0,912 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu; düzeltilmiş uyum iyiliği indeksi (AGFI) değeri 0,901 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu; Tucker-Lewis uyum iyiliği indeksi (TLI) değeri 0,944 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu; karşılaştırmalı uyum iyiliği indeksi (CFI) değeri 0,950 olarak bulunmuş ve modelin mükemmel uyuma sahip olduğu; artırılmış uyum iyiliği indeksi (IFI) değeri 0,950 olarak bulunmuş ve modelin mükemmel uyuma sahip olduğu; normleştirilmiş uyum indeksi (NFI) değeri 0,934 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu; göreceli uyum indeksi (RFI) değeri ise 0,926 olarak bulunmuş ve modelin iyi uyuma sahip olduğu görülmüştür.

Ayrıca Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğine ait doğrulayıcı faktör analizi ile yol katsayıları hesaplanmış ve Tablo 5.31'de verilmiştir.

Tablo 5.31: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Yol Katsayıları

Madde	Path	Faktör	β_0	β_1	S.E.	C.R.	p
M1	<---	Bilgi	0,796	1,159	0,049	23,499	<0,001
M2	<---	Bilgi	0,811	1,070	0,045	23,892	<0,001
M3	<---	Bilgi	0,798	1,040	0,044	23,556	<0,001
M4	<---	Bilgi	0,827	1,081	0,045	24,279	<0,001
M5	<---	Bilgi	0,806	1,066	0,045	23,756	<0,001
M6	<---	Bilgi	0,780	1,034	0,045	23,110	<0,001
M7	<---	Bilgi	0,711	1,010	0,047	21,284	<0,001
M9	<---	Bilgi	0,675	1,001	0,049	20,319	<0,001
M11	<---	Bilgi	0,670	1			
M12	<---	İlgi	0,761	1,007	0,039	25,556	<0,001
M13	<---	İlgi	0,798	1,092	0,040	26,978	<0,001
M14	<---	İlgi	0,804	1,055	0,039	27,227	<0,001
M15	<---	İlgi	0,696	0,872	0,038	23,113	<0,001
M16	<---	İlgi	0,687	0,902	0,040	22,812	<0,001
M17	<---	İlgi	0,702	0,918	0,039	23,364	<0,001
M18	<---	İlgi	0,743	0,980	0,039	24,904	<0,001
M19	<---	İlgi	0,758	1			
M21	<---	Eylem	0,757	0,887	0,032	27,975	<0,001
M22	<---	Eylem	0,840	0,961	0,030	32,251	<0,001
M23	<---	Eylem	0,821	0,941	0,030	31,313	<0,001
M24	<---	Eylem	0,847	1			
M26	<---	Hak Arama	0,791	0,981	0,035	28,125	<0,001
M27	<---	Hak Arama	0,834	0,983	0,033	30,093	<0,001
M28	<---	Hak Arama	0,796	0,990	0,035	28,368	<0,001
M29	<---	Hak Arama	0,813	0,974	0,033	29,120	<0,001
M30	<---	Hak Arama	0,682	0,880	0,037	23,503	<0,001
M31	<---	Hak Arama	0,698	0,887	0,037	24,171	<0,001
M32	<---	Hak Arama	0,783	0,981	0,035	27,778	<0,001
M33	<---	Hak Arama	0,780	1			

β_0 : Standart yol katsayıları, β_1 : Standart olmayan yol katsayıları

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ortaya çıkan yol katsayı değerlerinin uyum iyiliği açısından aranan kriterleri sağladığı görülmüş ve Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin alt boyutlarında yer alan tüm maddelere ait yol katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p < 0,001$).

Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ortaya çıkan değişkenlerin güvenilirlik ve geçerliliklerinin test edilmesi amacı ile birleşim ve ayrışım geçerliliklerinin de hesaplanması gerekmektedir. Birleşim ve ayrışım geçerlilikleri; doğrulayıcı faktör analizi ile ortaya çıkarılan değişkenlerin gözlemlenen gizil yapılara ait olup olmadıklarını ortaya koymaktadır. Birleşim geçerliliğinde ölçek içerisinde yer alan alt boyutlar arasındaki ilişki derecesi ortaya çıkarılırken birleşim geçerliliğinin kabul edilebilmesi için alt boyutlara ait açıklanan ortalama varyans değerinin (AVE) 0,5'in, birleşik güvenilirlik değerinin (CR) ise 0,7'nin üzerinde olması gerekmektedir. Ayrışım geçerliliğinde ise modeli test eden ölçeğe ait alt boyutların farklı olguları ölçüp ölçmediği ortaya çıkarılmaktadır. Ayrışım geçerliliğinin sağlanabilmesi için ölçeğe ait alt boyutların açıklanan ortalama varyansının karakök değerlerinin, diğer alt boyutlarla arasındaki korelasyon değerlerinden büyük olması gerekmektedir (Fornell and Larcker, 1981:45-46; Hair vd., 1998:612). Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğine ait doğrulayıcı faktör analizi ile elde edilen sonuçlara ilişkin birleşim ve ayrışım geçerlilik değerleri Tablo 5.32'de verilmiştir.

Tablo 5.32: Birleşim ve Ayrışım Geçerlilik Değerleri

Alt Boyutlar	CR	AVE	Korelasyonlar			
			1	2	3	4
Eylem (1)	0,889	0,668	0,817			
Bilgi (2)	0,925	0,580	0,157	0,762		
İlgi (3)	0,902	0,538	0,344	0,402	0,734	
Hak Arama (4)	0,918	0,583	0,259	0,627	0,430	0,764

Tablo 5.32'ye göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin alt boyutlarına ait en düşük birleşik güvenilirlik değerinin (CR) 0,889 ile Eylem alt boyutuna ait olduğu, en düşük açıklanan ortalama varyans değerinin (AVE) ise 0,538 ile İlgi alt boyutuna ait olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar ile Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin birleşim geçerliliğinin sağlandığı görülmüştür. Diğer taraftan ayrışım geçerliliğinin

sağlanabilmesi için gerekli olan ölçeğe ait alt boyutların açıklanan ortalama varyansının karakök değerlerinin diğer alt boyutlarla arasındaki korelasyon değerlerinden büyük olması kriteri de sağlanmıştır.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin geliştirilme sürecinde elde edilen verilerle gerçekleştirilen analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde; Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği geçerli ve güvenilir bir ölçektir.

13.6. Ölçeğin Kesme Noktaları

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği, bireylerin vatandaşlık okuryazarlık düzeylerini belirlemek amacı ile geliştirilmiş bir ölçektir. Kavramsal çerçeve vatandaşlıkla ilgili dört alt boyutu (bilgi, ilgi, eylem ve hak arama) içermektedir. Ölçek ters kodlamanın bulunmadığı 29 maddeden oluşmuş ve 5'li likert tipi (1) Kesinlikle Katılmıyorum (2) Katılmıyorum (3) Kararsızım (4) Katılıyorum (5) Kesinlikle Katılıyorum şeklinde puanlandırılıp derecelendirilmiştir. Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden alınabilecek toplam puan 29-145 arasındadır. Ölçekten elde edilen toplam puanların değerlendirilmesinde oluşabilecek karışıklıkları önlemek için;

$$\text{İndeks} = (\bar{x}-1) \times [50/4] \text{ (Pelikan vd, 2012:22)}$$

İndeks= Hesaplanan kişiye özgün indeks

\bar{x} = Hesaplanan kişiye ait puan ortalaması

1= Ortalamanın en düşük olası değeri (indeksin en düşük 0 olmasına neden olur)

4= Ortalamanın değişim aralığı

50= Yeni ölçüt için seçilen en yüksek değer

formülü ile puanlar 0-50 arası değer alacak şekilde standardize edilmiştir.

Ölçekten alınan puanların kategorize edilmesinde ise standart sapma göz önünde bulundurularak aritmetik ortalamadan standart sapma değerleri çıkarılmış ve kesme noktaları elde edilmiştir. Ortalama ham puanların aritmetik ortalaması 3,4786 standart sapması ise 0,6677 iken; standartlaştırılmış puanlara ait aritmetik ortalama 30,9813 standart sapma ise 8,3464 olarak bulunmuştur.

Standartlaştırılmış puanlara göre ölçekte 0 en düşük Vatandaşlık Okuryazarlığı puanını, 50 ise en yüksek Vatandaşlık Okuryazarlığı puanını göstermektedir.

Ortalama ham puan ve standartlaştırılmış puanlara ilişkin kesme noktaları ile oluşturulan kategoriler Tablo 5.33'te verilmiştir.

Tablo 5.33: Kesme Noktaları İle Oluşturulan Kategoriler

Kategoriler	Ortalama Puanlara Göre	Standardize Edilmiş Puanlara Göre	Sonuç
$\bar{x} - ss'nın altı$	1 – 2,81	0 – 22,63	<i>Yetersiz Vatandaşlık Okuryazarlığı</i>
$\bar{x} - ss aralığı$	2,82 – 3,47	22,64 – 30,98	<i>Sınırlı Vatandaşlık Okuryazarlığı</i>
$\bar{x} + ss aralığı$	3,48 – 4,14	30,99 – 39,32	<i>Yeterli Vatandaşlık Okuryazarlığı</i>
$\bar{x} + ss'nın üstü$	4,15 – 5	39,33 – 50	<i>Mükemmel Vatandaşlık Okuryazarlığı</i>
Ortalama Puanlara Göre	\bar{x} : 3,47	ss: 0,6677	
Standardize Edilmiş Puanlara Göre	\bar{x} : 30,98	ss: 8,3464	
\bar{x} : Aritmetik Ortalama			
ss: Standart sapma			

ALTINCI BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu bölümde vatandaşlık okuryazarlığı anketinden elde edilen veriler ışığında ulaşılan araştırma bulgularına yer verilmiş ve araştırma hipotezleri test edilmiştir.

14. KATILIMCILARIN YANITLARINA İLİŞKİN BULGULAR

Katılımcıların Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin alt boyutlarında yer alan ifadelere verdikleri yanıtlar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

14.1. Ölçeğin Bilgi Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin Bulgular

Katılımcıların ölçeğin bilgi alt boyutunda yer alan ifadelere verdikleri yanıtlar Tablo 6.1'de verilmiştir.

Tablo 6.1: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Bilgi Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar

İFADE	Hiç Bilmiyorum		Bilmiyorum		Çok Az Biliyorum		Biliyorum		Çok İyi Biliyorum	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Herkesin dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğunu	32	3	72	6,7	92	8,5	389	36	496	46
Herkesin düşüncelerini serbestçe ifade edebilmesinin bir hak olduğunu	20	1,9	62	5,7	90	8,3	465	43	444	41
Hiç kimsenin yaşam hakkından yoksun bırakılamayacağını	17	1,6	60	5,6	97	9	452	42	455	42
Kimsenin özel hayatına dokunulamayacağını	20	1,9	54	5	86	8	433	40	488	45
Devletin en temel görevinin bireylerin güvenliğini sağlamak olduğunu	18	1,7	62	5,7	97	9	436	40	468	43
Devletin en temel görevinin bireylerin özgürlüğünü korumak olduğunu	22	2	60	5,6	97	9	474	44	428	40
Anayasada düzenlenmiş temel hak ve hürriyetlerimi	28	2,6	87	8	159	15	474	44	333	31
Anayasal çerçevede yerleşme ve seyahat özgürlüğü olduğunu	33	3,1	92	8,5	116	11	437	40	403	37
Hakkımı aramak için başvuru yapabileceğim mercileri	40	3,7	90	8,3	121	11	471	44	359	33

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin bilgi alt boyutunda yer alan ifadelerden katılımcıların en iyi bildikleri ifade %46 ile herkesin dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğu ifadesidir. En iyi bilinen ikinci ifade; %45 ile kimsenin özel hayatına dokunulmayacağı olurken, en az bilinen ifadenin hak aramak için başvuru yapılacak merciler (%40) olması dikkat çekicidir. Bu sonuç bireylerin temel hak ve özgürlükleri konusunda bilgi sahibi olmakla beraber hakların korunması konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığını göstermektedir. Güvenlik ve özgürlük tercihinine ilişkin olarak yöneltilen devletin en temel görevi ifadelerinde bireylerin güvenliği daha çok tercih ettiği, özgürlüklerin ise ikinci planda kaldığı görülmektedir. Katılımcıların verdiği bu yanıtlar, 1982 Anayasasının güvenlik özgürlük ikileminde güvenliği ön plana alan zihniyeti ile örtüşmektedir. Ayrıca devletin en temel görevinin bireylerin özgürlüklerini korumak olduğunu çok iyi bilirim diyenlerin oranı %40 iken anayasada düzenlenmiş temel hak ve özgürlüklerin çok iyi bilinme oranı %31'dir. Bu sonuç anayasada yer alan temel hak ve özgürlüklerin çok iyi bilinmeden devletin özgürlükleri korumakla görevlendirildiğini göstermektedir. Katılımcılar, devleti öncelikle güvenliğin sağlanması konusunda görevli görmektedirler.

14.2. Ölçeğin İlgili Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin Bulgular

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin ilgili alt boyutunda yer alan ifadelere ilişkin katılımcıların verdikleri yanıtlar Tablo 6.2'de verilmiştir.

Tablo 6.2: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği İlgili Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar

İFADE	Hiç ilgililen mem		İlgilen mem		Çok az ilgililen rim		İlgilen rim		Çok ilgililen rim	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Belediye meclisinin aldığı kararlarla	213	19,7	304	28,1	221	20,4	233	21,6	110	10,2
İktidarın seçim vaatlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğiyle	151	14,0	247	22,8	181	16,7	322	29,8	180	16,7
Meclis çalışmalarıyla	167	15,4	292	27,0	229	21,2	266	24,6	127	11,7
Sağlık hizmetlerinde yapılan düzenlemelerle	88	8,1	155	14,3	218	20,2	386	35,7	234	21,6
Sendikaların yaptıkları çalışmalarla	257	23,8	338	31,3	195	18,0	200	18,5	91	8,4
Sivil toplum örgütlerinin çalışmalarıyla	248	22,9	329	30,4	203	18,8	212	19,6	89	8,2
Siyasal partilerin seçim vaatleriyle	164	15,2	263	24,3	213	19,7	314	29,0	127	11,7
Sosyal güvenlik hizmetlerinde yapılan düzenlemelerle	120	11,1	195	18,0	198	18,3	366	33,9	202	18,7

Katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığı anketinin ilgi alt boyutunda yer alan ifadelere verdikleri yanıtlara göre; en çok ilgilenilen konunun %21,6 ile sağlık hizmetlerinde yapılan düzenlemeler olduğu görülürken, en az ilgilenilen konular ise sırasıyla %23,8 ile sendikaların çalışmaları, %22,9 ile de sivil toplum örgütü çalışmalarıdır. Bu sonuçlar Türkiye’de demokrasinin gelişmesi için gerekli olan sivil toplum ve örgütlü topluma karşı vatandaşların ilgisiz oluşunu kanıtlar niteliktedir.

14.3. Ölçeğin Eylem Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin Bulgular

Vatandaşlık Okuryazarlığının Eylem alt boyutunda yer alan ifadelere ilişkin katılımcıların verdikleri yanıtlar Tablo 6.3’te sunulmuştur.

Tablo 6.3: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Eylem Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar

İFADE	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Oy verdiğim siyasal parti için diğer insanları ikna etmeye çalışırım	258	23,9	293	27,1	185	17,1	266	24,6	79	7,3
Oy verdiğim siyasal partinin toplantı ve mitinglerine katılırım	269	24,9	330	30,5	202	18,7	200	18,5	80	7,4
Oy verdiğim siyasal partiye başışta bulunurum	334	30,9	308	28,5	187	17,3	186	17,2	66	6,1
Oy verdiğim siyasal parti tarafından organize edilen veya desteklenen çalışmalara katılırım	240	22,2	314	29,0	205	19,0	214	19,8	108	10,0

Vatandaşlık Okuryazarlığı’nın eylem alt boyutunda yer alan ifadelere katılımcıların verdikleri yanıtlar genel olarak değerlendirildiğinde; bireylerin vatandaşlık eylemi sergilemeye çok istekli olmadıkları görülmektedir. Bu ifadeler içerisinde en fazla katılım gösterilen eylem %10 ile oy verilen siyasal parti tarafından organize edilen veya desteklenen çalışmalara katılmaktır. Katılıyorum ve Kesinlikle Katılıyorum seçenekleri eylemi gerçekleştirmeye istekli kimseler olarak yorumlandığında; katılımcıların %31,9’unun en külfetsiz eylem biçimi olan oy verilen siyasal parti için diğer insanları

ikna etmeyi tercih ettiği görülmektedir. Ayrıca Katılmıyorum ve Kesinlikle Katılmıyorum seçenekleri eylemi gerçekleştirmeye istekli olmayanlar olarak değerlendirildiğinde; katılımcıların yarıdan fazlasının diğer üç eylem biçimini gösterme eğiliminde olmadığı anlaşılmaktadır. En az katılım gösterilen eylem biçimi ise %30,9 oran ile oy verilen siyasi partiye bağışta bulunmaktır. Türkiye’de siyasi partilere bağışta bulunma davranışının yaygın olmadığı ve bireysel refah seviyesinin düşüklüğü göz önüne alındığında bireylerin kişisel bütçelerinden siyasi partilere bağışta bulunmaması beklenen bir sonuçtur.

14.4. Ölçeğin Hak Arama Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere İlişkin

Bulgular

Vatandaşlık Okuryazarlığının Hak Arama alt boyutunda yer alan ifadelerle verilen yanıtlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6.4: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Hak Arama Alt Boyutunda Yer Alan İfadelere Verilen Yanıtlar

İFADE	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Asayişle ilgili bir problemle karşılaştığımda emniyet güçlerine haber veririm	45	4,2	102	9,4	131	12,1	413	38,2	390	36,1
Hakkımı aramak için hukukî yollara başvuruda bulunurum	35	3,2	91	8,4	140	13,0	434	40,1	381	35,2
Kamu kurumları ile bir sorun yaşarsam Kamu Denetçiliği Kurumuna başvururum	50	4,6	118	10,9	224	20,7	404	37,4	285	26,4
Mahalleimde karşılaştığım bir problemi (su / doğalgaz borusu patlaması / çukur vs.) yetkililere bildiririm	40	3,7	89	8,2	166	15,4	422	39,0	364	33,7
Mahkeme önünde hukukî yardım almadan kendimi savunabilirim	64	5,9	139	12,9	233	21,6	390	36,1	255	23,6
Mahkemelere hukukî yardım almadan başvuruda bulunabilirim	58	5,4	146	13,5	251	23,2	383	35,4	243	22,5
Satın aldığım mal ve hizmetlerle ilgili bir problem yaşadığımda Tüketici Hakem Heyetlerine başvuruda bulunurum	45	4,2	130	12,0	183	16,9	412	38,1	311	28,8
Talep ve beklentilerim için ilgili kurumlara dilekçe yazarım	58	5,4	134	12,4	188	17,4	419	38,8	282	26,1

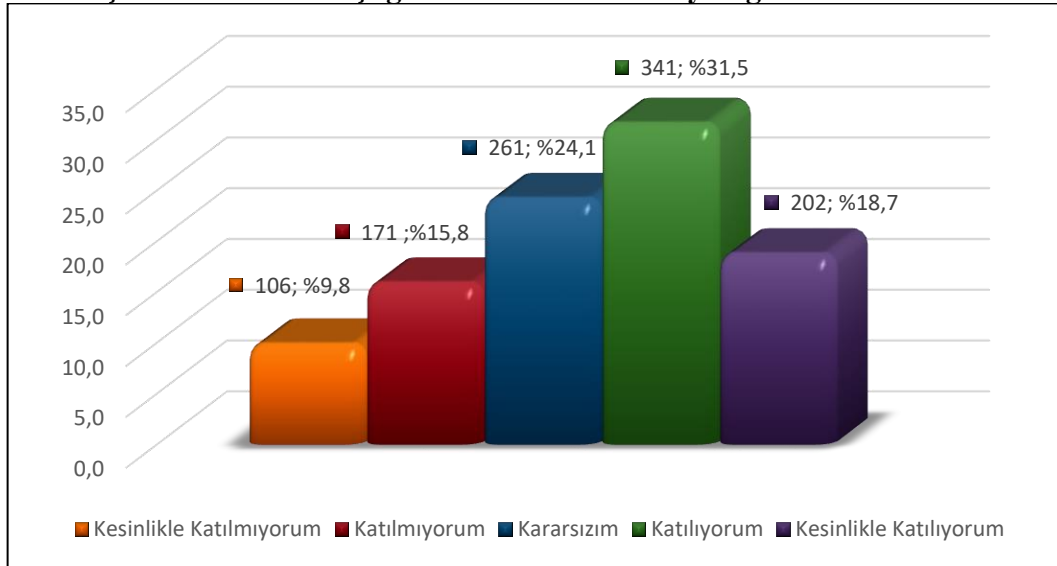
Hak Arama alt boyutunda yer alan ifadelere verilen yanıtlar değerlendirildiğinde; katılımcıların en çok asayişle ilgili bir problemi emniyet güçlerine bildirmeye eğilimli oldukları görülmüştür. Kesinlikle Katılıyorum ve Katılıyorum seçenekleri birlikte değerlendirildiğinde; hak arama yolu olarak hukukî yolları tercih edenlerin toplam oranı %75'tir. Ancak “mahkeme önünde hukukî yardım almadan kendimi savunabilirim” ve “mahkemelere hukukî yardım almadan başvuruda bulunabilirim” ifadelerine verilen yanıtlar bireylerin hukuk okuryazarlığının düşük olduğunu ve bireylerin hukukî yollara başvuruda bulunurken hukukî süreçler hakkında yardıma ihtiyacı olduklarını göstermektedir.

14.5. Vatandaşlığa İlişkin Genel Düşünceler

Katılımcıların vatandaşlık konusundaki genel düşüncelerini belirlemek amacı ile ölçek ifadelerinin dışında farklı ifadeler de eklenmiştir. Bu ifadelere ilişkin katılımcıların verdikleri yanıtlar aşağıda değerlendirilmiştir.

Vatandaşlığın kazanılmasında soy bağı esas olmalıdır ifadesine ilişkin katılımcı görüşleri Şekil 6.1’de verilmiştir.

Şekil 6.1: Vatandaşlığın kazanılmasında soy bağı esas olmalıdır

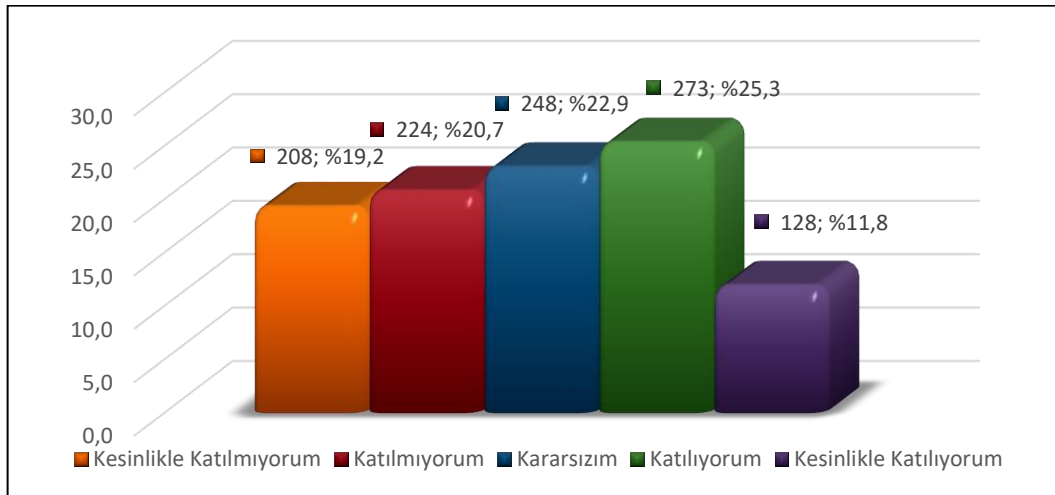

“Vatandaşlığın kazanılmasında soy bağı esas olmalıdır” ifadesine verilen Kesinlikle Katılıyorum ve Katılıyorum seçenekleri birlikte değerlendirildiğinde; katılımcıların yarısından fazlası (543; %50,2) vatandaşlığın kazanılmasında soy bağının esas

olması gerektiğini belirtmişlerdir. Soy bağıni önemsemeyenlerin (Kesinlikle Katılmıyorum ve Katılmıyorum) oranı ise %25,6'dır.

19 Eylül 2018 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanan 106 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararı ile yatırımı teşvik amacı ile; “En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz ya da karşılığı Türk Lirası tutarında sabit sermaye yatırımı gerçekleştiren; En az 250.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz ya da karşılığı Türk Lirası tutarında taşınmaz tapu kayıtlarına üç yıl satılmaması şerhi koyulmak şartıyla satın aldığı tespit edilen, En az 50 kişilik istihdam oluşturan, En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz ya da karşılığı Türk Lirası tutarında mevduatı üç yıl tutma şartıyla Türkiye’de faaliyet gösteren bankalara yatıran, En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz ya da karşılığı Türk Lirası tutarında Devlet borçlanma araçlarını üç yıl tutmak şartıyla satın alan, En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz ya da karşılığı Türk Lirası tutarında gayrimenkul yatırım fonu katılma payı veya girişim sermayesi yatırım fonu katılma payını en az üç yıl elinde tutma şartıyla satın alan” yabancı ülke vatandaşlarına Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı verilebilmektedir. Bu karara ilişkin katılımcıların düşüncelerini belirlemek amacı ile ankette “Vatandaşlık ülkeye yapılan belli miktar yatırım yoluyla kazanılabilir” ifadesine yer verilmiştir. Katılımcıların verdikleri yanıtlar Şekil 6.2’de gösterilmiştir.

Şekil 6.2: Vatandaşlık ülkeye yapılan belli miktar yatırım yoluyla kazanılabilir

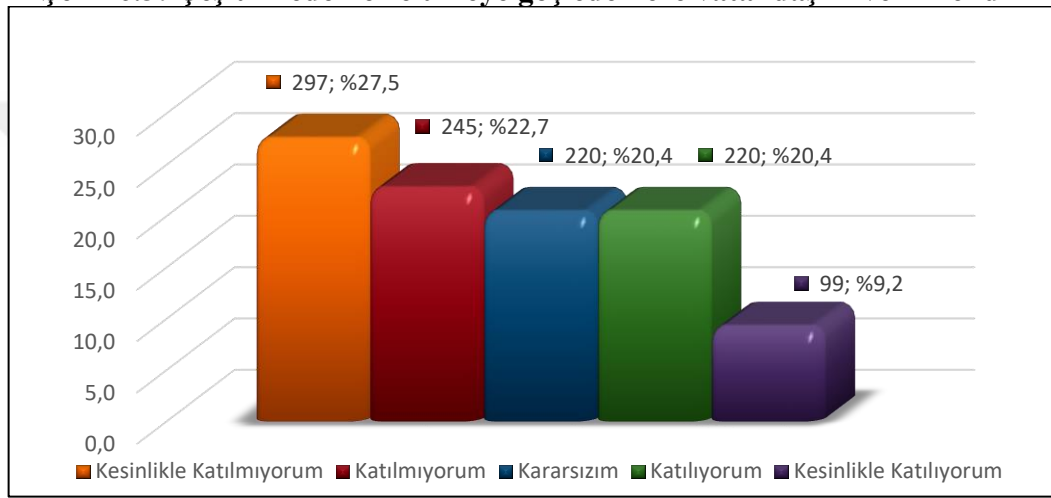

Şekil 6.2’ye göre katılımcıların vatandaşlığın ülkeye yapılan belli bir miktar yatırım yoluyla kazanılabilmesine yönelik ifadeye çok sıcak baktığını söyleyebilmek mümkün

değildir. Katılımcıların %19,2'si bu ifadeye kesinlikle katılmamakta, %20,4'ü ise katılmamaktadır. Ülkeye yapılan belirli bir miktar yatırım yoluyla vatandaşlık kazanılabilmesine katılanların (Katılıyorum ve Kesinlikle Katılıyorum) toplam oranı ise %37,1'dir.

Çeşitli nedenlerle (mülteci, sığınmacı vb.) ülkeye göç edenlere vatandaşlık verilmesi konusunda da katılımcıların görüşleri alınmış ve verdikleri yanıtlar Şekil 6.3'te verilmiştir.

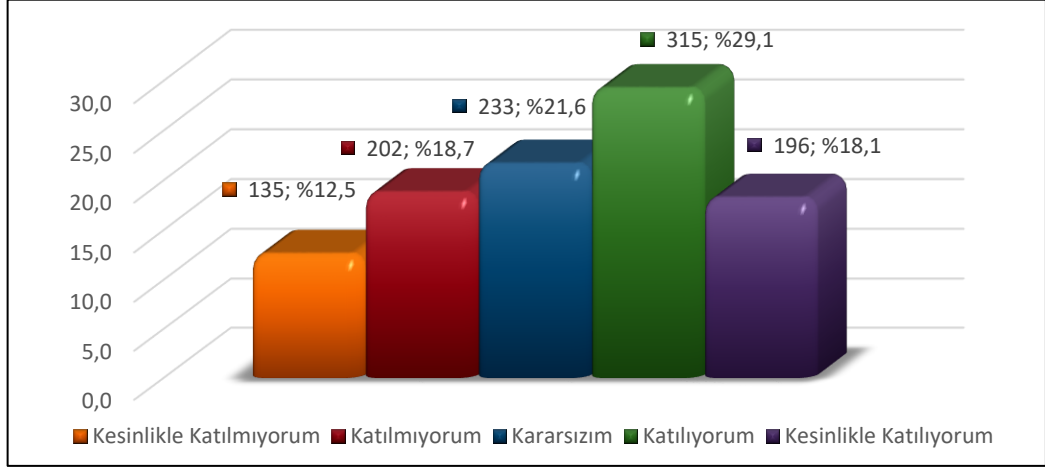
Şekil 6.3: Çeşitli nedenlerle ülkeye göç edenlere vatandaşlık verilmelidir

Katılımcıların %27,5'i “Çeşitli nedenlerle ülkeye göç edenlere vatandaşlık verilmelidir” ifadesine kesinlikle katılmamakta, %22,7'si ise katılmamaktadır. Kesinlikle katılmıyorum ve Katılmıyorum seçenekleri birlikte değerlendirildiğinde; katılımcıların yarısından fazlası (%50,2) çeşitli nedenlerle ülkeye göç edenlere vatandaşlık verilmesine karşıdır. Bu ifadeye katılanların (Kesinlikle katılıyorum ve Katılıyorum) oranı ise %29,6'dır. Katılımcıların verdikleri bu yanıtlarla, özellikle ülkemize geçici korunma yoluyla göç eden Suriyelilere vatandaşlık verilmesi kararına karşı oldukları görülmektedir.

Devletin vatandaşlıktan çıkarma yetkisine ilişkin olarak sorulan “Devletin vatandaşlıktan çıkarma yetkisi olmalıdır” ifadesine katılımcıların verdikleri yanıtlar Şekil 6.4'te verilmiştir.

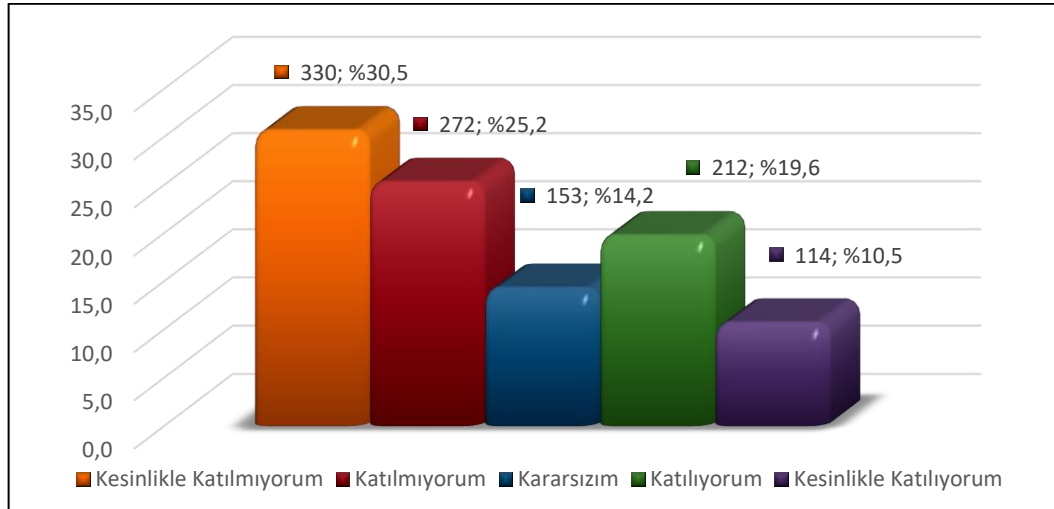
Şekil 6.4: Devletin vatandaşlıktan çıkarma yetkisi olmalıdır

Katılımcıların %18,1'i devletin vatandaşlıktan çıkarma yetkisi olmalıdır ifadesine kesinlikle katılırken, %29,1'i bu ifadeye katılmaktadır. Kesinlikle Katılıyorum ve Katılıyorum seçenekleri birlikte değerlendirildiğinde; katılımcıların %47,2'sinin devletin vatandaşlıktan çıkarma yetkisi olmalıdır ifadesine katıldıkları görülmektedir. Kesinlikle katılmıyorum ve Katılmıyorum diyenlerin oranı ise %31,2'dir.

Devletin kamu gücüne sahip olması nedeni ile vatandaşlar üzerinde kullanabileceği yetkilere ilişkin olarak katılımcılara yöneltilen “Devletin vatandaşlarını zorla bir yerde yaşamaya tabi tutma yetkisi olmalıdır” ifadesine katılımcılar tarafından verilen yanıtlar Şekil 6.5'te gösterilmiştir.

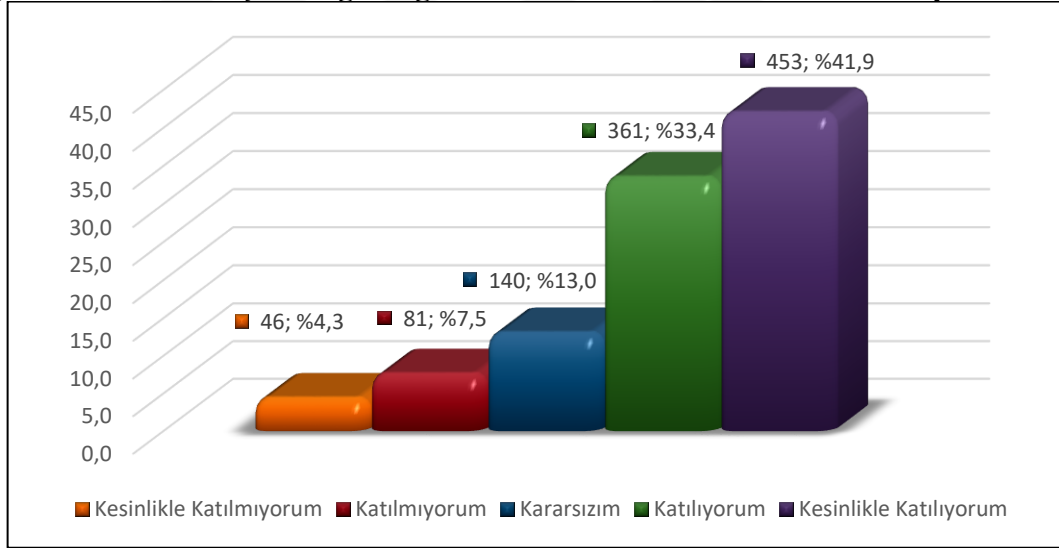
Şekil 6.5: Devletin vatandaşlarını zorla bir yerde yaşamaya tabi tutma yetkisi olmalıdır

Şekil 6.5'e göre katılımcıların %30,5'i devletin vatandaşlarını zorla bir yerde yaşamaya tabi tutma yetkisi olmalıdır ifadesine kesinlikle katılmamakta, %25,2'si ise katılmamaktadır. Katılmayanlar birlikte değerlendirildiğinde (Kesinlikle katılmıyorum ve Katılmıyorum) bu oran %55,7'ye ulaşmaktadır. Kesinlikle katılıyorum diyenlerin oranı ise %10,5'tir. Katılımcıların verdikleri yanıtlara göre devletin kamu gücüne sahip olmasına rağmen bireyleri zorla bir yerde yaşamaya tabi tutması genel kabul görmemektedir.

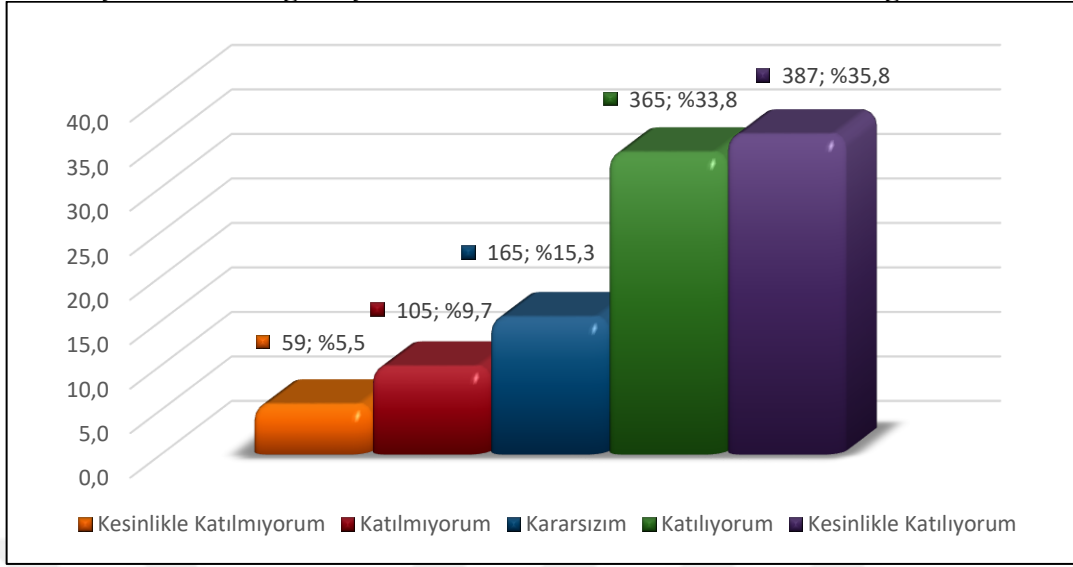
Devlet ile birey arasında vatandaşlık ilişkisinden kaynaklanan sorumlulukların başında gelen vergi ödeme yükümlüğü ile ilgili olarak "Vatandaş ödediği verginin hesabını sorabilme hakkına sahip olmalıdır" ve "Vergi kaçırانların bazı haklarının kısıtlanması gerekir" ifadelerine katılımcılar tarafından verilen yanıtlar aşağıda sunulmuştur.

Şekil 6.6: Vatandaş ödediği verginin hesabını sorabilme hakkına sahip olmalıdır

Katılımcıların %75,3'ü (Kesinlikle Katılıyorum ve Katılıyorum) ödediği verginin hesabını sorabilme hakkına sahip olmayı isterken, ödediği verginin hesabını sorabilme hakkına sahip olmayı istemeyenlerin oranı (Kesinlikle Katılmıyorum ve Katılmıyorum) sadece %11,8'dir. Bu oranlar bireylerin devlete ödediği verginin nerelerde kullanıldığını denetleme isteğini göstermektedir.

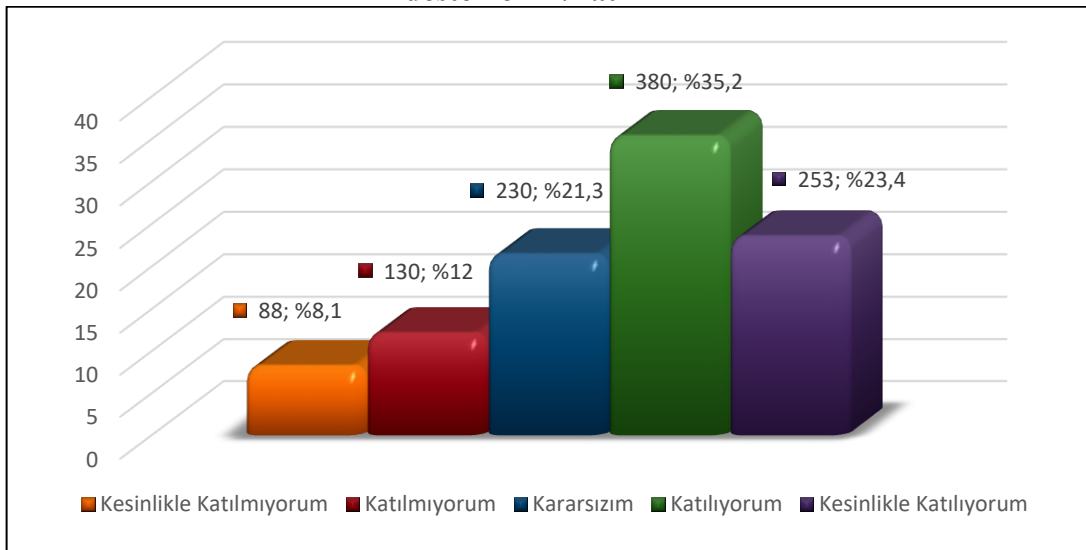
Şekil 6.7: Vergi kaçırınların bazı haklarının kısıtlanması gerekir

Vergi kaçırınları konusunda katılımcıların %69,6'sı (Kesinlikle Katılıyorum ve Katılıyorum) vergi kaçırınların bazı haklarının kısıtlanması gerektiği inanırken, %15,2'si herhangi bir hak kısıtlamasına gerek olmadığını düşünmektedir. Bu sonuçlar, vergi yükümlülüğünün hukuka aykırı olarak yerine getirilmemesinin toplum tarafından kabul görmediğini göstermektedir.

Katılımcıların adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl gösterileri destekleyip desteklemeyecekleri (katılıp/katılmayacakları) sorulmuş ve yanıtlar aşağıdaki şekilde verilmiştir.

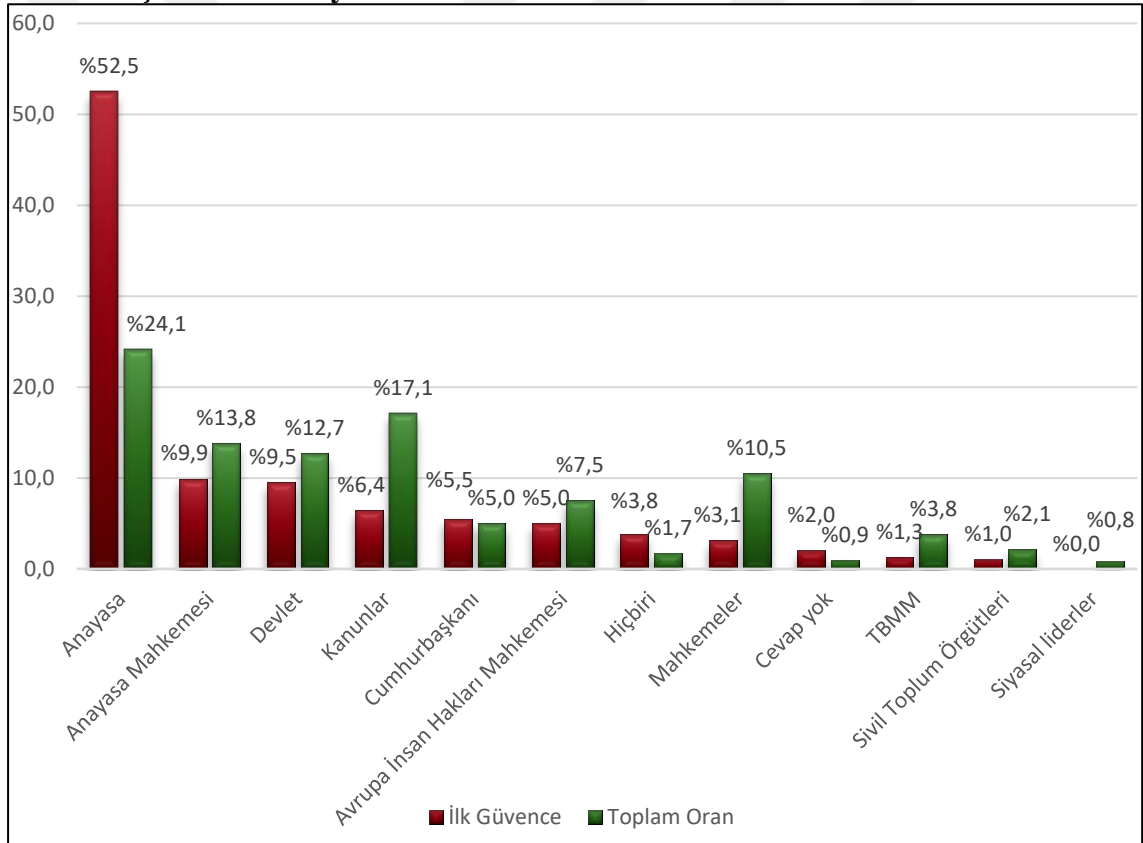
Şekil 6.8: Adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl gösterileri desteklerim/katılım

Katılımcıların %58,6'sı (Kesinlikle Katılıyorum ve Katılıyorum) adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl gösterileri destekleyebileceğini veya katılabileceğini belirtirken, bu tür gösterileri desteklemeyenlerin oranı %20,1'dir. Ortaya çıkan bu sonuçla, katılımcıların bireysel vatandaşlık eylemlerine ilişkin isteksizliğinin toplu halde gerçekleştirilen demokratik/barışçıl eylemlerde değiştiğini söyleyebilmek mümkündür.

Katılımcılara ayrıca bireysel hakların korunmasında en önemli gördükleri güvence sorulmuştur. Bu soruya birden fazla yanıt verebilecekleri belirtilmiş ve analizler hem en önemli gördükleri ilk güvence, hem de en önemli görülen güvencelere verilen yanıtların toplam oranı dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Şekil 6.9: Bireysel Hakların Korunmasında En Önemli Güvence

Katılımcıların %52,5'i bireysel hakların korunmasında en önemli güvence olarak ilk sırada Anayasayı göstermişlerdir. En önemli güvence olarak Anayasayı belirtenlerin oranı ise %24,1'dir. En önemli güvence olarak ilk sırada Anayasa Mahkemesini gösterenlerin oranı %9,9 iken, en önemli güvence olarak Anayasa Mahkemesine yer

verenlerin oranı %13,8'dir. Devleti en önemli güvence olarak ilk sırada belirtenlerin oranı %9,5 iken, en önemli güvence olarak Devlete yer verenlerin oranı %12,7'dir. En önemli güvence olarak Kanunları ilk sırada belirtenlerin oranı %6,74 iken, kanunları en önemli güvence olarak belirtenlerin oranı %17,1'dir. Bu oranla kanunlar Anayasa'dan sonra en çok yer verilen en önemli güvence olmaktadır. Siyasal liderleri ilk sırada en önemli güvence olarak gören katılımcı bulunmaz iken, siyasal liderlere en önemli güvence sıralamasında yer veren katılımcı oranı sadece %0,8'dir. Bu sonuçlara göre katılımcılar bireysel hakların korunmasında en önemli güvence olarak Anayasayı görürken, siyasal liderleri bireysel hakların korunmasında bir güvence olarak düşünmemektedirler.

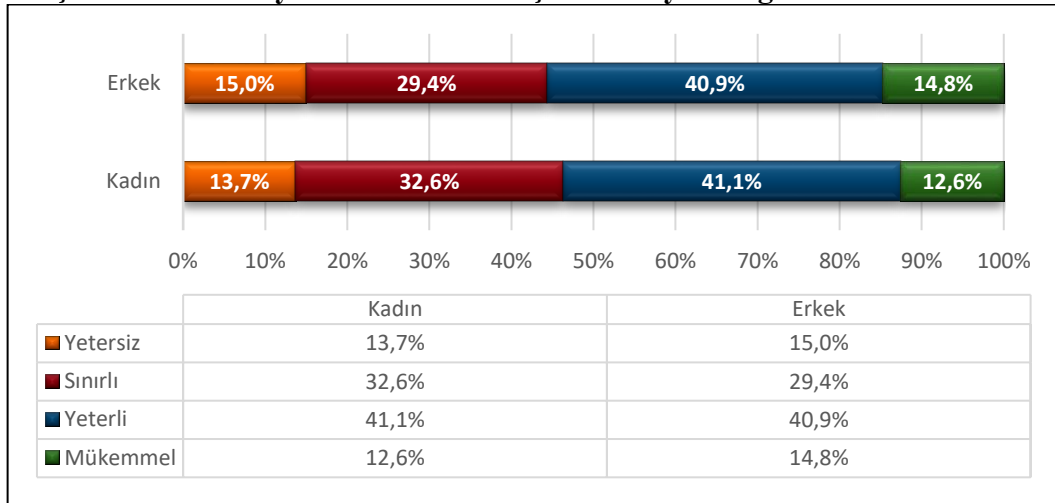
15. HİPOTEZLERİN TEST EDİLMESİ

Vatandaşlık Okuryazarlığı anketinden elde edilen veriler ışığında daha önce belirtilmiş olan hipotezler test edilmiştir.

15.1. Cinsiyete Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların cinsiyetlerine göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla **H₀₁**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, cinsiyete göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Bu hipotezin test edilmesinde öncelikle cinsiyet değişkeni açısından vatandaşlık okuryazarlığının betimsel analizleri gerçekleştirilmiş daha sonra da bağımsız örneklem t testi uygulanmıştır. Betimsel analiz sonuçlarını gösterir grafik aşağıda verilmiştir.

Şekil 6.10: Cinsiyete Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Cinsiyete göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre; çalışma grubunda yer alan kadın katılımcıların %13,7'si yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %32,6'sı sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %41,1'i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %12,6'sı ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Erkek katılımcıların ise %15'i yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %29,4'ü sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %40,9'u yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %14'8'i ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir.

Cinsiyete göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek amacıyla katılımcıların cinsiyetlerine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlar için bağımsız örneklem t testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 6.5'te gösterilmiştir.

Tablo 6.5: Cinsiyete Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	\bar{x}	ss	df	t	p
Kadın	540	3,47	0,63407	1079	-0,379	0,705*
Erkek	541	3,48	0,70031			

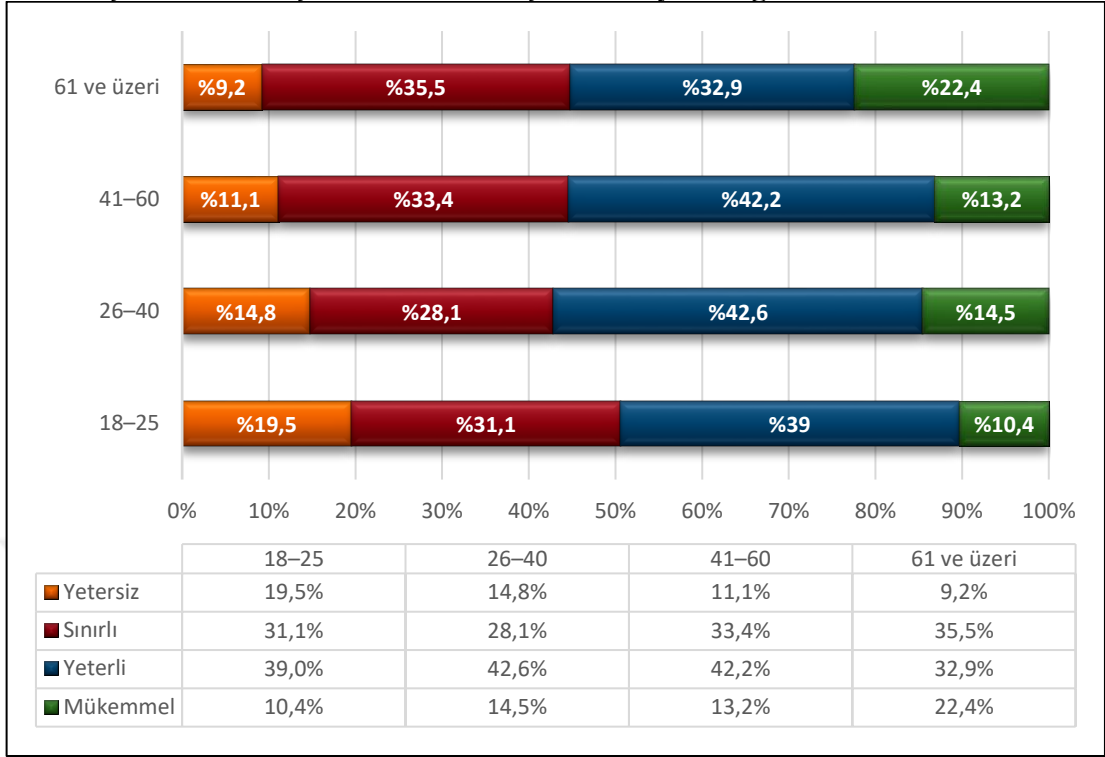
p>0,05

Bağımsız örneklem t testi sonuçlarına göre 0,05 anlamlılık düzeyinde vatandaşlık okuryazarlığına ait p değeri 0,705 olarak bulunmuş ve çalışma grubunda yer alan katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığının cinsiyete göre farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle ortaya konulan **H₀₁**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, cinsiyete göre farklılık göstermektedir hipotezi reddedilmiştir.

15.2. Yaşa Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların yaşlarına göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla **H₀₂**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı yaşa göre farklılık göstermektedir hipotezi ortaya konmuştur. Bu hipotezin test edilmesinde öncelikle yaş değişkeni açısından vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analizleri gerçekleştirilmiş daha sonra da tek yönlü varyans analizi (Anova) yapılmıştır. Betimsel analiz sonuçları Şekil 6.11'de verilmiştir.

Şekil 6.11: Yaşa Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Yaşa göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre; 18-25 yaş aralığında yer alan katılımcıların %19,5'i yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %31,1'i sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %39'u yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %10,4'ü ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına; 26-40 yaş aralığında yer alan katılımcıların %14,8'i yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına %28,1'i sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %42,6'sı yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %14,5'i ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına; 41-60 yaş aralığında yer alan katılımcıların %11,1'i yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %33,4'ü sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %42,2'si yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %13,2'si mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına; 61 ve üzeri yaş grubunda yer alan katılımcıların ise %9,2'si yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %35,5'i sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %32,9'u yeterli vatandaşlık okuryazarlığına %22,4'ü ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir.

Yaşa göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını test etmek için katılımcıların yaş gruplarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlar için tek yönlü varyans analizi (Anova) yapılmış ve sonuçlar Tablo 6.6'da gösterilmiştir.

Tablo 6.6: Yaş Gruplarına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları

Yaş Grupları	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	F	p
18-25	183	2,40	0,917	0,321	3	2,936	0,032*
26-40	356	2,57	0,913				
41-60	361	2,57	0,856				
61 ve üzeri	181	2,68	0,927				

p<0,05

Katılımcıların yaş gruplarına göre vatandaşlık okuryazarlığından aldıkları ortalama puanlar için yapılan tek yönlü varyans analizinde; varyansların homojen olduğu (0,321; sig>0,05) görülmüş ve yaş gruplarına ait p değeri 0,032 (p<0,05) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre vatandaşlık okuryazarlığının yaş gruplarına göre 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılaştığı görülmüş ve **H₀₂**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, yaşa göre farklılık göstermektedir hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi yaş grupları arasında olduğunu tespit etmek için Post Hoc analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 6.7’de verilmiştir.

Tablo 6.7: Yaş Gruplarına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları

Yaş Grubu	Ortalama Fark	Sig.	
18-25	26-40	-0,167	0,021*
	41-60	-0,172	0,021*
	61 ve üzeri	-0,282	0,017*
26-40	18-25	0,167	0,021*
	41-60	-0,006	0,930
	61 ve üzeri	-0,115	0,304
41-60	18-25	0,172	0,021*
	26-40	0,006	0,930
	61 ve üzeri	-0,109	0,337
61 ve üzeri	18-25	0,282	0,017*
	26-40	0,115	0,304
	41-60	0,109	0,337

p<0,05

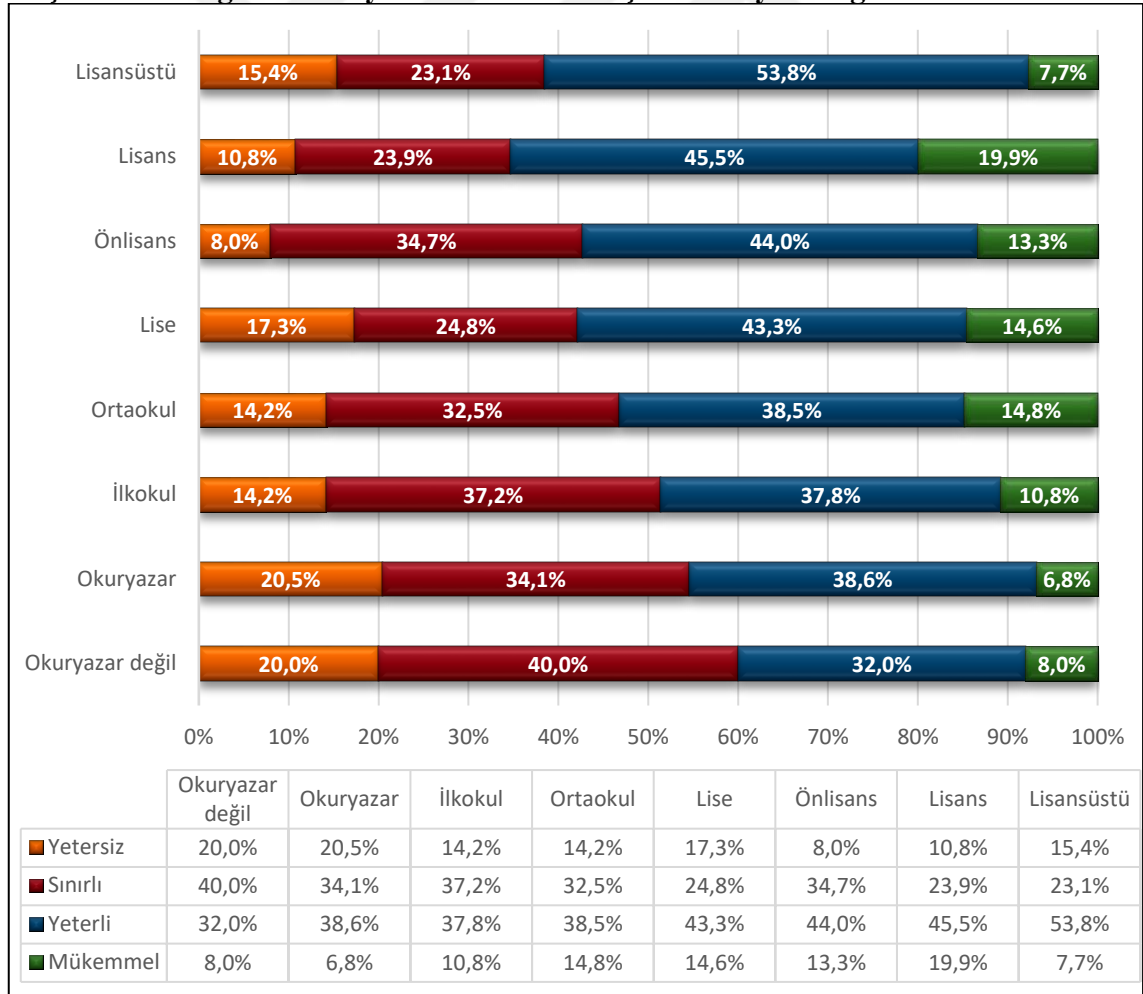
Vatandaşlık Okuryazarlığının hangi yaş grupları arasında farklılaşma oluşturduğunu görmek için yapılan Post Hoc testi sonuçlarına göre 18-25 yaş grubu diğer bütün yaş gruplarından farklılaşmaktadır. Vatandaşlık Okuryazarlığının içinde barındırdığı bilgi, ilgi, eylem ve hak arama boyutları göz önüne alındığında yaş

ilerledikçe bütün boyutlarda bir kazanım elde edileceği ve vatandaşlık okuryazarlığının artacağı sonucuna ulaşılabilmektedir. Vatandaşlık Okuryazarlığı hayat boyu süren bir süreci gerektirdiğinden hayatta kazanılan tecrübeler vatandaşlık okuryazarlığını artıran bir etkiye sahip olmaktadır.

15.3. Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Katılımcıların eğitim düzeyine göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla H_0 : Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, eğitim düzeyine göre farklılık göstermektedir hipotezi kurulmuştur. Bu hipotezin test edilmesinde öncelikle eğitim düzeyi açısından vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analizleri gerçekleştirilmiş daha sonra da tek yönlü varyans analizi (Anova) uygulanmıştır. Betimsel analiz sonuçları aşağıda yer alan grafikte verilmiştir.

Şekil 6.12: Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Eğitim düzeyine göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre; katılımcılar arasında en yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahip olanlar; %20,5 ile okuryazarlar ve %20 ile okuryazar olmayanlardır. Lisans eğitim düzeyinde yer alan katılımcıların %19,9'u ise mkemmел vatandaşlık okuryazarlığında ilk sırada yer almaktadır. Ayrıca lisansüstü eğitim gören katılımcıların %53,8'i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı'nın eğitim düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için katılımcıların eğitim düzeyine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı leği'nden almış oldukları ortalama puanlar tek yönlü varyans analizine (Anova) tabi tutulmuş ve sonuçlar Tablo 6.8'de gösterilmiştir.

Tablo 6.8: Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları

Eğitim Düzeyi	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	F	p
Okuryazar değil	25	3,31	0,641				
Okuryazar	44	3,32	0,621				
İlkokul	325	3,42	0,617				
Ortaokul	169	3,50	0,665				
Lise	254	3,48	0,689	0,564	7	2,094	0,042*
nlisans	75	3,58	0,571				
Lisans	176	3,60	0,762				
Lisansüstü	13	3,59	0,670				

*p<0,05

Eğitim düzeyine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı leğinden alınan ortalama puanlar için yapılan tek yönlü varyans analizinde varyansların homojen olduğu (0,564; sig>0,05) görülmüş ve eğitim düzeyine ait vatandaşlık okuryazarlığı p değeri 0,042 (p<0,05) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre vatandaşlık okuryazarlığının eğitim düzeyine göre 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılaştığı görülmüş ve **H₀₃**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, eğitim düzeyine göre farklılık göstermektedir hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi eğitim düzeyleri arasında olduğu tespit etmek için Post Hoc testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 6.9'da verilmiştir.

Tablo 6.9: Eğitim Düzeyine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları

Eğitim Düzeyi		Ortalama fark	p
Ön lisans	Okuryazar değil	0,271	0,078
	Okuryazar	0,264	0,037*
	İlkokul	0,167	0,051
	Ortaokul	0,079	0,391
	Lise	0,105	0,228
	Lisans	-0,014	0,880
	Lisansüstü	0,155	0,437
	Lisans	Okuryazar değil	0,285
Okuryazar		0,277	0,014*
İlkokul		0,181	0,004*
Ortaokul		0,093	0,195
Lise		0,119	0,068
Ön lisans		0,014	0,880
Lisansüstü		0,169	0,376

*p<0,05

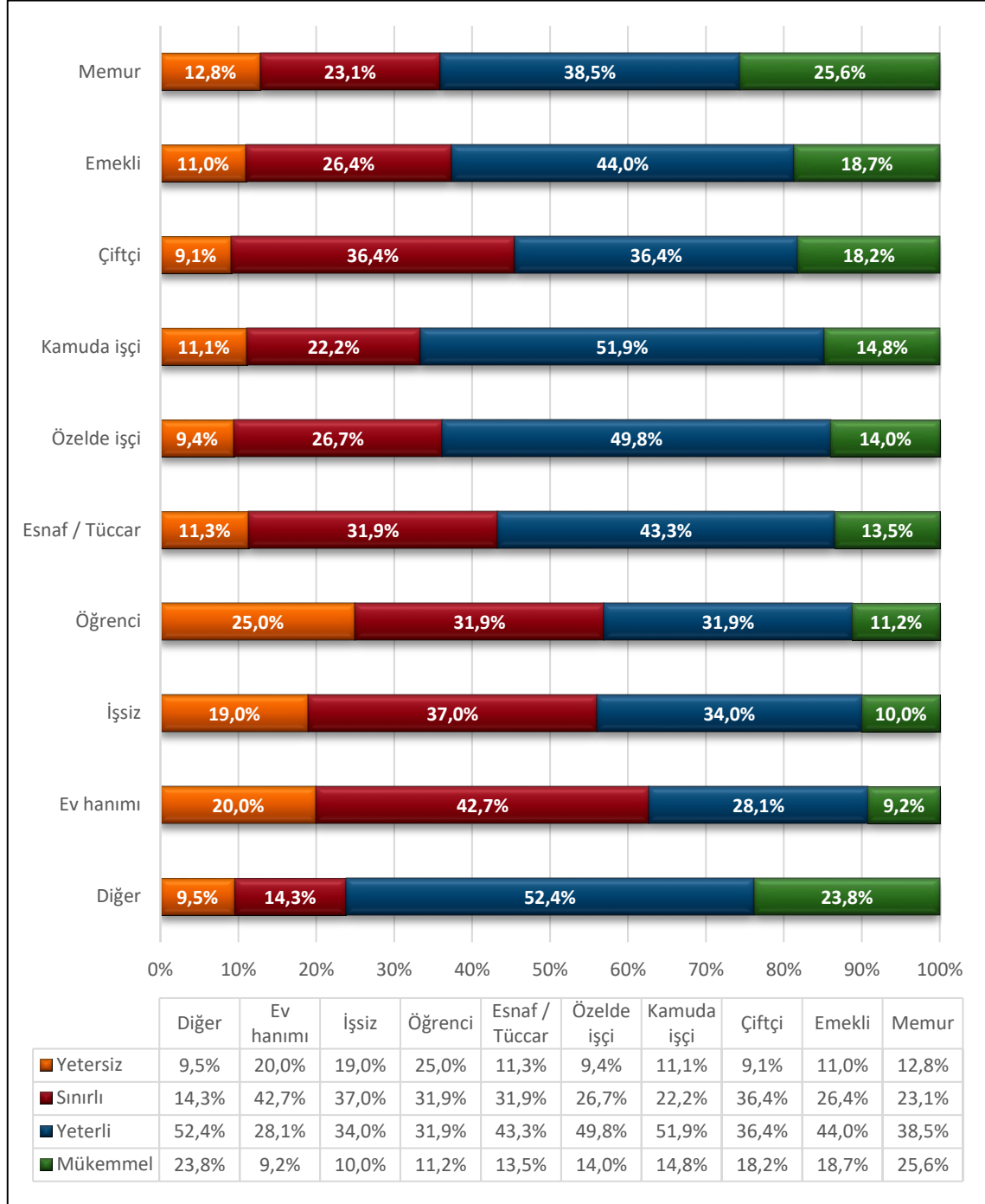
Vatandaşlık Okuryazarlığının hangi eğitim düzeyleri arasında farklılaşma oluşturduğunu görmek için yapılan Post Hoc testi sonuçlarına göre lisans eğitim düzeyinde yer alan katılımcılar okuryazar olmayanlardan, okuryazarlardan, ilkokul mezunu olanlardan; ön lisans mezunları ise okuryazar olanlardan farklılaşmaktadır. Bu sonuçlara göre eğitim düzeyi arttıkça vatandaşlık okuryazarlığı artmaktadır. Yüksek öğretimin amacının bilimsel araştırmaların yapılmasının yanı sıra, bağımsız ve yaratıcı düşünme yeterliliğine sahip, araştıran, sorgulayan, toplumsal sorunlara duyarlı, bilgi ve becerilerle donanmış bireyler yetiştirmek olduğu göz önüne alındığında özellikle 4 yıllık üniversite mezunlarının vatandaşlık okuryazarlığı ortalama puanlarının yüksek oluşu beklenen bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

15.4. Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların mesleklerine göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacı ile **H₀₄**: Bireylerin

vatandaşlık okuryazarlığı, mesleğe göre farklılık göstermektedir hipotezi kurulmuştur. Öncelikle betimsel analizler yapılmış daha sonra tek yönlü varyans analizi (Anova) uygulanmıştır. Betimsel analiz sonuçları Şekil 6.13'te verilmiştir.

Şekil 6.13: Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Mesleğe göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre; öğrencilerin %25'i, işsizlerin %19'i, ev hanımlarının ise %20'si yetersiz vatandaşlık

okuryazarlığına sahipken, memurların %25,6'sı, emeklilerin %18,7'si, diğer meslek mensuplarının ise %23,8'i mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir.

Vatandaşlık Okuryazarlığının mesleğe göre farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için katılımcıların mesleklerine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlar tek yönlü varyans analizine (Anova) tabi tutulmuş ve sonuçlar Tablo 6.10'da gösterilmiştir.

Tablo 6.10: Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova – Welch) Analizi Sonuçları

Meslek	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	df2	p
Memur	39	3,55	0,906	0,028	9	151,235	0,000*
Kamuda işçi	27	3,70	0,640				
Özelde işçi	329	3,58	0,585				
Emekli	91	3,60	0,599				
Çiftçi	11	3,69	0,722				
Esnaf / Tüccar	141	3,55	0,611				
Öğrenci	116	3,27	0,727				
İşsiz	100	3,31	0,764				
Ev hanımı	185	3,29	0,663				
Diğer	42	3,70	0,590				

*p<0,05

Mesleklere göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre; katılımcıların mesleklerine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanların varyanslarının homojen olmadığı görülmüş (0,028; sig<0,05) ve Anova Welch testi yapılmıştır. Anova Welch testi sonuçlarına göre p değeri 0,000 (p>0,05) olarak bulunmuştur. Bu sonuçlara göre vatandaşlık okuryazarlığının mesleğe göre 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılaştığı görülmüş ve **H₀₄: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, mesleğe göre farklılık göstermektedir hipotezi kabul edilmiştir.** Farklılaşmanın hangi meslek grupları arasında olduğu görmek için yapılan Post Hoc testi sonuçlarına göre farklılık oluşturan gruplara ait analiz sonuçları Tablo 6.11'de verilmiştir.

Tablo 6.11: Mesleğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları

	Meslek	Ortalama fark	p
Özelde işçi	Memur	0,033	1,000
	Kamuda işçi	-0,120	1,000
	Emekli	-0,020	1,000
	Çiftçi	-0,109	1,000
	Esnaf / Tüccar	0,028	1,000
	Öğrenci	0,311	0,002*
	İşsiz	0,268	0,066
	Ev hanımı	0,288	0,000*
	Diğer	-0,117	1,000
	Emekli	Memur	0,052
Kamuda işçi		-0,101	1,000
Özelde işçi		0,020	1,000
Çiftçi		-0,089	1,000
Esnaf / Tüccar		0,047	1,000
Öğrenci		0,331	0,018*
İşsiz		0,288	0,165
Ev hanımı		0,308	0,006*
Diğer		-0,097	1,000
Esnaf / Tüccar		Memur	0,005
	Kamuda işçi	-0,148	1,000
	Özelde işçi	-0,028	1,000
	Emekli	-0,047	1,000
	Çiftçi	-0,136	1,000
	Öğrenci	0,283	0,043*
	İşsiz	0,241	0,355
	Ev hanımı	0,261	0,012*
	Diğer	-0,145	1,000
	Öğrenci	Memur	-0,279
Kamuda işçi		-0,432	0,151
Özelde işçi		-0,311	0,002*
Emekli		-0,331	0,018*
Çiftçi		-0,420	0,986
Esnaf / Tüccar		-0,283	0,043*
İşsiz		-0,043	1,000
Ev hanımı		-0,023	1,000
Diğer		-0,428	0,013*

Ev hanımı	Memur	-0,256	0,991
	Kamuda işçi	-0,409	0,162
	Özelde işçi	-0,288	0,000*
	Emekli	-0,308	0,006*
	Çiftçi	-0,398	0,992
	Esnaf / Tüccar	-0,261	0,012*
	Öğrenci	0,023	1,000
	İşsiz	-0,021	1,000
	Diğer	-0,405	0,009*
	Diğer	Memur	0,150
Kamuda işçi		-0,003	1,000
Özelde işçi		0,117	1,000
Emekli		0,097	1,000
Çiftçi		0,008	1,000
Esnaf / Tüccar		0,145	1,000
Öğrenci		0,428	0,013*
İşsiz		0,385	0,070
Ev hanımı		0,405	0,009*

*p<0,05

Katılımcıların mesleğine göre, Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlara ilişkin yapılan Tamhane Post Hoc testi sonuçlarına göre; öğrenci ve ev hanımları, özel sektörde işçi olarak çalışanlardan, emeklilerden, esnaf/tüccarlardan ve diğer meslek gruplarında bulunanlardan farklılaşmaktadır.

Mesleğe göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden alınan ortalama puanları gösteren Tablo 6.10 incelendiğinde, en düşük ortalama puanlara sahip olanların öğrenciler ve ev hanımları oldukları görülmektedir. Öğrencilerin, üniversite öğrencisi dolayısıyla 18-25 yaş grubu arasında oldukları göz önünde bulundurulduğunda yaşa göre vatandaşlık okuryazarlığı sonuçları ile benzer sonuçlara rastlanılmaktadır.

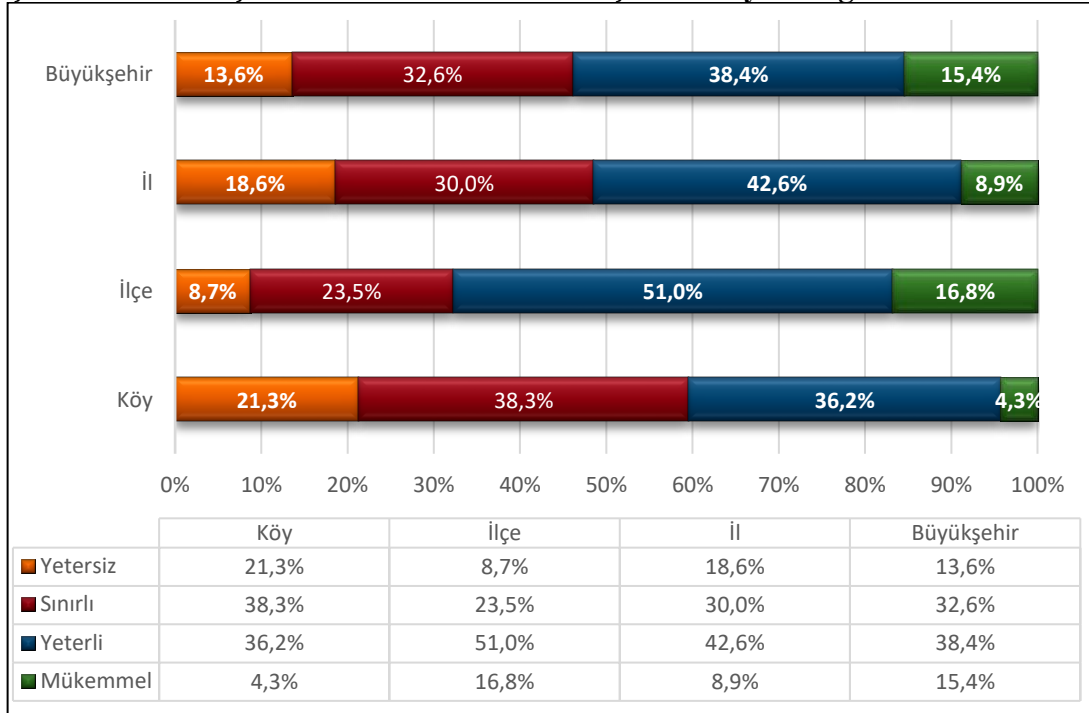
Ev hanımlarının düşük vatandaşlık okuryazarlığı ortalama puanlarına sahip olarak diğer meslek gruplarından farklılaşması ise iki sebeple açıklanabilir. Birincisi ev hanımlarının sahip olduğu eğitim düzeyi düşüklüğü vatandaşlık okuryazarlığında önemli bir belirleyici olmaktadır. İkincisi ise toplumsal kültürün cinsiyetlere biçtiği rolleri ifade eden toplumsal cinsiyet kavramı çerçevesinde geleneksel ve ataerkil toplumlarda kadınların daha çok ev işleri ile özdeşleştirilmesidir. Bu özdeşleştirmede kadın, ev hanımı (ev kadını) olarak daha çok ev merkezli anne ve eş rollerini üstlenerek ev işleri ve

çocukların bakımı ile ilgilenmesi beklenmekte, bu da kamusal alanda görünürlüğünü sınırlandırmaktadır. Geleneksel ve ataerkil toplumlarda kamusal alanla ilgili sorumlulukların ve yetkilerin çok büyük bir kısmı aile reisi olarak betimlenen erkeğe tanınmakta, ev hanımları kamusal alanla ilgili konuları erkek egemenliği altında yürütmektedir. Araştırmamızda vatandaşlık okuryazarlığının cinsiyetlere göre farklılaşmadığı tespit edilmekle birlikte ev hanımlığı söz konusu olduğunda Şekil 6.12’de de görüldüğü gibi ev hanımlarının yarısından fazlası (%62,7) yeterli vatandaşlık okuryazarlığı düzeyine ulaşamamaktadır.

15.5. Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Katılımcıların ikâmet ettikleri yerleşim birimine göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacı ortaya konulan **H₀₅**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, yaşanan yerleşim birimine göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Bu hipotezin test edilmesinde öncelikle yerleşim birimi açısından katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analizleri gerçekleştirilmiş daha sonra da tek yönlü varyans analizi (Anova) uygulanmıştır. Betimsel analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

Şekil 6.14: Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Yaşanan yerleşim birimine göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre; köyde yaşayan katılımcıların %21,3'ünün yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahip olduğu görülürken, %4,3'ü mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Buna karşılık Büyükşehirde yaşayan katılımcıların %15,4'ü mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %13,6'sı ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. İlçede yaşayan katılımcıların hem mükemmel vatandaşlık okuryazarlığında en yüksek orana (%16,8) sahip olması, hem de yetersiz vatandaşlık okuryazarlığında en düşük orana (%8,7) sahip olması dikkat çekicidir.

Vatandaşlık Okuryazarlığının yaşanan yerleşim birimine göre farklılaşp farklılaşmadığını test etmek için katılımcıların yaşadıkları yerleşim birimine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlar tek yönlü varyans analizine (Anova) tabi tutulmuş ve sonuçlar Tablo 6.12'de gösterilmiştir.

Tablo 6.12: Yaşanılan Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları

Yerleşim Yeri	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	f	p
Köy	47	3,29	,638	0,100	3	4,485	0,004*
İlçe	149	3,61	,681				
İl	237	3,40	,713				
Büyükşehir	648	3,48	,643				

*p<0,05

Yaşanan yerleşim birimine göre vatandaşlık okuryazarlığı için yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre; katılımcıların yaşadıkları yerleşim birimine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanların varyanslarının homojen olduğu (0,100; sig>0,05) tespit edilmiş ve yerleşim birimlerine göre vatandaşlık okuryazarlığı p değeri 0,004 (p<0,05) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre; vatandaşlık okuryazarlığının yaşanan yerleşim birimine göre 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılaştığı görülmüş ve **H₀₅**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, yaşanan yerleşim birimine göre farklılık göstermektedir hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi yerleşim birimleri arasında olduğu tespit etmek için Post Hoc testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 6.13'te verilmiştir.

Tablo 6.13: Yerleşim Birimine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları

Yerleşim Birimi		Ortalama Fark	p	
Scheffe	Köy	İlçe	-0,320	0,04*
		İl	-0,103	0,817
		Büyükşehir	-0,189	0,315
	İlçe	Köy	0,320	0,04*
		İl	0,218	0,02*
		Büyükşehir	0,131	0,191
	İl	Köy	0,103	0,817
		İlçe	-0,218	0,02*
		Büyükşehir	-0,086	0,403
	Büyükşehir	Köy	0,189	0,315
		İlçe	-0,132	0,191
		İl	0,086	0,403

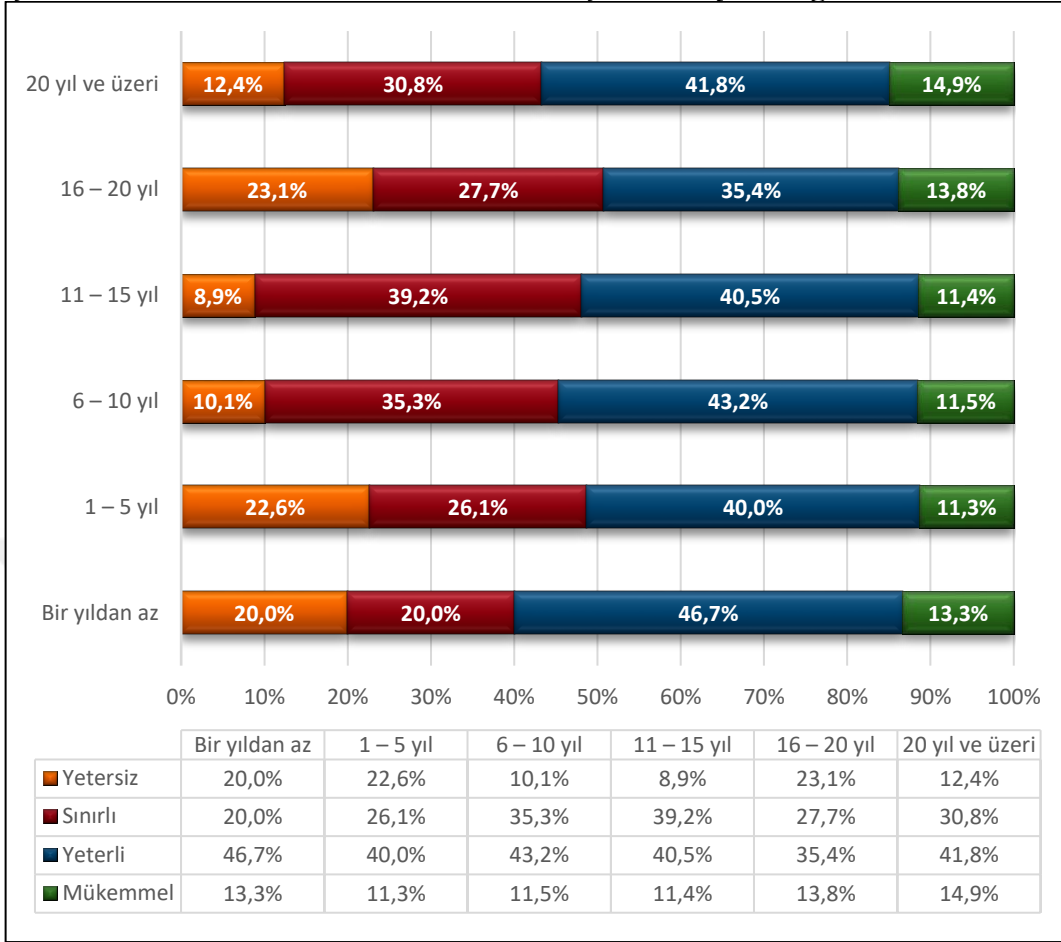
*p<0,05

Katılımcıların yerleşim birimine göre vatandaşlık okuryazarlığı Post Hoc testi sonuçlarına göre, ilçede yaşayan katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığı, köyde ve ilde yaşayan katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığından farklılaşmaktadır. İlçenin İl'e ve Büyükşehir'e nazaran daha küçük bir yerleşim birimi olup kamu kurum ve kuruluşlarına kolay erişilebilirliği düşünüldüğünde ilçede yaşayan katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığının daha yüksek olması beklenen bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

15.6. İkâmet Süresine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Katılımcıların yerleşim biriminde ikâmet süresine göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacı ile **H₀₆**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, ikâmet süresine göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Bu hipotezin test edilmesinde öncelikle ikâmet süresi açısından Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden elde edilen ortalama puanlarla betimsel analizler gerçekleştirilmiş daha sonra da tek yönlü varyans analizi (Anova) uygulanmıştır. Betimsel analiz sonuçları Şekil 6.15'te verilmiştir.

Şekil 6.15: İkâmet Süresine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Katılımcıların yerleşim biriminde ikâmet ettikleri süreye göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre; bir yıldan az süredir aynı yerleşim biriminde ikâmet eden katılımcıların %20'si yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %20'si sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %46,7'si yeterli vatandaşlık okuryazarlığına ve %13,3'ü mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahip iken 20 yıl ve üzeri aynı yerde ikâmet ettiğini belirten katılımcıların %12,4'ü yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %30,8'i sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %41,8'i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %14,9'u ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. İkâmet süresine göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre gruplar arasında büyük bir fark görülmemekle birlikte bunu test etmek için katılımcıların ikâmet sürelerine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlar için tek yönlü varyans analizi (Anova) yapılmış ve sonuçlar Tablo 6.14'te gösterilmiştir.

Tablo 6.14: İikâmet Süresine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova – Welch) Analizi Sonuçları

İikâmet süresi	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	df2	p
Bir yıldan az	15	3,48	0,749				
1 – 5 yıl	115	3,33	0,767				
6 – 10 yıl	139	3,48	0,643				
11 – 15 yıl	79	3,50	0,567	0,032	5	116,975	0,07*
16 – 20 yıl	130	3,36	0,711				
20 yıl ve üzeri	603	3,52	0,649				

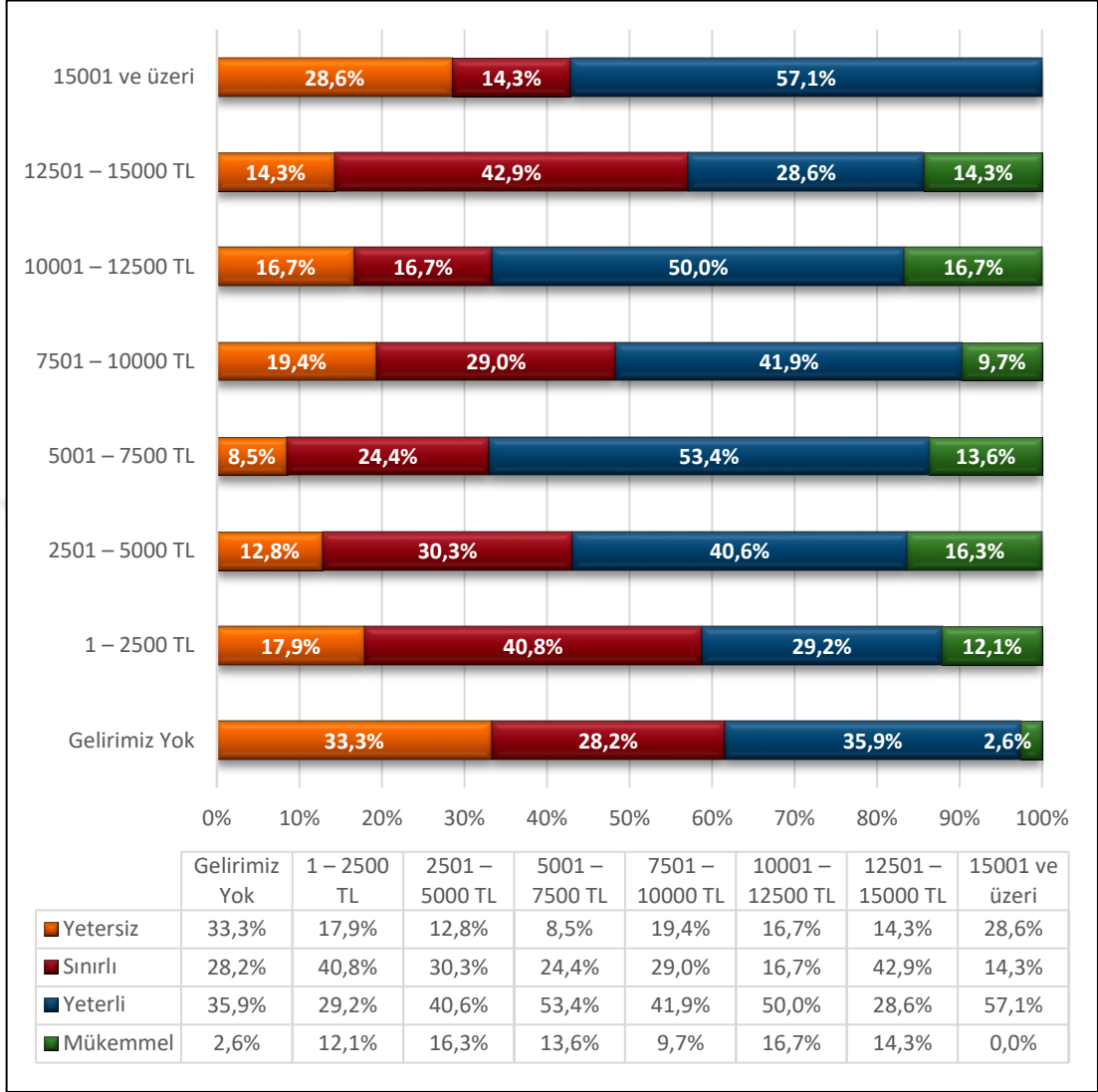
*p>0,05

İikâmet süresine göre vatandaşlık okuryazarlığı için yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre; katılımcıların ikâmet süresine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanların varyanslarının homojen olmadığı görülmüş (0,032; sig<0,05) ve ikâmet süresine göre vatandaşlık okuryazarlığı için Anova Welch testi yapılmıştır. Anova Welch testi sonuçlarına göre p değeri 0,07 (p>0,05) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre vatandaşlık okuryazarlığının ikâmet süresine göre 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılaşmadığı görülmüş ve **H₀₆**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, ikâmet süresine göre farklılık göstermektedir hipotezi reddedilmiştir.

15.7. Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Aylık ortalama gelire göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacı ile **H₀₇**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, aylık ortalama gelirlerine göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Öncelikle betimsel analizler yapılmış daha sonra tek yönlü varyans analizi (Anova) uygulanmıştır. Betimsel analiz sonuçları Şekil 6.16'da verilmiştir.

Şekil 6.16: Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Aylık ortalama gelire göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analizinde soruya cevap vermeyen katılımcılar (30) değerlendirmeye alınmamıştır. Analiz sonuçlarına göre; 10001 – 12500 TL aylık ortalama gelire sahip olan katılımcıların %16,7’si mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahip iken, geliri olmadığını belirten katılımcıların %33,3’ü yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Betimsel analiz sonuçlarına göre aylık ortalama gelire göre vatandaşlık okuryazarlığı değerleri birbirine yakın olmakla beraber herhangi bir farklılığın olup olmadığını test etmek için tek yönlü varyans (Anova) analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 6.15’te verilmiştir.

Tablo 6.15: Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova – Welch) Testi Analiz Sonuçları

Aylık Ortalama Gelir	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	df2	p
Gelir yok	39	3,04	0,913				
1 – 2500 TL	240	3,35	0,709				
2501 – 5000 TL	545	3,53	0,611				
5001 – 7500 TL	176	3,62	0,600	0,003	7	42,677	0,003*
7501 – 10000 TL	31	3,32	0,891				
10001 – 12500 TL	6	3,53	0,622				
12501 – 15000 TL	7	3,26	0,982				
15001 ve üzeri	7	3,29	0,588				

*p<0,05

Aylık ortalama gelire göre vatandaşlık okuryazarlığı için yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarında katılımcıların aylık ortalama gelirlerinin varyanslarının homojen olmadığı görülmüş (0,003; sig<0,05) ve aylık ortalama gelire göre vatandaşlık okuryazarlığı için Anova Welch testi yapılmıştır. Anova Welch testi sonuçlarına göre p değeri 0,003 (p<0,05) olarak hesaplanarak aylık ortalama gelir grupları arasında vatandaşlık okuryazarlığının farklılaştığı görülmüş ve **H₀₇: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, aylık ortalama gelire göre farklılık göstermektedir** hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi aylık ortalama gelir grupları arasında olduğunu belirleyebilmek için varyansların homojen olmadığı da göz önüne bulundurularak Tamhane Post Hoc testi yapılmış ve farklılık tespit edilen gruplara ilişkin sonuçlar Tablo 6.16’da verilmiştir.

Tablo 6.16: Aylık Ortalama Gelire Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Post Hoc Testi Sonuçları

	Aylık Ortalama Gelir	Ortalama Fark	p
Gelirimiz yok	Cevap yok	-0,504	0,290
	1 – 2500 TL	-0,309	0,839
	2501 – 5000 TL	-0,490	0,070
	5001 – 7500 TL	-0,574	0,018*
	7501 – 10000 TL	-0,278	1,000
	10001 – 12500 TL	-0,493	0,993
	12501 – 15000 TL	-0,220	1,000
	15001 ve üzeri	-0,244	1,000
1 – 2500 TL	Cevap yok	-0,195	0,995
	Gelirimiz yok	0,309	0,839
	2501 – 5000 TL	-0,180	0,024*
	5001 – 7500 TL	-0,265	0,002*
	7501 – 10000 TL	0,032	1,000
	10001 – 12500 TL	-0,184	1,000
	12501 – 15000 TL	0,090	1,000
	15001 ve üzeri	0,065	1,000
2501 – 5000 TL	Cevap yok	-0,014	1,000
	Gelirimiz yok	0,490	0,070
	1 – 2500 TL	0,180	0,024*
	5001 – 7500 TL	-0,084	0,983
	7501 – 10000 TL	0,213	1,000
	10001 – 12500 TL	-0,003	1,000
	12501 – 15000 TL	0,271	1,000
	15001 ve üzeri	0,246	1,000
5001 – 7500 TL	Cevap yok	0,070	1,000
	Gelirimiz yok	0,574	0,018*
	1 – 2500 TL	0,265	0,002*
	2501 – 5000 TL	0,084	0,983
	7501 – 10000 TL	0,297	0,955
	10001 – 12500 TL	0,082	1,000
	12501 – 15000 TL	0,355	1,000
	15001 ve üzeri	0,330	1,000

*p<0,05

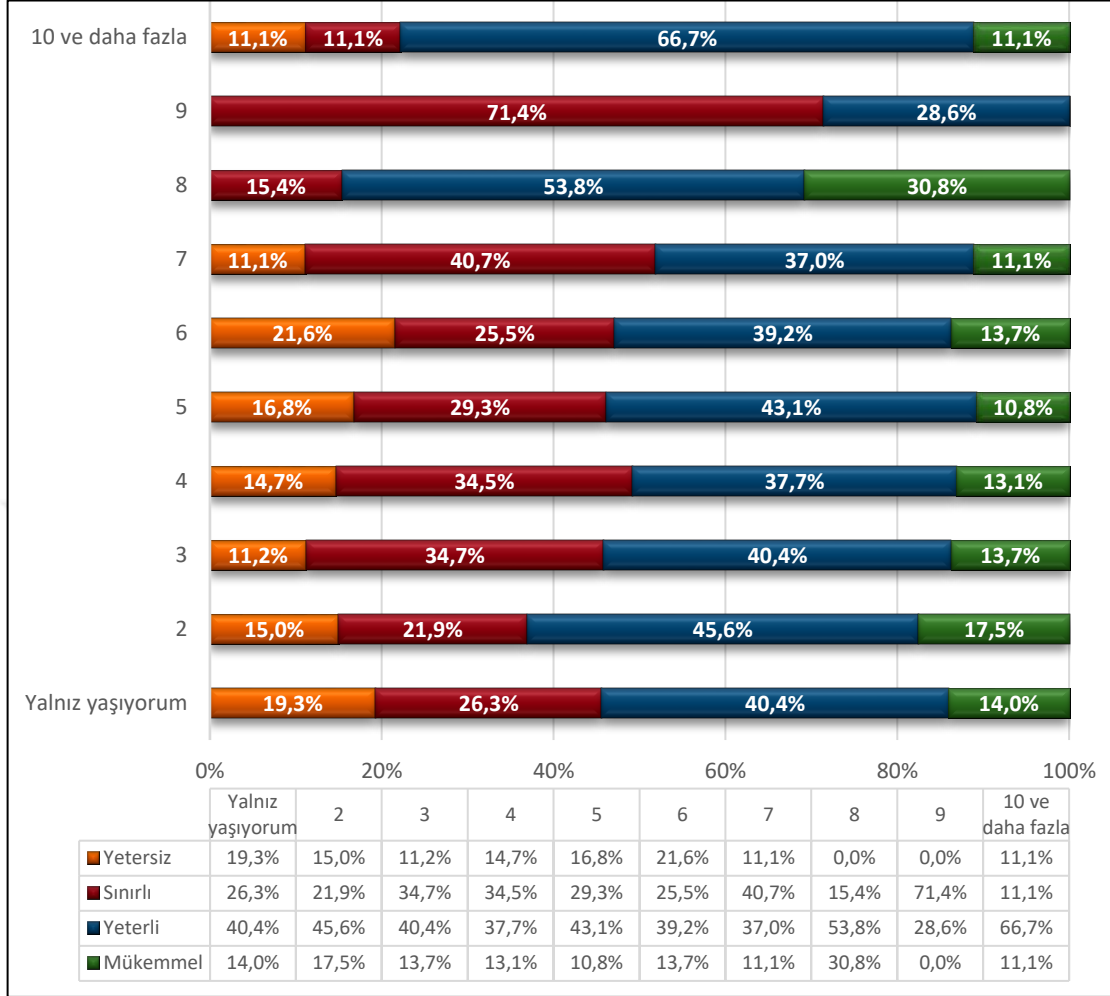
Katılımcıların aylık ortalama gelirlerine göre vatandaşlık okuryazarlığı Tamhane Post Hoc testi sonuçlarına göre; hiç aylık geliri olmadığını belirten katılımcılar, aylık ortalama geliri 5001 – 7500 TL olanlardan; aylık ortalama geliri 1 – 2500 TL olanlar, 2501 – 5000 TL ve 5001 – 7500 TL olanlardan; aylık ortalama geliri 2501 – 5000 TL olanlar 1 – 2500 TL olanlardan ve aylık ortalama geliri 5001 – 7500 TL olanlar geliri olmayanlardan ve 1-2500 TL aylık ortalama gelire sahip olanlardan farklılaşmaktadır. Bu gruplar arasındaki ortalama farklar dikkate alındığında aylık ortalama gelir arttıkça vatandaşlık okuryazarlığının arttığı görülmektedir.

Bireylerin gelir düzeyi yükseldikçe eğitim imkânlarında yaşanacak artışa paralel olarak vatandaşlık okuryazarlığının da artacağı beklenmektedir. Bu beklenti Tablo 6.15'te görüldüğü gibi kısmen gerçekleşmiş olsa da Şekil 6.16'ya göre çok yüksek aylık ortalama gelir düzeyine sahip olanların çok büyük bir kısmı (%57,1) yeterli düzeyde vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Bu sonuç, aylık ortalama geliri 15000 ve üzeri olanların refah seviyesinin diğer gruplara göre yüksek olması nedeni ile toplumun tamamını ilgilendiren konularda çok hassas olmadıklarını ve sadece kendilerine yetecek düzeyde vatandaşlık okuryazarlığı ile yetindiklerini göstermektedir.

15.8. Ailede Birlikte Yaşayan Kişi Sayısına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Ailede birlikte yaşanan kişi sayısına göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacı ile **H₀₈**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, ailede birlikte yaşayan kişi sayısına göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Öncelikle betimsel analizler yapılmış daha sonra tek yönlü varyans analizi (Anova) uygulanmıştır. Betimsel analiz sonuçları aşağıda yer alan şekilde verilmiştir.

Şekil 6.17: Ailede Birlikte Yaşayan Kişi Sayısına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Ailede yaşayan kişi sayısına göre vatandaşlık okuryazarlığı betimsel analiz sonuçlarına göre; yalnız yaşadığını belirten katılımcıların %19,3'ü yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %26,3'ü sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %40,4'ü yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %14'ü ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına; ailesinde birlikte yaşadığı kişi sayısını 10 ve daha fazla olarak belirten katılımcıların %11,1'i yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %11,1'i sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %66,7'si yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %11'i ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Mükemmel vatandaşlık okuryazarlığında en yüksek oran %30,8 ile ailesinde birlikte yaşadığı kişi sayısını 8 olarak belirten katılımcılar yer alırken, yetersiz vatandaşlık okuryazarlığında en yüksek oran %21,6 ile ailesinde 6 kişi ile beraber yaşadığını belirtenler bulunmaktadır. Betimsel analiz sonuçlarına göre gruplar arasında büyük bir fark görülmemekle birlikte bunu test etmek amacıyla katılımcıların ailesinde birlikte

yaşadığı kişi sayısına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlar için tek yönlü varyans analizi (anova) yapılmış ve analiz sonuçları Tablo 6.17’de gösterilmiştir.

Tablo 6.17: Ailede Birlikte Yaşanan Kişi Sayısına Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları

Ailede Birlikte Yaşanan Kişi Sayısı	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	F	p
Yalnız	57	3,37	0,839				
2	160	3,55	0,693				
3	277	3,49	0,643				
4	313	3,46	0,630				
5	167	3,44	0,678				
6	51	3,39	0,731	0,121	9	1,079	0,376*
7	27	3,46	0,709				
8	13	3,87	0,402				
9	7	3,45	0,384				
10 ve daha fazla	9	3,60	0,704				

*p>0,05

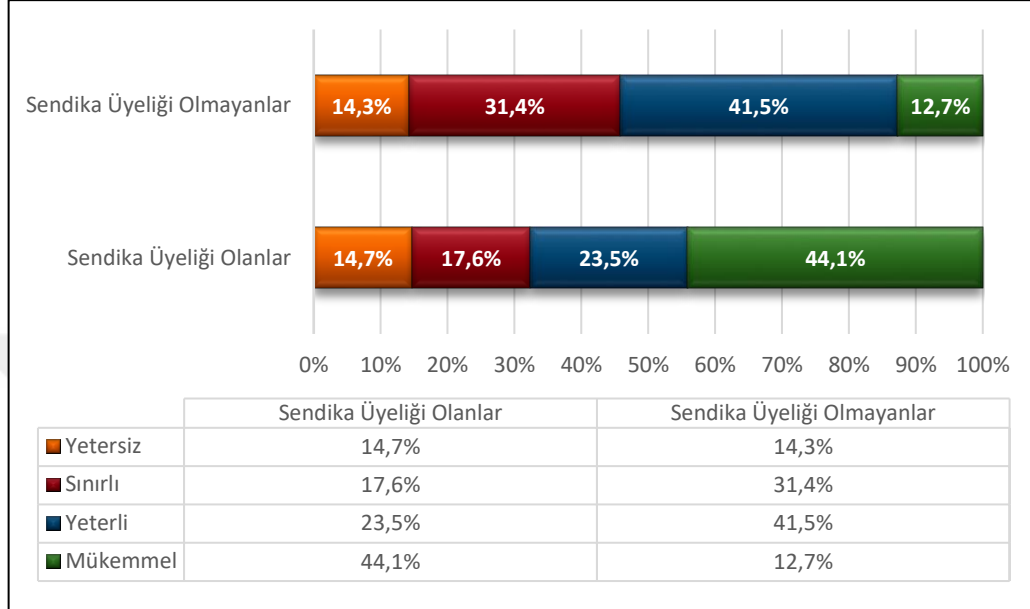
Ailede birlikte yaşanan kişi sayısına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden alınan ortalama puanlar için yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre; katılımcıların ortalama puanların varyanslarının homojen olduğu (0,121; sig>0,05) tespit edilmiş ve birlikte yaşanan kişi sayısına göre vatandaşlık okuryazarlığı ortalama puanları p değeri 0,376 (p>0,05) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre; vatandaşlık okuryazarlığının ailede birlikte yaşanan kişi sayısına göre 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılaşmadığı görülmüş ve **H₀₈**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, ailede birlikte yaşanan kişi sayısına göre farklılık göstermektedir hipotezi reddedilmiştir.

15.9. Sendikal Üyeliğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların sendikal üyeliğine göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla **H₀₉**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, sendikalara üye olup olmamalarına

göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Katılımcıların sendikal üyelik durumlarını gösterir betimsel analiz aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Şekil 6.18: Katılımcıların Sendikal Üyeliklerine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Herhangi bir sendikaya üye olan katılımcıların %14,7'si yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %17,6'sı sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %23,5'i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %44,1'i ise mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahip iken; sendika üyesi olmayan katılımcıların %14,3'ü yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %31,4'ü sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %41,5'i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına ve %12,7'si mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Gruplar arasında farklılaşma olup olmadığını test etmek için bağımsız örneklem t testi yapılmış ve analiz sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6.18: Sendikal Üyeliklere Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları

Sendikal Üyelik	N	\bar{x}	ss	df	t	p
Sendika Üyesi Olan	34	3,74	0,78766	1079	2,354	0,019*
Sendika Üyesi Olmayan	1047	3,47	0,66219			

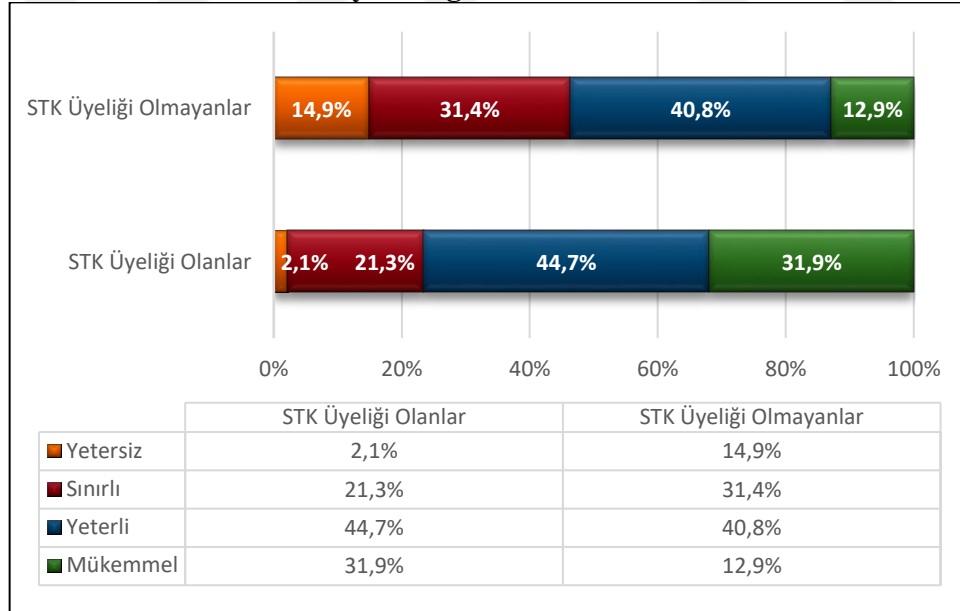
*p<0,05

Katılımcıların sendikalara üye olup olmamalarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlarla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t testi sonuçlarına göre 0,05 anlamlılık düzeyinde p değeri 0,019 olarak bulunmuş ve çalışma grubunda yer alan katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığının sendikalara üye olup olmama durumlarına göre farklılaştığı görülmüştür ve test edilen **H₀₉**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, sendikalara üye olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir hipotezi kabul edilmiştir.

15.10. Sivil Toplum Örgütleri Üyelğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Katılımcıların sivil toplum örgütlerine üye olup olmamalarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden alınan ortalama puanların farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla **H₀₁₀**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, sivil toplum örgütlerine üye olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Katılımcıların sivil toplum örgütleri üyelik durumlarını gösterir betimsel analiz aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Şekil 6.19: Katılımcıların Sivil Toplum Örgütü Üyelğine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analizi

Sivil toplum örgütlerine üye olan katılımcıların %31,9'u mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %44,7'si yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %21,3'ü sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %2,1'i ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahip iken, sivil toplum

örgütlerine üye olmayan katılımcıların %12,9'u mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %40,8'i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %31,4'ü sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %14,9'u ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Gruplar arasında farklılaşma olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan bağımsız örneklem t testi sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6.19: STK Üyeliğine Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları

STK Üyeliği	N	\bar{x}	ss	df	t	p
STK Üyesi Olan	47	3,88	0,54310	1079	4,298	0,000*
STK Üyesi Olmayan	1034	3,46	0,66725			

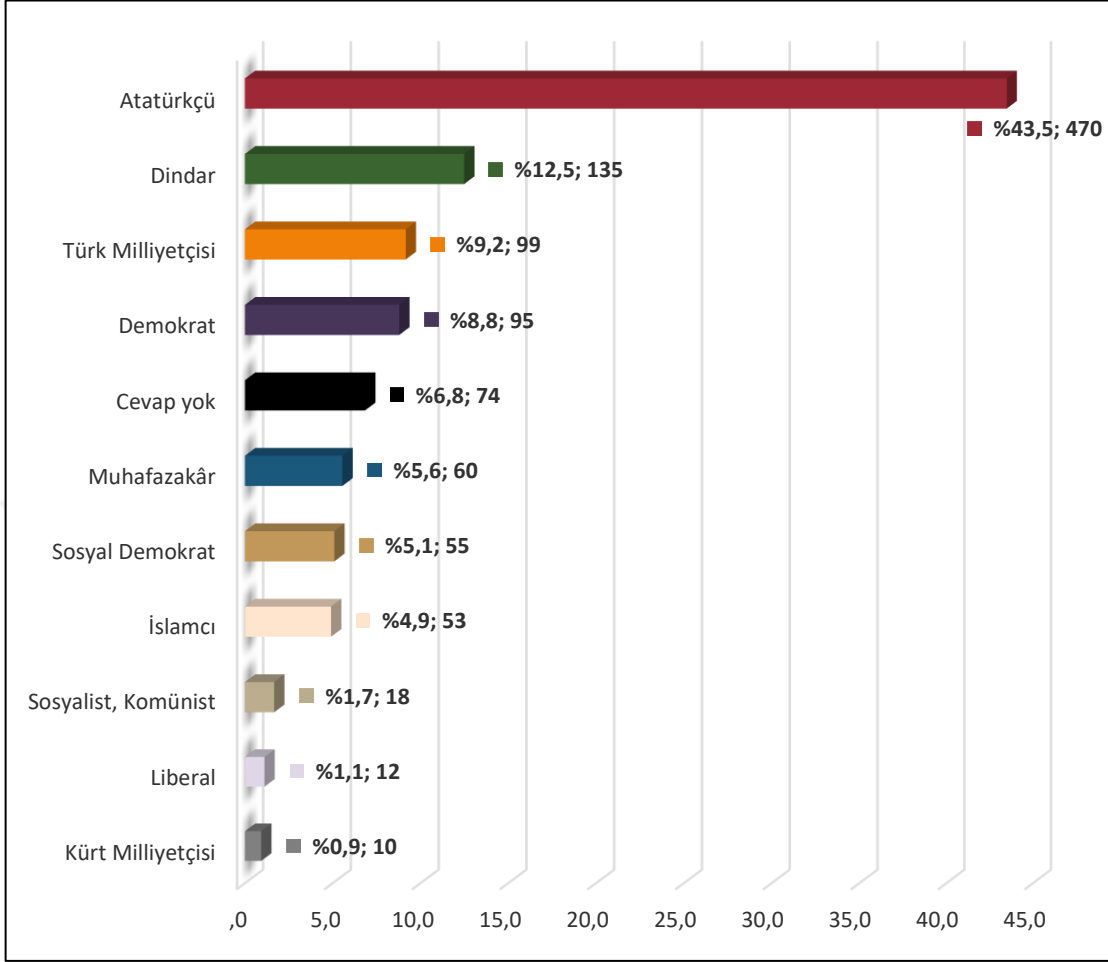
*p<0,05

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların STK'lara üye olup olmamalarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlarla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t testi sonuçlarına göre 0,05 anlamlılık düzeyinde p değeri 0,000 olarak bulunmuş ve çalışma grubunda yer alan katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığının STK'lara üye olup olmama durumlarına göre farklılaştığı görülmüştür. Bu sonuçla test edilen H_{10} : Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, sivil toplum örgütlerine üye olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir hipotezi kabul edilmiştir.

15.11. Siyasal Kimliğe Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal kimliklere göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla H_{011} : Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, kendilerini tanımladıkları siyasal kimliklere göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal kimliklere ilişkin betimsel analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

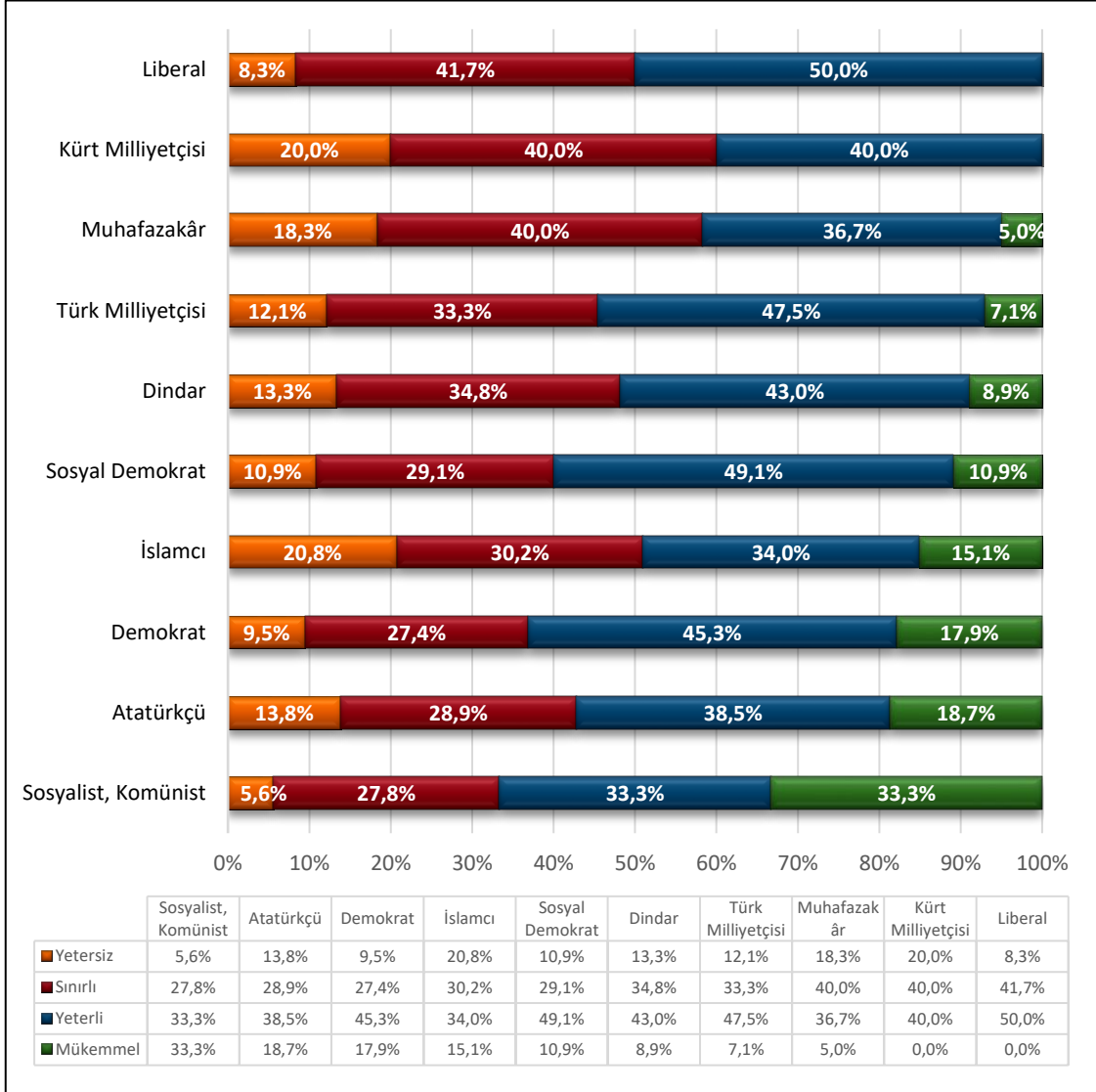
Şekil 6.20: Katılımcıların Kendilerini Tanımladıkları Siyasal Kimliklere İlişkin Betimsel Analiz Sonuçları

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların %43,5'i kendisini Atatürkçü, %12,5'i Dindar, %9,2'si Türk Milliyetçisi, %8,8'i Demokrat; %5,6'sı Muhafazakâr, %5,1'i Sosyal Demokrat; %4,9'u İslamcı, %1,7'si Sosyalist/Komünist, %1,1'i Liberal, %0,9'u ise Kürt Milliyetçisi olarak tanımlamıştır.

Siyasal kimliklere göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden alınan ortalama puanlara göre katılımcıların vatandaşlık okuryazarlığı analiz edilmiştir. Siyasal kimlik sorusuna cevap vermeyenler, hiçbiri ve diğer seçeneğini belirtenler (78 katılımcı) değerlendirmeye alınmamış ve analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

Şekil 6.21: Siyasal Kimliklere Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analiz Sonuçları

Katılımcıların kendilerini tanıdıkları siyasal kimliklere göre kendisini Sosyalist/Komünist olarak belirten katılımcıları %33,3'ü mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %33,3'ü yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %27,8'i sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %5,6'sı ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Kendisini Atatürkçü olarak nitelendiren katılımcıları %18,7'si mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %38,5'i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %28,9'u sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %13,8'i ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Kendisini demokrat olarak tanımlayan katılımcıların %17,9'u mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %45,3'ü yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %27,4'ü sınırlı vatandaşlık

okuryazarlığına, %9,5'i ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Kendisini Liberal ve Kürt Milliyetçisi olarak belirtenlerin hiçbirinin mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına sahip olmadığı görülürken, Liberallerin %8,3'ü yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına, %41,7'si sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına %50'si ise yeterli vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Kürt Milliyetçilerinin ise %40'ının yeterli, %40'ının sınırlı, %20'sinin ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal kimlik betimsel analiz sonuçlarına göre mükemmel vatandaşlık okuryazarlığında ilk sırada Sosyalist/Komünistler, ikinci sırada Atatürkçüler, üçüncü sırada ise Demokratlar yer alırken, son sırada liberaller ve Kürt Milliyetçileri bulunmaktadır.

Yetersiz vatandaşlık okuryazarlığı açısından ilk sırada İslamcılar, ikinci sırada Kürt Milliyetçileri, üçüncü sırada ise Muhafazakârlar yer almaktadır.

Katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal kimliklere göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden elde ettikleri ortalama puanlar için tek yönlü varyans analizi (anova) yapılmış ve analiz sonuçları Tablo 6.20'de gösterilmiştir.

Tablo 6.20: Siyasal Kimliklere Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova) Analizi Sonuçları

Siyasal Kimlik	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	F	p
Atatürkçü	470	3,53	0,684				
Demokrat	95	3,58	0,649				
Dindar	135	3,44	0,571				
İslamcı	53	3,39	0,782				
Kürt Milliyetçisi	10	3,38	0,607	0,153	9	1,629	0,102*
Liberal	12	3,30	0,766				
Muhafazakâr	60	3,36	0,617				
Sosyal Demokrat	55	3,55	0,603				
Sosyalist, Komünist	18	3,81	0,609				
Türk Milliyetçisi	99	3,44	0,584				

*p>0,05

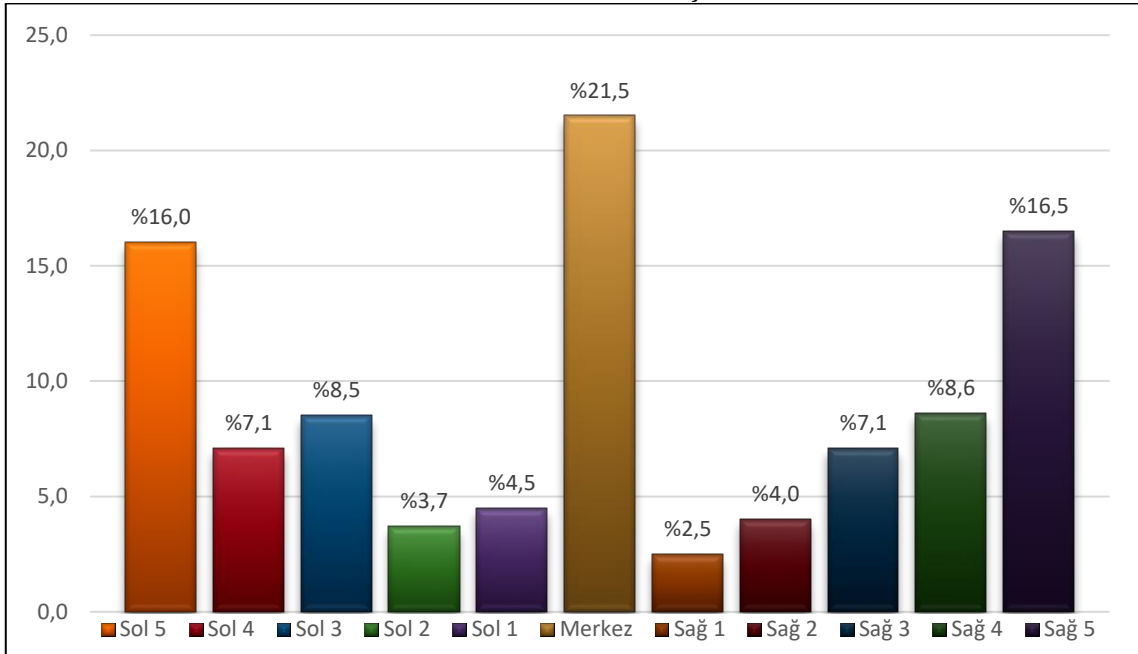
Katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal kimliklere göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlarla gerçekleştirilen tek yönlü

varyans (Anova) analizi sonuçlarına göre; katılımcıların siyasal kimliklere göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden elde ettikleri ortalama puanların varyanslarının homojen olduğu (0,153; sig>0,05) görülmüş, siyasal kimliklere göre vatandaşlık okuryazarlığı ortalama puanı p değeri 0,102 (p>0,05) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre 0,05 anlamlılık düzeyinde vatandaşlık okuryazarlığı katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal kimliklere göre farklılaşmamaktadır. Bu nedenle **H₀₁₁**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, kendilerini tanımladıkları siyasal kimliklere göre farklılık göstermektedir hipotezi reddedilmiştir.

15.12. Siyasal Konuma Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı

Katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal konuma göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla **H₀₁₂**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, kendilerini tanımladıkları siyasal konuma göre farklılık göstermektedir hipotezi test edilmiştir. Katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal konuma ilişkin iki betimsel analiz gerçekleştirilmiştir. İlk betimsel analizde katılımcıların siyasal konumuna ilişkin frekans dağılımları verilmiş, ikinci betimsel analizde ise katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal kimlik ile siyasal konumları analiz edilmiştir.

Şekil 6.22: Katılımcıların Kendilerini Tanımladıkları Siyasal Konuma İlişkin Betimsel Analiz Sonuçları

Tablo 6.21: Siyasal Kimliklere Göre Siyasal Konum

SİYASAL KİMLİK		SİYASAL KONUM										Toplam	
		Sol 5	Sol 4	Sol 3	Sol 2	Sol 1	Merkez	Sağ 1	Sağ 2	Sağ 3	Sağ 4		Sağ 5
Atatürkçü	N	121	59	56	25	30	97	8	11	22	23	18	470
	%	25,7	12,6	11,9	5,3	6,4	20,6	1,7	2,3	4,7	4,9	3,8	100,0
Demokrat	N	13	4	6	4	4	20	2	4	8	9	21	95
	%	13,7	4,2	6,3	4,2	4,2	21,1	2,1	4,2	8,4	9,5	22,1	100,0
Dindar	N	2	0	4	2	1	22	6	6	12	18	62	135
	%	1,5	0,0	3,0	1,5	0,7	16,3	4,4	4,4	8,9	13,3	45,9	100,0
İslamcı	N	0	0	0	0	2	16	0	2	4	5	24	53
	%	0,0	0,0	0,0	0,0	3,8	30,2	0,0	3,8	7,5	9,4	45,3	100,0
Kürt Milliyetçisi	N	4	0	2	0	1	3	0	0	0	0	0	10
	%	40,0	0,0	20,0	0,0	10,0	30,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Liberal	N	0	1	3	1	4	0	0	1	1	1	0	12
	%	0,0	8,3	25,0	8,3	33,3	0,0	0,0	8,3	8,3	8,3	0,0	100,0
Muhafazakâr	N	2	0	2	0	1	5	3	2	9	15	21	60
	%	3,3	0,0	3,3	0,0	1,7	8,3	5,0	3,3	15,0	25,0	35,0	100,0
Sosyal Demokrat	N	7	5	7	5	2	25	1	2	1	0	0	55
	%	12,7	9,1	12,7	9,1	3,6	45,5	1,8	3,6	1,8	0,0	0,0	100,0
Sosyalist, Komünist	N	11	2	2	0	0	3	0	0	0	0	0	18
	%	61,1	11,1	11,1	0,0	0,0	16,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Türk Milliyetçisi	N	1	0	4	0	0	26	5	12	15	16	20	99
	%	1,0	0,0	4,0	0,0	0,0	26,3	5,1	12,1	15,2	16,2	20,2	100,0
Toplam	N	161	71	86	37	45	217	25	40	72	87	166	1007
	%	16,0	7,1	8,5	3,7	4,5	21,5	2,5	4,0	7,1	8,6	16,5	100,0

Katılımcıların kendilerini tanımladıkları siyasal konuma ilişkin betimsel analiz sonuçlarına göre; katılımcıların %16'sı, solun 5. basamağında, %7,1'i solun 4. basamağında, %8,5'i, solun 3. basamağında, %3,7'si solun 2. basamağında, %4,5'i solun 1. basamağında, %21,5'i merkezde, %2,5'i sağın 1. basamağında, %4'ü sağın 2. basamağında, %7,1'i sağın 3. basamağında, %8,6'sı sağın 4. basamağında, %16,5'i ise sağın 5. basamağında kendini konumlandırmaktadır. Bu sonuçlara göre radikal uçlarda yoğunluk yaşanırken, katılımcıların daha çok kendilerini merkezde konumlandıkları görülmektedir.

Siyasal kimliklere göre siyasal konumlanmada; kendisini Atatürkçü olarak belirten katılımcıların yarısından fazlası (%61,9) kendini solda konumlandırırken %25,7'si kendisini

en solda, %20,6'sı ise merkez konumlandırmaktadır. Kendisini sağda konumlandıran Atatürkçü katılımcı oranı %17,4 iken en sağda bu oran %3,8'dir.

Kendisini Demokrat olarak tanımlayan katılımcıların %32,6'sı solda konumlanmış iken, kendisini sağda konumlandıran Demokrat katılımcı oranı %46,3, en sağda yer alan Demokrat katılımcı oranı ise %22,1'dir. Demokrat katılımcıların %21,1'i kendisini merkezde konumlandırmaktadır.

Siyasal kimlik olarak Dindar olduğunu belirten katılımcıların %76,9'u sağda konumlanırken, en sağda konumlanan Dindar katılımcı oranı %45,9'dur. Dindar katılımcıların sadece %6,7'si kendisini solda konumlandırırken, en solda konumlanan Dindar katılımcı oranı %1,5'tir. Kendisini merkezde konumlandıran Dindar katılımcı oranı ise %16,3'tür.

Kendisini İslamcı olarak belirten katılımcıların %66'sı sağda, %3,8'i solda, %30,2'si ise merkezde konumlanmaktadır. En sağda yer alan İslamcı katılımcı oranı %45,3 olurken, en solda İslamcı katılımcı bulunmamaktadır. Solda konumlanan İslamcı katılımcıların solun ilk basamağında konumlandığı görülmektedir.

Siyasal kimliğini Kürt Milliyetçisi olarak belirten hiçbir katılımcı sağda konumlanmaz iken, Kürt Milliyetçisi katılımcıların %70'i solda konumlanmaktadır. En solda yer alan Kürt Milliyetçisi katılımcı oranı %40'tır. Kürt Milliyetçisi katılımcıların %30'u ise kendisini merkezde konumlandırmaktadır.

Kendisini Liberal olarak tanımlayan katılımcıların %75'i solda, %25'i sağda konumlanırken, en solda ve merkezde konumlanan Liberal katılımcı bulunmamaktadır. Liberal katılımcıların %25,1'i kendisini solun 3. basamağında konumlandırılmaktadır.

Siyasal kimliğini Muhafazakâr olarak belirten katılımcıların %83,3'ü sağda, %8,3'ü solda, %8,3'ü merkezde konumlanırken, %35'i en sağda, %3,3'ü ise en solda konumlanmaktadır.

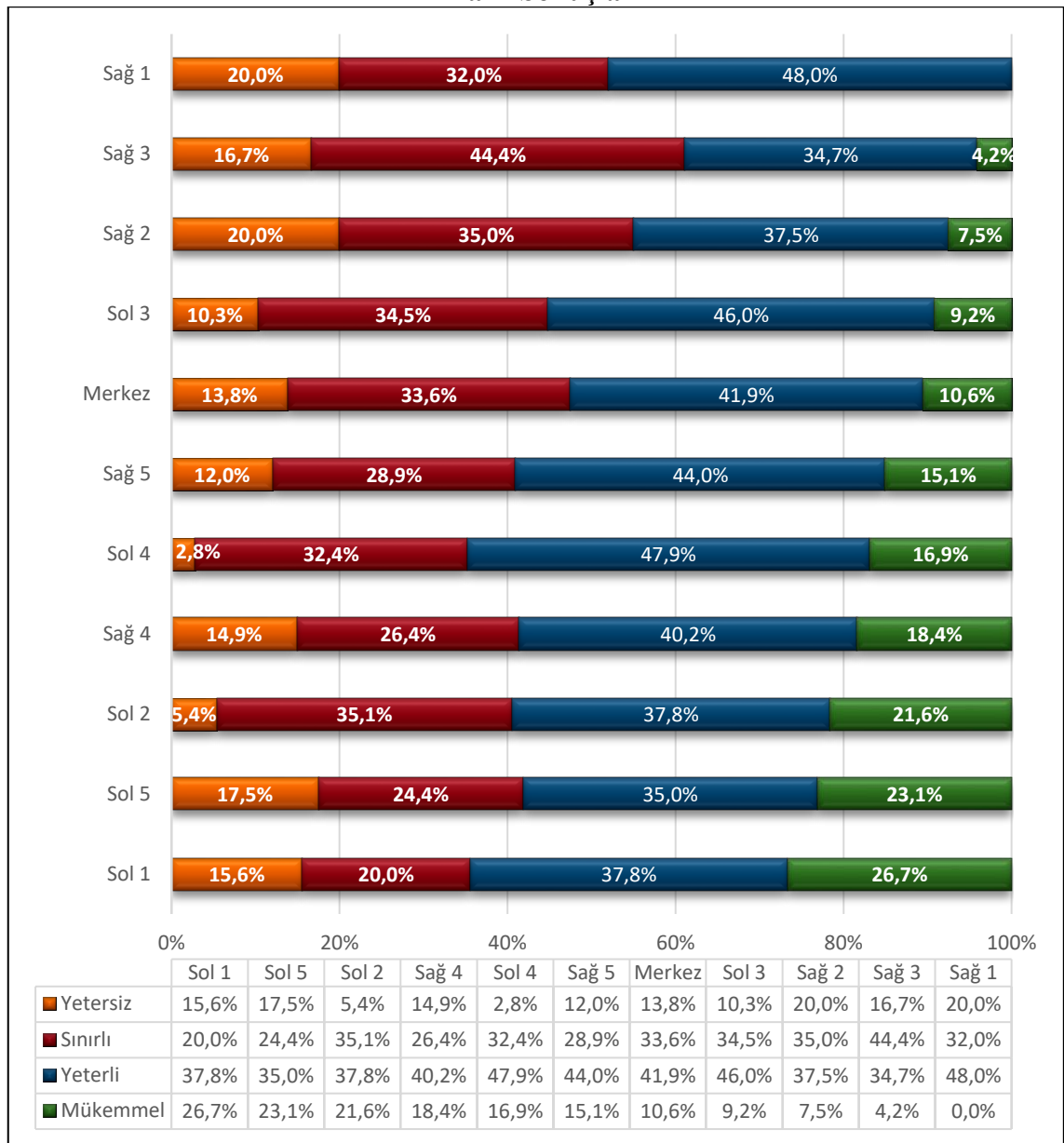
Sosyal Demokrat katılımcıların %47,2'si solda, %45,5'i merkezde %7,2'si ise sağda konumlandığı görülürken, en sağda ve sağın 4. basamağında yer alan Sosyal Demokrat katılımcı bulunmamaktadır. Sosyal Demokrat katılımcıların %12,7 ise en solda konumlanmaktadır.

Siyasal kimliğini Sosyalist/Komünist olarak tanımlayan katılımcıların sağda yer almadığı görülürken %83,3'ü solda, %16,7'si ise merkezde konumlanmaktadır. Solun 1.

ve 2. basamağında Sosyalist/Komünist katılımcı yer almamakla birlikte Sosyalist/Komünist katılımcıların %61,1'i en radikal solda yer almaktadır.

Türk Milliyetçisi siyasi kimliğe sahip katılımcıların %68,8'i sağda, %26,3'ü merkezde, %5'i ise solda konumlanırken, %20,2'si en sağda, %1'i ise en solda yer almaktadır. Türk Milliyetçisi katılımcıların sağ uca doğru giderek artan bir orana sahip olduğu görülmektedir. Siyasal konumlanmaya göre vatandaşlık okuryazarlığı için gerçekleştirilen betimsel analiz sonuçları Şekil 6.23'de verilmiştir.

Şekil 6.23: Siyasal Konumlanmaya Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Betimsel Analiz Sonuçları

Kendisini sol 1’de konumlandıran katılımcıların %26,7’si mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %37,8’i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %20’si sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %15,6’sı ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. En radikal solda yer alan katılımcıların %23,1’i mükemmel vatandaşlık okuryazarlığına, %35’i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %24,4’ü sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %17,5’i ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Sağ 1’de konumlanan katılımcıların %48’i yeterli vatandaşlık okuryazarlığına, %32’si sınırlı vatandaşlık okuryazarlığına, %20’si ise yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahip iken mükemmel vatandaşlık okuryazarlığında sağ 1’de konumlanan katılımcıya rastlanmamaktadır. Ayrıca sağ 1 ve sağ 2’de konumlanan katılımcılar yetersiz vatandaşlık okuryazarlığında %20 ile ilk sırada yer almaktadır.

Katılımcıların siyasal konumlarına göre vatandaşlık okuryazarlığının farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden elde ettikleri ortalama puanlar için tek yönlü varyans analizi (anova) yapılmış ve analiz sonuçları Tablo 6.22’de gösterilmiştir.

Tablo 6.22: Siyasal Konumlanmaya Göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Tek Yönlü Varyans (Anova - Welch) Analizi Sonuçları

Siyasal Konum	N	\bar{x}	ss	Homojenlik Testi sig.	df	df2	p
Sol 5	160	3,56	0,800				
Sol 4	71	3,62	0,470				
Sol 3	87	3,48	0,582				
Sol 2	37	3,67	0,535				
Sol 1	45	3,63	0,709				
Merkez	217	3,44	0,643	0,000	10	1047	0,052*
Sağ 1	25	3,27	0,637				
Sağ 2	40	3,31	0,687				
Sağ 3	72	3,35	0,474				
Sağ 4	87	3,53	0,627				
Sağ 5	166	3,54	0,686				

*p>0,05

Katılımcıların siyasal konumuna göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden almış oldukları ortalama puanlarla gerçekleştirilen tek yönlü varyans (Anova) analizi sonuçlarına göre; katılımcıların siyasal konumlarına göre Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeğinden elde ettikleri ortalama puanların varyanslarının homojen olmadığı (0,000; sig>0,05) görülmüş ve Anova Welch testi yapılmıştır. Test sonuçlarında; siyasal konumlanmaya göre vatandaşlık okuryazarlığı ortalama puanı p değeri 0,052 ($p>0,05$) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre 0,05 anlamlılık düzeyinde vatandaşlık okuryazarlığı katılımcıların siyasal konumlarına göre farklılaşmamaktadır. Bu nedenle **H₀₁₂**: Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, kendilerini tanımladıkları siyasal konuma göre farklılık göstermektedir hipotezi reddedilmiştir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Vatandaşlık, bir devletin insan unsurunu belirtmek için kullanılan, devlet ile birey arasında karşılıklı hak ve yükümlülükler temeline dayanan, bireylere yasal bir kimlik kazandıran ve bireylerin eşitliğini sağlamaya yönelik devlet ile birey arasında kurulmuş siyasî ve hukukî bağdır. Vatandaşlık çok yönlü bir kavram olarak, bireyin hem hukukî bağlamda devletle kurduğu yasal ilişkiyi hem de kişinin toplumla kurduğu politik, sosyolojik ve ekonomik ilişkiler içerisindeki statüsünü ve varlığını göstermektedir.

Bireyin kendisini tüm yönleri ile geliştirebilmesi, yaşadığı çevreyi ve toplumu tanıyabilmesi, karşılaştığı sorunlara düşünsel ve eylemsel olarak katılabilmesi, toplumda etkin ve yararlı bir rol oynayabilmesi ve bu amaçla sorumluluk üstlenebilmesi öncelikle öznesi olduğu devlet ile arasında kurulan hak ve yükümlülükler dayalı vatandaşlığın anlaşılmasına bağlıdır.

Bireylerin vatandaşlık konusunda sahip olduğu bilgi ve bu bilgiyi eylemlere dönüştürebilme yeteneği ile devlet-birey arasında kurulan ilişkilere karşı duyduğu ilgi ve kendisine hukukî olarak tanınmış hak ve özgürlükleri kullanıp koruyabilme yetisi vatandaşlık okuryazarlığını ifade etmektedir. Vatandaşlık Okuryazarlığı, demokratik toplumlarda bireyin vatandaşlık konusunda bilgi, beceri, kavrama, tutum ve davranış geliştirerek toplumsal kararların alınmasında aktif rol almasına yardımcı olan, bireyin siyasal toplumsallaşmasına ve dolayısıyla toplumun siyasî ve hukukî alanda ilerlemesine katkı sağlayan yeni bir okuryazarlık türüdür.

Bu çalışma, Türkiye’de yaşayan 18 yaşını doldurmuş bireylerin evren olarak kabul edildiği ve NUTS II bölge düzeyinde 1081 katılımcının çalışma grubu içerisinde yer aldığı vatandaşlık okuryazarlığını ölçmeye yarayan bir ölçek geliştirme çalışmasıdır. Çalışma, vatandaşlık okuryazarlığını belirleyen faktörlerin ve bu faktörleri açıklayacak ifadelerin belirlenmesi amacı ile gerçekleştirilmiştir.

Vatandaşlık Okuryazarlığını ortaya çıkaran ifadelerin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen yapılandırılmamış görüşmeler ve literatürde yer alan ölçeklerden yararlanılarak hazırlanan madde havuzu, 5’li likert ölçeğine uyarlanarak anket formatına dönüştürülmüş, pilot uygulamalar ve uzman değerlendirmesi sonucu kapsam geçerliliği sağlanmış ve çalışma grubu üzerinde uygulanmıştır. Çalışma grubunda yer alan katılımcıların verdikleri yanıtlar istatistik programları aracılığı ile değerlendirilmiştir.

açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri yapılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi sonucu Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği'nin toplam varyansın %65,573'ünü açıklayan Bilgi, İlgı, Eylem ve Hak Arama olarak dört faktör altında toplanmış 29 ifadeden oluştuğu, doğrulayıcı faktör analizi sonuçları ile de ölçeğin iyi uyum gösterdiği tespit edilmiştir.

Elde edilen tüm sonuçlar, araştırmanın ana hipotezi olan vatandaşlık okuryazarlığının bilgi, ilgi, eylem ve hak arama şeklinde ifade edilen dört temel faktörden oluştuğunu doğrulamıştır. Bu sonuçlarla geliştirilen Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği, bireylerin vatandaşlık okuryazarlık düzeylerini ölçmeye yarayan geçerli ve güvenilir bir ölçme aracıdır.

Araştırma kapsamında ortaya konulan alt hipotezler de test edilmiştir. Test sonuçlarına göre vatandaşlık okuryazarlığının cinsiyetler açısından farklılaşmadığı (**H01: RED**), ikâmet süresi açısından farklılaşmadığı (**H06: RED**), ailede birlikte yaşayan kişi sayısına göre farklılaşmadığı (**H08: RED**), siyasal kimliklere göre farklılaşmadığı (**H011: RED**) ve siyasal konumlanmaya göre farklılaşmadığı (**H012: RED**) görülmüştür.

Araştırma sonuçlarına göre vatandaşlık okuryazarlığının bireylerin yaşlarına göre anlamlı şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir (**H02: KABUL**). Yaş grupları açısından yapılan analiz sonuçlarına göre 18-25 yaş grubunda yer alan bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı diğer yaş gruplarından anlamlı ölçüde düşük bulunmuştur. Vatandaşlık Okuryazarlığının içinde barındırdığı bilgi, ilgi, eylem ve hak arama boyutları göz önüne alındığında yaş ilerledikçe kazanılan tecrübe vatandaşlık okuryazarlığını artırmaktadır.

Vatandaşlık Okuryazarlığının bireylerin eğitim düzeylerine göre de anlamlı şekilde farklılaştığı belirlenmiştir (**H03: KABUL**). Farklılığın lisans eğitim düzeyinde yaşandığı görülmekle birlikte, eğitim düzeyi arttıkça vatandaşlık okuryazarlığı artmaktadır. Araştırmada, okuryazarların ve okuryazar olmayanların yetersiz vatandaşlık okuryazarlığına sahip oldukları tespit edilirken, lisans eğitim düzeyi vatandaşlık okuryazarlığında önemli bir eşik teşkil etmektedir. Lisans eğitimi, bireylerin kişiliğinin olgunlaşmasında ve temel değerlere dayalı bir dünya görüşünün oluşmasında sağladığı katkı ile vatandaşlık okuryazarlığını artıran bir etkiye sahiptir.

Araştırma kapsamında vatandaşlık okuryazarlığının mesleğe göre farklılaştığı da bulunmuştur (**H04: KABUL**). Analiz sonuçlarına göre ev hanımları ve öğrenciler en düşük vatandaşlık okuryazarlığına sahiptir. Öğrenciler açısından değerlendirildiğinde, bu kesimin 18-25 yaş grubunda yer alan üniversite öğrencisi olduğu dolayısıyla henüz

siyasal haklarını yeni kullanmaya başladıkları, hayat tecrübesi ile yeterince karşılaşmadıkları, devlet-birey arasındaki ilişkiyi ifade eden vatandaşlık konusunda yeterli bilgi birikimine sahip olmadıkları düşünüldüğünde öğrencilerin vatandaşlık okuryazarlığının düşük olması normal karşılanmaktadır. Ev hanımları açısından değerlendirildiğinde, toplumsal kültürün cinsiyetlere biçtiği roller ev hanımlarının eğitim düzeyinin düşüklüğü ile birleşince yetersiz vatandaşlık okuryazarlığını doğurmaktadır. Araştırmada ev hanımlarının yarısından fazlasının yeterli vatandaşlık okuryazarlığı düzeyine ulaşamadığı görülmüştür.

Araştırmada bireylerin yaşadığı yerleşim birimi açısından vatandaşlık okuryazarlığının farklılaştığı tespit edilmiş (**H05: KABUL**) ve bu farklılığın ilçe düzeyinde yaşandığı görülmüştür. İlçe, merkezi idarenin en küçük taşra birimi olarak hem merkezi idare hizmetlerinin sunulduğu hem de yerel yönetim birimi olan belediyelerin hizmet sunduğu yerleşim birimi olması sebebiyle burada yaşayan bireylerin devlet ile yoğun temas içinde oldukları yerleşim birimidir. İl'e nazaran nüfusunun küçük oluşu, devlet ile olan teması kolaylaştırmakta ve bu kolaylık bireylerin vatandaşlık okuryazarlığını artırmaktadır.

Bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı düzeyinin sahip oldukları aylık ortalama gelire göre farklılaştığı da görülmüştür (**H07: KABUL**). Aylık ortalama geliri 5001-7500 TL olan bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı diğer gelir gruplarına göre daha yüksektir. Orta sınıf olarak adlandırılacak bu grupta yer alanların, diğer gruplara göre eğitim düzeyinin daha yüksek olduğu, gelirlerini artırabilmek ve refah seviyelerini yükseltebilmek için devlet birey ilişkilerinde daha fazla bilgiye ve ilgiye sahip olduğu, hak arama hususunda daha duyarlı oldukları ve vatandaşlık eylemlerine daha çok katıldıkları görülmektedir. Alt gelir gruplarında yer alan bireylerin eğitim seviyesinin düşüklüğü, Türkiye şartlarında alt gelir grubu içerisinde sınıf bilincinin oluşmamış olması vatandaşlık okuryazarlığının da düşük olmasına sebep olmaktadır. Üst gelir grubunda yer alan bireyler açısından değerlendirildiğinde, bu grupta yer alan bireylerin sosyal refah seviyeleri diğer gruplara nazaran daha yüksek olması sebebiyle eğitim seviyeleri yüksek olsa bile devlet birey ilişkilerine yeterince önem vermemektedirler.

Vatandaşlık Okuryazarlığı bireylerin sendikalara üye olup olmamalarına göre de farklılaşmaktadır (**H09: KABUL**). Sendikalara üye olan bireyler, örgütlü topluma karşı daha ilgili, devlet birey ilişkilerinde daha bilgili, hak arama hususunda daha bilinçlidirler.

Bu durum sendikalara üye olan bireylerin vatandaşlık okuryazarlığının yüksek olmasını sağlamaktadır.

Sendika üyeliği gibi sivil toplum örgütlerine üye olup olmama durumu açısından da vatandaşlık okuryazarlığı farklılaşmaktadır (**H010: KABUL**). Sivil toplum örgütlerine üye olan bireylerin vatandaşlık okuryazarlığı, sivil toplum örgütlerine üye olmayanlara göre daha yüksektir. Sivil toplum örgütleri, demokratikleşme sürecinin önemli bir parçası olarak hukuk devleti ilkesinin yerleşmesine, vatandaş taleplerinin tabandan tavana yükselmesine, siyasal toplumsallaşmaya ve siyasi hesap verilebilirlik sayesinde hizmet kalitesinde artışa katkı sağlamaktadır. Sivil toplum örgütlerine üye olan bireylerin bu süreçler içerisinde bizzat bulunmaları vatandaşlık okuryazarlığının da yüksek olmasını sağlamaktadır.

Araştırmada bireylerin vatandaşlığa ilişkin genel düşünceleri de ortaya çıkarılmıştır. Vatandaşlığın kazanılmasında soy bağının esas olması gerektiği hususu katılımcıların yarıdan fazlası tarafından onaylanırken, vatandaşlığın ülkeye yapılan belli bir miktar yatırım yoluyla kazanılabilmesine çok sıcak bakmamaktadırlar. Ülkemize geçici korunma yoluyla göç edenlere vatandaşlık verilmesi hususunda katılımcıların büyük bir çoğunluğu bu kimselere vatandaşlık verilmesine karşı çıkmaktadır. Katılımcıların yaklaşık yarısı devletin vatandaşlıktan çıkarma yetkisi olmalıdır ifadesine katılırken, bir kimsenin devlet tarafından zorla bir yerde yaşamaya tabi tutması genel kabul görmemektedir.

Vatandaşlığın önemli yükümlülüklerinden biri olan vergi ödeme hususunda, katılımcılar ödenen vergilerin nerelerde kullanıldığını öğrenmeye istekli iken, vergi ödeme yükümlülüğünü yerine getirmeyenlere karşı devlet tarafından verilecek kısıtlamaları kabullenmektedirler.

Araştırmada bireylerin, bireysel vatandaşlık eylemlerinde isteksiz olmasına karşın toplu eylemlerde bu isteksizliğin değiştiği görülmüştür. Ayrıca bireysel hakların korunmasında en önemli güvence olarak en temel hukuk kuralı Anayasa yer almıştır. Modern devletlerde demokratik şartlarda yönetime gelen bir siyasal iktidarın keyfi işlem ve eylemleri sadece seçimler yoluyla gerçekleşecek bir dikey hesap verilirlik mekanizmaları tarafından sınırlandırılması yetmemekte, aynı zamanda devletin temel organlarını, bu organlar arasındaki ilişkileri, vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini gösteren bunu güvence altına alan en temel hukuk kuralı sayılan anayasalar tarafından

iktidarın kullanım alanının sınırlarının çizilmesi ve yatay hesap verirlilik mekanizmalarının da işletilmesi gerekmektedir.

Temel hak ve özgürlükler devlete ve yasalara ihtiyaç duyar. Ancak özgürlükler, devlet ya da devletin seçkinleri tarafından sunulan bir şey değildir. Toplumun elde etmesi gereken özgürlük, siyasete katılan, protesto eden ve gerekirse siyasal iktidarı seçimle düşürebilen hareketli bir topluma ihtiyaç duyar. Böyle bir toplumun oluşabilmesi bireylerin vatandaşlık okuryazarlığına sahip olabilmesi ile mümkündür. Vatandaşlık Okuryazarlığını ölçmeye yarayan bir ölçeğin geliştirildiği bu çalışma, küreselleşme ve teknolojiye yaşanan ilerlemeye paralel olarak bireylerin temel hak ve özgürlükleri ile yükümlülüklerine dayalı, kültürel farklılıkları dikkate alan ve çokkültürlü bir toplum perspektifinde tanımlanan vatandaşlık çalışmalarını gerekli kılmaktadır. Ayrıca vatandaşlık okuryazarlığını geliştirmek için yapılacak eğitim müfredatı çalışmaları, bireyin erken dönemden itibaren devlet birey ilişkilerini anlamlandırmasına, bilgi sahibi olmasına ve aktif vatandaşlık davranışı sergilemesine bu sayede de demokrasinin gelişimine katkı sağlayabilir.

Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği ile ülkelerin vatandaşlık okuryazarlığı skoru tespit etmeye yönelik çalışmalar da yürütülebilir. Bu çalışmalar ile ülkeler arası farklar ortaya çıkarılıp özgürlüklerin, demokrasinin ve dolayısıyla vatandaşlığın gelişiminde etkili olan unsurlar belirlenebilir.

KAYNAKÇA

Acun, F. (2007). Osmanlı'nın torunları Cumhuriyet'in çocukları: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e değişme ve süreklilik. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 39 – 64. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/118033>.

Acun, İ., Demir, M. ve Göz, N. L. (2010). Öğretmen adaylarının vatandaşlık yeterlilikleri ile eleştirel düşünme becerileri arasındaki ilişki. *Sosyal Bilimler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 107 – 123. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179013>.

Adıyeke, N. (1999). Islahat fermanı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi ve gayrimüslimlerin yaşantılarına dair. Güler Eren (Ed.), *Osmanlı Cilt: 4 – Toplum içinde* (s. 255-261), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. (1989). Fransız devriminde birey-devlet ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 44(3), 195-228. Erişim Adresi: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/453/5110.pdf>.

Ağaoğulları, M. A. (2010). *Ulus-devlet ya da halk egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları

Ağaoğulları, M. A. (2016). Jean-Jacques Rousseau. Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* içinde (s.569 – 596). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2000). *Kent Devletinden İmparatorluğa*. Ankara: İmge Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2004). *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. Ankara: İmge Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2009). *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara: İmge Yayınevi.

Ahmad, F. (2015). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 – 1980)*, (5. Baskı), İstanbul: Hil Yayınları.

Akad, M. ve Dinçkol, B. (2002). *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul: Der Yayınları.

Akan, Y. (2011). Ortaöğretimde okuyan öğrencilerin demokrasi bilinci (Sakarya ili örneği). Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Akbulut, Y. (2010). *Sosyal bilimlerde SPSS uygulamaları*, İstanbul: İdeal Yayıncılık.

Akcaoğlu, M. Ö. ve Arsal, Z. (2018). Çokkültürlü yeterlik ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(1), 261-270. doi:10.24106/kefdergi.378585.

Akça, G. (2007). Osmanlı millet sisteminin dönüşümü. *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(1), 57 – 65. Erişim Adresi: <http://web.firat.edu.tr/daum/default.asp?id=80>.

Akçeşme, F. (2013). Sivil toplum ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yeri. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2(4), 202 – 225. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84754>.

Akdur, R. (2000). *Türkiye'de sağlık hizmetleri ve Avrupa topluluğu ülkeleri ile kıyaslanması* (Üçüncü Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Akfırat, O. N. ve Çok, F. (2013). Gençlerin siyasal ve toplumsal katılımı ölçeğinin geliştirilmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 46(2), 369 – 398. Erişim Adresi: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/1838/19350.pdf>.

Akgün, B. (2018). 12 Eylül döneminde Türkiye (1980 -1983). Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Ed.) *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı* içinde (s.525-552), Ankara: Savaş Yayınevi.

Akın, A., Sarıçam, H., Akın, Ü., Yıldız, B., Demir, T. ve Kaya, M. (2014). Evrensel vatandaşlık ölçeği'nin türkçe formu'nun geçerlik ve güvenirliği. *III. Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu Bildiriler Özet Kitabı* içinde (s. 59-60), Ankara: Gazi Üniversitesi.

Akın, A., Usta, F. ve Akın, U. (2014). The validity and reliability of turkish version of the civic engagement scale. *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*, 4 (2), 55-59. Erişim Adresi: <http://eds.a.ebscohost.com>.

Akın, F. (2011). *Türkiye'de azınlık politikaları & 6-7 Eylül olayları*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Akın, İ. (1993). *Kamu Hukuku*. İstanbul: Beta Basım Yayım.

Aksoy, E. G. (2020). Avrupa kimliğinin oluşumu ve evrimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(45), 26-39. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1068606>.

Akyılmaz, B. (1998). Milli egemenlik kavramının gelişimi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuhfd/issue/48138/608878>.

Akyılmaz, G. (2004). Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf – reaya ayrımı. *Ankara Üniversitesi Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1-20. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789849>.

Akyılmaz, G. (2016). *Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı*. Konya: Tablet Kitabevi Yayınları.

Akyılmaz, S. G. (2008). Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf açısından müsadere uygulaması. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1-2), 389-420. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/789721>.

Alarcon, J. J. (2001). A question on liberal citizenship. *Notandum*, 6(8), 19-24. Erişim Adresi: <http://www.hottopos.com/notand8/jareno.htm>.

Albayrak, M. (2004). Türk siyasi tarihinde Demokrat Parti (1946-1950). Ankara: Phoenix Yayınları.

Alberta Education (2020). The heart of the matter / character and citizenship education in Alberta schools. Erişim Adresi: <https://www.alberta.ca/media/71427747.pdf>.

Alejandro, R. (1993). *Hermeneutics, citizenship and the public sphere*. New York: State University of New York Press.

Alkan, A. T. (1993). *İstiklâl Mahkemeleri*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.

Altun, A. (2005). *Gelişen Teknolojiler ve Yeni Okuryazarlıklar*. Ankara: Anı Yayınları.

Altun, F. (2017). *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Altuntaş H. ve Şahin. M. (2011). *Kur'an-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Amerikan Yüksek Mahkemesi (1958). *Trop vs Dulles Davası*. 359 US 86, 101-02. Erişim Adresi: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/356/86/>.

Anderson, R. (2008). The political literacy approach to teaching politics in soses courses. *Ethos*, 16(4), 221-238. Erişim Adresi: <https://search.informit.org/doi/abs/10.3316/>.

Arat, Y. (1998). Türkiye’de toplumsal cinsiyet ve vatandaşlık. Artun Ünsal (Ed.) *75. Yılda tebaa’dan yurttaş’a doğru* içinde (s. 67-76). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aristoteles (2017). *Politika*. Furkan Akderin (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Armağan, S. (1978). Memleketimizde ilk parlamento seçimleri. *Kanun-u Esasî’nin 100. yılına armağan* içinde (s. 149 – 167). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Arnhart, L. (2017). *Platon’dan Rawls’a siyasi düşünce tarihi*, Ahmet Kemal Bayram (Çev.). Ankara: Adres Yayınları.

Arslan, H., Dil, K., Çetin, E. ve Yazıcı, S. (2017). Aktif yurttaşlık öz-yeterlik ölçeği: bir geçerlik ve güvenirlik çalışması. *International Journal of Human Sciences*, 14(3), 2797-2809. Erişim Adresi: <https://acikerisim.bartın.edu.tr/handle/11772/1552>.

Arslan, Z. (2005a). *Anayasa Teorisi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Arslan, Z. (2005b). İki anayasa iki tarz-ı demokrasi: Avrupa anayasası ve Türk anayasası üzerine notlar. *Anayasa Yargısı*, 21(1), 1 – 6. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/939187>.

Artvinli, F. (2007). *Osman Bölükbaşı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Aslan, C. (2004). *Birey – toplum – devlet (etnisite)*. Adana: Karahan Yayınları.

Aslan, H. M. (2019). Ortaokul 7. sınıf öğrencilerinin politik okuryazarlık becerilerinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Kars.

Aslan, S. (2015a). *Tek parti döneminde siyaset*. Ahmet Karadağ (Ed.) *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de siyasal hayat* içinde (s.57-124). İstanbul: Bilsam Yayınları.

Aslan, S. (2015b). Çok partili hayata geçiş sürecinin dinamikleri: 1945 – 1950. Ahmet Karadağ (Ed.) *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de siyasal hayat* içinde (s.125-168). İstanbul: Bilsam Yayınları.

Aslan, S. ve Alkış, M. (2015). Osmanlı’dan Cumhuriyete geçişte Türkiye’nin modernleşme süreci: laikleşme ve ulusal kimlik inşası. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 6(1), 18-33. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/39511>.

Atayul, F. A. (2007). Türkiye’de demokrat parti döneminde genel seçimler (1950-1954-1957). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi: İstanbul.

Auider, S. (2006). *Cumhuriyet kuramları*. İsmail Yerguz (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ayaz, M. F. (2016). Çokkültürlülük algı ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(57), 463-471. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/24935/263195>.

Aybay, R. (1982). *Yurttaşlık (vatandaşlık hukuku) ders kitabı ve temel yasa metinleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.

Aybay, R. (1998). Tebaa-i Osmani'den T.C. yurttaşına geçişin neresindeyiz. Artun Ünsal (Ed.) 75. *Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* içinde (s. 37-42), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aybay, R. ve Özbek, N. (2015). *Vatandaşlık hukuku* (4. Bası). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aydın, M. A. (2001). Türkiye'nin hukukî modernleşmesi. *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye* içinde (s. 337-349). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2017). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Aykutalp, A. (2017). Yurttaşlığın değişen yüzü: ulus – devletten küreselleşme yurttaşlığın dönüşümü. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 420 – 443. Erişim Adresi: <http://sosbilder.igdir.edu.tr/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=13>.

Ayre, C. ve Scally, A. J. (2014). Critical values for lawshe's content validity ratio: revisiting the original methods of calculation. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 47(1), 79 – 86. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1177/0748175613513808>.

Aziz, A. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri* (10. Basım). Ankara: Nobel Yayınevi.

Babin, B. ve W. G. Zikmund (2016). *Exploring marketing research* (Eleventh Edition). USA: Cengage Learning.

Bakioğlu, A. ve Kurt, T. (2009). Öğretmenlerin demokrasi vatandaşlık ve vatanseverlik algılarının nitel olarak incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29, 19-39. Erişim Adresi: <http://dspace.marmara.edu.tr/handle/11424/1050>.

Barber, B. (2003). Strong democracy participatory politics for a new age. California: University of California Press.

Barry, N. P. (2004). *Modern siyaset teorisi*. Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin (Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.

Başar, C. K. (2017). Osmanlı millet sisteminden ulusa geçiş. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23(1), 195-231. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/331966>.

Başbay, A. ve Kağnıcı, D. Y. (2011). Çokkültürlü yeterlik algıları ölçeği: bir ölçek geliştirme çalışması. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 36(161), 199-212. Erişim Adresi: <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/872>.

Başdemir, H. Y. (2017). *Aristoteles: siyaset biliminin doğuşu*. Hamit Emrah Beriş ve Fatih Duman (Ed.), *Siyasal düşünceler tarihi* içinde (s. 131-178). Ankara: Orion Kitabevi.

Bauböck, R. (2017). Political membership and democratic boundaries. in Ayalet Shachar, Rainer Bauböck, Irene Bloemraad and Maarten Vink (Ed.) *The Oxford handbook of citizenship* (pp. 60-82), UK: Oxford University Press.

Bauman, Z. (2012). *Küreselleşme – toplumsal sonuçları* (4. Basım). Abdullah Yılmaz (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bayhan, V. (2006). Postmodern kamusal alan. Ahmet Karadağ (Ed.) *Kamusal Alan ve Türkiye* içinde (s.75-91), Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Baykul, Y. (2015). *Eğitimde ve psikolojide ölçme: klasik test teorisi ve uygulaması*. Ankara: Pegem Akademi.

Bayram, A. K. (2017). Jean – Jacques Rousseau: aydınlanma karşıtlığı, eşitlik ve özgürlük. Hamit Emrah Beriş ve Fatih Duman (Ed.) *Siyasal düşünceler tarihi* içinde (s. 579 – 607). Ankara: Orion Kitabevi.

Bektaş Öztaşkın, Ö. (2007). Osmanlı reayası ile Avrupa serfinin karşılaştırılması. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 248-264. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunikkefd/issue/2777/37242>.

Benhabib, S. (1999). Toward a deliberative model of democratic legitimacy. In S. Benhabib (Ed.), *Democracy and difference: contesting the boundaries of the political*. (pp.67-94), Princeton: Princeton University Press.

Benhabib, S. (2006a). *Ötekilerin hakları*. Berna Akkıyal (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Benhabib, S. (2006b). *Modernizm, evrensellik ve birey*. Mehmet Küçük (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beriş, H. E. (2019). Modern devlet kuramının doğuşunda Niccolò Machiavelli'nin rolü ve etkisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 52(4), 1-23.

Beriş, H. E. (2020). Modern devletin hukuk döngüsü: egemenlik, parlamento ve yasa. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16(58), 37 – 53, Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muhafazakar/issue/56144/772630>.

Berkes, N. (2017). *Türkiye'de çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beşirli, H. (2005). Politik sosyalizasyon araştırmaları ve politik sosyalizasyon sürecinin bir unsuru olarak kışla. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 31, 251-261, Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9510/118888>.

Bilgin, N. (1995). *Evrenselcilik farklılık temelinde kolektif kimlik*, İstanbul: Sistem Yayıncılık:

Bilgin, N. (1997). *Cumhuriyet, demokrasi ve kimlik*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Bilgin, N. (2008). Yönlendirici bir fikir olarak Cumhuriyet. *Doğu Batı Dergisi*, 47, 105-119.

Boineau, J. (1998). Fransa'da devrim döneminde yurttaşlar ve yurttaşlık. Turgay Ilgaz (Haz.) *Dersimiz: Yurttaşlık* içinde (s. 102-117). İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Bookchin, M. (1999). *Kentsiz kentleşme: yurttaşlığın yükselişi ve çöküşü*. Burak Özyalçın (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bora, T. (2003). *Türk sağının üç hali: milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Borhaug, K. (2008). Educating voters: political education in Norwegian upper-secondary schools. *Journal of Curriculum Studies*, 40(5), 579 – 600. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1080/00220270701774765>.

Bostancı, M. (2015). Milli mücadelede Erzurum kongresi ve kararları. *Nevşehir Hacı Beştaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 184-203. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/nevsosbilen/issue/19739/211234>.

Bozkurt, G. (1987). İslam hukukunda zimmilerin hukukî statüleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(1), 115 – 155. Erişim Adresi: <https://hukuk.deu.edu.tr/dosyalar/dergiler/ilk/ayiter/ayiter/bozkurt3.pdf>.

Bozkurt, G. (1996). *Alman – İngiliz belgelerinin ve siyasi gelişmelerin ışığı altında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu (1839 – 1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Brasof, M. ve Spector, A. (2016). Teach students about civics through schoolwide governance. *Phi Delta Kappan*, 97(7), 63-68. Erişim Adresi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0031721716641652>.

Brubaker, W. R. (1989). The French Revolution and the invention of citizenship. *French Politics and Society*, 7(3), 30-49. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/42844105>.

Brubaker, W. R. (2009). *Fransa ve Almanya'da vatandaşlık ve ulus ruhu*, Vahide Pekel (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

Büyüköztürk, Ş. (2002). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Can, A. (2019). Toplulukçu vatandaşlık teorisinin grup farklılıklarına yönelik tutumu. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul

Can, O. (2011). Türk anayasal düzeninde iktidar haritası, felaketler ve dersler. *Uluslararası Anayasa Kongresi*. 22 – 23 Ekim 2011, Ankara.

Casimir, M. E., Cassidy, W. M. ve Castell, S. (1986). Legal literacy: toward a working definition. *Report Submitted to the Canadian Law Information Council*. Ottawa: Canadian Law Information Council.

Castells, M. (2006). *Enformasyon çağı: ekonomi, toplum ve kültür – ikinci cilt: kimliğin gücü*. Ebru Kılıç (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Caymaz, B. (2007). *Türkiye'de vatandaşlık resmi ideoloji ve yansımaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Caymaz, B. (2008). Citizenship education in Turkey. in A.M. Nohl, A. Akkoyunlu ve S. Wigley (Ed.) *Education in Turkey* (pp. 195-226). Münster: Waxmann.

Chelmis, S. (2001). Citizenship education and the moral person: towards the educational congruence between cognitive and affective, clinical and neurophysiological

dimension of morality. in A. Ross (Ed.) *Learning for democratic Europe* (pp. 371 – 378). London: CiCe Publication.

Cin, H. ve Akyılmaz, S. G. (1995). *Tarihte toplum ve yönetim tarzı olarak feodalite ve Osmanlı düzeni*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Closa, C. (1995). Citizenship of the union and national of member states. *Common Market Law Review*, 32, 487-512.

Cogan, J. J. ve Derricott, R. (2012). *Citizenship education for the 21st century an international perspective on education*. New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Cohen, J. L. (1999). Changing paradigms of citizenship and the exclusiveness of the demos. *International Sociology*, 14(3), 245-268. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1177/0268580999014003002>.

Comrey, A. L. ve Lee, H. B. (2013). *A first course in factor analysis*. New York: Taylor & Francis Group Psychology Press.

Coşkun, S. (2017). Jean-Jacques Rousseau. Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç (Ed.) *Siyaset felsefesi tarihi Platon'dan Zizek'e içinde* (s. 282 – 295), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Coşkun, V. (2008). Cumhuriyet anayasalarında vatandaşlık. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12 – 13 (16 – 17 – 18 – 19), 1 – 21. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duhfd/issue/23019/246144>.

Coşkun, V. (2009). *Ulus-devletin dönüşümü ve meşruluk sorunu*. Ankara: Liberte Yayınları.

Coulson, A. J. (1999). *Market education: the unknown history*. New Brunswick.

Council of Europe (1997). *European convention on nationality*. (European Treaty Series- No. 166). Erişim Adresi: <https://rm.coe.int/168007f2c8>.

Council of Europe (2010). *Charter on education for democratic citizenship and human rights education recommendation CM/Rec (2010)7 and explanatory memorandum*. Erişim Adresi: <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-educatio>.

Çaha, Ö. (1994). Osmanlı'da sivil toplum. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 49(3), 79-99. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3113/43157>.

Çaha, Ö. (2012), *Aşkın devletten sivil topluma*. Ankara: Orion Kitabevi.

Çaha, Ö. (2018). 1938 – 1960 yılları arası dönemde Türkiye’de sivil toplum. Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Ed). *Osmanlı’dan günümüze Türkiye’nin siyasal hayatı* (2. Baskı) içinde (s.387-398), Ankara: Savaş Yayınevi.

Çam, F. Bağdatlı, (2016). Eğitim sisteminin ortaya çıkışı ve antik yunan eğitim anlayışının temelleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 629-643. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/224487>.

Çelgin, G. (2000). *Örneklerle Hellenistik çağ şiiri*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.

Çelik, F. (2017). Roma’da siyasal düşünce, Hamit Emrah Beriş ve Fatih Duman (Ed.) *Siyasal düşünceler tarihi* içinde (s. 181-218). Ankara: Orion Kitabevi.

Çelik, H. ve Öztürk, C. (2019). Vatandaşlık eğitiminde program yaklaşımları. Cemil Öztürk, Zafer İbrahimoglu ve Gülten Yıldırım (Ed.) *Kuramsal temeller ve güncel tartışmalar ışığında 21. yüzyılda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi* içinde (s. 193-217). Ankara: Pegem Akademi.

Çelik, Ş. (2012). Osmanlı Devleti’nde reaya (köylü-çiftçi) – yörük (göçebe) ayrımı ve İçel sancağı örneği. *History Studies*, 4(4), 91-108. Erişim Adresi: <http://www.historystudies.net/dergi/tar2015126a39e.pdf>.

Çemrek, M. ve Uluer, A. G. (2018). Demokrat parti dönemi Türkiye’de iç politika. Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu (Ed.) *Osmanlı’dan günümüze Türkiye’nin siyasal hayatı* (2. Baskı) içinde (s.401-436). Ankara: Savaş Yayınevi.

Çevik-Kansu, C. ve Öksüz, Y. (2014). Developing an active citizenship scale for the fourth grade primary school students. *Anthropologist*, 18(3), 969 – 980. doi.10.1080/09720073.2014.11891630.

Çiçek, S. (2018). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının iyi vatandaşlık algılarının incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.

Çoban İnce, İ. ve Altun Aslan, E. (2017). Vatandaşlık algısının dönüşümü: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(12) 339-353. doi:10.23929/javstudies.361.

Da Silva, V. M. ve Vaz, F. (2013). Civic literacy projects in libraries: acting in the present thinking in the future. Erişim Adresi: <http://library.ifla.org/264/1/099-silva-en.pdf>.

Dağ, N. ve Koçer, M. (2019). Türkiye’de politik okuryazarlık. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 2150-2175, Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/opus/issue/46281/567352>.

Davidson, T. (2008). *Greklere eğitim düşüncesi*. İstanbul: Say Yayınları.

Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu’nda reform (1856-1876)*. Osman Akınhay (Çev.). İstanbul: Agora Yayıncılık.

Delanty, G. (1997). Models of citizenship: defining European identity and citizenship. *Citizenship Studies*, 1(3), 285 – 303. doi:10.1080/13621029708420660.

Delanty, G. (2000). *Citizenship in a global age: society, culture, politics*. Buckingham: Open University Press.

Delanty, G. (2002). Communitarianism and citizenship. in Engin F. Isin and Bryan S. Turner (Ed.) *Handbook of citizenship studies* (pp.13-53). London: Sage Publications Ltd.

Delanty, G. (2009). *The cosmopolitan imagination: the renewal of critical social theory*. New York: Cambridge University Press.

Demir, Ş. (2010). *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*. İstanbul: Paraf Yayınları.

Demir, Ş. (2011). *Düello / Menderes ve İnönü Demokrat parti’den 27 Mayıs Darbesi’ne olaylar*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Demirci, F. (2017). Thomas Hobbes: güvenliği garanti etmek için egemenlik. Hamit Emrah Beriş ve Fatih Duman (Ed.) *Siyasal düşünceler tarihi içinde* (s. 401-462). Ankara: Orion Kitabevi.

Demirel, A. (2013). *Tek partinin iktidarı Türkiye’de seçimler ve siyaset (1923-1946)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Denver, D. ve Hands, G. (1990). Does study politics make a difference? The political knowledge, attitudes, and perceptions of school students. *British Journal of Political Science*, 20(2), 263-279. doi:/10.1017/S0007123400005809.

DeVellis, R. F. (2017). *Scale development: theory and applications* (Fourth Edition). London: Sage Publications.

Diamond, L. ve Plattner, M. F. (1994). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi: yeni değerlendirmeler*. Ergun Özbudun ve Levent Köker (Çev.). Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin gelişimi üzerine incelemeler*. F. Akar (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

Doğan, V. (2005). *Türk vatandaşlık hukuku* (5. Bası). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Doğanay, A., Çuhadar, A. ve Sarı, M. (2007). Öğretmen adaylarının siyasal katılımcılık düzeylerine çeşitli etmenlerin etkisinin demokratik vatandaşlık eğitimi bağlamında incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 50(50), 213-246. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/108315>.

Doolittle, A. ve Faul, A.C. (2013). Civic engagement scale: a validation study. *SAGE Open Journals*, 3(3), 1-7. doi:10.1177/2158244013495542.

Doron, I. ve Hoffman, A. (2005). Time for law: legal literacy and gerontological education. *Educational Gerontology*, 31(8), 627 – 642, doi:10.1080/03601270591003373.

Dreisbach, C. (2016). *Constitutional literacy: a twenty-first century imperative*. New York: Palgrave Macmillan.

Ducat, J. (2006). *Spartan education youth and society in the classical period*. Emma Stafford, P., J. Shaw and Anton Powell (Trans.). UK: The Classical Press of Wales.

Dunn, S. (2002). Introduction: Rousseau's political triptych. in Susan Dunn (Ed.) *The social contract and the first and second discourses, J. J. Rousseau* (pp. 1 – 35). New Haven: Yale University Press.

Durgun, Ş. (2010). Cumhuriyetçi ve liberal anlayış çerçevesinde Türkiye'de vatandaşlık sorunsalı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 65 – 92. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/download/article-file/254097>.

Dursun, D. (2005). Türk demokrasisinde kurumsallaşma sorunu ve krizleri çözme yöntemi olarak askerî darbeler. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(3), 175-196. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1206426>.

Dursun, D. (2016). *Siyaset bilimi* (8. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Durualp, E. ve Doğan, İ. (2017). Vatandaşlık algısı ölçeği'nin faktör yapısının incelenmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 62, 65-83. doi:10.9761/JASSS7174.

Duruhan, K. ve Ersöz, Y. (2013). Ortaokulda demokrasi algıları ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Tarih Okulu Dergisi*, 16, 657-672. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/144699>.

Duverger, M. (1982). *Siyaset sosyolojisi*. Ş. Tekeli (Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.

Dürüşken, Ç. (1990). Quintilianus'ta çocuk ve yetişkin eğitimi ve günümüzle bağlantıları. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul

Ekinci, E. B. (2011). *Hukuk serüveni*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.

Erbil, D. G. ve Kocabaş, A. (2017). İlkokul 3. sınıf öğrencileri için bir ölçek geliştirme çalışması: demokratik tutum ölçeği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(1), 221 – 232. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefdergi/issue/27737/309043>.

Erdem, B. K. (2011). Radikal demokrasi kuramı bağlamında yeni medyanın geleceği: Wikileaks örneği. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 40, 5-24. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/212145>.

Erdem, B.B. (2016). *Türk vatandaşlık hukuku* (5. Bası). İstanbul: Beta –Yayınları.

Erdoğan, M. (2003). *Türkiye'de anayasalar ve siyaset* (4. Baskı). Ankara: Liberte Yayınları.

Erdoğan, M. (2004). *Anayasa hukukuna giriş* (2. Baskı). Ankara: Adres Yayınları.

Erdoğan, M. (2006). *Aydınlanma modernlik ve liberalizm*. Ankara: Orion Yayınları.

Erdoğan, M. (2007). *Anayasa hukuku* (Genişletilmiş 4. Baskı), Ankara: Orion Yayınevi.

Ergüç, V. (2016). Cumhuriyetçilik düşüncesinde özgün bir yaklaşım: Philip Pettit ve tahakkümsüzlük olarak özgürlük. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 37-63. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/509806>.

Erincik, S. (2011). Michael Sandel'in yükümsüz ben eleştirileri ve deontolojik liberal adaletin sınırları. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(19), 171-191. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85750>.

Erkul, İ. Ç. (2015). İngiliz Parlamentosu'nun mutlak monarşiye karşı güç kazanma sürecinin analizi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(2), 131-151. Erişim Adresi: http://www.uludag.edu.tr/dosyalar/iibfdergi/genel-dokuman/2015_2/ASL07.pdf.

Erkuş, A. (2014). *Psikolojide ölçme ve ölçek geliştirme*. Ankara: Pegem Akademi.

Eroğlu, H. (2003). Osmanlı'da iktidarın değişim s¼reci ve meşruiyet sorunu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak¼ltesi Dergisi*, 43(2), 19-39. Erişim Adresi: <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/1069/1117>.

Eroğul, C. (2003). *Demokrat parti tarihi ve ideolojisi*. Ankara: mge Kitabevi.

Er¼zden, O. (1997). *Ulus devlet*. Ankara: Dost Kitabevi.

Er¼zden, O. (2011). 1924, 1961 ve 1982 anayasalarında vatandaşlık tanımı üzerine. *Cogito-Sivil İtaatsizlik*, 67, 238-247.

Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti'nde millet sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.

Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devleti'nde gayrim¼slim tebaanın y¼netimi*. İstanbul: Risale Yayıncılık.

Eryılmaz, B. (2017). *Tanzimat ve y¼netimde modernleşme* (Genişletilmiş 4. Baskı). İstanbul: İşaret Yayınları.

Etzioni, A. (2011). Nationalism: the communitarian block. *The Brown Journal of World Affairs*, 13(1), 229 – 247. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/24590796>.

Eurydice, (2017). European Commission / EACEA / Eurydice 2017. *Citizenship Education at School in Europe –2017 Eurydice Report*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Evcı, N. ve Aylar, F. (2017). Ölçek geliştirme çalışmalarında doğrulayıcı fakt¼r analizinin kullanımı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(10), 389-412. doi:10.16990/SOBIDER.3386.

Eyig¼n, C. (2019). Kant'ın ve Foucault'nun g¼z¼nden aydınlanmaya bakmak. *Etkileşim sk¼dar niversitesi İletişim Fak¼ltesi Akademik Dergisi*, 3, 142-155. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/710992>.

Faiz, M. (2018). Yurттаřlık okuryazarlığı. Emine Karasu (Ed.) *İlkokulda Sosyal Bilgiler ğretimi* içinde (s.181-209). Ankara: Eğiten Kitap Yayınları.

Fığlalı Taşkın, A. (2008). Modern T¼rkiye'de haklar ve ödevler açısından yurттаřlık algılaması leği geliştirilmesi. Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara

Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS*. New York: Sage Publications.

Findley, C. V. (2017). *Modern T¼rkiye tarihi – İşlam, milliyetçilik ve modernlik 1789-2007* (6. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

- Finley, M. I. (1985). *L'invention de la politique*, Paris: Champs Historie.
- Fişek, H. (1961). *Anayasa ve vatandaşlık*, Ankara: Ajans Türk Matbaası.
- Fontana, B. (2013). *Hegemonya ve iktidar: Gramsci ve Machiavelli arasındaki ilişki üzerine*. O. Gayretli (Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39 – 50. <https://doi.org/10.2307/3151312>.
- Fuentes, M. ve Frank, G. A. (1990). Toplumsal hareketler üzerine on tez. Ahmet Güra ve Taml Bora (Çev.). *Birikim Dergisi*, 16, 29-41.
- Gardner, M. K. (2011). Mixed-methods research. in Jack R. Fraenkel, Norman E. Wallen ve Helen H. Hyun (Ed.) *How to Design and Evaluate Research in Education* (Eighth Edition), (pp. 556-586). USA: McGraw-Hill Companies Inc.
- Gellner, E. (2008). *Uluslar ve ulusçuluk*. 2.Baskı. Büşra Ersanlı ve G. Göksu Özdoğan (Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- George, D. ve Mallery, M. (2010), *SPSS for windows step by step: a simple guide and reference*. (10th ed.). Boston: Pearson.
- Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2014). *Sosyolojide temel kavramlar*, Ali Esgin (Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Gollob, R., Krapf, P., Ólafsdóttir, Ó ve Weidinger, W. (2010). *Educating for democracy: background materials on democratic citizenship and human rights education for teachers*, Strasbourg: Council of Europe Pub.
- Goodman, J. (1989). Education for critical democracy. *Journal of Education*, 17(2), 88–116. doi:10.1177/002205748917100207.
- Göğer, E. (1979). *Türk tabiiyet hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No:436, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Gök, A. A. (2001). Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler: millet sistemi, tarihi gelişimi ve milletlerarası antlaşmalar. *Türkiye ve Siyaset*, 3, 101-108.
- Gökbayır, S. (2012). Gizli bir cemiyetten iktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 seçimleri siyasi programı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 61 – 96. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/25909/273060>.
- Gökberk, M. (2019). *Felsefe tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Göktolga, O. (2012). *Postmodernite ve siyasal kimlikler*, İstanbul: Bilsam Yayınları.

Göktolga, O. (2015). Osmanlı geçmişi: Osmanlı'da toplumsal, siyasal yapı ve son dönem düşünce akımları. Ahmet Karadağ (Ed.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyasal hayat* (2. Baskı) içinde (s.11-55). İstanbul: Bilsam Yayınları.

Gömlüksiz, M. N. ve Kılınç, H. H. (2013). Vatandaşlık ve demokrasi eğitimi dersi kazanımları ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (12), 555 – 568. doi:10.7827/TurkishStudies.5842.

Göze, A. (2013). *Siyasal düşünceler tarihi* (14. Baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.

Gözler, K. (1999). Hukuk açısından monarşi ve cumhuriyet kavramlarının tanımı sorunu. *AÜSBF Dergisi*, 54(1), 52-62. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36292>.

Gözler, K. (2001). Devletin bir unsuru olarak millet kavramı. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 64, 108-123. Erişim Adresi: <https://www.anayasa.gen.tr/millet.htm>.

Göztepe, E. (2003). Yurttaşlığın kamusal ve ulus üstü boyutu: Avrupa yurttaşlığı ve göçmen forumu örnekleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(4), 229-248. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/628755>.

Grant, M. (2009). *The UK Parliament*. Edinburg: Edinburg University Press.

Gray, J. (2004). *Post-Liberalizm*. Müfit Günay (Çev.). Ankara: Dost Yayınları.

Guibernau, M. (1997). *20. yüzyılda ulusal devlet ve milliyetçilikler*. Neşe Nur Domaniç (Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Gutmann, A. (1996), *Çokkültürcülük: tanınma politikası*. Charles Taylor (Haz.), Filiz Aydoğan (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gutmann, A. ve Thompson, D. (2004). *Why deliberative democracy*. Princeton: Princeton University Press.

Güler, N. (2017). *Eğitimde ölçme ve değerlendirme* (11. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Güllüpmar, F. (2012). Eşitsizlik ve toplumsal tabakalaşma açısından vatandaşlık üzerine sosyolojik bir analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(1), 81-109. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3065/42508>.

Gülsoy, U. (2002). Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlikten muafiyet vergisi: Bedel-i Askeri (1855 – 1909). *Tarih Dergisi*, 37, 93 – 118. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/101953>.

Gündüz, M. ve Gündüz, F. (2007). *Yurttaşlık Bilinci*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Güneş, F. (1997). *Okuma-yazma öğretimi ve beyin teknolojisi*. Ankara: Ocak Yayınları.

Güneş, M. (2017). Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaaya yaklaşımında dönemsel değişimler. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(3), 12-26. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf/issue/32767/337027>.

Gürses, F. (2011). *Kul, tebaa, yurttaş: Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze ders kitaplarında yurttaşlık*. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Güven, S., Tertemiz, N. ve Bulut, P. (2009). Vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimine yönelik öğretmen görüşleri. *I. Uluslararası Türkiye Eğitim Araştırmaları Kongresi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

Haakonssen, K. (2007). Republicanism. in Robert E. Goodin, Philip Pettit and Thomas Pogge (Ed.) *A Companion to Contemporary Political Philosophy-I* (2nd Edition), (pp 729-735). Cambridge: Blackwell Publishing.

Habermas, J. (1996a). Three normative democracy. in S. Benhabib (Ed.) *Democracy and difference: contesting the boundaries of the politicals*, (pp.21-31), Princeton: Princeton University Press.

Habermas, J. (1996b). Demokratik anayasal devlette tanınma savaşı. Charles Taylor (Haz.). Filiz Aydoğan (Çev.). *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası* içinde (s.113-145). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Habermas, J. (2002). *Küreselleşme ve milli devletlerin akıbeti*. M. Beyaztaş (Çev.). İstanbul: Bakış Yayınları.

Habermas, J. (2003). *Kamusallığın yapısal dönüşümü*. Tanıl Bora ve Mithat Sencer (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Habermas, J. (2012). *'Öteki' olmak 'öteki'yle yaşamak*. İlknur Aka (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hablemitoğlu, Ş. ve Özmete, E. (2012). Etkili vatandaşlık eğitimi için bir öneri. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(3), 39-54. doi:10.1501/Asbd_0000000028.

Hague, R. ve Harrop, M. (2004). *Comparative goverment and politics an introduction* (6th Edition). London: Palgrave Macmillan.

Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L. ve Black, W. C. (1998). *Multivariate data analysis* (5th Edition). New Jersey: Prentice-Hall Inc.

Hart, S. (2006). Breaking literacy boundaries through critical service-learning: education for the silenced and marginalized. *Mentoring & Tutoring, 14*, 17–32. doi:10.1080/13611260500432236.

Heater, D. (1999). *What is citizenship*. USA: Polity Press.

Heater, D. (2002). The history of citizenship education: a comparative outline. *Parliamentary Affairs, 55*(3), 457-474. doi:10.1093/parlij/55.3.457.

Heater, D. (2004). *Citizenship* (Third Edition). Manchester: Manchester University Press.

Heater, D. (2007). *Yurttaşlığın kısa tarihi*. M. D. Üst (Çev.). Ankara: İmge Yayınevi.

Held, D. (2008). *Models of democracy* (Third Edition). Oxford: Polity Press.

Heper, M. (2015). *Türkiye’de devlet geleneği*. Ankara: DoğuBatı Yayınları.

Herakleitos (2012). *Kırık taşlar* (2. Baskı), Erdal Alova (Çev.). İstanbul: Can Yayınları.

Heywood, A. (2012). *Siyasetin temel kavramları*. H. Özler (Çev.). Ankara: Adres Yayınları.

Heywood, A. (2014). *Siyasi ideolojiler* (8. Baskı). Ankara: Adres Yayınları.

Heywood, A. (2017). *Siyaset teorisine giriş*. Hızır Murat Köse (Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

Hobbes, T. (2014). *Elementa philosophica de cive: yurttaşlık felsefesinin temelleri*, (İkinci Baskı). Cihan Deniz Zarakolu (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

Hobbes, T. (2017). *Leviathan* (15. Baskı). Semih Lim (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hobsbawm, E. J. (2003). *Devrimler çağı: Avrupa 1789 – 1848*. Bahadır Sina Şener (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Hobsbawm, E. J. (2017). *1780’den günümüze milletler ve milliyetçilik: program, mit, gerçeklik* (6. Baskı). Osman Akinhay (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hollander, M., Wolfe, D. A. ve Chicken, E. (2014). *Nonparametric statistical methods*, (Third Edition). New Jersey: Wiley & Sons Inc.

Hoskins, B., Jesinghaus J., Mascherini, M., Munda, G., Nardo, M., Saisana, M., Nijlen, D. V., Vidoni, D., Villalba, E. (2006). Measuring active citizenship in Europe. *European Commission Directorate – General Joint Research Centre Institute for the Protection and Security of the Citizen*, Erişim Adresi: https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc-coin-measuring-active-citizenship-2006_en.pdf.

Hoskins, B., Saisana, M. ve Villalba, C. M. H. (2015). Civic competence of youth in Europe: measuring cross national validation through creation of a composite indicator. *Social Indicator Research*, 123, 431-457. Erişim Adresi: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-014-0746-z#Sec10>.

Höfert, A. (2011). Geç ortaçağda devletler, kentler ve yurttaşlar. Quentin Skinner ve Bo Strath (Ed.) *Devletler ve Yurttaşlar: Tarih, Kuram ve Muhtemel Gelecek* içinde (s.73-88). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Huberman, L. (2019). *Feodal toplumdaki yirminci yüzyıla*. Murat Belge (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Hullung, M. (1984). *Citizen Machiavelli*. Princeton: Princeton University Press.

Hünler, S. Z. (1997). *Rawls ve MacIntyre, iki adalet arasında, liberal ve komüniteryan düşüncelerin çatışma alanı*. Ankara: Vadi Yayınları.

Imber, C. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu 1300–1650: iktidarın yapısı*. Şiar Yalçın (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Isın, E. F. ve Turner, B. S. (2002). *Handbook of citizenship studies*. London: Sage Publications Ltd.

Isın, E. F. ve Wood, P. K. (1999). *Citizenship and identity*. London: Sage Publications Ltd.

Işık, N. E. (2009). Ortak bağ'ın tesisi için eleştirel cumhuriyet, *Doğu Batı Dergisi*, 47, 83-103.

İbn Ebubekir, A. (1431). *Câmiu'l-ehâdis*. 19, Mısır

İçen, M., Öztürk, C. ve Yılmaz, A. (2017). Vatandaşlık duygusu ölçeği güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Uluslararası Alan Eğitimi Dergisi*, 3(2), 26-36. doi:10.32570/ijofe.370382.

İçli, G. (2015). Yeni toplumsal hareket teorileri üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(14), 415-432. Erişim Adresi: <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=8844>.

İmamoğlu, M. İ. (2013). Liberal komüniteryanizmde insan, toplum ve devlet. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 18(34), 97-180. Erişim Adresi: <https://www.divandergisi.com/pdf/385.pdf>.

İnalçık, H. (2016). *Osmanlı tarihinde İslamiyet ve devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnan, S. (2006). *Muhalefet yıllarında Adnan Menderes*. Ankara: Liberte Yayınları.

İnce, B. (2012). *Citizenship and identity in Turkey: from Atatürk's republic to the present day*. New York: I.B.Tauris & Co Ltd.

İnsel, A. (1995). *Türkiye'de toplumun bunalımı*, Ankara: Birikim Yayınları.

İrem, N. (2004). Jakobenizm – Cumhuriyetçilik açmazında Kemalist radikalizm. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2), 1-25. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/53190>.

İşçi, M. (2012). *Siyasi düşünceler tarihi* (Gözden Geçirilmiş 3. Bası). İstanbul: Der Yayınları.

Janoski, T. ve Gran, B. (2002). Political citizenship: foundations of rights. in Engin F. Isin and Bryan S. Turner (Ed.) *Handbook of citizenship studies* (pp.13-53). London: Sage Publications Ltd.

Janowitz, M. (1980). Observation on the sociology of citizenship: obligations and rights. *Social Forces*, 59(1), 1 – 24. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/2577830>.

Jaume, L. (2011). Fransız Devrimi'nde yurttaş ve devlet. Quentin Skinner and Bo Strath (Ed.) *Devletler ve yurttaşlar: tarih, kuram ve muhtemel gelecek içinde* (s.157 – 172). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Johnson, C. (1984). Who is Aristotle's citizen?. *Phronesis*, 29(1), 73-90. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/4182188>.

Jones, E. ve Gaventa, J. (2012). *Concept of citizenship: a review*. Brighton: Institute of Development Studies.

Kaboğlu, İ.Ö. (1989). *Kollektif özgürlükler*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Kadıoğlu, A. (1999). *Cumhuriyet idaresi – demokrasi muhakemesi: Türkiye’de demokratik açılım arayışları*. İstanbul: Metis Yayınları.

Kadıoğlu, A. (2001). Sunuş. Ahmet Yıldız (Haz.) *Ne mutlu Türküm diyebilene Türk ulusal kimliğinin etno-seküler sınırları (1919-1938)* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kadıoğlu, A. (2008). Vatandaşlık ve siyasal katılım. Serap Yazıcı, Kemal Gözler, Fuat Keyman ve Ece Göztepe (Ed.) *Prof. Dr. Fuat Keyman’a armağan* içinde (s. 225-246). Ankara: Yetkin Yayınları.

Kadıoğlu, A. (2012a), Vatandaşlık: kavramın farklı anlamları. Ayşe Kadıoğlu (Ed.) *Vatandaşlığın dönüşümü: üyelikten haklara* içinde (s. 21-30). İstanbul: Metis Yayınları.

Kadıoğlu, A. (2012b). Türkiye’de vatandaşlığın anatomisi. Ayşe Kadıoğlu (Ed.) *Vatandaşlığın dönüşümü: üyelikten haklara* içinde (s. 167-184). İstanbul: Metis Yayınları.

Kahraman, H. B. (2000). STK’lar ve merkezi – yerel yönetimler. Z. A. Kızılyaprak (Ed.) *Sivil toplum kuruluşları ve yasalar- etik- deprem* içinde (s. 331-332). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Kahraman, H. B. (2002). *Postmodernite ile modernite arasında Türkiye (1982 sonrası zihinsel, toplumsal, siyasal dönüşüm)*. İstanbul: Everest Yayınları.

Kahraman, H. B. (2012). *Türk siyaseti’nin yapısal analizi – II*, Agora Kitaplığı: İstanbul.

Kalaycı, N. (2017). Aristoteles. Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç (Ed.) *Siyaset felsefesi tarihi Platon’dan Zizek’e* içinde (s. 47-61). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Kalaycı, Ş. (2006). *Faktör analizi: SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Kansu, A. (2009). Türkiye’de korporatist düşünce ve korporatizm uygulamaları. A. İnel (Der.) *Modern Türkiye’de siyasi düşünce 2: Kemalizm* içinde (s. 253-267). İletişim Yayıncılık: İstanbul.

Kant, I. (1983). Aydınlanma nedir?. Nejat Bozkurt (Çev.) *Felsefe yazıları* içinde. Erişim Adresi: http://www.allmendeberlin.de/Aydinlanma_Nedir_Kant.pdf.

Kaplan, S. (2002). Din-u devlet all over again? the politics of military secularism and religious militarism in Turkey following the 1980 coup. *International Journal of Middle East Studies*, 34, 113-127. doi:10.1017/S0020743802001058.

Kapoor. I. (2002). Deliberative democracy or agonistic pluralism? the relevance of the Habermas-Mouffe debate for third world politics. *Alternatives: Global, Local, Political*, 17(4) (459-487). doi:10.1177/030437540202700403.

Kara, C., Topkaya, Y. ve Şimşek, U. (2012). Aktif vatandaşlık eğitiminin sosyal bilgiler programındaki yeri. *Zeitschrift die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 3(4), 149-159. Erişim Adresi: <http://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/view/400/karatopkayasimsek>.

Kara, H. (2017). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının hukuk okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Karaca, E. (2016). Test ve madde analizi. Müfit Gömlüksiz ve Serdar Erkan (Ed.) *Eğitimde ölçme ve değerlendirme* içinde (s. 239-305). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Karadağ, A. (2006). Kamusal alan modelleri: çoğulcu perspektiften bir değerlendirme. Ahmet Karadağ (Ed.) *Kamusal alan ve Türkiye* içinde (s. 5-41). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Karadağ, A. (2015). Önsöz. Ahmet Karadağ (Ed.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyasal hayat* (2. Baskı) içinde (s.7 – 9). İstanbul: Bilsam Yayınları.

Karadağ, A. ve Aslan, S. (2015). Sivil toplum. Ahmet Karadağ (Ed.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyasal hayat* (2. Baskı) içinde (s.251-284). İstanbul: Bilsam Yayınları.

Karagöz Y. (2016). *SPSS 23 ve Amos 23 uygulamalı istatistiksel analizler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Karakaş, M. (2013). Türkiye'nin kimlikler siyaseti ve sosyolojisi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(2), s.1-44. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/17716>.

Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün hatt-ı hümayunları: -Nizam-ı Cedit-*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı tarihi cilt: VIII (birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri 1876 – 1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karaman, H. (2013). *Mukayeseli İslam hukuku I.* (8. Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.

Karışan, D. ve Yılmaz Tüzün, Ö. (2017). Dünya vatandaşlığı için karakter ve değerler ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42, 74-85. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pauefd/issue/33905>.

Karpat, H. K. (2006). *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma*. Dilek Özdemir (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Karpat, H. K. (2017a). *Türk demokrasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, H. K. (2017b). *İslam'ın siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin son döneminde kimlik, devlet, inanç ve cemaatin yeniden yapılandırılması*. (6. Baskı). Şiar Yalçın (Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, H. K. (2017c). *Osmanlı'da milliyetçiliğin toplumsal temelleri*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Kasalak, K. (2009). Cumhuriyet fikrinin öncüleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 69 – 78. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/11417/136375>.

Kaş, Y. (2017). Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne siyasal partileşme süreci. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 89-97. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/327870>.

Kaygusuz, Ö. (2005). Modern Türk vatandaşlığı kavramının erken öncüleri: millî mücadele döneminde ulusal vatandaşlığın kuruluşu. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60(2), 195 – 217. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3218/44807>.

Keating, A., Ortloff, D.H. ve Stavroula, P. (2009). Citizenship education curricula: the changes and challenges presented by global and european integration. *Journal of Curriculum Studies*, 41(2), 145-158. doi:10.1080/00220270802485063.

Keçe, M. ve Dinç, E. (2015). Demokratik katılım ölçeğinin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(1), 177-207. Erişim Adresi: <http://www.gefad.gazi.edu.tr/tr/pub/issue/6771/91137>.

Kellner, D. (2001a). Popüler kültür ve postmodern kimliklerin inşası. Gülcan Seçkin (Çev.). *Doğu Batı*, 4(15), 187-219.

Kellner, D. (2001b). New technologies/new literacies: reconstructing education for the new millennium. *International Journal of Technology and Design Education*, 11, 67–81, Erişim Adresi: <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1011270402858>.

Kelly, G. A. (1979). Who needs a theory of citizenship?. *Daedalus: Journal of The American Academy of Arts and Sciences*, 108(4), 21-36. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/pdf/20024632.pdf>.

Kenanoğlu, M. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin eğitimi üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 181 – 205. Erişim Adresi: http://isamveri.org/pdfdrq/D02512/2008_12/2008_12_KENANOGLUM.pdf.

Kepenekci, Y. K. (2008). *Eğitimciler için insan hakları ve vatandaşlık*. Ankara: Ekinoks Yayınları.

Keyman, E. F. (2000). *Türkiye ve radikal demokrasi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Keyman, E. F. (2012). Türkiye'de çokkültürlü anayasal vatandaşlık. Ayşe Kadioğlu (Ed.) *Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara* içinde (s.218-244). İstanbul: Metis Yayınları.

Keyman, E. F. ve İçduygu, A. (1998). Türk modernleşmesi ve ulusal kimlik sorunu: anayasal vatandaşlık ve demokratik açılım olasılığı. Artun Ünsal (Ed.) *75. yılda tebaa'dan yurttaş'a doğru* içinde (s. 169-180). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyman, E. F. ve Turnaoğlu B. (2008). Neo-Roma ve Neo-Atina cumhuriyetçiliği: cumhuriyetçilik, demokratikleşme ve Türkiye. *Doğu Batı Dergisi*, 47, 37-64.

Khan, A. (1999). Osmanlı İmparatorluğu: çokkültürlülüğün doğulu mimarı. Güler Eren (Ed.) *Osmanlı Cilt:4* içinde (s.229-235). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kılıç, S. Ö. (2015). Pers eğitim sistemi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30(1), 191 – 198. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/164311>.

Kılıçbay, M. A. (2010). *Feodalite ve klasik dönem Osmanlı üretim tarzı*, Ankara: Efil Yayıncılık.

Kınalızade, A. Ç. (2013). *Devlet ve aile ahlakı*. Ankara: Tutku Yayınevi.

Kili, S. (1978). 1876 anayasasının çağdaşlaşma sorunları açısından değerlendirilmesi. *Kanun-u Esasî'nin 100. yılına armağan* içinde (s. 191 – 211). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Kingston, R. J. (1983). The making of the public in school and out. *Kettering Review*, 18-24. Erişim Adresi: <https://www.kettering.org/catalog/product/kettering-review-winter-1983>.

Koessler, M. (1946). Subject, citizen, national, permanent alliance. *The Yale Law Journal*, 56(1), 58-76. Erişim Adresi: <https://digitalcommons.law.yale.edu/ylj/vol56/iss1/12/>.

Konan, B. (2011). İnsan hakları ve temel özgürlükler açısından Osmanlı Devleti'ne bakış. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(4), 253-288. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789420>.

Konan, B. (2015). Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumuna ilişkin bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi hukuk Fakültesi Dergisi*, 64(1), 171-194. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/auhfd/article/510625>.

Kondu, Z. ve Sakar, T. (2013). Vatandaşlık ve demokrasi eğitimi dersi niçin verilir?. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 49-60. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ebed/issue/22329/239295>.

Kongar, E. (2008). *21. yüzyılda Türkiye: 2000'li yıllarda Türkiye'nin toplumsal yapısı*. (42. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Korkut, L. (2015). Siyasi kimlik olarak vatandaşlık: Türkiye'de ve dünya devletlerinde anayasal vatandaşlık tanımları. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 5-41. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1102136>.

Koşum, A. (2004). Osmanlı örfi hukukunun İslam hukukundaki temelleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(17), 145-160. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184409>.

Krosnick, J. A. (1990). Expertise and political psychology. *Social Cognition*, 8, 1-8. Erişim Adresi: <https://pprg.stanford.edu/wp-content/uploads/1990-Expertise-and-Political-Psychology.pdf>.

Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 57-71, Erişim Adresi: https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/008/5_0.pdf.

Kurtoğlu, Z. (2005). Türkiye'de İslamcılık düşüncesi ve siyaset. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Ed.) *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt:6 İslamcılık* içinde (s.201-216). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kurudayıoğlu, M. ve Tüzel, M. S. (2010). 21. yüzyıl okuryazarlık türleri, değişen metin algısı ve Türkçe eğitimi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, 283-298. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157039>.

Kuyurtar, E. (2017). John Locke. Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç (Ed.) *Siyaset felsefesi tarihi Platon'dan Zizek'e* içinde (s.239-252). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Kuzu, B. (1990). *1982 anayasasının temel nitelikleri ve getirdiği yenilikler*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Küçük, A. (2005). Türkiye'de anayasalar ve anayasacılık hareketleri. Adnan Küçük, Selahaddin Bakan ve Ahmet Karadağ (Ed.) *Türkiye'de siyasal hayat cilt:1* içinde (s. 41-110). İstanbul: Aktüel Yayınları.

Küçük, A. (2016). 1924 anayasasında temel hak ve hürriyetler. *Liberal Düşünce Dergisi*, 82, 5-54. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790414>.

Küçükömer, İ. (2003). Düzenin yabancılaşması: Batılılaşma. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Kymlicka, W. (2007). *Multicultural odysseys: navigating the new international politics of diversity*, Oxford: Oxford University Press.

Kymlicka, W. ve Norman W. (1995). *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. USA: Oxford University Press.

Kymlicka, W. ve Norman W. (2012). Vatandaşın dönüşü: vatandaşlık kuramındaki yeni çalışmalar üzerine bir değerlendirme. Ayşe Kadioğlu (Ed.) *Vatandaşlığın dönüşümü: üyelikten haklara* içinde (s.185-217), İstanbul: Metis Yayınları.

Laclau, E. ve Mouffe, C. (2001). *Hegemonya ve sosyalist strateji: radikal demokratik bir politikaya doğru*. Ahmet Kardam (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personel Psychology*, 28(4), 563-575. doi:10.1111/j.1744-6570.1975.tb01393.x.

Leahey, C. (2011). Negotiating a parallel curriculum: making space for critical civic literacy in the social studies classroom. in Joseph L. DeVitis (Ed.) *Critical civic literacy: a reader* (pp. 191-206). New York: Peter Lang Publishing.

Leca, J. (1998). Bireycilik ve yurttaşlık. Turgay Ilgaz (Haz.). *Dersimiz: yurttaşlık içinde* (13-79). İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Levin, S. J. (2016). Student as citizen: teaching critical civic literacy skills in the library. *Knowledge Quest*, 44(5), 28-31. Erişim Adresi: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1099508>.

Lewis, B. (2007). *İslam'ın siyasal söylemi*. Ünsal Oskay (Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları.

Lewis, B. (2017). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (9. Baskı), Boğaç Babur Turna (Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınları.

Locke, J. (2004). *Yönetim üzerine ikinci inceleme sivil yönetimin gerçek kökeni boyutu ve amacı üzerine bir deneme*. Fahri Bakırcı (Çev.). Ankara: Ebabil Yayıncılık.

Lockwood, A. (1997). Educating for democracy. *New Leaders for Tomorrow's Schools*, 4(1), 1-27. Erişim Adresi: <https://eric.ed.gov/?id=ED426481>.

Long, A. A. (2001). *Stoic studies*, California: University of California Press.

Losito, B. ve D'Apice, A. (2003). Democracy, citizenship, participation: the results of the second IEA civic education study in Italy. *International Journal of Educational Research*, 39(6), 609-620. doi:10.1016/j.ijer.2004.07.008.

Machiavelli, N. (1997). *Discourses on Livy*, J. C. Bondanella ve P. Bondanella (Trans.). Oxford: Oxford University Press.

Machiavelli, N. (2009). *Söylevler*. Alev Tolga (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Machiavelli, N. (2014). *Prens*. Harun Mutluay (Çev.). İstanbul: BS Yayıncılık.

MacIntyre, A. (2007). *After virtue: a study in moral theory* (Third Edition). Indiana: University of Notre Dame Press.

MacIntyre, A. (2001). *Erdem peşinde ahlak teorisi üzerine bir çalışma*. Muttalip Özcan (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Mann, M. (1987). Ruling class strategies and citizenship. *Sociology*, 21(3), 339-354. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/42853996>.

Mardin, Ş. (2000). *Türk modernleşmesi*. (4. Baskı). Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017). *Türkiye’de toplum ve siyaset: makaleler 1*. (23. Baskı). Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Marshall, T.H. (2000). *Yurttaşlık ve toplumsal sınıflar*. Ayhan Kaya (Çev.). Ankara: Gündoğan Yayınları.

McLaughlin, T. H. (1992). Citizenship, diversity and education: a philosophical perspective. *Journal of Moral Education*, 21(3), 235–250. doi:10.1080/0305724920210307.

MEB (2018), *İnsan hakları, yurttaşlık ve demokrasi dersi öğretim programı (ilkokul 4. sınıf)*, <https://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx>, Erişim Tarihi: 24.12.2020.

Michaels, S. ve O’Connor, M. C. (1990). *Literacy as reasoning within multiple discourses: implications for policy and educational reform*. Newton: MA: Education Development Corporation.

Mills, G. E. ve Gay, L. R. (2016). *Educational research: competencies for analysis and applications*, USA: Pearson Education.

Milner, H. (2001). *Civic literacy: how informed citizens make democracy work*. Hannover: University Press of New England.

Milner, H. (2003). Civic literacy in global civil society: excluding the majority from democratic participation. in Laxer, S. Halperin (Ed.) *Global civil society and its limits* (pp.189-209), London: Palgrave Macmillan.

Moely, B. E., Mercer S. H., Ilustre, V., Miron, D. ve McFarland, M. (2002). Psychometric properties and correlates of the civic attitudes and skills questionnaire (CASQ): a measure of students’ attitudes related to service-learning. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 8, 15-26. Erişim Adresi: <http://hdl.handle.net/2027/spo.3239521.0008.202>.

Montesquieu, (2017). *Kanunların ruhu üzerine*. Berna Günen (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Morais D. B. ve Ogden A.C. (2011). Initial development and validation of the global citizenship scale. *Journal of Studies in International Education*, 15(5), 445–466. doi:10.1177/1028315310375308.

Mouffe, C. (1993). *The return of the political*. London and New York: Verso.

Mouffe, C. (1995a). Democratic politics today. in Chantal Mouffe (Ed.) *Dimensions of radical democracy* (pp.1-14). London: Verso.

Mouffe, C. (1995b). Democratic citizenship and the political community. in Chantal Mouffe (Ed.) *Dimensions of radical democracy* (pp. 225-239). London: Verso.

Mouffe, C. (1999). Democracy, power, and the political. in S. Benhabib (Ed.) *Democracy and difference: contesting the boundaries of the political* (pp.245-256). Princeton: Princeton University Press.

Mouffe, C. (2000). Radikal demokrasi: modern mi postmodern mi?. Mehmet Küçük (Der.) *Modernite versus postmodernite içinde* (s.297-314). Ankara: Vadi Yayınları.

Mumyalmaz, H. G. (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e vatandaşlık (masuniyet, sadakat, eşitlik, Türklük ve Türk vatandaşlığı)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

MYK (2020). *Türkiye yeterlilikler çerçevesi*, Erişim Adresi: <https://www.myk.gov.tr/index.php/tr/turkiye-yeterlilikler-cercevesi>, Erişim Tarihi: 22.12.2020.

Nacak, O. (2015). Türk yönetim anlayışında bir değişim: siyasal temsilin doğuşu ve gelişimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 47-169. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/711548>.

Nomer, E. (2015). *Vatandaşlık hukuku* (21. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.

Oğuz, A. K. (2007). *Fedakâr eş fedakâr yurttaş: yurttaşlık bilgisi ve yurttaş eğitimi 1970-1990* (1. Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Oğuz, S. (2013). Ortaokul öğrencilerinin sosyal bilgiler eğitimi çerçevesinde hukuk okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Oğuzoğlu, Y. (2000). *Osmanlı devlet anlayışı*. İstanbul: Eren Yayınları.

Okutan, C. (2006). *Cumhuriyetçi paradigma paradigmatik cumhuriyet*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Oldfield, A. (2012). Vatandaşlık: doğal olmayan bir pratik mi?. Ayşe Kadioğlu (Ed.) *Vatandaşlığın dönüşümü: üyelikten haklara içinde* (s.21-30). İstanbul: Metis Yayınları.

Oppenheimer, F. (2005). *Devlet* (3. Bası). Alaeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu (Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Ortaylı, İ. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi*. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Ed.) *Türkler Osmanlı Cilt 10 içinde* (s. 393-399). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ortaylı, İ. (2008). Atatürk'ü anlamak. İsmail Küçükkaya (Ed.) *Cumhuriyetimize dair* (5. Baskı) içinde (s.19-110). Ankara: Aşına Kitaplar.

Ortaylı, İ. (2017). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi* (6. Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat.

Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (48. Baskı). İstanbul: Hil Yayınları.

Osmanağaoğlu, C. (2004). *Tanzimat dönemi itibariyle Osmanlı tabiiyetinin (vatandaşlığının) gelişimi*. İstanbul: Legal Yayıncılık.

Osmanağaoğlu, C. (2006). Önsöz. Mahmud Fuad (Haz.) *Tabiiyyet* içinde (s.1-4). İstanbul: Derin Yayınları.

Outwaite, W. (2008). Modern toplumsal düşünce sözlüğü. İstanbul: İletişim Yayınları.

Önal, H. İ. ve Alaca, E. (2017). Vatandaşlık Okuryazarlığı çerçevesinde e-belediye uygulamalarının değerlendirilmesi. *Bilgi Dünyası*, 18(1), 93-124. Erişim Adresi: <https://bd.org.tr/index.php/bd/article/view/55/48>.

Öncü, A. (1991). Sivil toplum ve katılım. Y. Fincancı (Ed.) *Sivil toplum* içinde (s. 41-48). İstanbul: TÜSES Yayınları.

Öner, N. A. Ş. (2014). Vatansız bir halkın gözünden vatan ve kimliğe bakış: Türkiye'de yaşayan Ahıska Türkleri. Ayşe Durakbaşa, N. Aslı Şirin Öner ve Funda Karapehlivan Şenel (Der.) *Yurttaşlığı yeniden düşünmek: sosyolojik, hukukî ve siyasal tartışmalar* içinde (s.93-107). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Örs, O. (2013). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 51, 679 – 716, Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20475>.

Öz, M. (1997). *Osmanlı'da çözülme ve gelenekçi yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Öz, M. (1999). Klasik dönem Osmanlı siyasi düşüncesi: tarihi temeller ve ana ilkeler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 27-33. Erişim Adresi: http://isamveri.org/pdfdrq/D00064/1999_1/1999_1_OZM.pdf.

Özbudun, E. (1992). *1921 anayasası*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Özbudun, E. (1997). Millî mücadele ve cumhuriyetin resmî belgelerinde yurttaşlık ve kimlik sorunu. Nuri Bilgin (Haz.) *Cumhuriyet, demokrasi ve kimlik* içinde (s.63-70). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Özbudun, E. (2017). *Anayasalcılık ve demokrasi* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özbudun, E. (2020). *Türk anayasa hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.

Özçelik, P. K. (2010). Demokrat Parti'nin demokrasi söylemi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 65(3), 163-187. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3071/42574>.

Özdamar, K. (2017). Eğitim, sağlık ve davranış bilimlerinde ölçek ve test geliştirme yapısal eşitlik modellemesi. Eskişehir: Nisan Yayınları.

Özdemir, G. (2013). Farklılıkların kesiştiği coğrafyalar için bir öneri: radikal demokrasi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 73-93. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/146115>.

Özen, H. (2015). Meydan hareketleri ve “eski” ve “yeni” toplumsal hareketler. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 11-40. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1090>.

Özkan, M. (2020). Demokrasi ve temsil: paradoksu Rousseau üzerinden okumak. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 29(2), 403-430. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1371744>.

Özkazanç, A. (1998). Türkiye’de siyasi iktidar ve meşruiyet sorunu: 1980’li yıllarda yeni sağ. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Öztürk, A. (2016). *Cumhuriyetçilik ve liberalizm: Neo-Roma cumhuriyetçiliği özgürlük, katılım, yasa/yurttaşlık sorunsalları üzerine karşılaştırmalı bir analiz*, İstanbul: Doruk Yayıncılık.

Öztürk, A. ve Özsel, D. (2020). *Yurttaşlık ve demokrasi*. Ankara: Nika Yayınevi.

Özyurt, C. (2005). *Küreselleşme sürecinde kimlik ve farklılık*. İstanbul: Açılım Kitap.

Pallant, J. (2017). *SPSS kullanma kılavuzu: SPSS ile adım adım veri analizi* (2. Baskı). Sibel Balcı ve Berat Ahi (Çev.). Ankara: Anı Yayıncılık:

Pamir, A. (2004). Osmanlı egemenlik anlayışında Senedi İttifak'ın yeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2), 61-82. Erişim Adresi: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/48689>.

Pamuk, A. ve Alabaş, R. (2008). Tarih eğitimi ve vatandaşlık algısı: Trabzon örneği. Mustafa Safran ve Dursun Dilek (Ed.) *21. yüzyılda vatandaşlık, kimlik ve tarih eğitimi* içinde (s. 23-27). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Pamuk, Ş. (2008). *Osmanlı ekonomisi ve kurumları* (2. baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Parla, T. (2002). *Türkiye'de anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Parry, G. ve Moyser, G. (1994). More participation, more democracy?. in David Beetham (Ed.) *Defining and measuring democracy* (pp.44-62). London: Sage Publications.

Pelikan, J. M., Röthlin, F. ve Ganahl, K. (2012). *Comparative report on health literacy in eight EU member states, European health literacy survey hls-eu (2009-2012)*. http://cpme.dyndns.org:591/adopted/2015/Comparative_report_on_health_literacy_in_eight_EU_member_states.pdf. Erişim Tarihi:28.01.2021.

Peterson, A. ve Knowles, C. (2009). Active citizenship: a preliminary study into student teacher understandings. *Educational Research*, 51(1), 39-59. doi:10.1080/00131880802704731.

Pierson, C. (2014). *Modern devlet*. Neşet Kutluğ ve Burcu Erdoğan (Çev.). İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi.

Pirenne, H. (2003). *Ortaçağ kentleri* (4. Baskı). Şadan Karadeniz (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Plano, J.C. (1973). *Political science dictionary*. İllinois: Dryden Press.

Platon (2010). *Devlet*. Sabahattin Eyüpoğlu ve M. Ali Cimcoz (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Poggi, G. (2014a). *Devlet: doğası, gelişimi ve geleceği* (4. Baskı). Aysun Babacan (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Poggi, G. (2014b), *Modern devletin gelişimi: sosyolojik bir yaklaşım* (7. Baskı). Şule Kut ve Binnaz Toprak (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Polat, E. G. (2010). Anayasal vatandaşlık. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Polat, E. G. (2011). Osmanlı'dan günümüze vatandaşlık anlayışı. *Ankara Barosu Dergisi*, 3, 127-157. Erişim Adresi: <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/2011-3/2011-3-4.pdf>.
- Popper, K. R. (2008). *Açık toplum ve düşmanları*. M. Tunçay ve H. Rızatepe (Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Potter, W. J. (2016). *Media literacy* (Eighth Edition). London: Sage Publication.
- Raynaud, P. (2004). John Locke. Necmettin Kâmil Sevil (Çev.). Philippe Raynaud ve Stephane Rials (Ed.) *Siyaset Felsefesi Sözlüğü* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Renan, E. (2019). *Ulus nedir* (2. Baskı). Gökçe Yavaş (Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası (20.07.1961). *Resmî Gazete* (334). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10859.pdf>.
- Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası (09.11.1982). *Resmî Gazete* (17863). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17844.pdf>.
- Reyhan, C. (2012). Osmanlı Devleti'nde siyasal iktidar ve Seyfiyye sınıfı: Vezir-i A'zamlık örneği. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31, 209-224. Erişim Adresi: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1778/18799.pdf>.
- Roberts, J. M. (2015). *Avrupa tarihi*. Fethi Aytuna (Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Roche, M. (1987). Citizenship, social theory, and social change. *Theory and Society*, 16(3), 363-399. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/657728>.
- Rosaldo, R. (1994). Cultural citizenship and educational democracy. *Cultural Anthropology*, 9(3), 402-411. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/656372>.
- Rousseau, J. J. (2012). *Toplum sözleşmesi* (9. Basım). Vedat Günyol (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2013). *İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı*. Rasih Nuri İleri (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2015). *Ekonomi politik* (2. Baskı). İsmet Birkan (Çev.). İmge Kitabevi: Ankara
- Sağırılı, M. (2005). Bir konu alanı olarak vatandaşlık bilgisi. E. T. Temiz (Ed.) *Vatandaşlık bilgisi* içinde (s.9-25). İstanbul: Lisans Yayıncılık.

Sağlam, H. İ. (2011). Öğretmen adaylarının etkili vatandaşlık yeterlilik düzeyleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(1), 39-50. Erişim Adresi: [Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/817545](https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/817545).

Sancar, M. (2010). Yurttaşlık tanımı. *Anayasa Kurultayı Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu'na Armağan* içinde (s.134-136). Ankara: Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi.

Sanders, B. (2010). *Öküzün a'sı: elektronik çağda yazılı kültürün çöküşü ve şiddetin yükselişi* (2.Basım). Şehnaz Tahir (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sarıbay, A.Y. (1998). *Siyasal sosyoloji* (4. Basım). İstanbul: Der Yayınları.

Sarıbay, A.Y. (2000). *Kamusal alan, diyalojik demokrasi ve sivil itiraz*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Sarıbay, A.Y. (2001). *Türkiye'de demokrasi ve politik partiler*. Bursa: Alfa Yayınları.

Sarıca, M. (1995). *100 soruda Fransız ihtilali* (3. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Sarıncay, Y. (2004). *Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi ve Türk ocakları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sartori, G. (1996), *Demokrasi teorisine geri dönüş*. Mehmet Turhan ve Tuncer Karamustafaoğlu (Çev.). Ankara: Yetkin Yayınları.

Saygılı, A. (2014). Jean bodin'in egemenlik anlayışı çerçevesinde kralın iki bedeni kuramına kısa bir bakış. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 63(1), 185-198. Erişim Adresi: [Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/622878](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/622878).

Saygılıgil, F. (2014). Kadın yurttaş olmak. Ayşe Durakbaşa, N. Aslı Şirin Öner ve Funda Karapehlivan Şenel (Ed.) *Yurttaşlığı yeniden düşünmek: sosyolojik, hukukî ve siyasal tartışmalar* içinde (s.265-276). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Schaber, P. ve Anwander, N. (2010). Communitarian values. in Ursula Oswald Spring, Ada Aharoni, Ralph V. Summy and Robert Charles Elliot (Ed.) *Encyclopedia of life support systems- peace studies, public policy and global security volume 5* içinde (pp.92-108). EOLSS Publications.

Schimmel, D. ve Militello, M. (2007). Legal literacy for teachers: a neglected responsibility. *Harvard Educational Review*, 77(3), 257–284. Erişim Adresi: doi:10.17763/haer.77.3.842n787555138746.

Schnapper, D. (1995). *Yurttaşlar cemaati modern ulus fikrine dair*. Özlem Okur (Çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Schulz, W. (2010). ICCS 2009 international report: civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 38 countries. *International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA)*, Erişim Adresi: http://www.iea.nl/fileadmin/user_upload/Publications/Electronic_versions/ICCS_2009_International_Report.pdf.

Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J. Kerr, D. ve Losito, B. (2010). Initial findings from the IEA international civic and citizenship education study, Amsterdam: IEA, Erişim Adresi: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED512412.pdf>. Erişim Tarihi: 17.11.2020.

Scruton, R. (2007). *Dictionary of political thought*, (3rd Edition). London: Palgrave Macmillan.

Seçer İ. (2015). *Psikolojik test geliştirme ve uyarlama süreci SPSS ve Lisrel uygulamaları*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Selanik Ay, T. ve Yavuz, Ü. (2016). Sınıf öğretmenlerinin sosyal bilgiler dersinde okuryazarlık becerilerini kazandırmaya yönelik gerçekleştirdikleri uygulamalar. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 31-63. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/224015>.

Sencer, M. ve Sencer, Y. (1989). *Toplumsal araştırmalarda yöntem bilim*. Ankara: TODAİE Yayınları.

Serbestoğlu, İ. (2011). Zorunlu bir modernleşme örneği olarak Osmanlı tabiiyet kanunu. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 29, 193-214. Erişim Adresi: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1682/17943.pdf>.

Sharma, S. (2016). Legal literacy growing need of the society. *Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies*, 4(26), 2758-2762. Erişim Adresi: <https://www.srjis.com/pages/pdfFiles/147885520410%20Shalini%20Sharma.pdf>.

Shefer, M. (2003). Charity and hospitality: hospitals in the Ottoman Empire in the early modern period. in Michael Bonner, Mine Ener, Amy Singer (Ed.) *Powerty and*

charity in middle eastern context (pp.121-143). Albany: State University of New York Press.

Sitembölükbaşı, Ş. (2005). Liberal demokrasinin çıkmazlarına çözüm olarak müzakereci demokrasi. *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(10), 139-162. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1123206>.

Skinner, Q. (1991). *Republican ideal of political liberty*. in Gisela Bock, Quentin Skinner and Maurizio Viroli (Ed.) *Machiavelli and republicanism* (pp.293-309). Cambridge: Cambridge University Press.

Skinner, Q. (2000). *Machiavelli: a very short introduction*, Oxford: Oxford University Press.

Smith, A. (2002). *Ulusların etnik kökeni*. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir (Çev.). Ankara: Dost Yayınları.

Smith, A. (2017). *Milli kimlik*. B.S. Şener (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Sofuoğlu, E. ve Akvarup, İ.N. (2012). Osmanlı Devleti'nde millet sistemi ve Süryaniler. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), 71-87. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/17762>.

Soysal, M. (1997). *100 soruda anayasanın anlamı* (Gözden Geçirilmiş 11. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Steenkamp, C. ve Loubser, R. (2016). Active citizenship: a comparative study of selected young and established democracies. *Politicon*, 43(1), 117-134. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1080/02589346.2016.1155141>.

Şahbudak, E. (2015). *Geçmişten günümüze her yönüyle yurttaşlık*. Ankara: Murat Kitabevi.

Şahin, İ. F. ve Çermik, F. (2014). Küresel vatandaşlık ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19(31), 208-218. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunidcd/issue/2459/31361>.

Şahin, K. ve Altun, A. (2019). Kentli vatandaş katılım ölçeğinin geliştirilmesi üzerine. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(2), 1807-1826, Erişim Adresi: 10.15659/3.sektorsosyal-ekonomi.

Şan, M. K. ve Akyiğit, H. (2016). Türkiye'de ulusal birlik algısını ölçmek: Sakarya örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11(2), 143-168. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/252528>.

Şeker, H. ve Gençdoğan, B. (2014). *Psikolojide ve eğitimde ölçme aracı geliştirme* (2. Basım). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Şen, A. (2019). Vatandaşlık eğitiminde değişiklik ve süreklilikler: 2018 sosyal bilgiler öğretim programı nasıl bir vatandaşlık eğitimi öngörüyor. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 1 – 28. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/enad/issue/43049/521304>.

Şen, F. Y. (2006). *Yeni dönemde eski tartışmalar: göç, etnisite, milliyetçilik, kürtçülük, laiklik*. Ankara: Yargı Yayınevi.

Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik* (1. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Şenel, A. (1996). *Siyasal düşünceler tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Şentuna, M. T. (2001). İnsan hakları hukuku'nda kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı'nın gelişimi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 3, 983-995. Erişim Adresi: <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2001-20013-828>.

Şeref Efendi, A. (1985). *Tarih musahabeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Şimşek, N. (2011). İlköğretim sosyal bilgiler dersinde öğrencilerin demokratik kazanımlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 41(190), 188 – 202. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/442564>.

Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2014). *Using multivariate statistics* (Sixth Edition). Edinburgh: Pearson Education Limited.

Tannenbaum, D. G. (2017). *Siyasi düşünce tarihi*. Ankara: BB101 Yayınları.

Tannenbaum, D. ve Schultz, D. (2005). *Siyasi düşünce tarihi: filozoflar ve fikirleri*. Fatih Demirci (Çev.). Ankara: Adres Yayınları.

Tanör, B. (2010). *Türkiye'de yerel kongre iktidarları (1918 – 1920)* (3. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tanör, B. (2016). *Osmanlı – Türk anayasal gelişmeleri (1789 – 1980)* (26. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Tavşancıl, E. (2014). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Taylor, C. (2006). Yanlış anlaşmalar: cemaatçi – liberal tartışması. Andre Berten Pablo da Silveira ve Herve Pourtois (Der.) *Liberaller ve Cemaatçiler* içinde (s.77-104). Ankara: Dost Yayınları.

TBMM (2020). Milli Güvenlik Konseyi'nin 1 numaralı bildirisi. *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, Erişim Adresi: https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c001/b001/mgk_010010010004.pdf.

TDK (Türk Dil Kurumu) (2020). *Güncel Türkçe sözlük*, Erişim Adresi: <http://www.tdk.gov.tr>.

The Partnership for 21st Century Skills (2020). Civic Literacy. Erişim Adresi: <http://www.p21.org/component/content/article/258-civic-literacy>. Erişim Tarihi: 02.11.2020.

Thukydides (2010). *Peloponnesos savaşları*. Furkan Akderin (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

Tilly, C. (2001). *Zor, sermaye ve Avrupa devletlerinin oluşumu*. Kudret Emiroğlu (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Toğan, H. (2006). *Politik katılımın eğitim düzeyi, cinsiyet ve psikolojik değişkenler bağlamında incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Toprak, B. (2016). Türkiye'de dinin denetim işlevi. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.) *Türk siyasal hayatı (Türkiye'de politik değişim ve modernleşme)* içinde (s. 389-401). İstanbul: Sentez Yayıncılık.

Toprak, S. V. (2013). İlk Osmanlı seçimleri ve parlamentosu. *Sosyoloji Dergisi*, 3(26), 171-192. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4340>.

Toprak, Z. (1988). 80. yıldönümünde Hürriyet'in ilanı (1908) ve Rehber-i ittihat. *Toplum ve Bilim*, 42, 157-173.

Topuzkanamış, Ş. E. (2013). *Vatandaşlık üstüne bir tez*. İstanbul: XII. Levha Yayınları.

Touraine, A. (2000). *Modernliğin eleştirisi*. Hülya Tufan (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Touraine, A. (2011). *Eşitliklerimiz ve farklılıklarımızla birlikte yaşayabilecek miyiz?* (4. Baskı). Olcay Kunal (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Töre, N. (2017). Değişen dünyada vatandaşlık. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 10, 553-595. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mdergi/issue/33505/372442>.

Trask, S. (2005). Fransız Devrimi'nin gerçek sebebi neydi?. *Liberal Düşünce Dergisi*, 10(37), 79-86. <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/37/sayi-37.pdf>.

Tuğcu, T. (2000). *Batı felsefesi tarihi*. Ankara: Alesta Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2015). *Türkiye'de siyasal partiler cilt 3 – İttihat ve Terakki bir çağın, bir kuşağın, bir partinin tarihi* (Genişletilmiş 6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri* (3. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tuncel, G. (2005). Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının tarihsel gelişimi. Adnan Küçük, Selahaddin Bakan ve Ahmet Karadağ (Ed.) *21. yüzyıl eşiğinde Türkiye'de siyasal hayat cilt:2* içinde (s. 709-736). İstanbul: Aktüel Yayınları.

Tuncel, G. (2015). Siyasal partiler. Ahmet Karadağ (Ed.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyasal hayat* (2. Baskı) içinde (s.169-249). İstanbul: Bilsam Yayınları.

Tunçay, M. (2016). *Batı'da siyasal düşünceler tarihi – seçilmiş yazılar / yeniçağ*, (6. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turner, B. S. (1990). Outline of a theory of citizenship. *Sociology*, 24(2), 189 – 217. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/42853652>.

Türk, D. (2016). Hazla görev arasında Helenistik düşünce. Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.) *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da siyasal düşünceler* içinde (s.153-164). İstanbul: İletişim Yayınları.

Türk, H. B. (2011). Türkiye'de ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkış sürecini habitus kavramı üzerinden okumak, *Bilig Dergisi*, 57, 201 – 225. Erişim Adresi: <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>.

Ulutaş, E. (2014). Türkiye'de vatandaşlık ve anayasal süreç, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 73-102. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/17679>.

Umur, Z. (1999). *Roma hukuku ders notları* (3. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.

Upadhyay, S. (2005). Law for the people: interactive approaches to legal literacy in india. *Partipatory Learning and Action*, 53, 23 – 29. Erişim Adresi: <http://pubs.iied.org/pdfs/G02970.pdf?>.

Urban Agenda (2020). *Civic literacy project*. Erişim Adresi: http://www.urbanagenda.wayne.edu/pdf_files/introduc.pdf., Erişim Tarihi: 02.11.2020.

Uslu, M. T. (2020). Bir kozmoloji olarak ‘adalet dairesi’ teorisi ve klasik dönem Osmanlı toplumundaki yansımaları. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 279-308. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1247386>.

Uygun, O. (2019). *Devlet teorisi*. İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık.

Uygun, S., ve Engin, G. (2014). Temel demokratik değerler ölçeği: bir ölçek geliştirme çalışması. *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(5), 2021-2031. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6660>.

Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2010). *Türk hukuk tarihi* (14. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.

Ünal, F. (2019a). Vatandaşlık becerileri ölçeğinin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *VI. Uluslararası Avrasya Eğitim Araştırmaları Kongresi (EJER) Tam Metin Bildiriler Kitabı* içinde (s.442-446). Ankara: Anı Yayıncılık

Ünal, F. (2019b). Vatandaşlık bilgisi ölçeğinin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *XII. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Kongresi (EAB) Tam Metin Kitabı* içinde (s. 1368-1374). 25-28 Nisan, Rize

Ünsal, A. (1998). Yurttaşlık anlayışının gelişimi. Artun Ünsal (Ed.) *75. yılda tebaa'dan yurttaş'a doğru* içinde (s.4-37). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Üstel, F. (1997). Devlet – sivil toplum – kamusal alan ve yurttaşlık. *Birikim Dergisi*, 93-94, 127-135.

Üstel, F. (1999). *Yurttaşlık ve demokrasi*. Dost Kitabevi: Ankara.

Üstel, F. (2016). *Makbul vatandaşın peşinde* (7. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Üstüner, F. (2007). Radikal demokrasi: liberalizm mi, demokrasi mi? evet, lütfen?. *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 34, 313-336. Erişim Adresi: <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/58451/11.pdf>.

Van Gunsteren, H. (1994). Four conceptions of citizenship. In Bart van Steenbergen (Ed.) *The condition of citizenship* (pp. 36-48). London: Sage Publications.

Veldius, R. (1997). Education for democratic citizenship: dimensions of citizenship core competencies and international activities. Erişim Adresi: <https://eric.ed.gov/?id=ED430867>, Erişim Tarihi: 10.12.2020.

Vink, M. P. ve Bauböck, R. (2013). Citizenship configurations: analysing the multiple purposes of citizenship regimes in Europe. *Comparative European Politics*, 11, 621–648. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1057/cep.2013.14>.

Viroli, M. (2010). Machiavelli's God, A. Shugaar (Trans.). Princeton: Princeton University Press.

Vural Dinçkol, B. ve Somer, P. (2011). *Atatürk ilkeleri ve devrimi*. İstanbul: Der Yayınları.

Walzer, M. (1967). On the role of symbolism in political thought. *Political Science Quarterly*, 82(2), 191 – 204. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/2147214>.

Walzer, M. (1998). *Hoşgörü üzerine*. Abdullah Yılmaz (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Weber, M. (2014). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. Mehmet Ökten (Çev.). Ankara: Tutku Yayınevi.

Wilson, F. R., Pan, W. ve Schumsky, D. A. (2012). Recalculation of the critical values for Lawshe's content validity ratio. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 45(3), 197–210. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1177/0748175612440286>.

Wood, E. M. (2017). *Yurttaşlardan Lordlara: eskiçağdan ortaçağa batı siyasi düşüncesinin toplumsal tarihi* (3. Basım). Oya Köymen (Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Wood, G. H. (1998). Democracy and the curriculum. in L. E. Beyer ve M. W. Apple (Ed.) *The Curriculum: Problems, Politics, and Possibilities* (pp. 166–187). Albany: State University of New York Press.

Woodward, K. (1997). *Identity and difference*. London: Sage Publications.

Yalçınkaya, A. (2005). *Siyasal ve bellek*. Ankara: Phoenix Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2016). Yunan uygarlığı içinde polis ve siyaset. Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.) *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da siyasal düşünceler* içinde (s.18-90). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2019). İktidarın evrenselliğinden parçalanmış iktidara: Roma ve Ortaçağ. Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.) *Siyasi düşünceler tarihi* içinde (s.37-67). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Yayla, A. (2014). *Siyaset teorisine giriş*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Yayla, A. (2015). *Liberalizm* (7. Baskı). Ankara: Liberte Yayınları.

Yazıcı, F. (2009). Yurtseverlik eğitimi: sosyal bilgiler ve tarih öğretmenlerinin tutum ve algılarına yönelik bir çalışma (Tokat ili örneği). Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.

Yazıcı, S., Arslan, H., Çetin, E. ve Dil, K. (2017). Aktif yurttaşlık ölçme aracının geliştirilmesi üzerine bir çalışma. *Turkish Studies*, 12, 251-272. Erişim Adresi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11645>.

Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Yeğen, M. (2014). Müstakbel Türk'ten sözde vatandaşa: cumhuriyet ve Kürtler, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeşilyurt, S. ve Çapraz, C. (2018). Ölçek geliştirme çalışmalarında kullanılan kapsam geçerliği için bir yol haritası. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(1), 251 – 264. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.17556/erziefd.297741>.

Yetim, F. (2008). II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğe geçişte kapsayıcı formül: "Millet-i Hâkime" düşüncesi ve etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 71-84. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117993>.

Yetkin, Ç. (2012). *Siyasal düşünceler tarihi – II (Machiavelli'den XX. yüzyıla kadar Avrupa ve Osmanlı – Türk siyasal düşüncesi)*. İstanbul: Gürer Yayınları.

Yıldırım, C. ve Türkoğlu, A. (2017). Democratic citizenship attitude scale: a validity and reliability study. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 46(2), 649-664. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuefd/issue/31467/303672>.

Yıldırım, Y. (2019). Fransız Devrimi'nde yurttaşlık ve etkilerine dair bir değerlendirme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 251 – 271. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782131>.

Yıldız, A. (2001), “*Ne mutlu Türküm diyebilene*” *Türk ulusal kimliğinin etnoseküler sınırları (1919 – 1938)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz, E. ve Alkış, M. (2019). 21. yüzyıl yeterlilikleri ölçeği'nin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 5(1), 125 – 154. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.34137/jilses.578533>.

Yılmaz, H. (2008). Osmanlı Devleti'nde batılılaşma öncesi meşrutiyetçi gelişmeler. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 24, 1-30. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254552>.

Zabcı, F. (2016a). Spinoza ve Locke: siyaset özgürleşmeden bireysel özgürlüğe. Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.) *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da siyaset düşünceler* içinde (s.457-514). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zabcı, F. (2016b). Montesquieu: yasaların ruhu ve siyaset özgürlük. Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.) *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da siyaset düşünceler* içinde (s.41-567). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zagorin, P. (2003). Republicanism. *British Journal for the History of Philosophy*, 11(4), 701–714. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1080/0960878032000160307>.

Zariç, S. (2017). Tarihsel kökeninden ülkelere göre türlerine aydınlanma felsefesi (çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(28), 33-54. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/520678>.

Zariski, A. (2014). *Legal literacy: an introduction to legal studies*. Edmonton: Athabasca University Press.

Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Dördüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

Ek-1: Taslak Madde Havuzu

Madde Numarası	İfade
M1	Hiç kimsenin yaşam hakkından yoksun bırakılamayacağını bilirim
M2	Kimsenin özel hayatına dokunulamayacağını bilirim
M3	Hakkımı aramak için başvuru yapabileceğim mercileri bilirim
M4	Herkesin dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğunu bilirim
M5	Kanunlar önünde herkesin eşit olduğunu bilirim
M6	Herkesin düşüncelerini serbestçe ifade edebilmesinin bir hak olduğunu bilirim
M7	Herkesin kamu hizmetlerinden yararlanma hakkı olduğunu bilirim
M8	Anayasada düzenlenmiş temel hak ve hürriyetlerimi bilirim
M9	Anayasal çerçevede yerleşme ve seyahat özgürlüğüm olduğunu bilirim
M10	Mahkeme önünde hukukî yardım almadan kendimi savunabilirim
M11	Mahkemelere hukukî yardım almadan başvuruda bulunabilirim
M12	Farklı fikirlere sahip olanların fikirlerini özgürce ifade etmelerini desteklerim
M13	Hakkımı aramak için hukukî yollara başvuruda bulunurum
M14	Ülkem için tehlikeli olabilecek düşüncelerin yayılmasını istemem
M15	Farklı dine mensup olan bireylerin ibadet etme özgürlüklerine saygı duyarım
M16	Adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl protesto gösterilerine katılırım
M17	Herkesin eşit eğitim hakkının olduğunu bilirim
M18	Herkesin ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkı olduğunu bilirim
M19	Sivil toplum örgütleri hakkında bilgi sahibiyim
M20	Sendikalar hakkında bilgi sahibiyim
M21	Herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğunu bilirim
M22	Tüketici hakem heyetleri hakkında bilgi sahibiyim
M23	Asgari ücretin ne kadar olduğunu bilirim
M24	Eğitimde yapılan düzenlemeleri takip ederim
M25	Sağlık hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim
M26	Sendikaların yaptıkları çalışmalarla ilgilenirim
M27	Sosyal güvenlik hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim
M28	Sivil toplum örgütlerinin çalışmalarıyla ilgilenirim
M29	Çalışanların haklarını elde etmek için yaptıkları grevleri desteklerim
M30	Asayişle ilgili bir problemle karşılaştığımda emniyet güçlerine haber veririm
M31	Satın aldığım mal ve hizmetlerle ilgili bir problem yaşadığımda Tüketici Hakem Heyetlerine başvuruda bulunurum

M32	Mahalleimde karşılaştığım bir problemi (su/doğalgaz borusu patlaması / çukur vb.) yetkililere bildiririm
M33	Oy verdiğim siyasal partinin parti programını bilirim
M34	Anayasa değişiklikleri hakkında bilgi sahibiyim
M35	Ülkemin üye olduğu uluslararası kuruluşlar hakkında bilgi sahibiyim
M36	Devletin teşkilat yapısı hakkında bilgi sahibiyim
M37	Kamu Denetçiliği Kurumu hakkında bilgi sahibiyim
M38	Yerel yöneticilerin isimlerini bilirim
M39	Devletin en temel görevinin bireylerin güvenliğini sağlamak olduğunu bilirim
M40	Devletin en temel görevinin bireylerin özgürlüğünü korumak olduğunu bilirim
M41	Mecliste yer alan siyasal partileri bilirim
M42	Meclis çalışmalarını takip ederim
M43	Ülkemdeki siyasetle ilgilenirim
M44	Uluslararası siyasetle ilgilenirim
M45	Hükümetin icraatlarını takip ederim
M46	Belediye Meclisinin aldığı kararları takip ederim
M47	Siyasal partilerin seçim vaatleriyle ilgilenirim
M48	İktidarın seçim vaatlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğini takip ederim
M49	Talep ve beklentilerim için ilgili kurumlara dilekçe yazarım
M50	Zorunlu olmasa bile seçimlerde gönüllü olarak oy kullanırım
M51	Kamu kurumları ile bir sorun yaşarsam Kamu Denetçiliği Kurumuna başvururum
M52	Oy verdiğim siyasal partiye bağışta bulunurum
M53	Oy verdiğim siyasal parti için diğer insanları ikna etmeye çalışırım
M54	Oy verdiğim siyasal partinin toplantı / mitinglerine katılırım
M55	Oy verdiğim siyasal parti tarafından organize edilen veya desteklenen çalışmalara katılırım
M56	Aktif siyasete katılarak toplumsal sorunları çözebileceğime inanıyorum
M57	Vergi ödemeyenler vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmalıdır
M58	Bireylerin haklarının korunması ile ilgili anayasal güvenceler yeterlidir
M59	Bireylerin haklarının korunması ile ilgili yasal güvenceler yeterlidir
M60	Hakların korunması konusunda vatandaşlar yasal girişimde bulunabilmelidir
M61	Her insanın yaşama özgürlüğü olmalıdır
M62	İnsanlar özgürce yasal haklarını arayabilmelidirler
M63	İnsanların hak arama özgürlüğü olmalıdır
M64	Adil yargılanma her insanın hakkıdır
M65	İnsanlar istedikleri din ve mezhebe inanmakta özgür olmalıdır

M66	Bireylerin birbirlerinin haklarına saygı göstermesi en temel vatandaşlık görevidir
M67	Vergi affı uygulamaları doğru değildir
M68	Vergi ödemek en temel vatandaşlık görevidir
M69	Vergimi düzenli olarak ödemeye istekliyim
M70	Farklı etnik kökene mensup olan bireylerin devlet kademelerinde en yüksek mertebeye ulaşmasından rahatsız olmam
M71	Farklı dine mensup olan bireylerin devlet kademelerinde en yüksek mertebeye ulaşmasından rahatsız olmam
M72	Farklı mezhebe mensup olan bireylerin devlet kademelerinde en yüksek mertebeye ulaşmasından rahatsız olmam
M73	Benimle aynı kültüre sahip olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)
M74	Benimle aynı dine mensup olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)
M75	Benimle aynı etnik kökene mensup olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)
M76	Benimle aynı mezhebe mensup olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)
M77	Farklı cinsel tercihleri olan (LGBT) insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)
M78	Benimle aynı dili konuşmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)
M79	Devlete vergi vermek vatandaş için bir yüküdür (Ters Soru)
M80	Askerlik hizmeti zorunlu olmasa bile gönüllü olarak yapmak isterim
M81	Bir başkasının haksızlığa uğraması durumunda onun hakkını korumaya çalışırım
M82	Beni ilgilendirmedeği sürece haksızlıklara karşı çıkmam (Ters Soru)
M83	Oy verdiğim siyasi partiye üye olmak isterim
M84	Siyasette neler olup bittiğini anlayabiliyorum
M85	Siyasi konular hakkında kendi kendime düşünce geliştirebiliyorum
M86	Siyasi partilerin genel düşüncelerini söyleyebilirim
M87	Bir haksızlığa uğradığımda hakkımı arayabilirim
M88	Ortak bir tepki için insanlarla bir araya gelebilirim
M89	Bir devlet dairesine gittiğimde, derdimi rahatlıkla anlatabilirim
M90	Bir sorunu çözmek için hazırlanan imza kampanyalarına katılırım
M91	Bir vatandaş olarak sorumluluklarımın farkındayım
M92	Devlete karşı sorumluluklarımız haklarımızdan önce gelir

Ek – 2:

VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI ÖLÇEĞİ
UZMAN DEĞERLENDİRME FORMU

Sayın

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalında “Vatandaşlık Okuryazarlığı: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması” başlıklı bir araştırma yapmaktayım. Gereksinim duyulan verileri toplamak amacıyla hazırlamakta olduğum ölçme aracında yer alması düşünülen ifadeler aşağıda sunulmuştur.

Sizden her bir ifadeyi ölçülmek istenilen özelliği ölçmede uygun olup olmadığını değerlendirmenizi talep ediyorum. Amaca uygun bulmadığınız veya dil açısından hatalı olduğunu düşündüğünüz ya da geliştirilebilir olduğunu düşündüğünüz ifadeler üzerinde düzeltme yapmanız beklenmektedir. Genel olarak uygun bulduğunuz ifadeler için geliştirme önerileriniz varsa lütfen açıklama kısmında belirtiniz. Eklenmesinde yarar gördüğünüz yeni ifadeleri lütfen yazınız.

Değerli katkılarınız için şimdiden teşekkür eder, saygılar sunarım.

Mehmet KAPUSIZOĞLU

Madde Uygunluk Derecesi:

1. Gereksiz
2. İlgili fakat gereksiz
3. Gerekli

İfade	Madde Uygunluk Derecesi			Açıklama
	1	2	3	
Hiç kimsenin yaşam hakkından yoksun bırakılmayacağını bilirim				
Kimsenin özel hayatına dokunulamayacağını bilirim				
Hakkımı aramak için başvuru yapabileceğim mercileri bilirim				
Herkesin dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğunu bilirim				
Kanunlar önünde herkesin eşit olduğunu bilirim				
Herkesin düşüncelerini serbestçe ifade edebilmesinin bir hak olduğunu bilirim				
Herkesin kamu hizmetlerinden yararlanma hakkı olduğunu bilirim				
Anayasada düzenlenmiş temel hak ve hürriyetlerimi bilirim				
Anayasal çerçevede yerleşme ve seyahat özgürlüğüm olduğunu bilirim				
Mahkeme önünde hukukî yardım almadan kendimi savunabilirim				
Mahkemelere hukukî yardım almadan başvuruda bulunabilirim				
Farklı fikirlere sahip olanların fikirlerini özgürce ifade etmelerini desteklerim				
Hakkımı aramak için hukukî yollara başvuruda bulunurum				
Ülkem için tehlikeli olabilecek düşüncelerin yayılmasını istemem				
Farklı dine mensup olan bireylerin ibadet etme özgürlüklerine saygı duyarım				
Adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl protesto gösterilerine katılırım				
Herkesin eşit eğitim hakkının olduğunu bilirim				
Herkesin ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkı olduğunu bilirim				
Sivil toplum örgütleri hakkında bilgi sahibiyim				
Sendikalar hakkında bilgi sahibiyim				
Herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğunu bilirim				
Tüketici hakem heyetleri hakkında bilgi sahibiyim				
Asgari ücretin ne kadar olduğunu bilirim				
Eğitimde yapılan düzenlemeleri takip ederim				
Sağlık hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim				
Sendikaların yaptıkları çalışmalarla ilgilenirim				
Sosyal güvenlik hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim				
Sivil toplum örgütlerinin çalışmalarıyla ilgilenirim				
Çalışanların haklarını elde etmek için yaptıkları grevleri desteklerim				
Asayişle ilgili bir problemle karşılaştığımda emniyet güçlerine haber veririm				

Satın aldığım mal ve hizmetlerle ilgili bir problem yaşadığımda Tüketici Hakem Heyetlerine başvuruda bulunurum				
Mahalleimde karşılaştığım bir problemi (su/doğalgaz borusu patlaması / çukur vb.) yetkililere bildiririm				
Oy verdiğim siyasal partinin parti programını bilirim				
Anayasa değişiklikleri hakkında bilgi sahibiyim				
Ülkemin üye olduğu uluslararası kuruluşlar hakkında bilgi sahibiyim				
Devletin teşkilat yapısı hakkında bilgi sahibiyim				
Kamu Denetçiliği Kurumu hakkında bilgi sahibiyim				
Yerel yöneticilerin isimlerini bilirim				
Devletin en temel görevinin bireylerin güvenliğini sağlamak olduğunu bilirim				
Devletin en temel görevinin bireylerin özgürlüğünü korumak olduğunu bilirim				
Mecliste yer alan siyasal partileri bilirim				
Meclis çalışmalarını takip ederim				
Ülkemdeki siyasetle ilgilenirim				
Uluslararası siyasetle ilgilenirim				
Hükümetin icraatlarını takip ederim				
Belediye Meclisinin aldığı kararları takip ederim				
Siyasal partilerin seçim vaatleriyle ilgilenirim				
İktidarın seçim vaatlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğini takip ederim				
Talep ve beklentilerim için ilgili kurumlara dilekçe yazarım				
Zorunlu olmasa bile seçimlerde gönüllü olarak oy kullanırım				
Kamu kurumları ile bir sorun yaşarsam Kamu Denetçiliği Kurumuna başvururum				
Oy verdiğim siyasal partiye bağlıta bulunurum				
Oy verdiğim siyasal parti için diğer insanları ikna etmeye çalışırım				
Oy verdiğim siyasal partinin toplantı / mitinglerine katılırım				
Oy verdiğim siyasal parti tarafından organize edilen veya desteklenen çalışmalara katılırım				
Aktif siyasete katılarak toplumsal sorunları çözebileceğime inanıyorum				
Vergi ödemeyenler vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmalıdır				
Bireylerin haklarının korunması ile ilgili anayasal güvenceler yeterlidir				
Bireylerin haklarının korunması ile ilgili yasal güvenceler yeterlidir				
Hakların korunması konusunda vatandaşlar yasal girişimde bulunabilmelidir				
Her insanın yaşama özgürlüğü olmalıdır				
İnsanlar özgürce yasal haklarını arayabilmelidirler				
İnsanların hak arama özgürlüğü olmalıdır				

Adil yargılanma her insanın hakkıdır				
İnsanlar istedikleri din ve mezhebe inanmakta özgür olmalıdır				
Bireylerin birbirlerinin haklarına saygı göstermesi en temel vatandaşlık görevidir				
Vergi affi uygulamaları doğru değildir				
Vergi ödemek en temel vatandaşlık görevidir				
Vergimi düzenli olarak ödemeye istekliyim				
Farklı etnik kökene mensup olan bireylerin devlet kademelerinde en yüksek mertebeye ulaşmasından rahatsız olmam				
Farklı dine mensup olan bireylerin devlet kademelerinde en yüksek mertebeye ulaşmasından rahatsız olmam				
Farklı mezhebe mensup olan bireylerin devlet kademelerinde en yüksek mertebeye ulaşmasından rahatsız olmam				
Benimle aynı kültüre sahip olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)				
Benimle aynı dine mensup olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)				
Benimle aynı etnik kökene mensup olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)				
Benimle aynı mezhebe mensup olmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)				
Farklı cinsel tercihleri olan (LGBT) insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)				
Benimle aynı dili konuşmayan insanlarla bir arada yaşamaktan rahatsız olurum (Ters Soru)				
Devlete vergi vermek vatandaş için bir yüküdür (Ters Soru)				
Askerlik hizmeti zorunlu olmasa bile gönüllü olarak yapmak isterim				
Bir başkasının haksızlığa uğraması durumunda onun hakkını korumaya çalışırım				
Beni ilgilendirmediği sürece haksızlıklara karşı çıkmam (Ters Soru)				
Oy verdiğim siyasi partiye üye olmak isterim				
Siyasette neler olup bittiğini anlayabiliyorum				
Siyasi konular hakkında kendi kendime düşünce geliştirebiliyorum				
Siyasi partilerin genel düşüncelerini söyleyebilirim				
Bir haksızlığa uğradığımda hakkımı arayabilirim				
Ortak bir tepki için insanlarla bir araya gelebilirim				
Bir devlet dairesine gittiğimde, derdimi rahatlıkla anlatabilirim				
Bir sorunu çözmek için hazırlanan imza kampanyalarına katılırım				
Bir vatandaş olarak sorumluluklarımın farkındayım				
Devlete karşı sorumluluklarımız haklarımızdan önce gelir				
ÖNERİLEN MADDE				

Ek-3: Çalışma Grubu Üzerinde Uygulanan Ölçek İfadeleri

Madde Numarası	İfade
M1	Herkesin dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğunu bilirim
M2	Herkesin düşüncelerini serbestçe ifade edebilmesinin bir hak olduğunu bilirim
M3	Hiç kimsenin yaşam hakkından yoksun bırakılmayacağını bilirim
M4	Kimsenin özel hayatına dokunulamayacağını bilirim
M5	Devletin en temel görevinin bireylerin güvenliğini sağlamak olduğunu bilirim
M6	Devletin en temel görevinin bireylerin özgürlüğünü korumak olduğunu bilirim
M7	Anayasada düzenlenmiş temel hak ve hürriyetlerimi bilirim
M8	Oy verdiğim siyasal partinin parti programını bilirim
M9	Anayasal çerçevede yerleşme ve seyahat özgürlüğüm olduğunu bilirim
M10	Mecliste yer alan siyasal partileri bilirim
M11	Hakkımı aramak için başvuru yapabileceğim mercileri bilirim
M12	Belediye Meclisinin aldığı kararları takip ederim
M13	İktidarın seçim vaatlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğini takip ederim
M14	Meclis çalışmalarını takip ederim
M15	Sağlık hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim
M16	Sendikaların yaptıkları çalışmalarla ilgilenirim
M17	Sivil toplum örgütlerinin çalışmalarıyla ilgilenirim
M18	Siyasal partilerin seçim vaatleriyle ilgilenirim
M19	Sosyal güvenlik hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim
M20	Aktif siyasete katılarak toplumsal sorunları çözebileceğime inanıyorum
M21	Oy verdiğim siyasal parti için diğer insanları ikna etmeye çalışırım
M22	Oy verdiğim siyasal partinin toplantı ve mitinglerine katılırım
M23	Oy verdiğim siyasal partiye bağışta bulunurum
M24	Oy verdiğim siyasal parti tarafından organize edilen veya desteklenen çalışmalara katılırım
M25	Zorunlu olmasa bile seçimlerde gönüllü olarak oy kullanırım

Madde Numarası	İfade
M26	Asayişle ilgili bir problemle karşılaştığımda emniyet güçlerine haber veririm
M27	Hakkımı aramak için hukukî yollara başvuruda bulunurum
M28	Kamu kurumları ile bir sorun yaşarsam Kamu Denetçiliği Kurumuna başvururum
M29	Mahallemde karşılaştığım bir problemi (su / doğalgaz borusu patlaması / çukur vb.) yetkililere bildiririm
M30	Mahkeme önünde hukukî yardım almadan kendimi savunabilirim
M31	Mahkemelere hukukî yardım almadan başvuruda bulunabilirim
M32	Satın aldığım mal ve hizmetlerle ilgili bir problem yaşadığımda Tüketici Hakem Heyetlerine başvuruda bulunurum
M33	Talep ve beklentilerim için ilgili kurumlara dilekçe yazarım
M34	Adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl gösterileri desteklerim / katılırım

Ek – 4: Vatandaşlık Okuryazarlığı Ölçeği Anketi

VATANDAŞLIK OKURYAZARLIĞI: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Sizi İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Doktora öğrencisi Öğr. Gör. Mehmet KAPUSIZOĞLU'nun Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ danışmanlığında gerçekleştirdiği “Vatandaşlık Okuryazarlığı: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması” başlıklı araştırmaya davet ediyoruz.

Bu çalışmaya katılmak tamamen **gönüllülük** esasına dayanmaktadır. Soruları cevaplama süresi 10-15 dakika sürmektedir. Çalışmaya **katılmama** veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmadan **çıkma** hakkında sahipsiniz. **Çalışmaya katılmanız, soruları yanıtlamanız, araştırmaya katılım için onam/onay verdiğiniz anlamına gelmektedir. Bu formlardan elde edilecek bilgiler tamamen bilimsel araştırma amacı ile kullanılacaktır. Araştırma yayınlansa bile isminiz ve kimlik bilgileriniz kesinlikle gizli kalacak ve 3. şahıslarla paylaşılmayacaktır**

Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ

Öğr. Gör. Mehmet KAPUSIZOĞLU

1. Cinsiyetiniz

() Evli () Bekâr

2. Yaşınız

() 18 – 25 () 26 – 40 () 41 – 60 () 61 ve üzeri

3. Mesleğiniz

() Memur () Kamuda işçi () Özelde işçi () Emekli
() Çiftçi () Esnaf / Tüccar () Öğrenci () Serbest Meslek
() İşsiz () Ev hanımı () Diğer.....

4. Yaşadığınız yerleşim birimi

() Köy () İlçe () İl () Büyükşehir

5. Yaşadığınız yerde kalış süreniz (Kaç yıldır burada yaşıyorsunuz?)

() Bir yıldan az () 1 – 5 yıl () 6 – 10 yıl
() 11 – 15 yıl () 16 – 20 yıl () 20 yıl ve üzeri

6. Eğitim düzeyiniz

() Okuryazar değil () Okuryazar () İlkokul () Ortaokul
() Lise () Önlisans () Lisans () Lisansüstü

7. Babanızın Eğitim düzeyi (Baba vefat etmiş ise; vefat etmeden önceki eğitim düzeyi)

() Okuryazar değil () Okuryazar () İlkokul () Ortaokul
() Lise () Önlisans () Lisans () Lisansüstü

8. Annenizin Eğitim düzeyi (Anne vefat etmiş ise; vefat etmeden önceki eğitim düzeyi)

() Okuryazar değil () Okuryazar () İlkokul () Ortaokul
() Lise () Önlisans () Lisans () Lisansüstü

9. Ailenizin ortalama aylık geliri

- () Gelirimiz Yok () 1 – 2500 TL () 2501 – 5000 TL () 5001 – 7500 TL
() 7501 – 10000 TL () 10001 – 12500 TL () 12501 – 15000 TL () 15001 ve üzeri

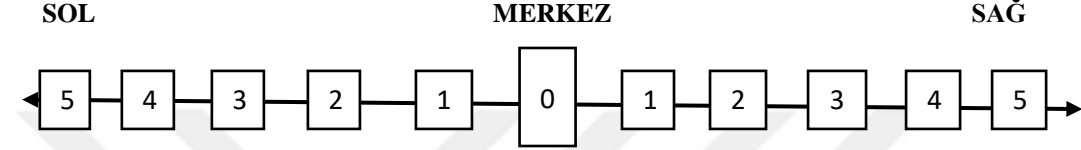
10. Ailenizde sizinle birlikte kaç kişi yaşıyor?

- () Yalnız yaşıyorum () 2 () 3 () 4
() 5 () 6 () 7 () 8
() 9 () 10 () 11 () 12 ve üzeri

11. Siyasal kimlik olarak kendinizi nasıl tanımlarsınız?

- () Atatürkçü () Demokrat () Dindar () İslamcı
() Kürt Milliyetçisi () Liberal () Muhafazakâr () Sosyal Demokrat
() Sosyalist, Komünist () Türk Milliyetçisi () Diğer.....

12. Siyasal düşünce olarak kendinizi konumlandırırsanız hangi noktada olursunuz?

13. Herhangi bir sendika üyeliğiniz var mı?

- () Evet () Hayır

14. Herhangi bir sivil toplum örgütü üyeliğiniz var mı?

- () Evet () Hayır

15. Bireylerin haklarının korunmasında en önemli güvence sizce hangisidir?

- () Anayasa () Anayasa Mahkemesi () Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
() Cumhurbaşkanı () Devlet () Kanunlar
() Mahkemeler () Sivil Toplum Örgütleri () Siyasal liderler
() TBMM () Diğer.....

**Aşağıda gündelik yaşamınıza ilişkin çeşitli ifadeler yer almaktadır.
Lütfen her bir ifadeye ne ölçüde
KATILIP KATILMADIĞINIZI
Aşağıdaki 5 aralıklı ölçek üzerinde belirtiniz.**

1-----2-----3-----4-----5
Kesinlikle Katılmıyorum Katılmıyorum Kararsızım Katılıyorum Kesinlikle Katılıyorum

Herkesin dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğunu bilirim	1	2	3	4	5
Herkesin düşüncelerini serbestçe ifade edebilmesinin bir hak olduğunu bilirim	1	2	3	4	5
Hiç kimsenin yaşam hakkından yoksun bırakılamayacağını bilirim	1	2	3	4	5
Kimsenin özel hayatına dokunulamayacağını bilirim	1	2	3	4	5
Devletin en temel görevinin bireylerin güvenliğini sağlamak olduğunu bilirim	1	2	3	4	5
Devletin en temel görevinin bireylerin özgürlüğünü korumak olduğunu bilirim	1	2	3	4	5
Anayasada düzenlenmiş temel hak ve hürriyetlerimi bilirim	1	2	3	4	5
Oy verdiğim siyasal partinin parti programını bilirim	1	2	3	4	5
Anayasal çerçevede yerleşme ve seyahat özgürlüğüm olduğunu bilirim	1	2	3	4	5
Mecliste yer alan siyasal partileri bilirim	1	2	3	4	5
Hakkımı aramak için başvuru yapabileceğim mercileri bilirim	1	2	3	4	5
Belediye Meclisinin aldığı kararları takip ederim	1	2	3	4	5
İktidarın seçim vaatlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğini takip ederim	1	2	3	4	5
Meclis çalışmalarını takip ederim	1	2	3	4	5
Sağlık hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim	1	2	3	4	5
Sendikaların yaptıkları çalışmalarla ilgilenirim	1	2	3	4	5
Sivil toplum örgütlerinin çalışmalarıyla ilgilenirim	1	2	3	4	5
Siyasal partilerin seçim vaatleriyle ilgilenirim	1	2	3	4	5
Sosyal güvenlik hizmetlerinde yapılan düzenlemeleri takip ederim	1	2	3	4	5
Aktif siyasete katılarak toplumsal sorunları çözebileceğime inanıyorum	1	2	3	4	5
Oy verdiğim siyasal parti için diğer insanları ikna etmeye çalışırım	1	2	3	4	5
Oy verdiğim siyasal partinin toplantı ve mitinglerine katılırım	1	2	3	4	5
Oy verdiğim siyasal partiye bağışta bulunurum	1	2	3	4	5
Oy verdiğim siyasal parti tarafından organize edilen veya desteklenen çalışmalara katılırım	1	2	3	4	5
Zorunlu olmasa bile seçimlerde gönüllü olarak oy kullanırım	1	2	3	4	5
Asayişle ilgili bir problemle karşılaştığımda emniyet güçlerine haber veririm	1	2	3	4	5

Hakkımı aramak için hukukî yollara başvuruda bulunurum	1	2	3	4	5
Kamu kurumları ile bir sorun yaşarsam Kamu Denetçiliği Kurumuna başvururum	1	2	3	4	5
Mahallemde karşılaştığım bir problemi (su / doğalgaz borusu patlaması / çukur vb.) yetkililere bildiririm	1	2	3	4	5
Mahkeme önünde hukukî yardım almadan kendimi savunabilirim	1	2	3	4	5
Mahkemelere hukukî yardım almadan başvuruda bulunabilirim	1	2	3	4	5
Satın aldığım mal ve hizmetlerle ilgili bir problem yaşadığımda Tüketici Hakem Heyetlerine başvuruda bulunurum	1	2	3	4	5
Talep ve beklentilerim için ilgili kurumlara dilekçe yazarım	1	2	3	4	5
Adaletsizlik karşısında demokratik/barışçıl gösterileri desteklerim / katılırım	1	2	3	4	5
Vatandaşlığın kazanılmasında soy bağı esas olmalıdır	1	2	3	4	5
Vatandaşlık ülkeye yapılan belli miktar yatırım yoluyla kazanılabilmelidir	1	2	3	4	5
Çeşitli nedenlerle ülkeye göç edenlere vatandaşlık verilmelidir	1	2	3	4	5
Devletin belli şartlarda vatandaşlıktan çıkarma yetkisi olmalıdır	1	2	3	4	5
Devletin vatandaşlarını zorla bir yerde yaşamaya tabi tutma yetkisi olmalıdır	1	2	3	4	5
Vatandaş ödediği verginin hesabını sorabilme hakkına sahip olmalıdır	1	2	3	4	5
Vergi kaçırانların bazı haklarının kısıtlanması gerekir	1	2	3	4	5

Ek – 5: Anket İzni

Evrak Tarih ve Sayısı: 21/06/2019-E.46752

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ

Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı

Sayı : 50235129-300
Konu : Anket İzni

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlgi : 30/04/2019 tarihli ve 33175 sayılı yazımız,

Enstitünüz Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı doktora öğrencisi Mehmet KAPUSİZOĞLU' nun "Vatandaşlık Okuryazarlığı" konulu doktora tezi ile ilgili anket çalışması yapma talebinin uygun bulunulduğuna dair İçişleri Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğü' nün 29.05.2019 tarih ve E.8455 sayılı yazısı ekte gönderilmiştir.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

e-İmzalıdır
Prof.Dr. Nusret AKPOLAT
Rektör Yardımcısı

Ek: İlgili yazı

İnönü Üniversitesi Rektörlüğü Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, Öğrenci Merkezi
Telefon No: 04223773090 Faks No: 04223410053
E-Posta: ogrenci@inonu.edu.tr İnternet Adresi:
<https://www.inonu.edu.tr/cms/ogrenci>

Bilgi İçin: Nuray KOMİ
Unvan: Memur
Telefon No: 4223773051

Bu belge, 5070 sayılı Elektronik İmza Kanununa göre Güvenli Elektronik İmza ile imzalanmıştır.
Evrak sorgulaması https://ebys.inonu.edu.tr/enVİsİon/Validate_Doc.aspx?V=BE6EB6F9F adresinden yapılabilir.

Evrak Tarih ve Sayısı: 19/06/2019-E.14454

T.C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
Personel Genel Müdürlüğü

Sayı : 95199478-903.99-E.8455
Konu : Anket Çalışması

29/05/2019

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE
(Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı)

İlgi : 06.05.2019 tarihli ve 8623 sayılı yazı.

İlgi yazınız incelenmiş olup, Üniversiteniz Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı doktora öğrencisi Mehmet KAPUSIZOĞLU'nun "Vatandaşlık Okuryazarlığı" konulu doktora tezi için anket çalışması yapmasında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

Bilgilerinizi rica ederim.

Kadir Taner ESER
Bakan a.
Genel Müdür V.

*Bu belge elektronik imzalıdır. İmzalı suretinin aslını görmek için <https://www.e-icisleri.gov.tr/EvrakDogrulama> adresine girerek (3eAsiI-k2Unph-znOFFU-Vz2fk4-YcgdBDeY) kodunu yazınız.

İnönü Bulvarı No:4 06644 Bakanlıklar/Ankara
Telefon No: (312)422 41 30 Dahili: 4133 Faks No: (312)425 61 30
e-Posta: İnternet Adresi: www.icisleri.gov.tr

Bilgi için: Mehmet COŞKUNPINAR
Veri Hazırlama Ve Kont. İşletmeni
Telefon No:

Ek – 6: Etik Kurul Onayı

